

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

ОЛЕНА МІЩЕНКО

**САКРАЛЬНИЙ ЛАНДШАФТ: ТЕОРІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ,
ПРАКТИКА**

Монографія

Луцьк
Вежа-Друк
2024

УДК 911.53-029.2

М 71

*Рекомендовано вченою радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 3 від 22.02. 2024 р.)*

Рецензенти:

Денисик Г. І. – доктор географічних наук, професор (Вінницький педагогічний національний університет імені Михайла Коцюбинського);

Царик Л. П. – доктор географічних наук, професор (Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка);

Пугач С. О. – доктор географічних наук, професор (Волинський національний університет імені Лесі Українки).

М 71 **Міщенко О. В.**

Сакральний ландшафт: теорія, методологія, практика: монографія /
Олена Віталіївна Міщенко. – Луцьк : Вежа-Друк, 2024. – 360 с.

ISBN 978-966-940-570-8

У монографії сформульовано теоретичні, методологічні та прикладні положення організаційних засад функціонування, використання та збереження сакральних ландшафтів. Подане дослідження має трансдисциплінарний характер. Теоретичні та методологічні положення апробовані на прикладах дослідження сакральних ландшафтів Волинської й Львівської областей, а також сакральної спадщини України.

Для науковців-природознавців, студентів та аспірантів.

УДК 911.53-029.2

ISBN 978-966-940-570-8

© Міщенко О. В., 2024

© Олейник А. В.(обкладинка), 2024

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
LESYA UKRAINKA VOLYN NATONAL UNIVERSITY

OLENA MISHCHENKO

**SACRED LANDSCAPE:
THEORY, METHODOLOGY, PRACTICE**

Monograph

Lutsk
Vezha-Druk
2024

УДК 911.53-029.2

M 71

*Recommended by the academic council of
Lesya Ukrainka Volyn National University
(protocol № 3 since 22.02.2024 r.)*

Reviewers:

G. I. Denisyk Doctor of Science (Geography), Professor (Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University);

L. P. Tsaryk Doctor of Science (Geography), Professor (Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University);

S. O. Puhach Doctor of Science (Geography), Professor (Lesya Ukrainka Volyn National University).

M 71 **Mishchenko O. V.**

Sacred landscape: theory, methodology, practice: monograph / Olena Vitaliivna Mishchenko. – Lutsk: Vezha-Druk, 2024. – 360 p.

ISBN 978-966-940-570-8

The theoretical, methodological and applied provisions of the organizational principles of the functioning, use and preservation of sacred landscapes are formulated in the monograph. The presented research has a transdisciplinary nature. Theoretical and methodological provisions are tested on the examples of the study of sacred landscapes of the Volyn and Lviv regions, as well as the sacred heritage of Ukraine.

For natural scientists, students and postgraduates.

© Mishchenko O. V., 2024

ISBN 978-966-940-570-8

© Oleinyk A. V. (cover), 2024

АНОТАЦІЯ

У монографії обґрунтовано теоретичні, методологічні та методичні засади конструктивно-географічного дослідження сакральних ландшафтів, що визначає новий науковий напрям – сакральне ландшафтознавство, яке сформувалось на основі синергії природничого та антропогенного ландшафтознавства й вивчає закономірності формування, організаційні засади функціонування, особливості використання та збереження сакральних ландшафтів.

Сакральний ландшафт є об'єктом вивчення низки наук, які належать до різних галузей знань. Саме тому в дослідженні застосовано трансдисциплінарний підхід, що забезпечує використання наукового доробку не лише географії, а й історії, релігієзнавства, філософії, соціології, культурології, екології та ін. Досліджувана територіальна система у взаємозв'язку із навколишнім середовищем не лише формує відповідний сакральний ландшафт, а й часто є умовою формування сакрального простору, який поєднує сакрально-суспільний, сакрально-природний, тафальний і релігійний простори. Провідними чинниками еволюції сакрального ландшафту є час і функціональне призначення, що визначає його інформаційне наповнення. На формування меж сакральних утворень впливають історичні, етнокультурні, національні та природні їх особливості.

Проведене дослідження тафальних, храмових й монастирських ландшафтів, водних джерел в структурі сакральних ландшафтів, дало змогу визначити закономірності їх формування та функціонування і запропонувати заходи раціонального використання і збереження.

В монографії подано теоретичні та методологічні засади оцінювання сакрально-рекреаційного потенціалу території. Автором розроблена методика оцінювання сакрально-рекреаційного потенціалу й апробована на прикладі Волинської області, що дало змогу побудувати графічні моделі, виявити сильні й слабкі сторони, можливості та ризики розвитку сакрально-рекреаційного потенціалу адміністративних районів області.

В роботі визначено зміст поняття та складники сакральної спадщини, проведено її просторовий аналіз. Обґрунтовані рекомендації щодо збереження сакральної спадщини України забезпечать збереження природних та культурних цінностей національну українську ідентичність.

Ключові слова: сакральний ландшафт, тафальний ландшафт, храмовий й монастирський ландшафт, сакральне джерело, сакрально-рекреаційний потенціал, сакральна спадщина.

ABSTRACT

The theoretical, methodological and methodological principles of the constructive and geographical study of sacred landscapes, which defines a new scientific direction - sacred landscape science, which was formed on the basis of the synergy of natural and anthropogenic landscape science and studies the patterns of formation, organizational principles of functioning, peculiarities of use and preservation of sacred landscapes, are substantiated in the monograph.

The sacred landscape is the object of study of a number of sciences that belong to different fields of knowledge. That is why the research uses a transdisciplinary approach, which ensures the use of scientific work not only in geography, but also in history, religious studies, philosophy, sociology, cultural studies, ecology, etc. The territorial system studied in relation to the environment not only forms a corresponding sacred landscape, but is also often a condition for the formation of a sacred space, which combines sacred-social, sacred-natural, spiritual and religious spaces. The leading factors in the evolution of the sacred landscape are time and functional purpose, which determines its information content. The formation of the boundaries of sacred formations is influenced by their historical, ethno-cultural, national and natural features.

The performed study of tafal, temple and monastery landscapes, water sources in the structure of sacred landscapes, made it possible to determine the regularities of their formation and functioning and to propose measures for rational use and preservation.

The monograph presents the theoretical and methodological principles of evaluating the sacred and recreational potential of the territory. The author developed a methodology for evaluating the sacred and recreational potential and tested it on the example of the Volyn region, which made it possible to build graphic models, identify strengths and weaknesses, opportunities and risks of developing the sacred and recreational potential of the administrative districts of the region.

The content of the concept and components of sacred heritage, its spatial analysis was carried out. Reasonable recommendations for the preservation of the sacred heritage of Ukraine will ensure the preservation of natural and cultural values, the national Ukrainian identity is defined in the research work.

Key words: sacred landscape, tafal landscape, temple and monastery landscape, sacred spring, sacred and recreational potential, sacred heritage.

ЗМІСТ

Вступ	9
Розділ 1. Теоретико-методологічні та методичні засади конструктивно-географічного дослідження сакральних ландшафтів	11
1.1. Становлення й розвиток конструктивно-географічних досліджень сакральних ландшафтів	11
1.2. Трансдисциплінарний підхід у вивченні сакральних ландшафтів	14
1.3. Концептуальні складники визначення змісту поняття “сакральний ландшафт”	17
1.4. Методологія та методи дослідження сакральних ландшафтів	32
1.4.1. Методологія дослідження феномену сакрального у формуванні сакрального ландшафту	32
1.4.2. Методи дослідження сакрального ландшафту	48
1.5. Класифікація сакральних ландшафтів	54
1.5.1. Принципи, ознаки та наявний досвід класифікації сакральних ландшафтів	56
1.5.2. Конструктивно-географічний підхід у класифікації сакральних ландшафтів	59
Розділ 2. Організаційна основа сакрального ландшафту	69
2.1. Концепція організованості сакральних ландшафтів	69
2.2. Структурна організація сакральних ландшафтів	103
2.3. Еволюція сакрального ландшафту	122
2.3.1. Теоретичні положення еволюції територіальних систем	122
2.3.2. Теоретичні засади еволюції сакрального ландшафту	123
2.4. Межі сакральних ландшафтів	130
Розділ 3. Історико-географічні аспекти формування та функціонування тафальних ландшафтів	140
3.1. Стан вивченості та зміст поняття “тафальний ландшафт”	140
3.2. Класифікація тафальних ландшафтів	142
3.3. Тафальний ландшафт у структурі міста	149
Розділ 4. Конструктивно-географічні засади організації храмових та монастирських ландшафтів	164
4.1. Зміст поняття, стан вивченості та просторова організація храмових і монастирських ландшафтів	164
4.2. Географічні закономірності створення храмових та монастирських ландшафтів	167
4.3. Закономірності формування храмових та монастирських ландшафтів у структурі міста	176
4.4. Класифікація культових споруд у межах храмових та	

монастирських ландшафтів	186
Розділ 5. Організаційні засади функціонування водних джерел в структурі сакральних ландшафтів	189
5.1 Стан вивченості та значення водних джерел	189
5.2. Трактування поняття “водне джерело” та його просторова організація	193
5.3. Закономірності розміщення та сучасний стан сакральних джерел на прикладі Львівської та Волинської областей	196
5.3.1. Сакральні джерела Львівської області	196
5.3.2. Сакральні джерела Волинської області	203
5.4. Рациональне використання та збереження сакральних джерел: нормативно-правові аспекти й провідні заходи	212
Розділ 6. Сакрально-рекреаційний потенціал: концептуальні складники, методологія та методика комплексного оцінювання	217
6.1. Концептуальні складники сакрально-рекреаційного потенціалу	217
6.2. Теоретико-методологічні та методичні засади оцінювання сакрально-рекреаційного потенціалу	225
6.2.1. Теорія та методологія оцінювання сакрально-рекреаційного потенціалу	225
6.2.2. Методика оцінювання сакрально-рекреаційного потенціалу на прикладі Волинської області	230
Розділ 7. Сакральна спадщина України: концептуальні складники та проблематика дослідження	250
7.1. Стан вивченості та нормативно-правові засади дослідження сакральної спадщини України	250
7.2. Просторова організація сакральної спадщини України	256
7.2.1. Сакральна культурна спадщина України	256
7.2.2. Сакральна природна спадщина України	270
7.3 Охорона та збереження сакральної спадщини України: проблеми й конструктивні пропозиції	273
Висновки	283
Список використаних джерел	290
Додатки	318

Духовність суспільства сприяє збереженню видатних культурних та природних цінностей, що є його надбанням. В період міжцивілізаційного конфлікту на тлі російської агресії у незалежній Україні роль сакральних об'єктів природного (джерело, скеля, печера) та антропогенного (церква, монастир, каплиця) походження є особливо ціннісною та значущою для українського соціуму.

Наука сакральна географія досліджуючи просторову організацію сакрального простору та його складників сформувала дослідницьке підґрунтя розвитку сакрального ландшафтознавства. Дослідження сакральних властивостей ландшафтів впродовж тривалого часу залишалося поза увагою ландшафтознавців. Це пов'язано з тим, що сакральний ландшафт тісно пов'язаний із релігією, яка на теренах Радянського Союзу, в умовах атеїстичної ідеології була частково витіснена з суспільного життя. Адже саме в радянській державі атеїстична ідеологія зумовила тотальне знищення багатьох святинь.

Проблематиці географії релігії та релігійного простору присвячені дослідження українських науковців Л. Атаман, Л. Ключко, Ю. Когатька, І. Косташука, К. Мезенцева, С. Павлова, І. Ровенчака, В. Патійчука, Л. Шевчук та багатьох інших. Серед зарубіжних дослідників цього наукового напрямку доцільно відзначити П. Дефонтена, Г. Імбрігі, Л. Конг, Г. Ріншеде, Д. Софера, А. Хульткранца та ін.

Теоретичні засади дослідження сакральних ландшафтів відображені у наукових працях В. Воловика, М. Гродзинського, Г. Денисика, К. Парка, С. Романчука. Однак залишаються не розв'язаними питання, методології дослідження, організаційних засад сакрального ландшафту, особливостей формування та функціонування його підкласів: храмових та монастирських, тафальних ландшафтів, а також водних джерел в структурі сакральних ландшафтів. Сакральні ландшафти слугують важливим ресурсом рекреаційної діяльності, тому розробка концептуальних засад, методології та методики оцінювання сакрально-рекреаційного потенціалу території є важливим завданням географічної науки. Разом з тим сакральні ландшафти є ціннісними утвореннями не лише для окремої групи людей чи етносу, а й мають охоронний статус міжнародного, національного, регіонального рівнів. Це зумовлює потребу вивчення просторової організації сакральної спадщини, розробки заходів щодо її збереження та охорони. Актуальність вирішення цих проблем на теоретичному, методологічному, методичному, а також прикладному рівні окреслила низку питань, які розглядаються у цій монографії.

Мета наукового дослідження полягає у формулюванні теоретичних, методологічних та прикладних положень щодо організаційних засад функціонування, використання та збереження сакральних ландшафтів. Реалізація зазначеної мети зумовила необхідність розв'язання таких завдань:

- розкриття сутності та розробка теоретичних, методологічних та методичних засад конструктивно-географічного дослідження сакральних ландшафтів;
- обґрунтування організаційної основи сакральних ландшафтів;
- дослідження історико-географічних аспектів формування та функціонування тафальних ландшафтів;
- обґрунтування конструктивно-географічних засад організації храмових і монастирських ландшафтів;
- визначення організаційних засад функціонування водних джерел в структурі сакральних ландшафтів;
- формулювання концептуальних складників та розробка методики комплексного оцінювання сакрально-рекреаційного потенціалу;
- обґрунтування концептуальних складників та визначення просторової організації сакральної спадщини України.

Отримані результати можуть бути використані для потреб впровадження територіальних комплексних планів районного, територіального планування, а також охорони природи.

Наведені у монографії відомості є результатом авторського самостійного дослідження. Автор висловлює щире подяку професору В. Петліну, теоретичні розробки та наукове консультування якого, дали змогу здійснити теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми конструктивно-географічних засад організації сакральних ландшафтів.

РОЗДІЛ 1.
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ
КОНСТРУКТИВНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ
САКРАЛЬНИХ ЛАНДШАФТІВ

1.1. Становлення й розвиток конструктивно-географічних досліджень сакральних ландшафтів

Сакральна географія, а тим більше її конструктивно-географічний напрям, є порівняно молодого наукою, оскільки не має чітко виокремлених концептуальних складників, як-от: об'єкт, предмет, завдання, понятійно-термінологічний апарат дослідження. Однак, як і кожна наука, сакральна географія належить до кола діяльності людини, яка спрямована на отримання нових знань про навколишнє середовище й відображає сприйняття географічного простору, крізь призму взаємозв'язку суб'єкта та сакрального об'єкта. Процес розширення об'єкта дослідження цієї науки, що виходить за межі релігійного простору зумовлює формування нових завдань, які змінюються в часі й потребують постійного вдосконалення.

Одним з об'єктів дослідження сакральної географії вважається сакральний простір, велика частка якого належить релігійним системам. Географічні аспекти вивчення релігійного життя здійснювали ще Стратон та Геродот (Павлов, Мезенцев & Любіцева, 1998). На географічність релігійної сфери вказували у своїх працях О. Шаблій, О. Любіцева, К. Мезенцев, С. Павлов, І. Ровенчак, Л. Шевчук, Ю. Завгородній, В. Патійчук, Ю. Когатько. Із погляду сучасної географічної науки О. Шаблій та О. Вісьтак (1993), обґрунтували географічність релігійної сфери в таких аспектах:

– розміщення й поширення релігійних вірувань і відповідних їм інституцій;

– існування геопросторових “фокусів” (“ядер”) релігійного життя та діяльності, які приваблюють до себе міграційні потоки віруючих паломників і рекреантів (так звані святі місця; апостольські столиці; місця чудотворних ікон чи образів, наприклад ікони Божої Матері в Ченстохові в Польщі або Божої Матері Зарваницької в Україні; місця виявлення “небесних чудес”, як це було в с. Грушеві на Львівщині наприкінці 80-х рр.);

– розвиток територіальної сакральної інфраструктури, яка забезпечує духовну сферу послугами (виробництво церковного начиння й одягу, видання релігійної літератури та релігійне мистецтво зокрема, малювання ікон; підготовка служителів культури – осіб духовного сану; створення, розвиток й упровадження спеціальних засобів масової інформації тощо);

– залежність територіальної диференціації релігійного життя та діяльності від геопросторових відмінностей демографічного й природно-географічного становища.

Останнє десятиліття в сакральній географії активно розвивається один із напрямів дослідження, який стосується розвитку паломництва у світі та в Україні. Аналіз наукових джерел засвідчує, що українськими й зарубіжними вченими зміст таких наук, як сакральна географія, географія релігій (конфесій), релігійна географія, ототожнюється. К. Парк (1994) виокремив два підходи щодо вивчення релігії в географічній науці, де релігійна географія вивчає географічну реальність крізь призму релігії, а географія релігій досліджує територіальні особливості впливу релігії на інші сфери життя людини. Названі вище науки є складниками гуманістичної географії (від латин. *humanus* – людський, людський), розвиток якої започаткований працями американських дослідників Дж. К. Райта й К. О. Зауера в 1920-х роках і нині набули всесвітнього поширення. Основні концептуальні положення гуманістичної географії сформульовано китайсько-американським географом І-Фу Туаном. На його думку головний фокус цієї науки – це людина з її почуттями, емоціями, думками, які виникають під впливом навколишнього середовища. Завдання гуманістичної географії – інтерпретація дій людини, з урахуванням того, що вони залежать від географічних категорій таких як місце, простір, ландшафт, навколишнє середовище (Туан, 1976).

В. Пащенко (2007) розширює поле досліджень гуманістичної географії та вказує, що це – наскрізний дослідницький природничо-, суспільно-, конструктивно-, історико- й картографічно-географічний напрям, що охоплює всі спрямування географічних досліджень, зокрема нові – антропічно-сутнісні, аксіологічно-ціннісні їхні складники.

Сакральну географію як окрему науку вивчали Д. Ек (1980), Р. Сінгх Рана (1987, 1988), С. Парк (1994). В Україні вперше сакральну географію як науку обґрунтовано в праці О. Шаблія, О. Вісьтак (1993). Пізніше в підручнику “Соціально-економічна географія України” (Шаблій, 1994) опубліковано розділ “Географія релігії”. Дослідження географії релігії на регіональному рівні проводили В. Патійчук (1998), С. Павлов (1999), О. Кучабський (2000), Л. Ключко (2010), Ю. Когатько (2011) та ін.

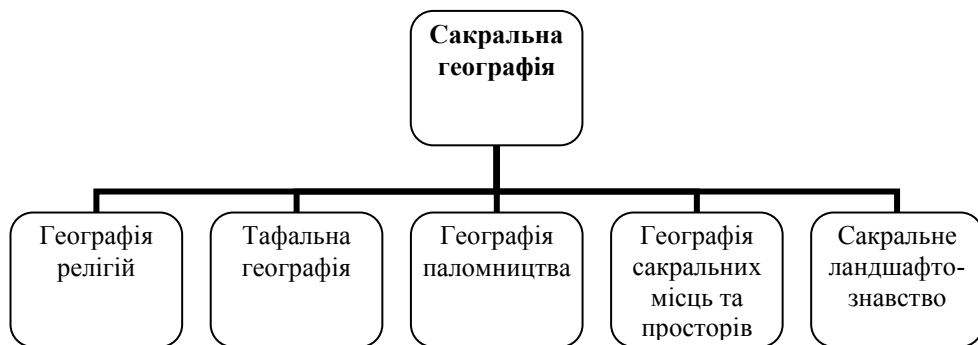
Л. Шевчук (1999) сформульовано комплексний об’єкт вивчення сакральної географії – це людина, її сакральний світ і релігійна поведінка, соціальне середовище й релігійні організації та культові місця, природне й соціальне середовище, соціальна доктрина Церкви тощо, тобто геопросторові форми сакральних елементів, у тому числі елементів

релігії як комплексу об'єктів і явищ, їх міфології, змісту, генезису, динаміки, чинників та законів формування й функціонування.

І. Ровенчак (2007, 2008) вважає, що сакральна географія є дещо ширшою, ніж географія релігій і включає до її складу географію місць поховань (некрополів, цвинтарів, кладовищ). Науковець висловив думку щодо структури цієї науки, запропонувавши її поділ на некрогеографію, або тафальну географію, географію релігій, географію паломництва. Оскільки поняття сакрального виходить за межі релігії, до складу досліджуваної науки можна додати географію сакральних місць та просторів й сакральне ландшафтознавство (рис. 1.1).

Провідним завданням сакральної географії є дослідження територіальної (просторової) організації сакрального простору і його складників.

Рис. 1.1. Дослідницькі напрями науки сакральна географія (Міщенко, 2020 а)

Наукове значення сакральної географії надзвичайно велике, оскільки досліджувані сакральні об'єкти можуть стати символами національної єдності, сформувати базові соціальні зв'язки та ідеологію.

Підґрунтям теоретико-методологічних, методичних і прикладних розробок сакральної географії є напрацювання не лише географії, а й культурології, соціології, філософії. Кожна з наук досліджує лише певний складник об'єкта, тобто його особливі риси, властивості, процеси та явища й зв'язки.

Конструктивність сакрально-географічних напрацювань полягає в самому трактуванні поняття "конструктивний". Це те, що є основою чого-небудь. Науковий підхід вважається конструктивним лише в тому випадку, коли вказано засоби просторово-часової організації його об'єкта

дослідження. Конструктивний підхід як такий розроблено ще в працях Гільберта, Брауера, Гейтинга, Колмогорова, Маркова, Лоренцена. У них існування конструктивного об'єкта вважається доведеним лише в тому випадку, коли показано засіб потенційно здійсненої побудови (конструювання). Тобто, іншими словами, коли показано засіб, із допомогою якого здійснено просторово-часову організацію об'єкта дослідження.

Щодо безпосередньо конструктивно-географічного підходу в дослідженнях сакральних ландшафтів, то насамперед зазначимо, що сам такий підхід характеризується побудовою теорії активних дій людини в природі, а також процесами виконання завдань їх ландшафтного забезпечення, що загалом передбачає поєднання всіх аспектів такої діяльності в єдиний цілеспрямований процес і забезпечення висновків, які повинні бути релевантними; визначення в структурі, будові, а також динаміці територіальних систем взаємозв'язків, які забезпечують розв'язання конкретних завдань цільового призначення.

Одним із напрямів сакральної географії, який вивчає сакральні ландшафти, є сакральне ландшафтознавство. Ця наука сформувалася на основі синергії природничого й антропогенного ландшафтознавства і вивчає закономірності формування, організаційні засади функціонування, особливості використання та збереження сакральних ландшафтів.

1.2. Трансдисциплінарний підхід у вивченні сакральних ландшафтів

Сучасні дослідження в різних галузях знань засвідчують, що в науці відбувається оновлення та інтеграція знань і методів майже всіх дисциплін. Світова дослідницька практика доводить, що разом із розвитком наукового світогляду одні наукові підходи з'являються, інші – удосконалюються або втрачають свою актуальність. Трансдисциплінарний пошук забезпечує інтеграцію стратегій, методів, концепцій різних напрямів наукових досліджень.

Поняття “трансдисциплінарність” одним із перших запропонував використовувати швейцарський філософ та психолог Ж. Піаже під час дискусії з австрійським астрофізиком, дослідником проблеми самоорганізації у Всесвіті Е. Янчем і французьким математиком А. Ліхнеровічем у рамках міжнародного семінару в 1970 р. у Франції. Ж. Піаже (1970) зазначив, що трансдисциплінарний рівень дослідження забезпечує не лише тісну взаємодію між науково-дослідними напрямами, а й поглиблення зв'язків між ними, долаючи стійкі дисциплінарні бар'єри.

Український геоеколог І. Круглов (2020) констатує, що трансдисциплінарність є специфічною формою міждисциплінарного підходу, що забезпечує інтеграцію як наукових дисциплінарних знань, так і інформації з ненаукових джерел. Таке трактування цього поняття пропонується для інтегративного вивчення ландшафтів (Bastian & Steinhardt, 2002; Tress, В., Tress, G. & Fry, 2005). Проте трансдисциплінарну компоненту роботи розглянуто лише як своєрідний інтерфейс між наукою та суспільством, що забезпечує інтерактивну комунікацію, але не допускає втручання стейкхолдерів (зацікавлених сторін) у хід наукового дослідження (Круглов, 2020).

У Хартії першого Всесвітнього конгресу з трансдисциплінарності, який відбувся в Португалії у 1994 р., засвідчено, що “трансдисциплінарність доповнює дисциплінарні підходи та забезпечує появу нових знань і взаємодій між дисциплінами, спонукає до нового бачення природи й реальності, розкриває всі дисципліни до того, у чому вони єдині, і до того, що лежить за їхніми межами” (De Freitas, Morin & Nicolescu, 1994).

Сакральний ландшафт слугує об’єктом наукового пошуку багатьох дисциплін, які належать до різних галузей знань: гуманітарні, соціальні поведінкові, природничі науки, а також архітектура та будівництво, сфера обслуговування (рис. 1.2). Географи досліджують закономірності формування, структурну організацію сакральних ландшафтів, особливості їх поширення, використання й збереження.

Рис. 1.2. Сакральний ландшафт як міждисциплінарний об’єкт дослідження

Культурологи (Sitwell & Bilash, 1986) вважають, що сакральний ландшафт водночас є складником географічного простору, а також культурного ландшафту та соціокультурних комплексів; особливою частиною культурного ландшафту, яка сформована духовним людським досвідом. Науковці-філософи розглядають сакральний ландшафт як сукупність “місць” соціокультурного простору, що маркуються зустрічами людини зі священним, обґрунтовують філософсько-теологічну концепцію сакрального ландшафту (Фесенко, 2018).

Дослідники історії й археології вивчають сакральний ландшафт давнього світу в динаміці, цілісній, контекстуальній та історичній перспективі (Chiai & Häussler, 2020); архітектори – архітектурно-планувальну організацію сакральних споруд (Голубчак, 2018), роль феномену сакрального в розвитку міст і територій (Криворучко, 2018). Антропологи розглядають вплив конфесій на функціонування й розвиток сакральних ландшафтів (Соболева, 2016); релігіознавці обґрунтовують вплив міфів та символів на формування сакрального ландшафту й створення паломницької мережі (Еск, 1998). Сакральний ландшафт слугує об’єктом дослідження ландшафтно-екології, оскільки природні, культурні та духовні цінності, якими місцеві громади наділяють святі місця, є важливим концептуальним складником, який потрібно враховувати під час збереження ландшафтів (Bhaskar, 2011). Значення сакральних ландшафтів для розвитку туризму, зокрема й паломницького, висвітлено в наукових дослідженнях, які стосуються туризму та рекреації (Божук, 2010; Dallari, Pistocchi & Pungetti, 2018; Мищенко, 2019д, 2022а, 2022б).

Аналіз інтерпретацій сакрального ландшафту в розрізі різних дисциплін дає змогу визначити деякий інваріантний складник, тобто сукупність сталих характеристик, які властиві тій чи іншій інтерпретації:

– це частина географічного простору, соціокультурний феномен, який характеризується набором ціннісних характеристик, має чіткі не уявні межі;

– просторова структура, що має ознаки системності та впорядкованості, містить природні, антропогенні й культурні компоненти;

– сакральний об’єкт є основним складником і маркером сакрального ландшафту (Мищенко, 2021 б).

Організація наукового пошуку на постнекласичному етапі розвитку науки не може дати релевантної інформації про об’єкт дослідження без залучення методологічних підходів різних дисциплін. Аналіз стану вивченості категорії “сакральний ландшафт” у науковому полі різних дисциплін засвідчує, що ця територіальна система є

трансдисциплінарним об'єктом дослідження, тоді як предмет вивчення є суто дисциплінарним і стосується інструментарію конкретної науки.

Аналіз складної територіальної системи, якою є сакральний ландшафт, безумовно, потребує відмови від застосування звичних стандартних методів, усталених поглядів, використання нових дослідницьких технологій, що створюються на стику декількох галузей знань. Застосування трансдисциплінарного підходу під час вивчення сакральних ландшафтів забезпечує науковий пошук у межах сакральної географії, сакрального ландшафтознавства з використанням методологічного та методичного підходів інших дисциплін. Дослідження закономірностей, формулювання концепцій дає змогу виходити за межі географії, застосовуючи науковий доробок філософії, соціології, культурології й інших наук, теоретично експлікуючи умови трансдисциплінарності.

1.3. Концептуальні складники визначення змісту поняття “сакральний ландшафт”

Сакральний світ людини, духовне, священне світосприйняття – це феномен сучасного розвитку суспільства, який є об'єктом дослідження науковців багатьох гуманітарних, соціальних, природничих наук (Міщенко, 2018 а). Терміни “сакральний” та “релігійний” у географічних наукових працях уживаються як синоніми, хоча між ними є різниця.

Сакральний ландшафт, завдяки своїм унікальним природним і культурним складникам, відображає й зберігає провідні світоглядні ідеї та цінності суспільства, слугує важливим чинником його безперервного існування в часі, забезпечуючи передачу майбутнім поколінням великого масиву історичної інформації (Міщенко, 2018 в). У сучасних умовах глобалізації, дослідження наукових підходів щодо змісту поняття “сакральний ландшафт”, визначення його структури й функцій як цілісної, стійкої системи, яка забезпечує процес об'єднання нації, протистоїть руйнуванню духовних основ, є надзвичайно актуальним і важливим.

Проблематику досліджень сакрального ландшафту в географічній літературі представлено недостатньо. Трансдисциплінарний статус дослідження зумовлює використання широкого тематичного спектра наукових праць. У зарубіжній науці сакральний ландшафт – детально розроблена наукова категорія (Tuan Y-Fu, 1976; Carlson, 1992). Сакральні ландшафти вивчалися переважно в контексті розгляду релігійних систем у межах антропогеографії або гуманістичної географії, географії релігії (Jackowski, Liszewski & Richling, 2008). В Україні один із перших

дослідників цього питання – це С. Романчук (2000, 2001), який аналізував можливі варіанти сакралізації ландшафтів і виокремлення практичних підходів до їх вивчення. Заслуговує на увагу праця В. Воловика (2013), де подано історію формування сакрального ландшафту, його дефініцію, а також класифікацію. Концепцію сакрального ландшафту розвивали М. Гродзинський (2005 б), Г. Денисик (2012), розглядаючи зміст поняття “сакральний простір”, його класифікацію та відмінність від релігійного простору.

Обґрунтування теоретичних основ дослідження сакрального ландшафту доцільно здійснювати шляхом визначення дефініції сакрального ландшафту. Зміст цього поняття пов’язаний із лексемою “ландшафт”, що має германське походження й два складники – *land* і *schaft*. Слово *land* у сучасних германських мовах означає ділянку земної поверхні з визначеними межами, суходіл, ґрунт, країну, батьківщину, територію, де ведеться сільське господарство; суфікс *schaft* – взаємозв’язок, взаємозалежність, поєднання (Гродзинський, 2005 а).

На думку М. Гродзинського, термін ландшафт з’явився в Голландії наприкінці

XVI–XVII ст., коли фламандські художники почали малювати не уявні біблійні пейзажі, а реальні, топографічно точні.

Тобто поняття ландшафту розуміємо, як зображення місцевості на картині. С. Міхелі (2014) вказує, що саме Г. Гоммеєр увів слово “ландшафт” в ужиток географічної науки для відзначення цілісності та неповторності окремих ділянок території.

Уперше слово “ландшафт” згадано в Німеччині у IX ст. в працях монахів Фульдського монастиря. Монахи під час перекладу з латинської мови “Євангелічної гармонії” богослова Татіана замінили слово *region* – район, країна на *lantsaf*, що означає “єдина священна земля єдиної пастви”. Ю. Тютюнник (2021) шляхом етимологічного, текстологічного, лексикографічного й герменевтичного аналізу генезису поняття “ландшафт” також прийшов до висновку, що вперше поєднання складників *land* і *schaft* використано в Євангелії Татіана. Первинний зміст цього слова, на думку науковця, не “живописний”, як вважає багато географів, а “територіально-сакральний”.

У Європейській ландшафтній конвенції (2005) ландшафт – це території, які сприймаються людиною як результат дії чи взаємодії природних та антропогенних чинників, що поєднує розуміння території як проєкції простору, суспільства й “перцепцію”.

Д. Мейнінг (1979) виокремлює 10 різних інтерпретацій ландшафту. Узагальнивши попередній досвід, М. Гродзинський (2004) вважав, що в

географії можна назвати чотири групи інтерпретацій ландшафту: природничу, соціоприродознавчу, соціофункціональну, перцепційну. Крім того, потрібно враховувати тлумачення цього поняття з позицій класичного ландшафтознавства (Passarge, 1913; Міллер, Петлін & Мельник, 2002) й антропогенного ландшафтознавства (Денисик, 2012).

Із позицій класичного ландшафтознавства, ландшафт – це природно-територіальний комплекс, який характеризуються цілісністю та однорідністю взаємодіючих природних компонентів і складається з властивих лише цьому ландшафту низки основних та другорядних урочищ.

Антропогенний ландшафт трактується як комплекс, у якому на всій або на більшій його площі корінних змін під впливом людини зазнали якщо не всі, то хоча б один із компонентів ландшафту, зокрема рослинний і тваринний світ.

В англомовній (міжнародній) науці ландшафт характеризують як мозаїку, у якій кластер локальних екосистем повторюється в подібній формі на площі, ширшій, ніж один кілометр (Forman, 1995).

Важливо зазначити, що якщо поняття “ландшафт” – добре досліджена категорія, то в низки авторів тлумачення сакрального має різний зміст (Міщенко, 2018 а). Поняття “сакральне” пройшло кілька ступенів розвитку. В. Ларіонова (2011) вказує, що спочатку його зміст поняття тлумачився, як усе, що не укладається у звичайний хід речей і може мати для людини як позитивне, так і негативне значення. У контексті цього дослідження доцільно проаналізувати етимологію (походження) слова “сакральне”. У латинській мові поняття *sacrum* походить від слова *saker*, що трактується як присвячене богам, священне.

Аналоги латинських слів *saker* і *sacrum* наявні в інших мовах. Так, старосврейське *gadoch* пов’язане зі значенням відокремленості, недоторканості; слов’янське *svet*, яке походить від індоєвропейського *k’wen* тлумачиться як збільшуватися, набухати.

Відповідно до словника української мови (1970–1980), поняття “сакральне” має такі змістові наповнення:

- який стосується релігійного культу; обрядовий, ритуальний, священний або якого дуже цінують, оберігають; священний, заповітний;
- що став звичним, узвичаєним; традиційним;
- який має сумнівну або погану славу; горезвісний.

Отже, поняття “сакральне” надає людині, території, дії, предмету надзвичайно ціннісного гіперболізованого значення. Це те, що вимагає особливого вшанування та охорони.

Аналіз наукових джерел філософії, соціології, а також географії засвідчує, що сакральне найбільш утілено в релігії. Релігійна концепція ґрунтується на зіставленні протилежностей – з одного боку, сакрального, що виражає абсолютну цінність, святість, структурованість, з іншого – профанного, тобто мирського, буденного, несистемного. Класики релігієзнавства М. Еліаде й Н. Зедерблом, Й. Вах характеризують людину як *Homo Religiosus*, що завжди, свідомо чи ні, прагне релігійного досвіду (Смультський, 2010).

Релігієзнавці Ф. Хайлер, І. Вах, Г. Меншинг, О. Шубаро вживають сакральне як синонім релігійного. Однак зміст сакрального на сучасному етапі розвитку соціуму є набагато ширшим, бо, окрім релігійного феномену, уключає й міфологічний, а також соціальний.

Поняття сакральності досліджував і французький науковець М. Мосс (1967), який один із перших відокремив сакральне від релігієзнавчого контексту. На його думку, “сакральні дії – це не релігійні дії. Це просто особливі дії, яким ми приписуємо властивість “незвичайності”. Учений стверджував, що священними є ті соціальні феномени, які через їх важливість визнаються колективною свідомістю недоторканими.

Отже, сакральне є світоглядною категорією, що надає людям, діям, території та іншим об’єктам такої властивості, яка відокремлює їх від профанного й ставить у положення великої цінності, значимості та на цій підставі потребує виняткового ставлення. Сакральне характеризується ритуальністю, культом, символізмом.

Сакралізації можуть піддаватися різні сфери суспільного життя: соціальна, політична, духовна. В останні десятиліття у географічній науці серед об’єктів наукового пошуку виокремлено також сакральний ландшафт.

В. Канська (2010), досліджуючи заповідні об’єкти Поділля, пояснює причини сакралізації ландшафту через його унікальність, пейзажні або лікувальні особливості: незвичайні обриси скель, гір чи пагорбів, вікове дерево, джерело з цілющою водою, печери, карстові провалля тощо. Отже, сакралізація залежить від естетичних або інших властивостей ландшафту, цінних для певної групи людей.

Г. Денисик (2012) указував на відмінність понять “релігійний простір” та “сакральний простір”. Релігійний простір – це комплекс із короткочасних ритуальних об’єктів, найчастіше пов’язаних з життям одного або кількох поколінь. На релігійних просторах проводилися чи проводяться релігійні обряди, або жертвопринесення божеству на певних ділянках місцевості для покаяння, подяки, очищення, молитви тощо.

Сакральний простір, на думку автора, має ширше значення та включає й релігійний простір. Прикладами нерелігійних сакральних просторів є місця видатних боїв, народження відомих людей, а також об'єкти, які принесли багато користі людству.

І. Костащук (2018) тлумачить сакральний простір як частину геосфери, яка охоплює унікальні природні комплекси (ландшафти), що відзначаються високою духовною чи містичною енергією та виконують релігійну, духовну чи психологічну функції.

Загалом науковці (Eliade, 1959; Fickeler, 1962; Oberholzer, 1975; Jackowski, 1990; Kong, 1990) виокремлюють чотири підходи до обґрунтування суті сакрального простору:

– сакральний простір є “священним”, охоплює всі релігійні вірування, обряди, звичаї й місця (Е. Дюркгейм);

– сакральний простір – це не релігійний простір, а психологічне сприйняття всіх життєвих подій та надання їм “незвичайності”, що проявляється в культурах обрядів, традицій і звичаїв (М. Мосс);

– сакральність не має жодного стосунку до суспільства, а є цілком індивідуальним сприйняттям та переживанням життєвих подій (Ж. Батай і М. Лейріс);

– теоцентричний підхід, який наголошує лише на релігійному сприйнятті сакральності світу. І сакральним є лише те, що є чимось незвичним і йде від релігії (Р. Отто, М. Еліаде).

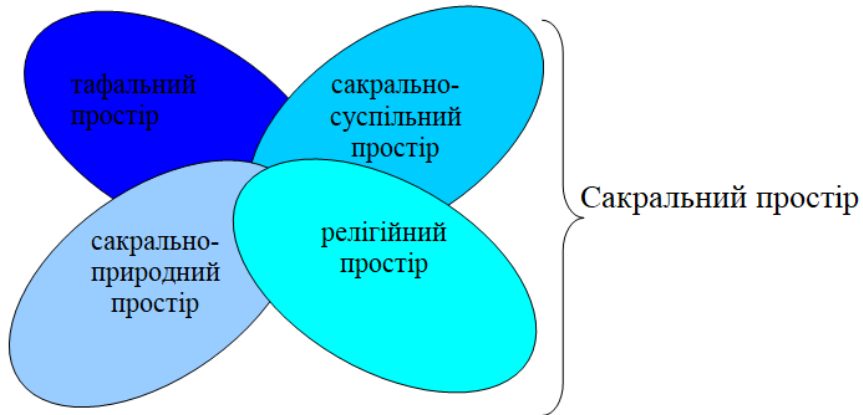
Сакральний простір міститься в структурі географічного, складений релігійним, тафальним, сакрально-природним, а також сакрально-суспільним просторами рис. 1.3. Потрібно зазначити, що в процесі співіснування та функціонування цих просторів відбувається накладання їхніх полів, оскільки той чи інший простір є доповненням іншого.

Якщо розглядати історичний зріз розвитку сучасного ландшафтознавства, то можна відзначити суттєві віхи його змістового наповнення й зміни в базових концепціях, на основі яких формувалося поняття “сакральний ландшафт”.

Тракування сакрального ландшафту поділяють на такі дослідницькі аспекти:

– матеріальний, де основою є ландшафт, який може мати або виконувати сакральні функції;

– духовний, де сакральні функції розглядають як надбудову над ландшафтом або як його функцію (Воловик, 2013; Денисик, 2015).

Рис. 1.3. Структура сакрального простору*

*Складено з урахуванням праці І. Косташука (2018), (Додаток А) та доповненнями автора.

Будь-яка сакралізація пов'язана з пошуком центру (ядра). Під час визначення змісту поняття цього терміна важливо визначити природу сакрального, тобто те, що освячується людиною або їх групою й виконує функцію ядра сакрального ландшафту. Відповідно, усю низку трактувань дефініції “сакральний ландшафт” загалом можна поділити на такі підходи: релігійний, подієвий, соціокультурний (Міщенко, 2018 а).

Релігійний підхід передбачає поклоніння в межах ландшафту Богу (творцю) або кільком Богам та супроводжується переконанням у їх здатності впливати на долю людей. Такий підхід застосовував М. Гродзинський (2005 б), який трактував сакральний ландшафт “як образ священного простору, значення місць і конфігурацій якого сприймаються й успадковуються певними групами людей як прояви Вищої Сили (зокрема Бога або Богів)”. С. Романчук (2000) тлумачить сакральний ландшафт “як природні або природно-антропогенні геосистеми, які виконують духовну функцію, пов'язану передусім із релігійними запитами людства, що є об'єктами паломництва, тобто викликають прагнення до спілкування з ними в певній категорії населення”. При цьому автор робить суттєве доповнення: важливою ознакою сакральних ландшафтів є збереження духовної функції території протягом значного часу, навіть за зміни релігійної та етнічної приналежності. В. Воловик (2013) розглядає сакральний ландшафт, як складник етнокультурного, пов'язаного з духовною діяльністю етносу й культурною спадщиною, і подає таке його тлумачення: “сакральний ландшафт є ієротопією святих місць етнокультурного регіону,

сформованих у процесі ієрофанії”. Поняття ієротопії означає створення сакральних просторів; термін “ієрофанія” ввів М. Еліаде (1951), що тлумачиться як вияв священного.

Безперечно, велика частка сакрального простору належить релігійним об’єктам. Однак серед інструментів сакралізації можна виокремити ще й символізацію та міф, які надають ландшафту надзвичайно ціннісного (святого) значення. Крім того, будь-який ландшафт на певному етапі може стати сакральним, через подію, що відбулася в його межах (Міщенко, 2018 а).

Із позицій подієвого підходу суть терміна “сакральний ландшафт” розглядає Г. Денисик (2012), який указує, що сакральний ландшафт – це “сукупність сакральних місць чи просторів на певній території, що пов’язується з дуже істотними подіями або через її унікальні географічні характеристики”.

Із позицій соціокультурного підходу, сакральний ландшафт – це територіальна система, яка на певному відтинку свого розвитку взаємодіючи з людиною, формує в неї сукупність уявлень, переконань, почуттів, які впливають на історичні й соціокультурні процеси. Такий підхід поєднує географічне, історичне та соціокультурне тлумачення досліджуваного феномену. Ця думка виходить із положення про людину як складову частину сакрального ландшафту. Відповідно до цього підходу сакральні територіальні утворення є свідомо виділеними, маркованими та етноіндексованими частинами культурного ландшафту корінних спільнот, які відіграють важливу роль у формуванні й функціонуванні його традиційного світогляду для нормального розвитку і життєзабезпечення. Із цих позицій сакральний ландшафт розглядається як частина культурного ландшафту, великого соціокультурного утворення, життєвого середовища достатньо значної (самозберігальної) групи людей. При цьому до сакральних ландшафтів відносять усі територіальні комплекси, культурна цінність яких визначається наявністю священного змісту або культового призначення.

Отже, для того щоб визначити суть поняття “сакральний ландшафт” потрібно знати його генезис, історію формування священного місця й простору, значення та цінність для людини в минулому й на сучасному етапі розвитку. Проте на практиці той самий сакральний ландшафт одночасно може мати релігійне, подієве, символічне, а також міфологічне походження. Тому під час трактування цього терміна доцільно використовувати інтегрований підхід, де *сакральний ландшафт розглядають як природну, природно-антропогенну, антропогенну*

систему, сформовану в результаті взаємодії природи та людини, пов'язану з певними життєвими символами, міфами, вагомими подіями, релігійними почуттями й такою, що має надзвичайно ціннісне значення для людини або групи людей і потребує особливого вшанування та охорони (Мищенко, 2018 а).

Це визначення дає можливість обґрунтувати концептуальні складники визначення сутності сакрального ландшафту, шляхом виокремлення підходів, просторових зрізів (рівнів), функцій, принципів виокремлення сакрального ландшафту (рис. 1.4).

Сакральний ландшафт як історично сформована сукупність взаємопов'язаних природних, природно-антропогенних й антропогенних складників, характеризується просторовою та часовою організованістю, відносною стійкістю, здатністю функціонувати як єдине ціле.

Досліджуючи сакральний ландшафт у теоретичних і практичних аспектах, можемо зробити висновок, що це система, яка має просторово-ієрархічну будову, де можна виокремити індивідуальний, локальний, регіональний, національний, глобальний рівні (рис.1.5). Потрібно зазначити, що одна й та сама людина може вважати для себе сакральними ландшафти кількох або усіх рівнів.

Індивідуальний сакральний ландшафт формується на першому ієрархічному рівні. Майже кожна людина має свій сакральний ландшафт, який у її житті відіграє велику ціннісну роль. Такий ландшафт, зазвичай, пов'язаний із певною подією в його межах, яка й визначає його святість і вагомість.

Локальний рівень охоплює сакральний ландшафт, який має місцеве значення й шанується лише невеликою громадою. Прикладом такого ландшафту можуть слугувати каплиця та цілюще джерело, розміщені в с. Будятичі (Волинська область). Це сакральне джерело ще в 1637 р. стало відомим своїми лікувальними властивостями.

Ціннісним складником сакрального ландшафту регіонального рівня є джерело Святої Анни, намолене місце в с. Онишківці Рівненської області. Воно здавна відоме своїми цілющими властивостями, тож сюди приїзять не лише з різних куточків України, а й із Європи.

На нашу думку, яскравим прикладом сакрального ландшафту національного рівня є Майдан Незалежності м. Києва. Сакральною для сотень тисяч українців та інших громадян України ця територія стала після вагомих історичних подій 2013–2014 рр. Місце бойових дій і масової загибелі громадян у районі вул. Грушевського в м. Києві під час акцій протесту в лютому 2014 р. є пам'яткою історії місцевого значення (Мищенко, 2018 а).

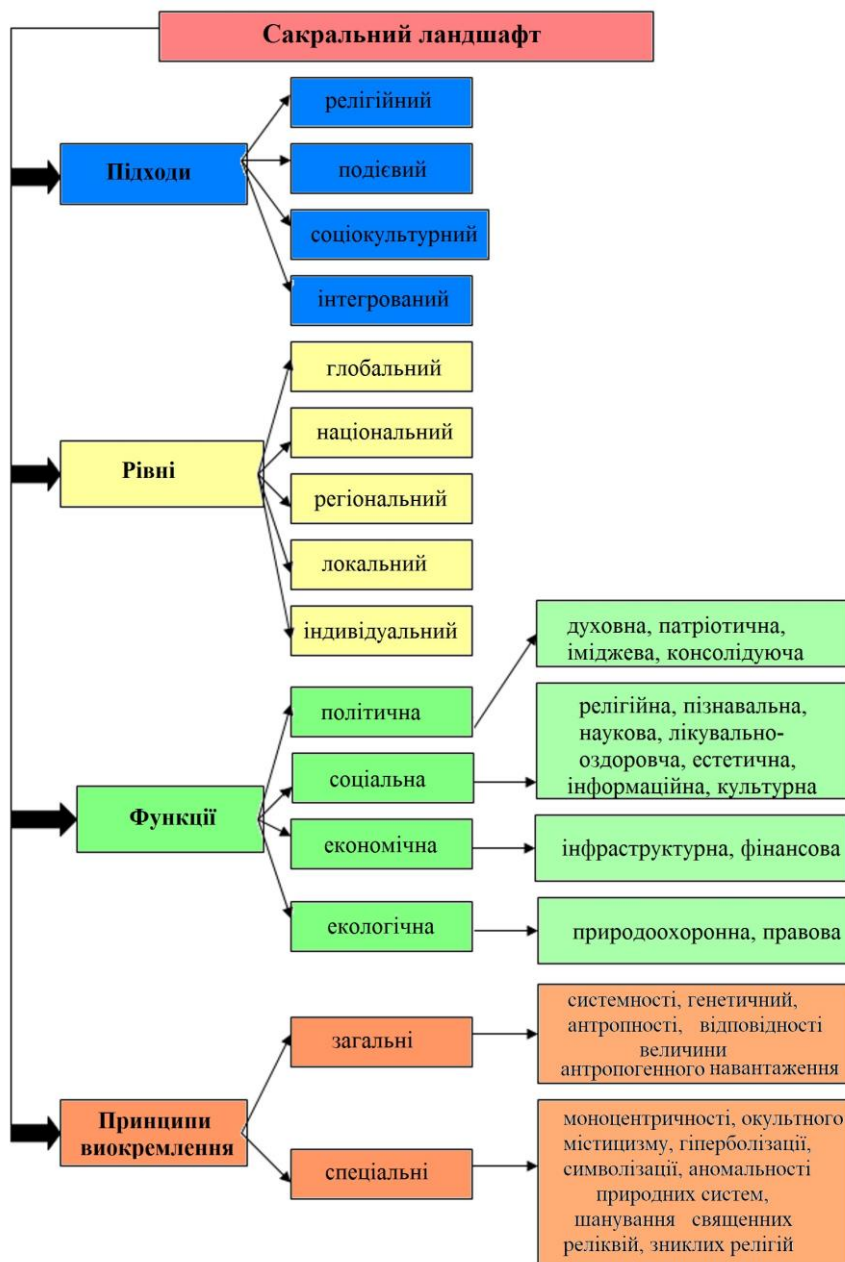
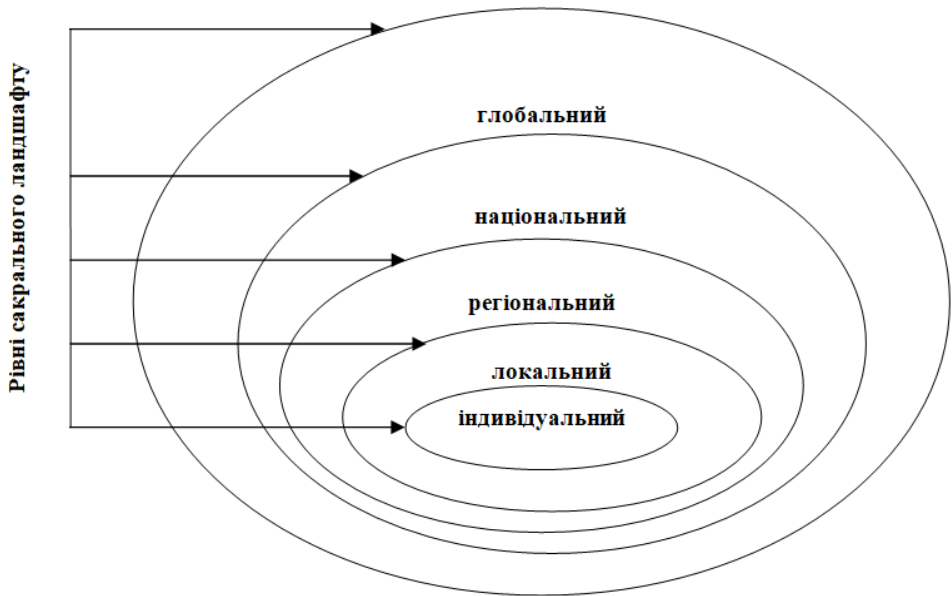

Рис. 1.4. Концептуальні складники визначення сутності сакрального ландшафту*

*Розробка автора.

Знаменита Стіна плачу, яка розміщена в м. Єрусалимі, вважається однією з головних святинь іудаїзму й слугує ціннісним об'єктом паломництва для мільйонів людей та є складником сакрального ландшафту. Щодня сюди приїжджають тисячі туристів і прочан з усього світу. Західна стіна біля Храмової гори в Ізраїлі існує вже понад 2000 р. і є вцілілою частиною Другого Єрусалимського храму, зруйнованого римлянами в 70 р. н. е. Щодня Стіну плачу відвідують тисячі туристів, а також паломники й місцеві віряни. Окрім молитов, тут склалася традиція залишати записки в Стіні зі своїми бажаннями, адресованими Богу. Щороку таких записок нараховується понад мільйон. А раз на пів року їх збирають і ховають на Елеонській (Оливковій) горі.

Рис. 1.5. Просторова ієрархія сакральних ландшафтів*

*Розробка автора.

Формулюючи концепцію сакрального ландшафту, доцільним вважаємо встановити його функціональне значення. Загалом, ураховуючи науковий доробок П. Шищенка, О. Гавриленко, Н. Муніч (2014), до поняття “функції сакральних ландшафтів” доцільно віднести:

- здатність його сакральних компонентів впливати один на одного й на ландшафт у цілому;
- відігравати певну роль у ландшафті як цілісному утворенні.

Е. Німман (1977) запропонував розрізняти чотири групи функцій, які існують (за певної інтерпретації та для сакральних територій): суспільно-цільові – надання певним верствам суспільства духовних потреб; антропоекологічні – ті, які впливають безпосередньо на стан людського організму через фізіологічні, психічні процеси; ландескультурні – такі, що здійснюють модифікувальний або керівний вплив на перші три групи (наприклад естетичну впорядкованість). В. Воловик (2013) указував, що “визнані природні урочища, які виконують певні сакральні функції, можуть бути священними тільки для певного етносу, або місцевих мешканців; навіть усередині етнічних груп погляди можуть відрізнятись”. В етнографії виокремлюють шість функцій сакральних географічних об’єктів: консолідууючу, медіаторну, комунікативну, протекторну, лікувальну, природоохоронну. Такий підхід ґрунтується на впливі сакральних географічних об’єктів на місцевих жителів й засвідчує цілісність взаємозв’язків у складній системі “людина–ландшафт”. Однак у контексті вивчення сакрального ландшафту людина, а також її діяльність є одним зі складників такого ландшафту, формуючи одну цілісну систему.

Потрібно зазначити, що на сучасному етапі розвитку ландшафтознавства як у теоретичному, так і в практичному аспектах класифікацію функцій ландшафтів розроблено слабо. Це зумовлено тим, що ландшафти в житті соціуму мають різне призначення, тому класифікувати їхні функції можна з використанням різних підходів. В географічній науці окреслено два підходи до класифікації функцій ландшафту:

– ландшафти розглядаються як об’єкти та чинники, що впливають на людську діяльність і визначаються як середовище людини, умова їх діяльності;

– ландшафти, що залучені до людської діяльності стосовно планування, проектування.

Крім того, виокремлено ландшафті функції, які можуть бути інтерпретовані й для сакральних систем. До них належать психологічновідновні, середовищеконтрольні, ресурсозбереження, інформаційну, естетичну. Також виділено функцію “бути умовою діяльності”. Отже, увагу зосереджено на ресурсних і “середовищних” функціях.

Один із найбільш повних переліків ландшафтних функцій запропонував Ван дер Маарель: функції надання ресурсів (для сакральних систем – це здебільшого психологічно й духовно підтримувальні),

регулювання, які полягають у наданні простору для діяльності людей) та інформаційні. Очевидно, доцільно доповнити цей переважно ресурснофункційний список функціями підтримання стану гармонізації відповідної ділянки ландшафтної сфери (через екологічні – зовнішні зв'язки), безперервної стабілізації структури внутрісистемних зв'язків, значного гальмування деструктивних процесів і явищ.

Провідне призначення ландшафту має середовищеформувальний характер. Функції, що забезпечують цю роль умовно можна згрупувати у такі класи: політична, соціальна, економічна, екологічна.

Клас політичних функцій сакрального ландшафту. Політика, тобто профанне й сакральне, є діаметрально протилежними категоріями, однак можуть бути одночасно присутніми в житті кожної людини. Словацький ландшафтний еколог Я. Урбанек (1999) указує: “існують системи й цінності, які сильно впливають на організацію людської діяльності... І внаслідок цього ландшафт як ціле теж зазнає цього сильного впливу”. На думку німецького географа Д. Денеке (1992), “ідеології, які можуть визначити планування ландшафту та сам ландшафт, можуть бути поділені на чотири категорії: політичні соціальні, релігійні й ідеології, пов'язані з концепцією світоустрою”. Політична функція сакрального ландшафту полягає у формуванні певних політичних ідеалів та символів. При цьому відбуваються розробка й упровадження територіальних планів організації ландшафту, які відповідають певному політичному режиму – реалізації політичних функцій.

Процес глобалізації, що стирає межі культур, залишає для сакрального ландшафту функцію стійкої структури, яка може забезпечити єдність суспільства, протистояти руйнуванню його духовних основ (Мищенко, 2018 а). Наявність у нації або іншої спільноти людей певного сакрального ландшафту, безперечно, зумовлює його консолідуючу роль. Подекуди ландшафт може бути сакральним для низки етносів, тому для території (країни), де він розташований, має іміджеве значення, а для людей, котрі там проживають – патріотичне.

Клас соціальних функцій сакрального ландшафту має достатньо широкий спектр підкласів. Зміст таких функцій сакрального ландшафту полягає в задоволенні потреб суспільства, людини зокрема. Від функції, яку виконує ландшафт, суттєво залежать його структурні особливості й динамічні тенденції. Оскільки сакральний ландшафт часто вживають як синонім релігійного, то, отже, він виконує релігійні запити суспільства. У релігійному житті люди ототожнюють із сакральним певні об'єкти культу, людей (жерців), простір (храм, святилище середовище, що їх оточує),

події (Воскресіння, Різдво). Безперечно, будь-який сакральний ландшафт цікавий як із наукового, так і з пізнавального погляду.

Відомо, що відвідування сакрального об'єкта може позитивно впливати на здоров'я людини (Міщенко & Смедюк, 2018). Цілющі властивості приписуються іконі, печері, водному джерелу, каменю та ін. Важливим елементом такого ландшафту може бути міф про цілющість і святість того чи іншого об'єкта.

Естетичні відносини є одним із компонентів макросистеми “суспільство–природа”. Сучасна естетика широко інтегрує з поняттям “цінність”. Людина завжди відчуває потребу в красі. Наразі виникає необхідність формування ставлення до ландшафту як до естетичної цінності. Однак в естетиці під час вивчення цінності того чи іншого об'єкта, території виникає проблема щодо об'єктивності чи суб'єктивності самої цінності. Як указує Ж. Бучко (2002), естетичне почуття, що з'являється в ситуаційному зв'язку “людина–природа”, багате позитивними емоціями, не потребує спеціальної інтелектуальної підготовки, хоча ґрунтується на достатньо високому рівні духовної культури.

Оскільки рекреація трактується як відпочинок, пов'язаний із використанням вільного часу, спрямований на відновлення психічних, фізичних і духовних сил людини, сакральний ландшафт може слугувати об'єктом такого відпочинку й забезпечити задоволення рекреаційних потреб.

Сакральний ландшафт, а також його складники є носіями інформації. Інформація не лише наявна на кожному відтинку функціонування територіальних систем – вона бере в ньому активну участь.

Інформативність ландшафту сприймають як кількість інформації (сенсорної, регіональної), яку одержує людина, що перебуває в тому чи іншому природному територіальному утворенні (Мусієнко, Серебряков & Брайон, 2002.) Водночас В. Петлін (2017) зазначає, що це визначення інформативності ландшафту неповне, оскільки такий антропоцентричний підхід відкидає можливість територіальних систем бути інформативними поза присутністю людини. Під інформативністю ландшафтних систем автор розуміє кількість інформації в зіставленні з кількістю інформації її функціонального оточення. Сакральний ландшафт слугує стійким носієм історичної пам'яті окремого етносу та забезпечує збереження й передачу з покоління в покоління великого масиву традиційних знань. Під час

дослідження сакрального ландшафту, з огляду на ціннісну територіальну систему, трактується не сам ландшафт, а інформація, яку він має.

Сакральний ландшафт забезпечує не лише збереження культури певного регіону, а й розвиток і збагачення окремої особистості. Багатозначність та висока змістовність такого ландшафту нейтралізує поверховість засвоєння інформації, виховує й сприяє духовному становленню особистості.

Клас економічних функцій сакрального ландшафту визначає його ресурсну складову частину, що належить певному суспільному потенціалу. Такі функції характеризуються економічною ефективністю й соціальною вигодою від використання ландшафту й пов'язані не лише з кількісними, якісними, а й вартісними характеристиками ландшафту, що оцінюються як національне багатство. Прагнення людини відвідати сакральний ландшафт зумовлює формування навколо нього інфраструктури, зокрема закладів розміщення, харчування, транспортної мережі тощо.

Клас екологічних функцій сакрального ландшафту. Використання сакрального ландшафту як ресурсної системи вимагає виконання й охоронних функцій. Одночасно виникає необхідність постійного моніторингу таких систем, визначення науково обґрунтованих граничних навантажень, проведення заходів щодо оптимізації, що попередить їх деградацію. Оскільки сакральний ландшафт, як ми вже зазначали, є цінністю, святістю для певної групи людей, то доцільно створювати заповідні комплекси, охороняти його на регіональному, державному та міжнародному рівнях, створюючи відповідну нормативно-правову базу.

Усі виокремлені нами функції мають теоретичне значення, оскільки на практиці між ними існують тісні взаємозв'язки, тобто вони інтегрують і взаємодоповнюють одна одну.

Сакральний ландшафт є складною, цілісною, динамічною самоорганізуючою системою, яка є частиною мегасистеми “природа–суспільство”, функціонування якої визначається взаємозв'язками двох підсистем – суспільство і природа. Аналіз цих зв'язків дає змогу виокремити принципи виділення цієї системи.

Виокремлення природного, природно-антропогенного, антропогенного сакрального ландшафту підпорядковане низці принципів, які становлять взаємопов'язаний ланцюг ознакових залежностей, що характеризують сутність функціонування ландшафтних утворень. Усю множину таких принципів можемо поділити на загальні (які стосуються всіх ландшафтних систем) та спеціальні (що характеризують природу сакрального ландшафту).

До загальних принципів виокремлення сакрального ландшафту відносимо принципи системності, генетичний, антропності, відповідності величини антропогенного навантаження.

Принцип системності визначає розуміння досліджуваного ландшафтного утворення як сукупність взаємопов'язаних складників, які за допомогою зв'язків різного походження формують структуровану, емерджентну впорядковану цілісність.

Генетичний принцип виокремлення застосовується для пояснення історії формування сакрального ландшафту, що визначає його провідні властивості й характеристики.

Принцип антропності зумовлює бачення в центрі системи “людина–природа” саме людину. Хоча В. Петлін (2006) указує, що антропогенні й антропогенно-модифіковані системи існують завдяки антропогенному чиннику, однак такий чинник не має домінуючого значення для природної підсистеми, яка спроможна до самоорганізації.

Принцип відповідності величини антропогенного навантаження зумовлює можливість такого суспільного використання сакрального ландшафту, за якого він зберігає свою здатність до регенерації (можливості повернення до вихідного стану).

До спеціальних принципів виокремлення сакрального ландшафту доцільно віднести принципи моноцентричності, окультного містицизму, гіперболізації, символізації, аномальності природних систем, шанування священних реліквій, зниклих релігій.

Принцип моноцентричності полягає в тому, що сакральний ландшафт має ядро (центр), тобто той елемент ландшафтної системи, який вважається безпосередньо сакральним для людини або групи людей (вода в джерелі, скеля, камінь, храм тощо).

Принцип окультного містицизму. Містика – це таїнства, таємні вчення, культу, про які не варто розповідати необізнаному. Одна з гілок містицизму – окультна, куди належать магія, сатанізм, спіритизм та ін. До сакральних ландшафтів, які можна виокремити за допомогою такого принципу, відносимо Лису гору, що розміщена в м. Києві й має містичну енергетику. Лиса гора приваблює людей, які цікавляться окультними науками. Містицизм забезпечує формування зацікавленості до цієї території в туристів із багатьох країн.

Принцип гіперболізації найбільше простежується в міфології, яка є одним з інструментів сакралізації ландшафтів і характеризується значним перебільшенням рис та можливостей людини, ознак предметів, явищ із метою надання зображуваному виняткової виразності, значущості.

Принцип символізації. Серед складників й елементів сакрального ландшафту символами можуть слугувати дерево, гора, печера, природна водойма. Відомо, що перші християни приймали хрещення в річках, а індуїсти вважають річку Ганг священною.

Принцип аномальності природних систем. Аномальними ландшафтами називають ті системи, які характеризуються великим числом подій, котрим важко дати наукове пояснення. Такі ландшафти зазвичай мають природне походження та виникають у місцях розлому земної кори, що викликає зміну магнітного поля.

Принцип шанування священних реліквій. У формуванні сакрального ландшафту велику роль відіграють священні реліквії – предмети, які в процесі історії містяться в межах сакральних комплексів (зазвичай релігійних) і сприймаються певною групою людей як особлива цінність. Одним із видів священних реліквій у християнстві (особливо східному) стали ікони.

Принцип зниклих релігій. Історія сучасного суспільства характеризується періодичною зміною населення (етнічних або культурних груп), яке проживає в межах ландшафтних систем, що зумовлює зміни державного устрою, ідеологій, релігій. За зміни системи суспільних цінностей подекуди змінюється ставлення до святих місць. Однак при цьому їх святість убудовується в новий контекст і сприймається дещо інакше. Прикладом таких цінностей можуть бути античні храми Греції та Риму.

Визначені концептуальні складники змісту поняття “сакральний ландшафт” дали змогу обґрунтувати відмінність поняття “сакральний” і “релігійний”, структуру сакрального простору, сформулювати тлумачення сакрального ландшафту, визначити підходи, рівні, функції, принципи виокремлення до розуміння сутності сакрального ландшафту.

1.4. Методологія та методи дослідження сакральних ландшафтів

Основи методології та розробка методів дослідження – підґрунтя практично будь-якого наукового дослідження. Саме вони дають змогу правильно трактувати одержані емпіричні дані, які стають основою безпосередніх наукових напрацювань.

1.4.1. Методологія дослідження феномену сакрального у формуванні сакрального ландшафту. Методологія (від гр. *μεθoδoς* – шлях, спосіб пізнання, дослідження та *λoγoς* – учення) це наука про структуру, логічну організацію, методи й засоби діяльності; спосіб усвідомлення будови науки та методів її роботи; сукупність принципів,

методів, прийомів і процедур дослідження, що застосовуються в тій чи іншій спеціальній галузі знань (Стеченко & Чмир, 2005). Тобто це система певних засобів та прийомів, що застосовуються в тій чи іншій сфері людської діяльності – науці, політиці, мистецтві тощо; учення про певну систему або загальна теорія методу, теорія в дії.

Сучасні дослідження використовують значну кількість різноманітних концепцій і підходів, та, мабуть, найбільш загальним є системний.

У якості методологічної основи системного підходу під час дослідження сакральних ландшафтів можуть слугувати такі положення:

– будь-яка сакральна ландшафтна система від фації до морфологічно вищих систем є внутрішньо узгодженою організованою цілісністю, що функціонує як єдине ціле за рахунок взаємодії ландшафтоформуєвальних компонентів, навколишнього середовища (якими найчастіше слугує ландшафтне оточення), а також відповідних сакральних об'єктів і явищ. При цьому рівень цілісності є фундаментальною властивістю таких ландшафтних систем будь-якого рівня;

– потрібно враховувати, що всі сакральні ландшафтні системи динамічні в часі та просторі, їх мінливість відбувається за певними залежностями, водночас їх цілісність забезпечується інваріантним характером сакральної якості;

– будь-які сакральні ландшафтні утворення є розвивальними й водночас самоорганізувальними системами, оскільки мають реальну природну ландшафтознавчу основу.

Відповідно до загальних положень наукової методології, використовувані в дослідженнях підходи, концепції, об'єкти дослідження мають бути насамперед внутрішньо узгоджені. Така узгодженість обов'язково повинна стосуватися структур досліджуваних об'єктів. Структурна узгодженість сакральних ландшафтів стосується їх внутрісистемної структури, яка корелює зі специфікою властивостей її ландшафтного оточення. Фактично така узгодженість має односпрямовану керівну й корегувальну організованість – від навколишнього середовища до системи. Саме це дає змогу відповідним територіальним системам залишатися в стані гармонійного співіснування із середовищем.

Оскільки сакральні ландшафти характеризуються підвищеною залежністю як від природного оточення (необхідність підвищення охоронно-зберігальних функцій), так і від суспільного чинника (при

цьому чим вищий рівень суспільної цінності сакрального ландшафту, тим він стає більш вразливим), то узгодженість між ним і природно-суспільним середовищем має значну важливість. При цьому в межах сакрального ландшафту виникає складна, мінлива в часі та просторі структурна організованість, яка й потребує безперервного узгодження.

Просторово-часова мінливість сакрального ландшафту має бути функціонально узгодженою, що доцільно сприймати як процеси поєданого функціонування сакральних ландшафтних систем з навколишніми природними й антропогенними територіальними утвореннями, які призводять до виникнення не лише “толерантного” для систем середовища існування, а й абсолютно необхідного фактора існування. Узнявши за основу визначення культурного ландшафту (Myga-Piatek, 2012), можемо зазначити, що функціонування сакрального ландшафту – це сукупність змінних, які визначають цей підтип сакрального ландшафту для виконання ним заданих людиною функцій: функцій поклоніння, рекреації, туризму, оздоровлення (наприклад цілющі джерела), полісакральна тощо. Функціонування сакрального ландшафту може бути монофункціональним (надає можливість реалізувати одного типу залежності, пов’язані з діяльністю людини, або реалізувати окреслену (задану) сакральну потребу) або поліфункціональним (де певний сакральний ландшафт виконує декілька функцій, наприклад рекреаційну, туристичну, поклоніння, ритуальну тощо).

Безпосередньо структурно-функціональна узгодженість сакрального ландшафту виникає не лише в процесі реального взаємообміну речовиною, енергією й інформацією сакрального ландшафту та функціонального середовища, а й контрольованої людиною його структурної організованості (наприклад наявність центрального сакрального об’єкта і його функціонального оточення). Тобто це розгорнута в часі структурна багатопланова функціональна узгодженість.

Оскільки до сакрального ландшафту з боку суспільства існують підвищені вимоги (до стійкості, естетичності, доступності тощо), то його структурно-функціональна узгодженість повинна характеризуватися гармонійністю. Структурно-функціональна гармонійна узгодженість виникає в процесі реального взаємообміну речовиною, енергією й інформацією натурально-сакрального чи антропогенно-сакрального ландшафту з певною часткою суспільства, в також природним функціональним середовищем. Тобто це розгорнута в часі гармонійно-структурна узгодженість. Вона проявляється в гармонійному співіснуванні структурної організованості в межах сакральних територіальних систем, а також між структурними складовими частинами

сакральних систем і дотичними структурними компонентами функціонального навколишнього середовища. Як наслідок виникає ускладнена багатофункційна структурна територіальна організованість сакрального типу.

Методологічні підходи до наукового об'єкта дослідження спрямовують на його сприйняття як відповідної цілісності, при цьому така цілісність повинна бути організаційною.

Загалом поняття “цілісність” характеризується значною кількістю різноманітних трактувань. Серед них для характеристики саме сакрального ландшафту потрібно спиратися на такі:

– цілісність є особливою властивістю системи в цілому, що відрізняється від опису її елементів (неадитивність системи), а також підкреслювання особливою протиставлення системи її оточенню (середовищу), протиставлення, в основу якого покладено внутрішню активність системи (Петлін, 2016 а);

– найважливіша властивість систем, яка виявляється у вигляді симетрії, додатковості, наявності кругообігів і як наслідок усього цього – у збереженні своїх найважливіших властивостей (Тараріко, 2005);

– властивість однозначної якості системи як цілого, яку означають елементи в їх реальній взаємодії (Гнатів, Хірівський, 2010);

– властивість, яка краще проявляється в системах із жорсткими зв'язками й однозначністю функцій елементів (Гродзинський, 2005 а);

Узагальнено можемо зазначити, що для сакральних ландшафтів їх цілісність означає організаційно впорядкований взаємозв'язок із навколишнім середовищем як цілісного територіального утворення, що пов'язано з цільовою функцією сакрального ландшафту, яка проявляється в виконанні особливої сакральної його ролі.

Оскільки будь-який сакральний ландшафт є геосистемним утворенням, то йому притаманна також цілісність геосистемного характеру, що проявляється в її принциповій автономності й стійкості до зовнішніх впливів; у наявності об'єктивних природно-суспільних меж, упорядкованості структури. Загалом організаційна цілісність – це властивість територіальних систем, спрямована на узгоджений розвиток їх організаційної основи у вигляді системної єдності залежностей та механізмів організаційного характеру (Петлін, 2016 б). Щодо безпосередньо сакральних ландшафтів, то їх організаційна цілісність представлена узгодженням сакрального об'єкта з ландшафтною системою, у межах якої він перебуває, а також із природним і суспільним

навколишнім середовищем. При цьому значна роль належить механізмам керування сакральним ландшафтом.

Організаційне керування сакральними ландшафтами належить до системного виду. Це не лише саморегулювання сакральною системою на основі речовинно-енергетичних й інформаційних прямих і зворотних зв'язків між підсистемою та більш дрібними її частинами, яке спрямовано на підтримання певних кількісних характеристик, структури й розвитку всієї системи як цілого, а й значною мірою суспільно контрольоване керування, де суспільство моральним пріоритетом ставить їх збереження. За такого підходу суспільство ладне витратити значні кошти (не державні) і зусилля на підтримання й навіть покращення сакральних ландшафтів. Тобто це все ж таки керування ландшафтами. Загалом це сприймається як організація раціональної взаємодії між господарством, технікою, людською діяльністю та ландшафтами, регулювання функціонування ландшафтів у процесі виконання ними соціально-економічних завдань. Розрізняють випереджальне й оперативне керування ландшафтами. Під час випереджального керування прогноуються стани ландшафту за різних навантажень, визначаються норми впливу, а також допустимі наслідки. Під час оперативного керування контролюється відповідність стану ландшафту, що реально спостерігається, нормативним характеристикам, а також підтримання заданого режиму за допомогою технічних засобів і технологічних процесів (наприклад унесення добрив, зменшення концентрації забруднення). Оперативне керування ландшафтами ґрунтується на введенні постійно діючої системи моніторингу.

Запропоноване розуміння терміна є багатограним, але воно не визначає пріоритетного (провідного) механізму керування щодо сакрального ландшафту. Таким, поза будь-яким сумнівом, є не лише сукупність механізмів спонтанного (природного) керування, який є результатом не лише довготривалої еволюції територіальної системи, а й дією міжсистемногармонізуючих механізмів, а також суспільних, часто умовно спотанних (приватна ініціатива) дій. Поєднання цих варіантів керування (природного й суспільного) надає самому керівному організаційному блоку значної ефективності.

Загальне керування сакральними ландшафтами наближене до керування культурними ландшафтами, яке здійснюється через керовані зміни станів ландшафту стосовно їх кількісних і якісних переходів. Таке керування спрямоване на виникнення прогресивних станів, узгоджених із функціональними особливостями процесів історичної еволюції, які відбуваються в руслі еволюції культурної, де метою є наближення до закономірностей функціонування натуральних ландшафтів (Myga-Piatek,

2012). Організаційне керування сакральними ландшафтами також відбувається за допомогою врахування змін їх стану (за як кількісної, так і якісної їх мінливості), де метою є досягнення найбільш привабливого для суспільства стану, що часто залежить від рівня свідомості відповідної групи людей, які й надають певному ландшафту сакральних властивостей.

Та оскільки будь-яке ландшафтне утворення характеризується мінливістю (насамперед функціональною), то й притаманне йому керування повинно мати функціональні ознаки. Тобто воно мусить спрямуватися на контроль за функціональними процесами в сакральних системах і виявлятися у забезпеченні їхньої програмованої спрямованості й інтенсивності (Петлін, 2016 б). При цьому, оскільки воно значною мірою має суспільне орієнтування, то повинно бути випереджальним.

Випереджальне керування найчастіше застосовується в проектуванні, де його сприймають як аналіз відповідності досліджуваної геосистеми соціально-економічним вимогам суспільства, можливості переведу її до іншого стану й прогноз найближчих і віддалених у часі та просторі наслідків такого переведу.

Як наслідок, часто випереджальне керування є “перекроюванням” загальних еволюційно сформованих керівних механізмів ландшафтних систем. Тобто людина бере на себе відповідальність за збереження цієї ділянки ландшафтної сфери (біосфери) у стані гармонізації. Задля цього потрібно переносити ефект випереджального керування й на функціональний простір антропогенно контрольованих сакральних систем. Здійснити це надзвичайно важко та подібні прецеденти надзвичайно рідкісні.

За будь-яких керівних явищ сакральні ландшафти насамперед залишаються функціональними утвореннями. Це проявляється в сукупності постійних стійких й послідовних різноманітних процесів (передача речовини, енергії й інформації), яка забезпечує збереження стану ландшафту протягом значного проміжку часу. Щодо безпосередньо сакральних ландшафтів, то функціональні явища в них відбуваються, крім природного складника, ще й у вигляді неритмічної мінливості, спровокованої суспільним чинником і спрямованим на забезпечення виконання ландшафтом саме сакральню орієнтованих властивостей. Це може не узгоджуватися з природними функціональними залежностями сакральних ландшафтів, але, оскільки їх метою є збереження сакральних об’єктів у просторі й часі, то такі функціональні якості коеволуційно узгоджуються. Як наслідок, функціонування набуває оптимального вигляду, за якого система задовольняє, по-перше,

обмеження, що накладені зовнішнім середовищем; по-друге – критерії якості власної траєкторії організаційного розвитку (Гнатів & Хірівський, 2010). Такий встановлений механізм функціональної взаємодії всіх складових частин сакральної ландшафтної системи сприяє більш видовженому їх існуванню й певної автономності від процесів у навколишньому середовищі.

Потрібно зазначити, що роль довкілля в просторово-часовій організованості сакральних ландшафтів не просто важлива, а й характеризується значними обмежувальними якостями на всіх ієрархічних рівнях їх будови.

Загалом поняття “навколишнє середовище (навколишній осередок, довкілля)”, запропоноване екологом Я. фон Ексюлем у 1909 р., трактувалося як сукупність умов (абіотичних, біотичних, соціальних), де живе й працює людина. За визначенням В. Вернадського, це середовище, що оточує людину та поділяється на природну (біосферу) й штучну складову частину ноосферу. Трактують його також як сукупність усіх об’єктів, мінливість властивостей яких впливає на систему, а також тих об’єктів, чії властивості змінюються внаслідок поведінки системи (Hall & Fagen, 1956). Оскільки людина та предмети її діяльності також формують середовище ландшафтних систем, то його часто трактують як сукупність взаємодіючих між собою природних, відносно слабо змінених у процесі антропогенної діяльності, значно змінених унаслідок такої діяльності й штучно створених людиною матеріальних елементів (“другої природи” за висловом Е. Канта), в оточенні яких і в процесі взаємодії з якими відбувається життя людей. Тобто поняття навколишнього середовища ландшафтних систем загалом та сакральних ландшафтів зокрема не варто звужувати до поняття природного чи екологічного середовища. Навколишнє середовище визначається й за ставленням до людини, оскільки воно має соціальний зміст і в широкому контексті розуміється як простір природний, суспільний, економічний й культурний, разом узяті.

Навколишнє середовище сакрального ландшафту є географічним, тобто це матеріальне довкілля, яке містить природне, соціальне та техногенне середовища, що в наш час тісно переплелися між собою (Сторожук, Батлук & Назарук, 2006) і становлять певну емерджентну цілісність.

Відповідно до визначення методологічних основ дослідження сакрального ландшафту, у ньому повинні бути означені й динамічні явища. Загалом характеристика систем мати динамічні якості в часі та просторі – це їхня властивість характеризуватися динамічними функціями як такими. Спираючись на загальне трактування динаміки ландшафту як

функціональні, просторові й структурні зміни, що відбуваються в природно-територіальному комплексі, і те, що розрізняють такі види динаміки природних ландшафтів, як хорологічна, структурна, часова, а також те, що динаміку ландшафту трактують і як взаємодіючу сукупність закономірно-поступальних незворотних змін у межах відповідних еволюційних станів, контрольована взаємоскорельованими внутрісистемними й міжсистемними (екологічними) станами певної ландшафтно́ї системи (Петлін, 2009), можемо окреслити динаміку суто сакральних ландшафтів. Це їхня закономірна властивість характеризуватися хорологічною, структурною та часовою поступальною мінливістю в межах інваріанта, контрольована як природними, так і суспільними чинниками.

Оскільки одним із головних теоретико-методичних підходів (у тому числі під час дослідження сакральних ландшафтів) є підхід системний, то доцільно розглянути й саму системну динаміку, яка притаманна цим територіальним утворенням. Загалом поняття “системна динаміка” трактується як міждисциплінарний напрям у методиці моделювання систем у різних галузях науки. Загалом, сам термін “systemdynamics” одержав загальне визнання після циклу робіт Дж. Форрестера з моделювання динаміки глобальної соціально-економічної системи. Загальна методологія системної динаміки дає змогу:

- ідентифікувати об’єкт дослідження та встановити його властивості як системи;

- за моделювання системи визначити її основні кількісні ознаки (перемінні стани) і виявити функціонально-кореляційні прямі й зворотні зв’язки між перемінними станами, параметрами (константами) та іншими перемінними, суттєвими для моделювання динаміки досліджуваної системи;

- виписати систему диференційних рівнянь, які описують динаміку основних перемінних системи і системи в цілому за допомогою одного або кількох інтегрувальних показників;

- алгоритмізувати модель специфічною комп’ютерною мовою, одержати повторні розрахунки для різних значень перемінних станів, параметрів і коефіцієнтів за різними гіпотезами щодо структури внутрішньомодельних зв’язків та ролі зовнішніх обмежень.

Спираючись на певні положення загального трактування системної динаміки, можемо зазначити, що системна динаміка в межах сакральних ландшафтів – це їх сприйняття як системних утворень, які характеризуються сукупністю поступальних перемінних станів і не

виводять систему за межі її інваріанта й характеризуються взаємопов'язаною, із контрольними функціями, сукупністю природних і суспільних чинників.

Оскільки будь-яка навіть системна динаміка відбувається впродовж певного часу, то доцільно охарактеризувати динаміку сакральних ландшафтів і в часовому аспекті. Це всі динамічні зміни в сакральному ландшафті, пов'язані з часом, – тривалістю й характером ритмічності та аритмічності динамічних виявів. Розрізняють три її різновиди: динаміка циклічна, динаміка періодична, динаміка аритмічна й флуктуаційна (Давиденко, Білявський & Арсенюк, 2007). Циклічна динаміка сакрального ландшафту проявляється в змінах, які відбуваються через певні проміжки часу. Розрізняють циклічні процеси, які повторюються через нерівні проміжки часу (періодичне приведення сакральних місць із боку певних громад до порядку, додаткове облаштування сакральних місць: наприклад побудова капличок), і процеси та явища, які повторюються приблизно через однакові проміжки часу (зміна дня й ночі, пір року та ін.). Виділяють добові, річні багаторічні цикли (Міхелі, 2002).

Періодична динаміка сакральних ландшафтів проявляється в змінах їхніх станів, які нагадують вихідні, у часові інтервали різної протяжності. Наприклад, повторення суспільно контрольованих відновлень активності святих (сакральних) джерел, як запобігання їх замулюванню, періодичні прощі в межах визнаних святих місць та ін. Унаслідок такої періодичної динамічної мінливості в сакральних ландшафтних системах відбувається наближене (неідентичне) повторення їхніх станів, що, безумовно, належить саме до динамічних проявів, незважаючи на те, що це лише періодична мінливість, оскільки внаслідок такої періодичної мінливості в сакральних системах відбувається зміна динамічної якості внутрішніх зв'язків, часто з ускладненням їх різноманіття. Тобто таку динаміку цілком можна вважати періодичною або такою, що викликана періодичною мінливістю сакральних систем.

Більш складною є часова динаміка в ієрархічно ускладнених сакральних системах. До таких належать великі сакральні комплекси (наприклад Печерська або Почаївська лаври). Вони характеризуються сукупністю ієрархічно підпорядкованих часових динамік, притаманних окремим нижчим ієрархічним рівням. Їх обмеженням є усукупнена часова динаміка з емерджентними властивостями, яка контролює перебіг внутрішніх часових динамічних проявів (Петлін, 2018). При цьому часто спостерігаємо темпоральне різноманіття між динаміками складових частин ієрархічно ускладненої сакральної системи, яке переважно

викликане нерівномірним утручанням суспільного чинника (наприклад реставрують не всі сакральні об'єкти, а лише певні з них).

Характеристика динамічних властивостей сакральних ландшафтів дає змогу розглядати їх індивідуальну й загальну (для ієрархічно ускладнених систем) динамічну організованість, тобто як взаємодіючу сукупність динамічних рівнів організації сакральних систем, які характеризують їх як цілісне утворення. Загалом динамічну організацію трактують як різноманітні процеси впорядкування елементів, формування та підтримання цілісності заново створених та вже наявних об'єктів. Ці процеси можуть мати вид цілеспрямованої дії людей (функція управління) або природних процесів (самоорганізація) (Петлін, 2016 б). Тобто динамічна організація сакрального ландшафту – це різноманіття динамічних процесів суспільно-цілеспрямованого впорядкування як окремих сакральних об'єктів, так і ландшафів як цілісних утворень.

До теоретико-методологічних основ дослідження сакральних ландшафтів належить також їх розгляд як еволюціонуючих утворень. Загалом поняття “еволюція” (від лат. *evolutio* – розгортання) багатоваріантне: упорядкований безперервний незворотний процес розвитку системи від простого до складного, що відбувається в межах усієї складної ієрархії системи, який забезпечує її якісну зміну (Петлін, 2005 б); процес творчості природи, виникнення нового, що є результатом коеволюції системи зі своїм навколишнім середовищем (Наумкіна, 2005). Отже, еволюцію сакрального ландшафту можемо сприймати як спрямовану зміну його структурної організації, яка ґрунтується на структурній організації ландшафту наявного (або вже минулого) й завжди характеризується відповідною впорядкованістю.

Водночас, наприклад, еволюцію геосистем пропонують сприймати як реальну зміну їх станів унаслідок внутрішніх причин як умов саморозвитку, так і під впливом зовнішніх, у тому числі антропогенних чинників, яка відхиляється від інтегральної траєкторії, визначеної як природний режим (Олещенко, 1992). Оскільки сакральні ландшафти також можуть розглядатися як певні природні й антропогенні геосистеми, то можемо зазначити, що в такому ракурсі це струкутна мінливість, що проявляється в мінливості їхніх станів і відбувається під дією суспільних або природних чинників за відхилення від інтегральної траєкторії розвитку характеризується сукупністю регенеративних механізмів, які повертають систему до гармонійної мінливості.

Еволюційні явища в сакральних ландшафтах здебільшого відзначаються когерентністю, тобто узгодженістю темпів життя структур

шляхом їх синхронізації та інтерференції, що проявляється у всій системній цілісності (Петлін, 2019).

Щодо безпосередньо когерентної еволюції, то вона найчастіше відбувається в спокійній природі й у стабільних екосистемах із постійними умовами та наявністю життєвих ресурсів. Стабільність переважно забезпечують домінантні, високоспеціалізовані види, розвиток яких обмежений енергетичними ресурсами. Еволюційні процеси тут як такі припиняються. Це спільна (міжсистемна) еволюція, за якої вдосконалення однієї (одних) системи зумовлює необхідність удосконалення іншої (інших), взаємопов'язаної з першою (Мусієнко, 2006).

Спираючись на ці положення, можемо зазначити, що еволюція сакрального ландшафту – це їх спрямована когерентна мінливість, яка характеризується ускладненням структурної організованості на фоні тісних взаємозв'язків як між внутрішніми структурними складовими частинами, так і з навколишнім середовищем.

Функціонування, динаміка та еволюція сакральних ландшафтів реалізуються зі збереженням їх інваріантів. Тобто можемо говорити про стабільний інваріантний характер сакральної ландшафтної цілісності на фоні внутрішніх і зовнішніх мінливостей.

Загалом поняття “інваріантність” розглядається в декількох ракурсах:

- властивість/ознака незмінності щодо будь-якого перетворення/змін;

- незмінність властивості відносно до будь-якого перетворення під дією зовнішніх сил. Інваріантні властивості геосистеми залишаються практично незмінними під дією зовнішніх сил;

- властивість незмінності чи збереженості, певних величин або абстрактних структур відносно певних змін або математичних перетворень (Петлін, 2020);

- властивість залишатися незмінним відносно однієї чи декількох різних операцій (Melvin, 1960);

- властивість системи залишати практично (відносно) незмінними певні параметри на фоні загальної (зовнішньої й внутрішньої) мінливості (Петлін, 2008);

- не число чи діапазон чисел, а властивість певних рис ландшафту лишатися незмінним (Гродзинський, 2014).

Тобто загалом “інваріантність” характеризується певною незмінністю внутрішніх властивостей. Повинен залишатися незмінним певний складник сакрального ландшафту для забезпечення його інваріантних функцій. Отже, інваріант сакрального ландшафту – це

сукупність його стійких рис, які надають йому якісної визначеності й специфічності, що дає змогу відрізнити цю систему від усіх інших. При цьому візуальна відмінність сакральних ландшафтів – одна з найбільш проявлених серед інших ландшафтних видів, що, передусім, проявляється в його малюнку. Інваріант ландшафтного малюнка визначають кількісними параметрами ландшафтних мозаїк, незмінних під час зміни будь-якого чинника. Це одна з головних індикаційних ознак сакрального ландшафту як такого.

Як результат, теорія й методологія сакрального ландшафту підводить дослідника до розгляду його самоорганізаційних властивостей. Поняття “самоорганізація” як явище вперше виявлені У. Мак-Каллоком і У. Пітсом (1943). Доцільно його сприймати як спроможність системи самостійно підтримувати, відтворювати чи вдосконалювати рівень своєї організації за зміни зовнішніх і внутрішніх умов її функціонування, спрямована на збереження її цілісності, підвищення стійкості, забезпечення нормального функціонування й розвитку. Загалом вважають, що це процес упорядкування (просторового, часового або просторово-часового) у відкритій системі за рахунок узгодженої взаємодії значної кількості елементів, які її складають (Haken, 1983). Це також здатність до стабілізування певних параметрів шляхом спрямованого впорядкування структури, щоб протидіяти ентропійним чинникам середовища.

Явище самоорганізації в сакральних ландшафтних системах полягає в їх здатності самостійно підтримувати стабільність певної ділянки ландшафтної структури території з наявністю сакральних об’єктів навіть в умовах якісної мінливості (руйнування) певних зовнішніх або навіть внутрішніх структур.

Етапи конструктивно-географічного дослідження організації сакральних ландшафтів. К. Мезенцев, Ю. Когатько (2009) виокремили чотири етапи дослідження релігійної діяльності та сакральних просторів: теоретичний, оціночний, аналітичний і конструктивний (Додаток Б). У контексті поданих досліджень, ураховуючи наявний досвід, специфіку об’єкта та предмета дослідження, визначено етапи дослідження організації сакральних ландшафтів: підготовчий, теоретичний, інформаційний, моделювання, аналітичний, наративний, упроваджувальний (рис. 1.6). На кожному з етапів використовувався відповідний набір методів дослідження.

На *підготовчому етапі* обрано об’єкт, предмет наукового пошуку, сформульовано мету та завдання, а також визначено актуальність наукового дослідження. Основним методом під час цього етапу роботи –

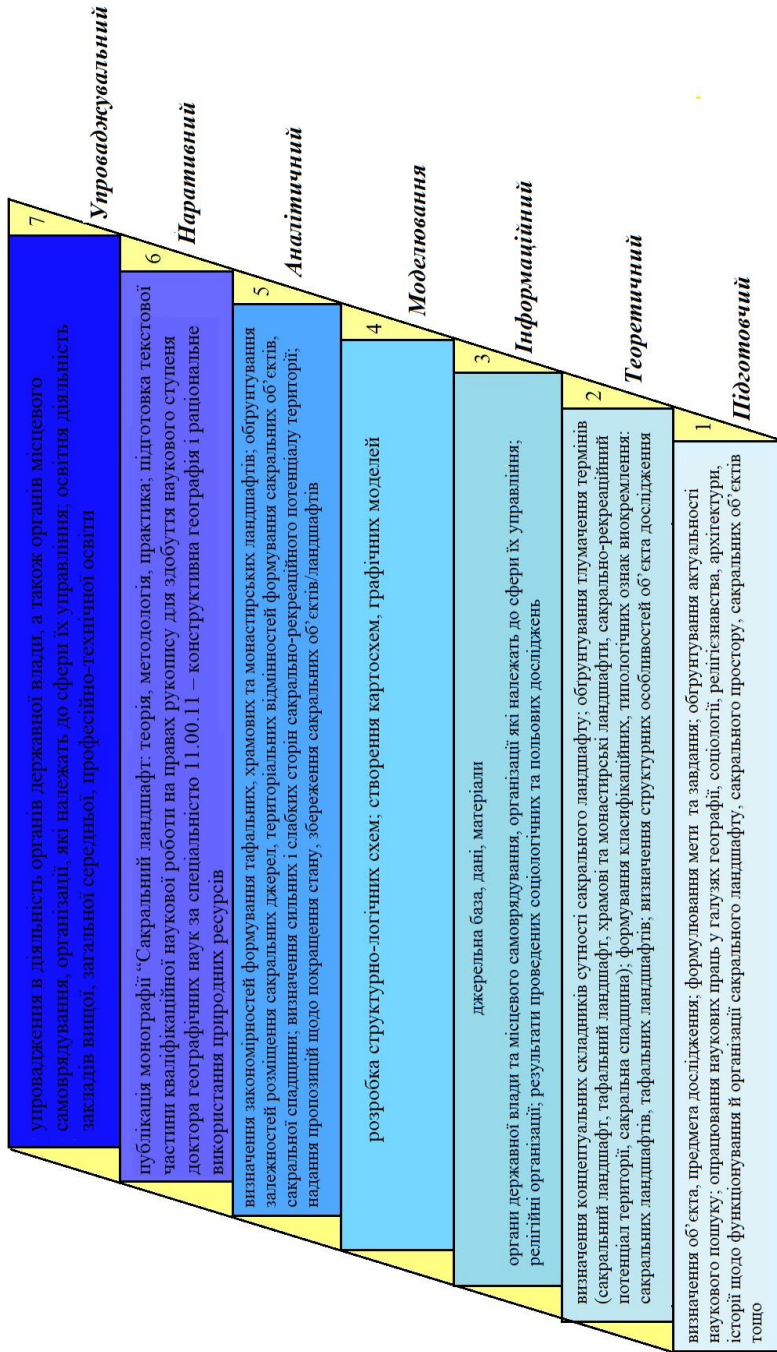

Рис. 1.6. Алгоритмізована концептуальна структурно-логічна схема конструктивно-географічного дослідження організації сакральних ландшафтів*

*Розробка автора

це опрацювання літературних джерел (наукових праць) шляхом вивчення матеріалів кандидатських і докторських дисертацій, захищених в Україні та за кордоном у галузях географії, соціології, релігієзнавства, архітектури, історії, теми яких стосуються функціонування й організації сакрального ландшафту, сакрального простору, сакральних об'єктів тощо.

Теоретичний етап дослідження передбачає використання загальнонаукових методів, зокрема структурно-логічного узагальнення системного аналізу, абстрагування, індукція, дедукція й ін.

Під час цього етапу на основі вивчення попереднього наукового досвіду, синтезу знань визначалися концептуальні складники сутності сакрального ландшафту, обґрунтовувалися тлумачення термінів (сакральний ландшафт, тафальний ландшафт, храмові та монастирські ландшафти, сакральньо-рекреаційний потенціал території, сакральна спадщина), формувалися класифікаційні й типологічні ознаки виокремлення сакральних ландшафтів загалом і тафальних ландшафтів зокрема, визначалися структурні характеристики об'єкта дослідження. Теоретичні результати наукового пошуку доцільно адаптувати до конкретних територіальних систем. Для цього потрібно провести збір їх статистичної інформації, даних, матеріалів тощо.

Під час *інформаційного етапу* здійснювався збір інформації та формувалося підґрунття для наступних етапів досліджень. Провідними інформаційними даними й джерельною базою поданого наукового дослідження слугували:

- статистичні матеріали Міністерства культури та інформаційної політики України, зокрема Державного реєстру нерухомих пам'яток України;

- статистичні дані Державної служби України з етнополітики та свободи совісті щодо кількості культових споруд (у т.ч. пам'яток культурної спадщини) областей України;

- законодавча та нормативно-правова база, зокрема Земельний кодекс України (2002), Водний кодекс України (1995), Закон України “Про охорону навколишнього середовища” (1991), Закон України “Про охорону культурної спадщини (2000), Закон України “Про регулювання містобудівної діяльності”, Закон України “Про поховання та похоронну справу”, Закон України “Про природно-заповідний фонд України” (1992), Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 роки (2020), Державні санітарні правила та норми “Гігієнічні вимоги щодо облаштування і утримання кладовищ в населених пунктах України”

(1999), Державні будівельні норми України. Планування й забудова територій. ДБН Б.2.2-12:2018 (2018), Водна рамкова директива (2000);

– матеріали Луцького спеціалізованого комбінату комунально-побутового обслуговування щодо кладовищ м. Луцька, зокрема адреса, площа, дата створення й закриття, кількість поховань, технічні та природні умови, конфесійне чи інше призначення;

– дані басейнового управління водних ресурсів річок Західного Бугу та Сяну (БУВР Західного Бугу та Сяну) щодо кількості природних водних джерел у розрізі адміністративних районів Львівської області, із них кількість освячених/облаштованих, їх місцезросташування/географічні координати, описи;

– матеріали регіонального офісу водних ресурсів у Волинській області щодо кількості природних водних джерел у розрізі адміністративних районів Волинської області, із них кількість освячених/облаштованих, їх місцезросташування/географічні координати, описи;

– статистичні відомості управління культури, з питань релігій та національностей Волинської обласної державної адміністрації, Волинської єпархії Української православної церкви (МП), Волинської єпархії Православної церкви України щодо кількості культових споруд Волинської області в розрізі адміністративних районів;

– дані Головного управління статистики у Волинській області, служби автомобільних доріг у Волинській області, а також служби місцевих автомобільних доріг у Волинській області, екологічного паспорта Волинської області для оцінювання сакрально-рекреаційного потенціалу території;

– матеріали Обласного державного архіву Волинської області щодо кладовищ м. Луцька у 1940 р. (місце розташування, конфесійна чи інша приналежність, загальна площа, функціональний статус);

– наукові праці українських і зарубіжних учених, які стосуються сакрального ландшафту, сакрального простору, сакральних об'єктів тощо;

– результати проведених власних соціологічних досліджень (опитування) жителів м. Луцька щодо їхніх побажань місця розташування храму;

– результати проведених власних польових досліджень сакральних джерел Львівської та Волинської областей.

Моделювання як етап наукового дослідження передбачає використання системного підходу й забезпечує впорядкування інформації щодо об'єкта дослідження. Під час цього етапу дослідження, застосовуючи методи формалізації, статистичний (стандартизації на

середнє значення) картографічний, створено низку картографічних і графічних моделей, за допомогою яких визначались особливості організації сакральних ландшафтів. Розроблена структурно-логічна схема еволюції сакрального ландшафту дала змогу констатувати, що всі сакральні ландшафтні системи динамічні в часі та просторі, а їх цілісність забезпечується інваріантним характером сакральної якості. Створені ландшафтні картосхеми, а також картосхеми просторового розміщення сакральних джерел у структурі фізико-географічних регіонів уможливили визначення середовищного оточення сакральних ландшафтів і їх складників. У роботі подано графічні моделі, які засвідчують збалансованість/незбалансованість сакрально-рекреаційного потенціалу території. Практичне значення мають створені картосхеми, що відображають територіальні відмінності компонентної структури сакральної культурної спадщини України.

Аналітичний, а також інші етапи наукового дослідження передбачають застосування геопросторового, системно-структурного, історико-географічного підходів (Бабець, 2015). Геопросторовий підхід дав змогу встановити фізико-географічні особливості формування/створення православних храмів, територіальні відмінності формування сакральних об'єктів, сакральної спадщини в межах досліджуваних територій. Застосування системно-структурного підходу передбачає визначення закономірностей формування тафальних, храмових і монастирських ландшафтів у структурі міста, залежностей розміщення сакральних джерел. За допомогою історико-географічного підходу аналізувалися територіальні відмінності сакральних систем, які відбулися протягом їх історичного розвитку. Під час аналітичного етапу застосовувався SWOT – аналіз, який дав змогу визначити сильні й слабкі сторони сакрально-рекреаційного потенціалу території, а також порівняльно-географічний методи дослідження, формувалися пропозиції щодо покращення стану, збереження сакральних об'єктів/ландшафтів.

Наративний етап роботи передбачає репрезентацію авторських досліджень. Під час цього етапу підготовлено до публікації монографію “Сакральний ландшафт: теорія, методологія і практика”, а також текстову частину кваліфікаційної наукової роботи на правах рукопису для здобуття наукового ступеня доктора географічних наук за спеціальністю 11.00.11 – конструктивна географія і раціональне використання природних ресурсів.

Під час впроваджувального етапу здійснюються подання результатів наукового дослідження з метою їх упровадження в діяльність

органів державної влади, а також органів місцевого самоврядування, використання в освітній діяльності закладів вищої освіти.

1.4.2. Методи дослідження сакрального ландшафту.

Методологія роботи полягає в пошуку, аналізі та теоретичному обґрунтуванні сукупності провідних методів пізнання об'єкта дослідження. Метод (від грец. *methodos* – засіб пізнання) за своєю сутністю визначається як:

– система прийомів і принципів, що регулює практичну й пізнавальну діяльність людей (суб'єктів). Основна функція метода полягає у внутрішній організації та регулюванні процесу пізнання або практичного перетворення того чи іншого об'єкта. Метод зводиться до сукупності певних правил, прийомів, засобів і норм пізнання та дії. Це певна система вимог і принципів, яка повинна орієнтувати суб'єкта пізнання на виконання конкретного науково-практичного завдання, на досягнення певного результату в тій чи іншій сфері людської діяльності;

– спосіб співвіднесення об'єкта із суб'єктом, що пізнає, – це знаряддя взаємозв'язку теорії й дійсності. Найважливішими ознаками наукового методу є об'єктивність (означає обґрунтування з урахуванням достовірних знань, що відповідають пізнавальному предмету); загальна значимість (це універсальність сфери застосування наукових методів, на відміну від їх унікальності); відтворюваність (інваріантність результатів, отриманих на основі наукового методу, будь-яким суб'єктом, у будь-якій аналогічній ситуації); доцільність (повна визначеність принципів, усвідомленість застосування відомих способів пізнання на противагу неусвідомленим пошукам шляхом проб і помилок); необхідність (гарантованість передбачуваного результату на відміну від ненаукового, випадкового досягнення поставленої мети; ефективність – це запланованість використання результатів, виявлених на основі наукового методу) (Гавриленко, 2008);

– сукупність дій та засобів, які спрямовані на досягнення результату дослідження. Метод не лише урівнює здатності науковців, але й забезпечує отримання тотожних результатів усіма дослідниками;

– спосіб досягнення мети, упорядкування для цього певної діяльності (Назарук, 2019).

Метод наукового дослідження – система розумових і практичних процесів, які забезпечують виконання певних пізнавальних завдань з урахуванням певної пізнавальної мети. У кінцевому підсумку і мета, і завдання дослідження зумовлені духовними й матеріальними потребами суспільства, а також внутрішніми потребами самої науки (Шаблій, 2003). Від правильності обраного методу, його якості залежить достовірність

отриманого результату. Метод не повинен суперечити теоретичним і методичним принципам наукового напрямку, повинен відповідати таким вимогам: цілеспрямованості на виконання дослідницьких завдань певних видів; істинності, яка підтверджується повторюваністю його результатів. Адже правильно обраний метод за його повторного застосування дає той самий результат; чіткості й зрозумілості, оскільки одержані результати повинні мати чітку та логічну інтерпретацію; надійності щодо незначних змін і коливань вихідних відомостей чи умов; економічності щодо витрат часу, засобів і коштів; відповідності методу об'єктові дослідження й рівню пізнання (Топчієв, 2005);

Під час проведення наукового пошуку конструктивно-географічних засад організації сакральних ландшафтів використовувалися загальнонаукові та конкретнонаукові методи дослідження. Загальнонаукові включають систему методів емпіричного, емпірично-теоретичного й теоретичного дослідження. Конкретнонаукові методи дослідження поділяються на міждисциплінарні та спеціальні. У дослідженнях, які мають міждисциплінарний статус, об'єкт дослідження може співпадати, проте предмет (залежно від наукової сфери) інший. Спеціальні методи дослідження використовуються конкретною наукою. У контексті поданих досліджень – це географія.

Серед загальнонаукових методів дослідження організації сакральних ландшафтів застосовувалися:

– теоретичний: виявлення та узагальнення характеристик досліджуваних об'єктів; формулювання проблемного й гіпотетичного полів дослідження, об'єктних і предметних сторін проблеми, мети, завдань, гіпотези, визначення рівня теоретичної розробленості проблеми;

– виявлення предметного поля й меж дослідження: визначення об'єкта, предмета, мети, завдань дослідження; опрацювання уявлень, положень, концепцій, теорій; використання та опрацювання наукових методів;

– індукції: вимірювання властивостей окремих елементів і компонентів ландшафтних систем, яке дає змогу побачити емерджентні властивості цілісної системи (Петлін, 2009); використання конкретних прикладів із метою створення загальних висновків; створення нової теорії, що виникає на основі даних;

– дедукції, який дає змогу окремі положення виводити із загальних; значною мірою належить до методологічної дії, тому його нерідко трактують як метод, який передбачає створення моделей;

– пояснення: установлення між- та внутрісистемних зв'язків, пошук аналогій, причинно-наслідкових детермінацій; екстраполяція, аргументація спостережень, описів, висновків;

– синхронічний: порівняння форм, функцій і структур сакральних об'єктів у короткому часовому відрізку (періоді); сакральні об'єкти в структурі й просторі (Криворучко, 2018);

– діахронічний: часова послідовність якісних і кількісних змін, зміна епох, світобачення, уявлень, теорій, розміщення сакральних об'єктів протягом тривалого часу (Криворучко, 2018);

– аналізування: процес уявного або практичного розчленування цілого на складники й вивчення їх. Це логічний метод наукового дослідження, взаємозумовлений і взаємопов'язаний із синтезом. Виділяючи суттєве, основне для об'єкта, аналізування є засобом проникнення в сутність явищ (аналізуючи ландшафт, вивчають його сутнісні риси через сутності його складників) (Пащенко, 2010); розміщення й розпланування сакральних об'єктів у планувальній структурі та просторі; виокремлення сакральнolandшафтних і сакральнoфункціональних ситуацій; виявлення проблематики та слабкодосліджених проблем; закономірності, тенденції розміщення сакральних об'єктів;

– синтезування: відновлення цілого з частин, що дає можливість одержати знання про об'єкт як єдність різноманітного, як сукупність кількох визначень найважливіших сутнісних рис об'єкта (Пащенко, 2010). Складання з різних уявлень картини епохи, структури сакрального об'єкта, виявлення тенденцій розміщення об'єктів;

– аналогії забезпечує перенесення подібних ознак, властивостей одного об'єкта до іншого, пояснення більш складного через менш складне, неявного через явне. Вивчення й осягнення невидимого через подібне видиме, узагальнення досвіду вивчення об'єктів, тенденції функціонування та розвитку систем. Так метод довгострокових прогнозів стану сакрального ландшафту формулює висновки про процеси/стани, які можуть бути в майбутньому аналогічно з тими, що мали місце в минулому;

– абстрагування є уявним відволіканням від неістотних властивостей та зв'язків предметів та виокремлення декількох, які цікавлять дослідника (Гавриленко, 2008); абстрагування повинне постійно перебувати в інваріантному полі об'єкта дослідження, що забезпечить неперервність зв'язку з ним (Петлін, 2009).

– системно-структурний аналіз – дослідження спрямовані на поєднання компонентного й історичного аспектів формування

територіальних систем, їх розвитку та вдосконалення. Компонентний (функціональний) аналіз системного дослідження сприяє виконанню таких завдань: визначення елементів (підсистем), які належать до складу територіальної системи (комплексний аналіз); визначити, як ці елементи, підсистеми взаємодіють між собою (структурний аналіз) (Скрипник & Сердюк, 2013);

– синергетичний: дослідження залежностей, які виникають між когерентно взаємодіючими елементами, що призводить до виникнення особливого синергетичного ефекту (наближений до поняття системної емерджентності). Пояснення природи сакрального через його проявлення; дослідження видимих сторін світу для пояснення невидимих його сторін; початковий імпульс пізнання;

– моделювання: заміна складного об'єкта адекватним простим шляхом ідеалізації, формалізації й узагальнення; зведення різноманіття ландшафтного та функціонального простору й завдання розміщення об'єктів до типів сакральних-ландшафтних і сакральних-функціональних ситуацій; моделювання планоструктуровального та простороформуванняльного потенціалу й значення сакральних об'єктів; дає змогу створювати різноманітні моделі, зокрема картографічні;

– класифікації, що забезпечує визначення певних особливостей об'єкта, явища чи процесу за різними ознаками. За допомогою цього методу проведено класифікацію сакральних ландшафтів, тафальних ландшафтів, узагальнено класифікаційну схему сакральної спадщини України;

– інформаційний: збір інформації, характеристик, описів, пояснень, інтерпретацій, гіпотез, смислів, форм для побудови. Систематика об'єкта, явища; інформаційний базис дослідження, повнота опису та пояснення об'єкта; структура інформаційного поля об'єкта, баз даних, явищ для порівняння з іншими інформаційними полями для широких узагальнень на основі глибокої бази інформації й побудови системного осягнення об'єкта дослідження;

Із-поміж конкретнонаукових методів дослідження використовувалися:

– картографічний, що полягає у виявленні сакральних ландшафтних одиниць шляхом аналізу й зіставлення загальногеографічних (топографічних та оглядових) карт, а також карт спеціальних – геологічних, гідрологічних, ґрунтових, кліматичних, геоботанічних; передбачає аналіз наявної картографічної інформації; тлумачення одержаної за допомогою карт інформації для формування

уявлень про досліджуваний об'єкт; дослідження, що передбачає не лише застосування картографічних моделей чи комплексне картографування об'єктів, явищ і процесів, а й використання карт та проведення дослідження за картами (Потокій, 2010);

– порівняльно-географічний передбачає зіставлення/порівняння тих чи інших об'єктів, явищ або процесів для визначення спільних і відмінних рис/ознак у їхній структурі, особливостях формування тощо. Цей метод широко використовувався для виявлення спільних та відмінних ознак компонентної структури сакральної спадщини в різних регіонах України; порівняння передумов формування й просторового розміщення сакральних джерел;

– історико-географічний, що ґрунтується на вивченні процесів становлення та розвитку об'єкта дослідження; відтворенні всіх чинників щодо розвитку сакрального ландшафту в конкретному історичному різноманітті; просторовий зріз, картина статистичної й соціологічної інформації на певний час, сакральний образ ландшафту певного періоду;

– порівняльно-історичний – передбачає використання історико-типологічних та історико-генетичних порівнянь з метою реконструкції явищ минулих епох (Круль, 2014);

– геоінформаційне моделювання полягає у визначенні закономірностей розподілу просторових й атрибутивних даних; ґрунтується на інтегративній теорії, яка з використанням методологічного, інформаційного та технічного підходів поєднує методи проектування, укладання, використання й аналізу геоінформаційних моделей для вивчення реальних об'єктів (Зацерковний, Бурачек, Железняк & Терещенко, 2017). Метод геоінформаційного моделювання застосовувався задля збору та аналізу просторових даних щодо сакральних об'єктів/ландшафтів і пов'язаної з ними інформації; дослідження конструктивно-географічних засад організації сакральних ландшафтів. Для обробки й аналізу даних щодо сакральних об'єктів/ландшафтів, сакрально-рекреаційного потенціалу, сакральної спадщини України застосовано програмне середовище MapInfo Professional, комплекс редактора растрової (Paint), а також векторної (Corel Draw) графіки, редактор електронних таблиць (MS Excel) та ін.

– польового обстеження та опису: огляд й обстеження структури, форм, показників, натурне обстеження досліджуваних об'єктів; опис (фото, картографування, характеристики, текст) первинних джерел – планів, панорам, зображень, проектів, реалізацій, функціонування сакральних об'єктів;

– рейтингової оцінки, що ґрунтується на порівнянні оцінок кількох об'єктів/територій і дає змогу виділити лідерів та аутсайдерів за визначеними показниками. Застосовано під час аналізу археологічної, історичної спадщини, а також стандартизованого показника кількості об'єктів сакральної спадщини регіонів України;

– контент-аналізу, який забезпечує якісно-кількісний аспект дослідження документів чи інформаційних джерел (преси, сайтів, літератури тощо) і передбачає квантифікаційну обробку даних із подальшою інтерпретацією результатів (Костенко & Іванов, 2003; Юськів, 2006). Метод застосовувався під час аналізу інформації щодо стану сакральних об'єктів/ландшафтів у різних територіальних громадах України;

– соціологічного опитування, що передбачає проведення опитування населення шляхом анкетування, телефонних дзвінків, їх аналізу, установлення репрезентативності; використали під час вивчення думки жителів м. Луцька щодо місця розташування культових споруд;

– графоаналітичний: представлення кількісних показників щодо сакральних об'єктів у вигляді графіків, діаграм, таблиць, із метою збільшення наочності та очевидності, а також доступності порівняння великих масивів інформації;

– генетичний – дослідження явищ або предметів, які ґрунтуються на аналізі процесу виникнення, становлення, послідовності стадій їх розвитку;

– ретроспективного аналізу, що дає змогу здійснити реконструкцію низки географічних явищ не шляхом виявлення генетичних зв'язків, а на підставі встановлення зворотного зв'язку явищ (Круль, 2014);

– історико-археологічний, який передбачає аналіз друкованих і рукописних літературних та картографічних джерел (наслідки археологічних розкопок, літописи, архівні матеріали, дані Генерального плану та функціонального зонування, військово-топографічні описи XVIII ст., географічні описи тощо);

– стандартизації (нормування), що використовується під час оцінки, яка містить показники різного генезису. Для цього застосовують показники-“стимулятори”, збільшення яких покращує загальну оцінку досліджуваної територіальної системи (використовувався для оцінювання природно-сакральної й суспільно-сакральної груп сакрально-рекреаційного потенціалу); дестимулятори, навпаки, погіршують оцінку (застосовувався під час оцінювання забрудненості повітря, поверхневих вод);

– індексний метод використовується для порівняння досліджуваного об’єкта (кількість сакральних джерел, культових споруд та ін.) із базовими показниками (чисельність населення, площа досліджуваної території);

– коригувального коефіцієнта, що застосовується для підвищення значення (оптимальна ситуація) чи пониження значення (деструктивна ситуація) досліджуваного показника.

Сформований методологічний інструментарій поданого наукового дослідження охоплює загальнонаукові й конкретнаукові методи. Такий підхід у конструктивно-географічному вивченні організації сакральних ландшафтів, її вплив на систему “природа–господарство–населення” дали змогу досягти мету дослідження, виконати поставлені завдання, сформулювати репрезентативні та достовірні наукові висновки.

1.5. Класифікація сакральних ландшафтів

Функціонування в сучасному просторі великого розмаїття територіальних систем зумовлює істотні труднощі щодо їх пізнання. Адже всі ландшафтні системи суттєво відрізняються генезисом, функціональним призначенням, історією розвитку, сутністю взаємозв’язків і взаємодії, площею поширення, масштабністю тощо. Водночас вони мають істотні спільні риси. Для пізнання суті систем використовують типізацію й класифікацію як методи наукового дослідження, що ґрунтуються на виявленні їх подібності чи відмінності з метою ідентифікації. Типізація й класифікація слугують для порівняння суттєвих ознак, зв’язків, функцій, рівнів організації досліджуваної територіальної системи.

Класифікація – це процес визначення та характеристики систематичних груп – таксонів (Арїон & Удовиченко, 2011); розподіл явищ, об’єктів, територіальних систем залежно від прояву певних їхніх ознак. Класифікація (від лат. *classis* – розряд і *facere* – робити) – науковий метод роз’єднання множини об’єктів, що вивчаються, та подальшого їх об’єднання в групи на основі певної спільної ознаки (Удовиченко, 2015). Класифікація ландшафтів полягає у визначенні характерних ознак, що є підґрунтям їх поділу на групи. Загалом класифікації можуть бути побудовані відповідно до різних принципів/підходів – морфологічного, генетичного, часового, просторового, кількісного.

У ландшафтознавстві застосовано дві основні класифікаційні моделі:

– модель, що відображає ієрархічну систему ландшафтних комплексів відповідно до їх просторово-часових масштабів – від фазії до

ландшафту та до географічної оболонки загалом. Логічною основою такої моделі слугує співвідношення частини й цілого;

– типологічна модель, у якій кожен ландшафтний комплекс індивідуальний, але водночас є елементом деякої типологічної сукупності. Діалектичне розуміння співвідношення індивідуального, особливого та загального, типологічного, – основа такої класифікаційної моделі, об'єктом якої слугують ландшафтні комплекси різного таксономічного рангу (у цьому випадку – види ландшафтів) (Удовиченко, 2017).

Класифікуючи ландшафти, географи враховують їх походження, історію розвитку, взаємозв'язки між їхніми компонентами, ступінь змінності під впливом господарської діяльності людини, закономірності просторової диференціації.

Формування загальнонаукової класифікації ландшафтів слугує підґрунтям систематизації й узагальнення даних і матеріалів регіональних досліджень. В природничій географії накопичено науковий досвід щодо теорії класифікації ландшафтів. Це праці Д. Епплтона (1975), Е. Нефа (1967), М. Антропа та Ф. Снекена (1999), М. Гродзинського (2005 а), П. Шищенка і О. Гавриленко (2020) та ін.

Конструктивна географія й ландшафтознавство, як і інші географічні науки, досліджують і мають у своєму потенціалі велику кількість індивідуальних явищ, процесів, об'єктів, систем, через які в географічному просторі фіксується дещо загальне й типове. Такі загальні властивості/ознаки/риси, які уможливають групування об'єктів дослідження в певні систематичні/класифікаційні групи, є важливими під час розробки будь-якої класифікаційної схеми.

Складність розробки типології антропогенізованих ландшафтів, на думку П. Шищенка і О. Гавриленко (2020), полягає в тому, що вона потребує диференційованого аналізу ландшафтоутворювальної специфіки різних господарських впливів на ландшафт, що завжди мають функціональний характер й утворюють системи впливів на ландшафти, та закономірних зворотних реакцій природної складової частини функціонуючої природно-господарської системи, а також етапів антропогенезу сучасного ландшафту.

Коли науковець ставить за мету здійснити класифікацію територіальних систем, то в контексті своїх досліджень потрібно розмістити групи цих систем у такому порядку, щоб міра їх спорідненості й взаємозалежності відображалася б у самому розташуванні.

Найбільш доцільною класифікацією територіальних систем буде їх поділ за ознакою лінійного ієрархічного ряду структурних рівнів. Крім

того, класифікаційні ознаки досліджуваної системи потрібно визначати залежно від мети класифікації, що передбачає дослідження її суттєвих властивостей.

1.5.1. Принципи, ознаки та наявний досвід класифікації сакральних ландшафтів. Із метою комплексної класифікації сакральних ландшафтів проаналізуємо наявні класифікаційні схеми. Г. Денисик (2012) пропонує виокремити групу гуманістичних антропогенних ландшафтів, до яких відносить клас сакральних ландшафтів. Крім того, автор обґрунтовує поділ сакральних просторів на три групи – релігійні, природні та історичні. До релігійних сакральних просторів належать релігійні будівлі, а також місця, де відбувалися важливі релігійні події. Природні сакральні простори уміщують унікальні особливості рельєфу, гідрографічної мережі й рослинного покриву. Історичні – місця видатних подій в історії людства чи окремого етносу, які зберігають духовну сутність у наш час. Проте природні сакральні об'єкти зокрема водне джерело, камінь, гора, можуть використовуватися для культу, пов'язаного з релігійними уявленнями вірян, спрямованими на задоволення їхніх релігійних потреб.

Л. Атаман (2017) запропонувала територіальну, генетичну, функціональну класифікації сакральних просторів (табл. 1.1).

Таблиця 1.1.

Класифікація сакральних просторів (Атаман, 2017)

Класифікація	Критерії	Види сакральних просторів
Територіальна	За територіальним масштабом	Мікропростори (локальні), сакральні мезопростори (регіональні), макропростори (світові)
Генетична	За походженням	Релігійні (православні, католицькі, протестантські, юдейські, буддистські тощо); природні; історичні
Функціональна	За використанням (релігійним напрямом, конфесією)	Монофункціональні (моноконфесійні: язичницькі, християнські (православні, католицькі, протестантські), юдейські, ісламські); поліфункціональні (поліконфесійні)

Автор виокремила класифікаційні критерії: територіальний масштаб (сакральні мікропростори, мезопростори, макропростори), походження (релігійні, природні, історичні), використання релігійним напрямом чи конфесією (монофункціональні, поліфункціональні). В контексті конструктивно-географічних досліджень генетичну класифікацію

доцільно диференціювати на такі види: природний, природно-антропогенний, антропогенний.

В. Воловиком (2013) розроблено й обґрунтовано класифікацію сакральних ландшафтів, за ландшафтознавчим, історико-культурним і конфесійно-релігійним підходами, де клас сакральних ландшафтів поділено на два підкласи: політеїстичний та монотеїстичний (рис. 1.7).

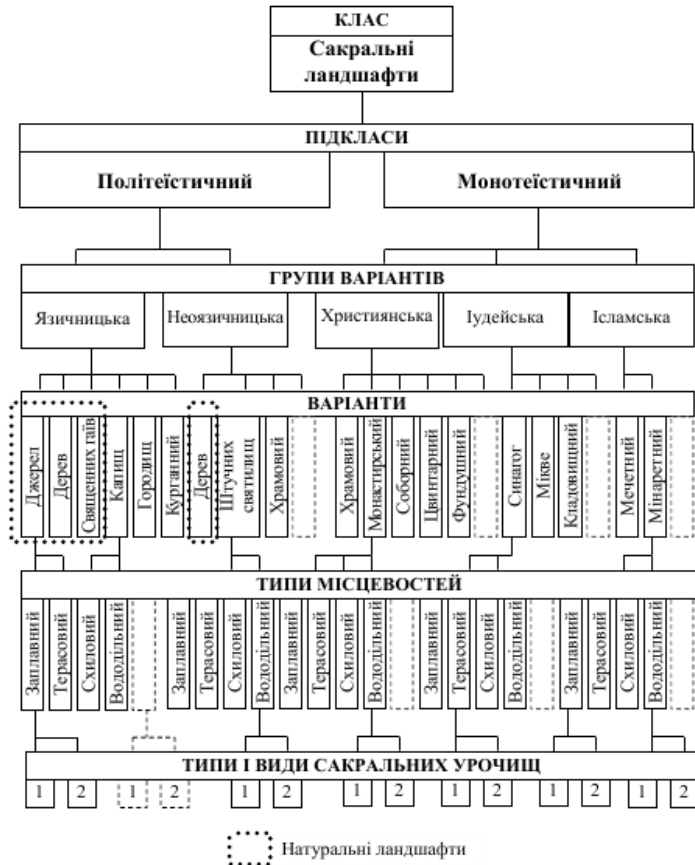

Рис. 1.7. Таксономічна система типологічних одиниць класу сакральних ландшафтів (Воловик, 2013)

Такий поділ сакральних ландшафтів ґрунтується на класифікації релігій за рівнем розвитку на єдинобожжя (монотеїстичні) і багатобожжя (політеїстичні). Крім того, у цій класифікації автором показано відповідність

типів ландшафтних місцевостей певним варіантам сакральних ландшафтів, що засвідчує використання ландшафтного підходу.

В. Удовиченко (2017) у класі сакральних ландшафтів виокремлює такі підкласи:

– нуклеарні сакральні ландшафти, які мають підвищений рівень сакральності (особливо священні місця та ландшафти). Такі ландшафти формувалися як центри етнокультурного простору, навколо яких у подальшому часто виникали селитебні ландшафти;

– фонові сакральні ландшафти, які в порівнянні з нуклеарними, формують своєрідний фон, сформований ландшафтами зі звичайним рівнем сакральності, що перетинається лей-лініями. До цього підкласу відносять церковні угіддя – периферійну ресурсну зону сакральних ландшафтів, що містить орні, сінокосні, лісові угіддя, ставки й інші ділянки.

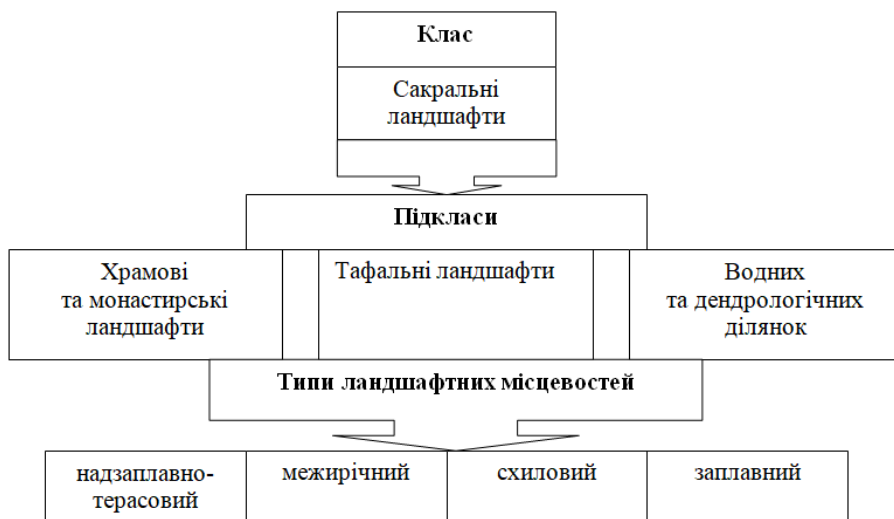
Аналіз класифікаційних схем засвідчує наявність об'єктивних (геологічних, гідрологічних, геоморфологічних, біологічних, метеорологічних, технічних тощо) та суб'єктивних (психофізичних чи перцепційних) класифікаційних ознак виокремлення сакральних ландшафтів. Крім того, деякі класифікації здійснено із використання історико-географічного підходу, який передбачає поділ сакральних ландшафтів на дві великі групи – палеокультурні та історичні. До палеокультурних належать ритуальні місця з петрогліфами й мегалітами, священні місця, похоронні комплекси, геогліфи. Палеокультурними ландшафтами називають давні культурні ландшафти, що виникли в доісторичний або історичний час. Такі ландшафти подекуди називають археологічними. На сучасному етапі розвитку суспільства вони не виконують функцій, задля яких створювалися. До історичних сакральних ландшафтів відносять недиференційовані святилища, священні гаї, озера, річки, ліси, некрополі, храмові та монастирські комплекси. На відміну від палеокультурних, історичні сакральні ландшафти й надалі виконують історичні функції, продовжують еволюційний розвиток, хоча початок їх створення може належати до глибокої давнини. У багатьох випадках сформований у давнину ландшафт, маючи й палеокультурні цінності, уключається в новий історичний контекст і процес.

На нашу думку, подані класифікаційні схеми є вдалими класифікаціями сакральних територій та об'єктів, які є ключовими точками сакрального ландшафту, формують центри культових практик, а також релігійної активності, визначають вектор розвитку ландшафту, його структуру.

Сакральні місця охоплюють цілісний географічний топос – гору, долину, гай, перевал, острів, озеро та ін., які нерідко ототожнюються із сакральними ландшафтами.

Проблема відповідності сакрального місця й сакрального ландшафту досліджувалася на міжнародному симпозиумі “Збереження культурного та біологічного різноманіття: роль священних природних територій”, що відбувся в Університеті ООН у Токіо у 2005 р. (Conserving Cultural and Biological Diversity: The Role of Sacred Natural Sites and Cultural Landscapes, 2005). Дослідження окремих сакральних об’єктів світової спадщини, які розглядаються без урахування зв’язку з ландшафтом, у межах якого вони розміщені часто призводить до зменшення цінності таких об’єктів (Taylor & Altenburg, 2006).

1.5.2. Конструктивно-географічний підхід у класифікації сакральних ландшафтів. З урахуванням наявного теоретичного та практичного досвіду класифікаційних побудов створено типологічну схему сакральних ландшафтів, де в класі сакральних ландшафтів можна виокремити такі підкласи: храмові та монастирські ландшафти, тафальні ландшафти, водних та дендрологічних ділянок (рис. 1.8).

Рис. 1.8. Типологічна схема сакральних ландшафтів*

*Розробка автора.

Крім того, проведений аналіз дав змогу побудувати класифікацію сакральних ландшафтів, яка ґрунтується на ранжуванні ознак

територіальних систем і їх сакральних складників (територій та об'єктів), які визначалися через особливості структури, своєрідність еволюційного розвитку й функціонального призначення (рис. 1.9).

Рис. 1.9. Класифікація сакральних ландшафтів (Міщенко, 2019 в)

За рівнем організації сакральні ландшафти можна класифікувати на:

- індивідуальний;
- локальний;
- регіональний;
- національний;
- глобальний.

Рівні сакральних ландшафтів охарактеризовано в 1.3. Ландшафти різних рівнів можуть мати відносно однакові площі, однак їх вплив на людей подекуди різний. Індивідуальний рівень сакрального ландшафту має ціннісно-смыслову конфігурацію, формується в людини з отриманням нею певного життєвого досвіду, у результаті якого територія/ландшафт набуває ціннісних сакральних властивостей та ознак. Локальний сакральний ландшафт вважається ціннісним для невеликої кількості

людей. Наприклад, джерело з цілющою водою, яке відвідують жителі одного або декількох довколишніх сіл. Регіональний рівень сакрального ландшафту засвідчує, що ця територіальна система має сакральне значення для жителів певного регіону; національний – країни. Святині глобального значення вшановують мільйони людей. До них, поза сумнівом, можна віднести р. Йордан, гору Фудзіяма, які входять до Списку світової спадщини ЮНЕСКО. Крім того, чим вищий рівень займає сакральний ландшафт, тим складніша його структура.

За часовою мінливістю сакральні ландшафти доцільно класифікувати на:

- палеокультурні;
- історико-культурні (Mishchenko, 2018).

Палеокультурні сакральні ландшафти мали велике ціннісне, сакральне значення для певної спільноти людей у минулому в доісторичний та історичний часи. Однак із розвитком суспільства змінювались ідеологія, культура, релігійні запити, політична ситуація, у результаті чого змінювався не лише сам ландшафт, але і його функція. Нині такі ландшафти мають наукове, естетичне, пізнавальне, історико-культурне функціональне значення. Так, наприклад, Зміїний раунд, а також кам'яні споруди Оулі Хілс (США) в минулому використовувалися як зооморфне втілення ідеї божества та об'єкти поклоніння. Менгіри, дольмени, кромлехи, кам'яні лабіринти спіралеподібної форми, а також меморіальні споруди у формі кам'яних глиб слугували інструментами астрономічних спостережень, були пов'язані із певним культом. Геогліфи, які зазвичай, видно з певної висоти (Плато Наска), слугували маркерами сакрального ландшафту. Священні міста (Кайруан, Туніс), комплекси культово-церемоніального призначення (Гебеклі-Тепе, Турція) були місцями ієротопічних практик.

Історико-культурні сакральні ландшафти можуть бути різного віку, однак провідною їх характеристикою є священність, цінність для певної групи людей, які вшановують його на сучасному етапі розвитку. Існує багато прикладів, коли сакральні об'єкти та території вважаються священними для багатьох поколінь, що в процесі історичного розвитку змінюються. До прикладу, побудова християнських церков нерідко здійснювалася на місці язичницьких святинь.

Збереження в одному й тому самому місці ландшафту його сакрального значення й забезпечує його спадкоємність – інваріантну та характерну ознаку культурного ландшафту (Гродзинський, 2005 б). До історико-культурних сакральних об'єктів належать будівлі різних

релігійних культур (храми, синагоги, монастирі, мечеті й ін.), водні джерела, скелі, камені, печери тощо.

Почаївська Свято-Успенська лавра – один із найвідоміших українських монастирів, розміщений у центрі м. Почаїв. Згідно з документами, монастир заснований у 1597 р., тому вважається об'єктом поклоніння різних поколінь протягом кількох століть (Вортман & Мицик, 2018).

За генезисом сакральні ландшафти доцільно класифікувати на дві великі групи:

- природні та природно-антропогенні;
- антропогенні.

Існує низка напрацювань щодо визначення приналежності ландшафту до однієї чи іншої групи. Природні сакральні ландшафти – найменш чисельні й сформовані лише з природних складників. Природно-антропогенні сакральні ландшафти – це територіальні системи, у яких взаємозв'язані та взаємодіють природна й антропогенна складові частини. Потрібно зазначити, що подекуди чітку межу між природним і природно-антропогенним ландшафтом виявити складно. Залежно від походження сакрального місця, або об'єкта ця група може класифікуватися на *геолого-геоморфологічні, гідрологічні та флористичні*.

Ландшафти, які містять культові об'єкти геолого-геоморфологічного походження, зокрема камені, скелі, гори, можна віднести до сакральних. Гори здавна мали сакральний статус. Так, згідно з переказами, на горі Синай Бог дав Мойсею десять своїх заповідей, на горі Хіра Муххамед почув від Аллаха перші слова Корану, на Олімпі жили боги древньої Греції, на Арараті люди врятувалися від всесвітнього потопу, на горі в Галілеї Ісус виголосив свою знамениту Нагірну проповідь. Нині вважаються сакральними гори Кайлас у Тибеті, Олімп у Греції, Кетрін у Єгипті, Фудзіяма у Японії. У Верховинському районі Івано-Франківської області розміщена група скель Писаний Камінь – це давнє язичницьке святилище, що містить наскельні зображення. Залишками святилища вважають дев'ять круглих виїмок-чаш, які вирубані в камені.

Загалом сакральні камені можна класифікувати за низкою ознак (рис. 1.10):

– *за міфологічним складником* (традиція, ушанування, легенда, топонім). Так, в Олевському районі Житомирської області є валун, який серед місцевих жителів вважається священним через наявність сліду ніби від ступні Бога;

Рис. 1.10. Класифікація сакральних каменів

– за ознаками культурної діяльності людини можна виокремити скельні святилища, примітивні споруди з каменю у вигляді лабіринтів спіралеподібної форми, які викладені з невеликих валунів на поверхні землі.

Кам'яні лабіринти розміщені на території Скандинавії, Данії, Ісландії, Естонії, поодинокі трапляються в Англії та на півночі росії. Їх поділяють на типи за формою: кругло-спіральні, підковоподібні, класична спіраль, двоспіральні, концентрично-кругові. Кам'яні лабіринти формувалися біля водойм і слугували місцями розваг та хороводних танців культового характеру. Візуальна подібність кам'яних лабіринтів із валькнотом (магічний символ, що складається з трьох переплених трикутників) дає змогу зробити припущення, що ці мегалітичні споруди могли бути пов'язані з культурою мореплавців-вікінгів.

У Запорізькій області поблизу м. Мелітополя розміщений Національний історико-археологічний заповідник "Кам'яна Могила". Це останець піщаника Сарматського моря, вимитого на поверхню водами Дніпровського льодовика. Із часом він розколовся, унаслідок чого виник кам'яний пагорб із печерами та гротами, що тисячоліттями слугував людям вівтарем для відправлення релігійних обрядів. Тут виявлено унікальні стародавні наскельні зображення – петрогліфи й інші сліди життєдіяльності людини. Навколо "Кам'яної Могили" існує цілий комплекс археологічних пам'яток (стоянок, поселень, поховань), які

створили локальний степовий ландшафт, область із релігійно-обрядовим центром на пісковиковому пагорбі;

– *за особливістю форми* виокремлюють плосковершинні камені, які розміщувалися біля кладовищ і були своєрідною межею між простором живих та мертвих. Камені ковшеподібної форми поєднують протилежні елементи – заглиблення, наповнені водою, і виступи. Ці різноспрямовані елементи форми цілком можна назвати своєрідними “полюсами” його структури. Саме з подібними каменями пов’язують повір’я про цілющу силу води із заглиблень у них. Сідлоподібні камені, валуни мають “перелом”, поглиблення у формі сідловини на верхній площині або просто поглиблення, зручне для сидіння. Досить часто у фольклорі виділяються асоціативні поєднання нерівностей поверхні каменю, зокрема його елементи, що нагадують предмети, частини тіл тварин або людини. Валуні пірамідальної або вираженої загостреної до верху форми в поєднанні з іншими ознаками можуть підкреслювати особливість каменю, візуально доповнюючи ландшафт. Розколоті камені завжди привертали увагу людини, що асоціюється з утручанням надприродних сил і явищ. Потрібно зазначити, що особливе ставлення до розколотих валунів поширене в усьому світі, включаючи Північну й Східну Європу;

– *за орієнтацією в просторі*. Деякі із валунів мають незвичне положення в просторі, що відіграє важливу роль, підкреслюючи значення каменю. Наприклад, нахилені або вертикально поставлені камені (менгири), сейди, валуни, поставлені на декілька опорних каменів, та ін;

– *географічним положенням*. Під час вивчення “культових” каменів урахують їх розміщення, зокрема на березі великої водойми (як межа стихій), край поля, болота, лісу (межа між різноплановими географічними об’єктами). Потрібно відзначити можливу прив’язку каменю й до антропогенних об’єктів зокрема, дороги, перехрестя. Поєднання географічних об’єктів створює своєрідний природно-культурний каркас місцевості, що дає змогу визначити місце і роль “культових” каменів у його структурі. Поблизу каменю подекуди фіксуються інші природні об’єкти, зокрема джерело, дерево, печера, відслонення, які є своєрідними маркерами священних місць;

– *наявність незвичайних характеристик*. У фольклорі та міфах фіксуються згадки про камені, наділені незвичайними властивостями, наприклад “теплі”, “гучні” або такі, що мають цілющі властивості. Наприклад, дзвінкі камені відомі в Карелії. До цієї категорії відносять камені, що мають аномальні властивості, які можна зафіксувати приладами, як-от понижений радіоактивний фон, магнітні відхилення.

Вода є одним із провідних сакральних символів у минулому й на сучасному етапі розвитку соціуму. В усіх релігійних обрядах світу воді відводили й відводять найважливішу роль. Підземні джерела, водоспади, річки, озера, моря та, звичайно, океани персоніфікували в богів і богинь, яких потрібно було задобрювати. У Стародавньому Єгипті розлив Нілу називався приходом Хапі – бога Верхнього й Нижнього Нілу, що дарує достаток. Жерці з великою точністю розраховували день прибуття води та напередодні призначеної дати люди збиралися на набережній, чекаючи розливу.

У складі дохристиянських сакральних ландшафтів зазвичай був водний об'єкт. У 1935 р. англійський археолог К. Бутбі у своїй статті “Релігія кам'яного часу” вказує, що під кожним досліджуваним ним святилищем знайдені підземні джерела. Давні культові споруди будувалися, зазвичай, у місцях скупчення підземних вод. Знання про особливість енергосистеми Землі використовувалися в усі часи. Виняткову особливість сакральних ландшафтів, у структурі яких є водне джерело, можна пояснити великою теплоємністю самої води (Міщенко, 2018 г). Тому показник теплового випромінювання, що надходить із надр Землі, що проходить крізь водні потоки, дещо спотворюється. Крім того, вода має достатню велику діелектричну сталу, тому навколо водних потоків змінюється електромагнітне поле Землі, що вказує на особливість досліджуваних ландшафтів.

Жива й мертва вода – поняття досить часто вживані у фольклорі й релігії. Відомо, що перші християни приймали хрещення в річках, а індуїсти вважають річку Ганг священною. Не належать до святих місць болота, мочарі, трясовини та ін. Потенційна небезпека цих об'єктів залишала їх поза ареалом використання в сільському господарстві, а традиційні вірування про перебування в них демонічних істот відмежовували їх від сакрального простору.

В Україні серед природних та природно-антропогенних водних об'єктів найбільш сакралізуються джерела (Міщенко, 2018 г). Це пов'язано з переказами про лікувальні властивості води в джерелі, вияв чуда (церковних предметів чи святих) у їхніх межах. Окремим типом джерел є водосвятні. Їх використовують у ритуальних діях для припинення засухи та викликання опадів. Вода в джерелах, зазвичай хорошої якості, прозора, придатна для пиття.

Для оптимального функціонування водного джерела потрібно здійснюється комплекс заходів, зокрема розчистка від наносів та замулення, косіння рослинності, кріплення, прокладання водовивідної

труби. Біля освячених джерел ставлять малі архітектурні форми – невеликі споруди декоративного, допоміжного чи іншого призначення, що використовується для покращення естетичного вигляду, зручності застосування. Так природні водні джерела трансформуються в природно-антропогенні.

Серед рослин найбільшою мірою сакралізації підлягають дерева. До прийняття християнства було багато священних гаїв, куди люди приходили на поклоніння богам природи. На думку науковців такий гай був на місці Києво-Печерської лаври. Священні гаї як місця здійснення обрядів і молінь були відомі народам Близького Сходу, Стародавньої Греції, Італії, звідки поширився вплив на розвиток культури й обряди кельтських, германських та слов'янських племен. На Русі поклонялися деревам зазвичай великого розміру: липі, дубу, буку та ін. Дуб посідав особливе місце в обрядах і повір'ях, пов'язаних із деревом, що зумовлено його розмірами, міцністю, довговічністю. В українців дуб був особливо священним деревом, утіленням Світового дерева-прадуба, яке росте у вирії. У східних слов'ян особливо шанували березу – символ чистоти й родючості. Відомо чимало обрядів із цим деревом.

Сучасне сакральне дерево, якому поклоняються місцеві жителі, розміщене на півночі Рівненської області, в урочищі Юзефін, між селами Глинне та Березове. Це 1350-річний дуб, занесений у Книгу рекордів України як найстаріше дерево в Україні. У народі його вважають символом великої родини, деревом плодючості. За традицією, хлопчикам і дівчаткам кладуть до колиски його листочки, які, як вірять, дарують здоров'я.

Антропогенний ландшафт – ділянка земної поверхні, змінена господарською діяльністю людини внаслідок здійснення нею різних видів природокористування. Маркерами антропогенних сакральних ландшафтів слугують як культові об'єкти попередніх культур, так і об'єкти архітектури й містобудування сучасних етносів. З еволюцією суспільства змінювались уявлення про функції та типи таких споруд, технічні й естетичні рішення.

Із метою класифікації культових об'єктів антропогенного походження, які, безумовно, є основними ціннісними елементами сакральних ландшафтів, доцільно використати класифікатор нерухомих об'єктів культурної спадщини України (Класифікатори нерухомих об'єктів культурної спадщини України, 2012), який адаптовано й доповнено в контексті поданого дослідження (рис. 1.11).

Отже, сакральні об'єкти архітектури та містобудування доцільно класифікувати за такими ознаками:

Рис. 1.11. Класифікація сакральних об'єктів архітектури та містобудування*

*Складено за (Класифікатори нерухомих об'єктів культурної спадщини України, 2012).

– за функціональною типологією сакральні об'єкти архітектури класифікують на собори, церкви, каплиці, хрещальні-баптистерії, дзвіниці, костели, кірхи, молитовні будинки, синагоги, кенаси, мечеті, текіє, храми (язичницькі), вівтарі; сакральні об'єкти містобудування – монастирі-пустині, монастирські подвір'я, церковні комплекси;

– за стилістикою – антична грецька стилістика, антична римська стилістика, візантійська стилістика, руський варіант візантійської стилістики, романовський стиль, готика, ренесанс, маньєризм, бароко, рококо, класицизм, романтизм, історизм, модерн;

– за матеріалами формування – дерево, саман, змішаний тип (дерев'яний каркас з наповненням), цегла, камінь (граніт, мармур, вапняк, пісковик, ракушняк, туф);

– за характером антропогенного освоєння досліджувані об'єкти доцільно класифікувати в міському ландшафті, у сільському ландшафті, у природному ландшафті;

– за розташуванням у містобудівній структурі: у населеному пункті, в історичному центрі, у серединній зоні за межами історичного центру, на околиці, за межами населеного пункту;

Отже, проведено класифікацію сакральних ландшафтів за такими ознаками: за рівнем організації, за часовою мінливістю, за генезисом.

Крім того, здійснено детальну класифікацію природних, природно-антропогенних, а також антропогенних сакральних об'єктів і територій.

Аналізуючи класифікаційну систему сакральних ландшафтів, можемо стверджувати, що вона має достатньо чіткі межі, а також наукове та практичне значення, дає змогу систематизувати сучасні знання про сакральний ландшафт, його складники й організаційні засади.

РОЗДІЛ 2.

ОРГАНІЗАЦІЙНА ОСНОВА САКРАЛЬНОГО ЛАНДШАФТУ

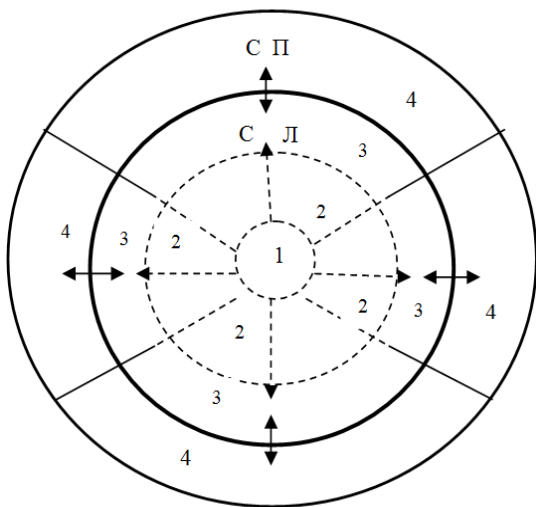
2.1. Концепція організованості сакральних ландшафтів

Загалом поняття “концепція” сприймається як сукупність найбільш істотних елементів теорії або декількох теорій, викладена в прийнятній для практики формі, тобто це теорія, переведена в алгоритм розв’язання конкретної проблеми (Гукалова & Мальчикова, 2015). Концепція організованості сакральних ландшафтів повинна містити сукупність теоретичних залежностей, які розкривають зміст і виникнення сакральних ландшафтів, їх структурну організованість, сучасне функціонування, значимість для суспільної практики й урешті теоретичні узагальнення.

Сакральні ландшафти формувались упродовж усього часу існування свідомого людства. Тому найперше вони були цілком природного походження у вигляді особливих дерев, скель, печер, водойм тощо. Адаптуючи історико-генетичну парадигму до сакрального ландшафту, можемо констатувати доцільність аналізу пізнання сакрального об’єкта крізь призму його походження й історію розвитку, яке ґрунтується на понятті історичного часу у вигляді умов побудови історичних абстракцій, передусім у філософії історії. Це передбачає точне розуміння того, що історичні процеси та події підпорядковані об’єктивному часу. Розподіл історичного часу на певні періоди/етапи проводиться відповідно до історично значущих подій і конкретних дослідницьких завдань та теоретичних концепцій (Сонько та ін., 2015). У цьому контексті поняття “вік”, “походження” (щодо сакрального ландшафту) досить часто вважають метою географічного дослідження. “Історичний час” слугує умовою побудови історичних абстракцій, передусім в історико-географічному аналізі.

Урахування під час аналізу сакральних ландшафтів історичного часу призводить до виникнення принципу історичної зумовленості, який передбачає розгляд будь-яких сакральних об’єктів, явищ і процесів у їх закономірному історичному становленні та розвитку, у тісному зв’язку з конкретно-історичними умовами їх існування й ґрунтується на твердженні, що кожне явище чи подія має свою причину, тобто формується під впливом іншого явища чи події (Філософський словник, 1986). Явищами, які сприяють виникненню сакральних об’єктів і відповідно сакральних ландшафтів насамперед є емоційно-уявне сприйняття природи людиною, що реалізується у виникненні надзвичайно незвичних, ціннісних об’єктів, які потрібно зберігати і які стають, урешті-решт, священними, культовими. Лише з часом до сакральних стали належати об’єкти релігійного значення: церкви, храмові комплекси, каплички тощо.

Із системно-географічного погляду, сакральні об'єкти сприймаються невідривно від особливостей природного середовища, у яких вони перебувають, тобто як сакральні ландшафти. Закономірності їх організованості розглядаються насамперед на фоні системної парадигми. Тобто світ системний й характеризується взаємопов'язаними утвореннями, у яких різні за генезисом елементи, поєднані відношеннями, утворюють дещо ціле, яке відрізняється від їх середовища й пов'язане з ним. Сакральні ландшафти як складники світу характеризуються не лише системною автономністю, а й функціональним взаємозв'язком, тобто кожен із них перебуває на відповідному місці та виконує лише йому притаманну функцію. Відповідно до принципу системності середовища за Берталанфі (1965), середовище будь-якого сакрального ландшафту "індивідуальне", тобто його завжди розглядають стосовно конкретної сакральної системи. Як наслідок, будь-який сакральний об'єкт у поєднанні із середовищем не лише формує відповідний сакральний ландшафт, а й часто є умовою формування міжсистемного сакрального простору з притаманними йому системно індивідуальними й системно поєднувальними властивостями (рис. 2.1).

СЛ – сакральний ландшафт; СП – сакральний простір; 1 – сакральний об'єкт; 2 – сакральні підсистеми пов'язані із сакральним об'єктом; 3 – суспільні підсистеми пов'язані із сакральним об'єктом; 4 – структурно-територіальні складники сакрального простору;
 ----- межі структурних складників сакрального ландшафту;
 _____ межі структурно-територіальних складників сакрального простору;
 - - -> - зв'язки між складниками сакрального ландшафту;
 <-> - взаємозв'язки між сакральним ландшафтом і сакральним простором.

Рис. 2.1. *Схема розміщення сакрального ландшафту в сакральному просторі**

*Розробка автора.

У сучасному трактуванні сакральні ландшафти часто сприймають як геосистемні утворення, які характеризуються сакральною спеціалізованістю. Так, варіабельність геосистемної парадигми у межах сакрального ландшафту має такі трактування:

– це парадигма, яка ґрунтується на положеннях загальної теорії систем, сприяє вирішенню питань класифікації, а також функціонування сакральних ландшафтів та їхніх геосистемних складників (природних, соціальних, економічних, інтегральних тощо), чинників їх стійкості й мінливості. Взаємодія різноманітних сакрально орієнтованих геосистем створює конкретну географію кожного сакрального ландшафту (Петліним, 2016 в);

– це системно-територіальне дослідження, яке полягає у вивченні природних, антропогенно-модифікованих й антропогенних геосистемних складників сакрального ландшафту як цілісних територіальних утворень, що характеризуються індивідуальністю. Застосування такої парадигми дає змогу не лише обґрунтовано-диференційовано підходити до питань просторового поширення будь-яких характеристик у межах простору сакрального ландшафту, а й визначати їхні функціональні ознаки (за Приходько, 2013);

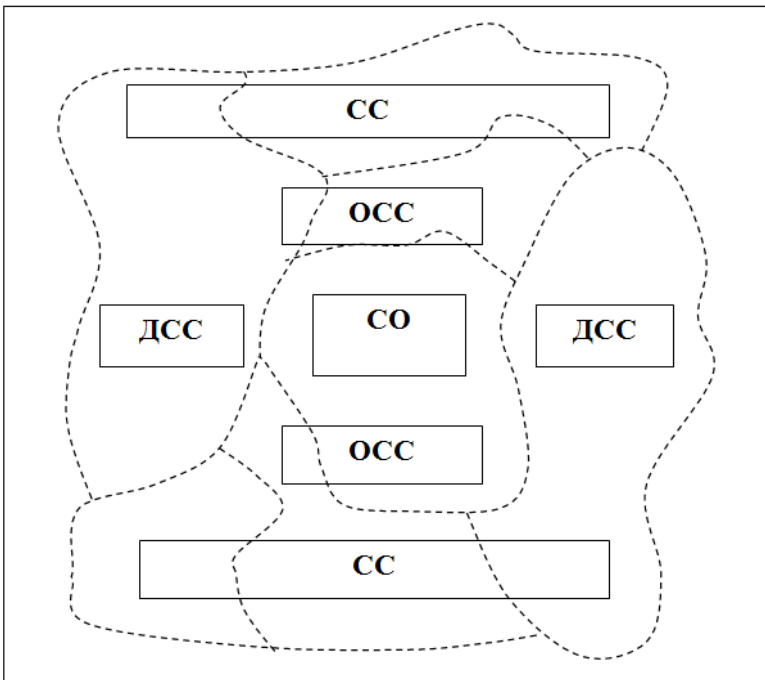
– полягає у використанні категорії “геосистема” як інтегрального об’єкта вивчення в географії, який має і природний, і суспільно-сакральний складники (за Гукалова & Мальчикова, 2015).

Отже, сакральний ландшафт як геосистемна категорія є ділянкою ландшафтної сфери Землі, яка управляється або контролюється людиною, має характерні процеси тепло- й вологообміну, біогеохімічні кругообіги, певні види господарської діяльності та сакрально-соціокультурні відносини. У складі таких геосистем присутні три основні групи компонентів: геосистеми (ландшафти); людина (соціальні, професійні, етнічні, релігійні й інші групи людей); господарсько-економічні підсистеми (Шищенко & Гавриленко, 2017). Ці групи геосистемних компонентів сакрального ландшафту тісно взаємопов’язані та утворюють єдине сакрально спеціалізоване ціле (рис. 2.2).

Специфіка (розмаїття) сакральних об’єктів надає такому цілому певних особливостей. Так, у випадку, коли сакральними об’єктами слугують природні утворення (святищенні камені, скелі, водойми тощо), то в таких геосистемах господарсько-економічна система послаблена, а якщо такими об’єктами є, наприклад, храмові комплекси – вона посилена.

Як і будь-яке ландшафтне утворення, сакральні ландшафти характеризуються закономірностями внутрішньої й зовнішньої організованостей. Насамперед вони підпорядковані сакральній

інтерпретації ландшафтної аксіоми (від *аксіома* і нім. *die Landschaft* – де *Land* – земля, *schaft* – взаємозв'язок). Відповідно до неї, континуально-дискретна будова географічної оболонки характеризується наявністю в ній ієрархічно підпорядкованих природних й антропогенних (зокрема сакральних), якісно відмінних один від одного системних частин – природних, антропогенних, сакральних ландшафтів. Ця аксіома може мати також іншу інтерпретацію: ландшафтна (природна, антропогенна, сакральна) континуально-дискретна будова географічної оболонки є наслідком дії в ній стабілізаційно-приспосувальних механізмів до різноманітності просторово-часових взаємозв'язків із навколишнім середовищем.

Рис. 2.2. *Схема спеціалізованого сакрального цілого**

СО – сакральний об'єкт; ОСС – обслуговуючі сакральні структури; ДСС – додаткові сакральні структури; СС – суспільні структури; – межі ландшафтних систем.

*Розробка автора.

Загальна ландшафтна аксіома свідчить про необхідність розглядати будь-який сакральний ландшафт із позицій його внутрішньої й зовнішньої організованостей, які перебувають у тісному взаємозв'язку та взаємозалежності. Кожен зі складників такої організованості

характеризується власною сукупністю стабілізаційних і розвивальних механізмів, які підпорядковані відповідним залежностям.

Щодо внутрісистемних залежностей, які контролюють внутрішню організованість сакрального ландшафту, то насамперед це стосується їх компонентної наповненості. Оскільки до компонентів сакрального ландшафту обов'язково належать природні (земна кора, повітря, води, рослинність і тваринний світ), а також пов'язані з сакральною орієнтованістю ландшафтів (безпосередньо сакральні об'єкти, а також суспільно-антропогенні й інколи навіть технічні компоненти), то вони, незважаючи на відмінний генезис, перебувають у тісному взаємозв'язку. Про це свідчить науковий факт взаємозв'язаності компонентів у межах сакрального ландшафту: оскільки певна сукупність компонентів бере участь у формуванні цілісності сакрального ландшафту, то між ними обов'язково встановлюється більш або менш стійкий зв'язок, тобто в будь-якій сакральній системі абсолютно взаємно не пов'язаних компонентів (зв'язків між будь-яким компонентом і сакральним об'єктом) не існує.

Сакральні ландшафти зазвичай характеризуються не лише взаємозв'язками між складниками компонентів, але і їх сумісністю, яка ґрунтується на виявленні спільності компонентів (систем, комплексів) за будь-якими властивостями, параметрами або суттю. Тобто сумісність характеризується такою спільністю компонентів, у деяких властивостях або за сутністю, яка забезпечує можливість їх взаємодії. Таке явище підпорядковане закону сумісності компонентів сакральної системи. Відповідно до нього, у будь-якій сакральній системі існують узгодженість і взаємодоповнюваність різнорідних суспільних та природних структур і компонентів. Сумісність компонентів цілісного сакрального утворення має подвійний прояв: сумісність частин (сакральної й природної) між собою та цих частин з цілісним сакральним ландшафтом.

Сумісність компонентів сакрального ландшафту між собою визначається їх неантагоністичним функціонуванням у часі й просторі. Вони є або функціонально доповнювальними (природні компоненти), або нейтральними (у випадку природних і сакрально-суспільних компонентів).

Крім того, сумісність між компонентами й цілісними сакральними системами характеризується підтриманням цілісною системою своїх компонентних складників, що забезпечує їм оптимальну організованість і розвиток.

Водночас, якщо зважати на відому залежність (те, що абсолютно підпорядковане й кероване, не може бути стійким), то компоненти

сакрального ландшафту обов'язково повинні характеризуватися певною автономністю, яка проявляється не лише у відносній незалежності компонентів від цілісної системи, а й також інших компонентів у процесі свого функціонування та розвитку, а й певною незалежністю індивідуальних компонентно-організаційних залежностей орієнтованих саме на певний компонент. Про це свідчить науковий факт відносної автономності елементів у межах сакрального ландшафту: компоненти всіх рівнів у межах сакрального ландшафту повинні обов'язково володіти властивістю відносної автономності.

Сакральні ландшафтні системи чітко характеризуються нуклеарними ознаками. Поняття “нуклеарний” (англ. *nuclear*) стосується ядра, наприклад структуроформувального ядра територіальних систем. До нуклеарних (ядерних) систем відносять моделі матеріальні, матеріально-ідеальні складні утворення, які мають той самий концентричний план будови, у яких ядром можуть бути косні, органічні й живі тіла, поля, хвилі, знаки, а у відповідних умовах – ідеї, пов'язані із загальним ядром. У сакральних ландшафтах нуклеарним ядром слугує сакральний об'єкт, навколо якого формуються підпорядковані структурні утворення. Оскільки, відповідно до правила нуклеарних геосистем, усі нуклеарні утворення (до яких належать і сакральні ландшафти) гомологічні, то вони відрізняються від інших явищ подібністю будови й організації та мають яскраво виражений центрований тип. Саме за принципом нуклеарних геосистем організовані структури сакральних ландшафтів (рис. 2.1).

Дослідження сакральних ландшафтів насамперед містять аналіз їх розміщення, тобто хорологічний підхід. Поняття “хорологія” (від грец. *χώρα* – місцевість, простір і ... логія) саме означає загальну науку про розміщення. Як концепція хорологія представлена в географії науковим напрямом, головна ідея якого – розглянути об'єкт географії як простір, заповнений предметами та явищами, локальні зв'язки між котрими мають причинно-наслідковий характер. Хорологія щодо сакральних ландшафтів полягає в ранжуванні сакральних систем за рівнями (рангами) і побудова ієрархічної драбини від найпростіших (гомогенних) сакральних ландшафтних одиниць до більш складних територіальних поєднань. Хорологічна систематика на вищих її рівнях (тобто на регіональному – від ландшафту та вище) називається районуванням, а на нижчих (топологічному) – може розглядатися як морфологія ландшафту (інколи має назву внутріландшафтного районування). Ранжування (упорядкування або розставлення значень, подій, систем і т. ін. в певному порядку) сакральних територіальних систем відповідно до їх ієрархічної організованості належить лише до одного з хорологічних

аспектів загальної хорологічної організованості систем, де, крім ранжування, існує вчення про розміщення систем й особливостей їх взаємозв'язку з функціональним оточенням.

Отже, сакральним ландшафтам повною мірою відповідає хорологічна аксіома (просторового зв'язку). Загалом її сформульовано Е. Нефом у 1967 р. й вона свідчить про те, що всі сакральні явища прив'язані до певних географічних місцевостей, які уособлюються через місцеположення й особливо через його зв'язки із сусідніми місцевостями та областями. Властивості цих географічних місцевостей відіграють головну середовищну роль для сакральних ландшафтів і сакральних об'єктів.

Із хорологічною аксіомою, якій цілком відповідають сакральні ландшафти, тісно пов'язаний науковий факт сутності географічних предметів у межах сакрального ландшафту. Відповідно до нього, у географічній реальності сакрального ландшафту не існує предметів, які б не мали таких географічних властивостей як місцеположення та просторові зв'язки (Neef, 1967). Можемо констатувати, що місцеположення значною мірою контролює системоформувальні зв'язки в межах сакрального ландшафту.

Загалом поняття “зв'язок” означає, що одне явище існує або розвивається в певній залежності (підпорядкованості) від іншого; зв'язок зумовлює взаємні обмеження поведінки (функціонування) елементів (Паламарчук М. & Паламарчук О., 1998). Він визначає певну цілісність інтегровальної системи, обмін між її складниками – речовиною, енергією, інформацією (Пляцук, Козуля, Гурець, Моїсєєв & Аблєєва, 2019). Зв'язок – це взаємопов'язане структуроване явище, головними структурними елементами якого є стан-причина→стан-дія→стан-наслідок.

Зв'язки в межах сакрального ландшафту підпорядковані аксіомі про єдність просторових зв'язків (рис. 2.3). Вона свідчить, що правомірно застосовувати аксіому про функціональну подібність до вивчення конкретних об'єктів сакрального значення – основного категоріального апарату емпірично заданих сукупностей (просторових, часових, класифікаційних тощо) як різних комплексних об'єктів (Петлін, 2008). Вона враховує співвідношення й комбінації системних зв'язків, що виникають у процесі відображення вихідної фізичної структури взаємопов'язаного природного та сакрального середовища як геосистеми, тобто властивість “наскрізної системності”.

Складність застосування аксіоми про функціональну подібність щодо об'єктів сакрального значення полягає в тому, що значна кількість зв'язків, які є для сакрального ландшафту системоформувальними,

відбуваються між сакральним об'єктом і суспільним чинником. Його врахування належить до статистичних методів та незначною мірою залежить від природних чинників. Водночас такі зв'язки є складниками загального суспільно-антропогенного навантаження на сакральну систему й тому повинні бути враховані під час визначення стабільності та стійкості сакральних територій.

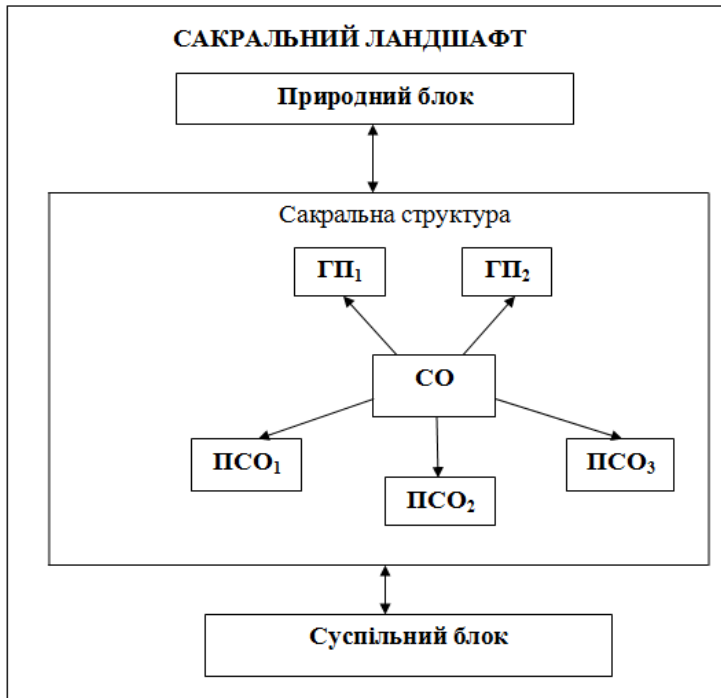

Рис. 2.3. Зв'язки у межах сакрального ландшафту*

СО – сакральний об'єкт; ПСО – підсистеми сакрального об'єкта; ГП – господарські підсистеми.

*Розробка автора.

Сама сутність сакрального ландшафту полягає в тому, що він характеризується стабільним природним і суспільно-антропогенним впливом. Тобто саме вплив робить такий ландшафт сакральним. В англійській мові, особливо в термінології, пов'язаній із проблемами екології, слово *impact* (перекладом якого і є термін “вплив”) охоплює як “те, що впливає”, так і “те, що відбувається внаслідок цього”. Отже, термін “вплив” означає не лише “те, що впливає – витоптування, викиди, скиди, відходи, вилучення ресурсів і т. ін., воно охоплює також наслідки дії “чинників впливу” – зміни в навколишньому середовищі, здоров'ї,

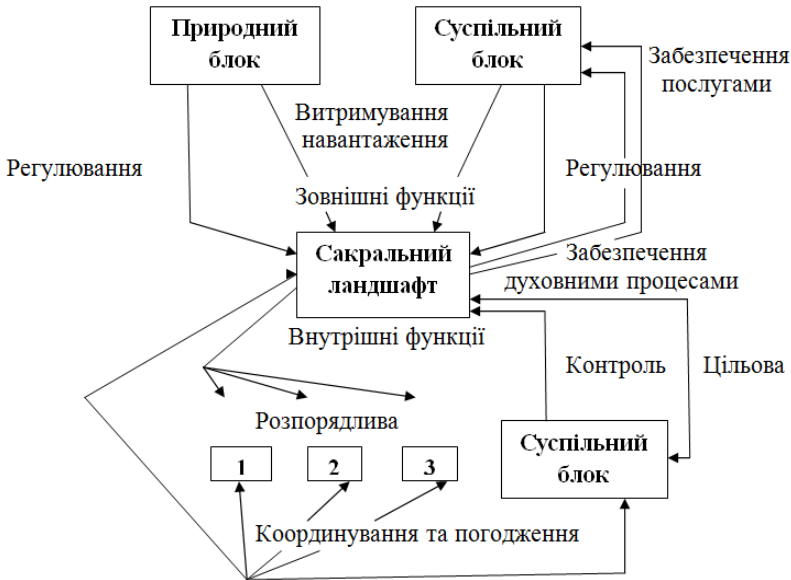

забезпеченні духовних потреб і якості життя населення тощо. Щодо безпосередньо сакральних об'єктів, то значну частку всіх впливів на нього складають впливи керівні – інколи їх сприймають як параметри керування. Більш узагальнено – це процесна цілеспрямована величина, яка має властивості або режим функціонування сакральних систем. За належністю до керівної основи такі процеси поділяють на зовнішні, внутрішні та вихідні. Зовнішні процеси керування сакральними територіальними системами приурочені до функціонального навколишнього сакрального об'єкта й характеризуються провідними якостями на стадіях паломництва. Внутрішні процеси керування контролюють безпосередньо самі сакральні системи та залежать від сезонності. Вихідні – приурочені також до внутрішньої організації сакральних систем, але спрямовані не на систему, а на її навколишнє функціональне середовище.

Для сакральних ландшафтів одним із керівних є закон згладжування зовнішніх впливів. Відповідно до нього, чим більша територія й чим вищий її ієрархічний статус, тим більшою мірою згладжуються, елімінують зовнішні впливи (Петлін, 2020). Щодо суто сакральних ландшафтів, то цей закон може мати таке трактування: чим більша територія перебуває під дією сакрального об'єкта та чим вищий її ландшафтно-ієрархічний статус, тим більшою мірою відбувається елімінація зовнішніх впливів.

Будь-який сакральний ландшафт характеризується сукупністю відповідних функцій. Загалом функцію, у системному її розумінні, можна визначити як таке відношення частин до цілого, за якого саме існування частини забезпечує існування цілого. По-іншому можна сказати, що функція – це зовнішній вияв властивості та внутрішнього змісту елемента, що спрямовані на збереження й розвиток системи (Петлін, 2016в). Щодо саме сакрального ландшафту, то його функція – це таке відношення навколишнього сакрального середовища до сакрального об'єкта, яке забезпечує існування їх спільного цілого. Загалом функції поділяють на внутрішні й зовнішні (рис. 2.4).

Внутрішні функції сакрального ландшафту поділяють на такі види: розпорядлива (закріплення за елементами та підсистемами певних дій); координації й узгодження (спільні дії складників сакрального ландшафту та суспільно-антропогенного чинника); субординації або супідрядності (розподіл між елементами впливу координаційних або субординаційних відношень); контрольна (контроль відповідності дії певній загальноприйнятій нормі); цільова (визначає мету функціонування й розвитку сакральної системи) (Гнатів & Хірівський, 2010).

Рис. 2.4. Функціональна організованість сакрального ландшафту*
*Розробка автора.

Зовнішні функції сакрального ландшафту переважно належать до гармонійних. Тобто вони активні й спрямовані дією навколишнього середовища на сакральні системи для досягнення певної мети. Зовнішні гармонійні функції реалізують утримання сакральних систем у просторі організаційної духовної мети суспільно-антропогенного чинника. Вони є стійкими його реакціями на мінливість в системі й стійким зв'язком сакральної системи з ними. Для них властиві стійкість і стабільність (коли сакральна система постійно проявляє себе); духовна спрямованість (функція обов'язково на щось зорієнтована, предметна й активна). Виокремлюють також інтегровані зовнішні функції, які містять три складники:

- забезпечення духовно орієнтованих процесів сакральними об'єктами;
- витримування зовнішніх навантажень;
- забезпечення людей такими послугами, як рекреація, естетичне задоволення, духовне врівноваження, поповнення життєвих сил (Баженов та ін., 2006).

Для функційної організованості сакральних ландшафтів притаманна дія закону диференціації й універсализації функцій, який свідчить, що в організаційних системах діють протилежно спрямовані

процеси: поділ, спеціалізація функцій, реалізованих її елементами, з одного боку, та їх інтеграція, універсалізація – з іншого. У межах сакральних ландшафтів цей закон набуває такого трактування: у сакральних організованих системах діють протилежні процеси, спрямовані на узгодження природної основи із сакральними об'єктами, унаслідок чого відбувається сакральна орієнтована універсалізація функціонально поєднаних територіальних систем із наявністю спеціалізованого сакрального їх використання.

Загалом будь-який сакральний ландшафт можна розглядати як будову, взаємне розміщення сакрального об'єкта і його навколишнього середовища, тобто як своєрідну конструкцію. Щодо суто сакральних систем, то під будовою потрібно розуміти їх структуру, а взаємним розміщенням – структурну просторову організованість. Водночас поняття конструкту (конструкції) невідривне від суб'єкта конструювання, тобто того, хто цю конструкцію здійснює. Як наслідок, актуальним стає принцип адекватної конструкції, який доцільно застосувати щодо сакральних ландшафтів. Відповідно до нього, сакральна конструкція повинна бути адекватною заданій функції за заданих змінних умов середовища. Тобто цільові сакральні завдання значною мірою формуються не лише внутрішніми особливостями, а й навколишнім функціональним середовищем сакральних систем. Саме властивості середовища характеризуються пріоритетністю у формуванні цільового розвитку сакральної системи, оскільки будь-яка їхня генеральна ціль полягає в такому розвитку системи, який би забезпечував стабільність відповідної (у зоні функціональної дії системи) ділянки ландшафтної сфери. Тут у якості функціонального середовища розглядаються не лише природні територіальні системи, а й суспільство, що використовує відповідні сакральні об'єкти.

Сакральні ландшафти надзвичайно автономні. Автономність буквально пронизує їх компонентні й структурні організованості. Вона виявляється у функціональних особливостях сакральних територіальних систем.

Функції, які виконують сакральні чинники щодо людини, умовно можуть бути поєднані в чотири основні групи:

- фізіологічні, які надають життю людини як біологічного організму (“біолюдини”) духовного наповнення;
- соціальні, забезпечують формування людини як особистості (“соціо-людини”);
- економічні, які часто визначають діяльність сакральних систем як економічних об'єктів, зокрема відтворення людського потенціалу як

складової частини трудового ресурсу (“трудо-людини”);

– екологічні формують, регулюють і підтримують стан екосистеми, в якій живе людина (Мельник, 2005).

До цього переліку доцільно додати гармонізаційну функцію, що діє як на природне середовище, так і на суспільний чинник.

Щодо аксіоми функціональної автономності гармонізаційних відносин сакральних систем, то в межах будь-якого сакрального ландшафту або між будь-якими взаємодіючими територіальними структурами цього ландшафту гармонізаційні відношення характеризуються певною автономністю, що забезпечує цим системам існування їх функціональної інваріантності. Відносна автономність гармонізаційних відношень забезпечується відносною неповторністю самих сакральних територіальних утворень, що надає фоновому гармонізаційному механізму просторово-часових дискретних особливостей (за Петліним, 2008).

Як і будь-яке ландшафтне утворення, сакральні ландшафти характеризуються наявністю певного інваріанта. Поняття інваріанта для природних територіальних систем тлумачиться як сукупність властивостей, що залишаються сталими за змін станів геосистем. У цьому визначенні маються на увазі властивості цілісних об’єктів: інтегративності, уособленості, стійкості, структурності, інформаційності, організованості, взаємозв’язаності, розвитку.

Спираючись на ці визначення, можемо зазначити, що інваріантом сакрального ландшафту є сукупність його властивостей, які завдяки стабільності сакрального об’єкта залишаються сталими в часі й просторі, що надає їм сакральній специфічності та індивідуальності. Інваріант сакрального ландшафту спрямовано підтримує гармонійність його функціонування. Тобто можна говорити про інваріант гармонійної складової частини сакральних територіальних систем як сукупність гармонійно контрольованих станів цих систем, які забезпечують протидію руйнуванню їх загального інваріанта, тобто його якісної зміни. Такий гармонійний інваріант практично сам може бути зруйнований, але не повністю, оскільки підтримується зовнішнім насамперед суспільним фоновим гармонійним впливом.

Особливою ознакою сакральних систем є наявність у них інваріанта ландшафтного малюнка, що забезпечується стабільністю сакрального об’єкта. Це кількісні параметри суспільно-ландшафтних мозаїк, незмінних під час зміни будь-якого чинника.

Усукупненою інваріантною властивістю сакральних ландшафтів є інваріант організованості сакральних територіальних систем. Його можна

розглядати як сукупність упорядкованих у просторі та часі структурно-функціональних складників сакральної системи й системоформувальних процесів, що залишаються якісно сталими для цієї системи за мінливості її станів, які є її індивідуальними якісними ознаками.

Ураховуючи науковий доробок В. Петліна (2016 б), можемо констатувати, що інваріант-організаційні залежності сакрального ландшафту формують такі інваріантні закономірності: відповідність структурної організованості сакрального ландшафту системно-територіальній складності навколишнього середовища; складність внутрішніх зв'язків сакрального ландшафту (їх різноманіття), котре залежить від особливостей сакрального об'єкта, має відповідати складності (розмаїттю) зв'язків сакральної системи з навколишнім функціональним середовищем; контрольні функції сакральної системи повинні належати її функціональному суспільно-природному середовищу.

Структура сакрального ландшафту характеризується наявністю центрального сакрального об'єкта й поля структур, властивостей, функцій, які з ним пов'язані. Поняття “поле” трактують як простір функціонального географічного явища, обмежений визначеною гомогенністю певних показників або характеристик, що виступає як внутрішнє (внутрісистемне) або зовнішнє (навколишнє, зовнісистемне) середовище певного географічного об'єкта (Петлін, 2009). Географічне поле відображає вплив одного об'єкта, взаємодію різних об'єктів, просторовий розподіл певного географічного параметра або компонента, характерних ознак тощо (К. Немець & Л. Немець, 2008). Поле навколо сакрального об'єкта характеризується значною інформативністю. Тобто таке інформаційне поле є простором (областю), із якої сакральний об'єкт може сприймати інформацію для реалізації своєї просторово-часової організованості й відповідно віддавати інформацію. При цьому поле, яке характеризує сакральна система, є усукупненим, тобто це багатомірна взаємодіюча функціональна (мінлива) єдність речовинно-енергетичних та інформаційних полів, що еволюціонує в часі й просторі та характеризується середовищними властивостями.

Властивість, яка визначається наявністю полів у межах сакрального ландшафту, підтверджуються науковим фактом існування навколишнього поля сакрального ландшафту, відповідно до якого внаслідок процесів просторово-часового функціонування й взаємодії із середовищем будь який сакральний ландшафт, а також притаманний йому сакральний об'єкт поширює чинники впливу, що створюють специфіку простору, котрий їх оточує (сакрально контрольоване поле) (Петлін, 2016 в). Таке поле багатокomпонентне, де кожен компонент

представлений власним полем, а саме поле сакральних орієнтованих систем – інтегроване, структуроване і є утворенням, яке постійно розвивається.

Особливості організованості сакральних ландшафтів ускладнюються наявністю в них властивості рефлексії. Поняття “рефлексія” (від лат. *reflexio* – повертаюся назад) загалом стосується філософського методу, за якого об’єктом пізнання можуть бути самі знання (Булатов, 2002). Принцип рефлексії полягає в тому, що сакральна система організує своє функціонування з урахуванням не лише минулого досвіду, але й можливої дії інших систем, із якими вона взаємодіє (Сорока, 2005). Тобто сакральні ландшафти не лише характеризуються довгостроковою підтримкою навколишнього середовища (зокрема суспільного чинника), а й прогнозовано впливають на нього в напрямі вдосконалення організованості.

В організованості сакральних ландшафтів часто присутній ефект опосередкування, тобто зв’язок двох систем через третю; визначення системи через розкриття її відношень з іншою системою. Найчастіше це відбувається, коли сакральне територіальне утворення представлено ієрархічно ускладненою системою. Це одна з найголовніших властивостей територіальних систем, яка відображається в найбільш загальному принципі керування через функціональне підпорядкування частин між собою та емерджентному цілому. Ієрархія представлена явищем входження менш складно влаштованих територіальних систем на рівні підсистем у більш складні системи. За складністю організації всі територіальні системи утворюють єдиний ієрархічний ряд або таксономічну систему. Відповідно, складні сакральні системи підпорядковані принципу опосередкування чинників середовища в системі (в ієрархії систем), який полягає у такому впливі на сакральну систему зовнішніх чинників, що опосередковується внутрісистемними функціональними зв’язками. На цьому базисі формується механізм саморегулювання сакральних систем, у якому зовнішні чинники відіграють роль тригера (елемента, що приводить у дію), тобто запускає внутрішні механізми регулювання.

Будь-яка сакральна система не може існувати без стабільно діючих контрольних механізмів. Безпосередньо поняття “контроль” трактують як явище прямого або опосередкованого регулювання певними структурними складниками сакральних ландшафтів явищами, станами, процесами в інших структурних елементах тих самих ландшафтів. Щодо контролю у функціональній організації сакральних територіальних систем, то це явище прямого або опосередкованого регулювання певними

сакральними територіальними системами (або їх сукупністю), функціональними внутрішніми й зовнішніми структурами, іншими зовнішніми природними та суспільно-антропогенними чинниками через явища, стани, процеси інтенсивності, напрямку та просторової проявленості функціональних організаційних змін. Без наявності таких контрольних функцій уся структура сакральної територіальної організації перетворилась би на хаос.

Механізми керування організованістю сакральних ландшафтів – це специфічно організована форма руху матерії, яка закономірно виникла в процесі еволюції природи й діяльності суспільства та полягає в цілеспрямованому багатоциклічному перетворенні інформації у взаємопов'язаних, замкнених зворотними зв'язками контурах й така, що функціонально реалізує як збереження стійкості керованого об'єкта, системи, так і розвиток, тобто подальше підвищення рівня його організації (чи створення нових структур) шляхом відбору й накопичення інформації.

Загалом сакральні ландшафтні системи підпорядковані принципу демократичності контролюючого механізму довкілля в межах сакрального ландшафту. Він свідчить, що сакральний ландшафт, попри сакральну спеціалізацію, спрямовано не змінює інваріантних станів систем, а лише ставить вимогу щодо спрямованості, інтенсивності та якості їх суспільного використання (Петлін, 2016 б).

Складна організованість керівних механізмів у межах сакральних ландшафтів й окремих їх структурних складників чітко підпорядкована зв'язкам із навколишнім середовищем, тобто позиційності. Поняття “позиційність” трактують як залежність властивостей елементів від того місця, яке вони займають у конфігурації ландшафту, і певних місць поза його межами (Гродзинський, 2005 а; Петлін, 2005), а також як прояв просторовості ландшафту, що залежить від його структури, чинників формування, сучасної динаміки та ціннісних якостей від його положення в просторі (Гродзинський & Савицька, 2008).

В географії поняття “позиційний принцип” означає залежність істотних властивостей територіальних систем від їх просторового місцеположення. Відповідно до нього, спеціалізація кожної сакральної територіальної системи в межах поєднання морфологічно більш високого рангу (крім суто наявності сакрального об'єкта) залежить від її місцеположення (позиції) в межах морфологічно більш високої системи, де вона відіграє роль внутріструктурного функціонального складника. Відповідно до позиційного принципу, можна констатувати такі наслідки: зміни сакральних ландшафтних комплексів (функціонування, динаміка,

розвиток) значною мірою визначаються місцеположенням (позицією), своєрідною адресою в геопросторі. Ураховуючи результати наукових напрацювань В. Чехнія (2008), В. Кизими (2005), адаптувавши їх до вивчення досліджуваних систем, можемо констатувати, що зміст змін сакральних ландшафтів становить цілий спектр їх відношень і середовища: геокомпонентного, геокомплексного, польового, потокового, суспільно-антропогенного й т. ін.; будь-який сакральний об'єкт, будь-яке сакральне явище в географічній оболонці не існує поза відношеннями до інших об'єктів, тому будь-який сакральний об'єкт і будь-яке сакральне явище обов'язково потрібно розглядати щодо інших об'єктів і явищ; будь-які сакральні територіальні системи є вмонтовані в систему фонових просторово-часових відношень з географічними об'єктами й полями, а також гармонійно або деструктивно співіснують з антропогенними об'єктами та полями.

Тобто позиційність як для самого сакрального ландшафту, так і для будь-якого сакрального об'єкта, є надзвичайно важливою характеристикою. Саме завдяки їй формуються їх привабливість, естетичність, доступність для відвідування тощо.

Будь-яка сакральна система або навіть сакральний об'єкт не мали би змоги бути реалізованими без властивості доповнюваності. Загалом поняття “доповнюваність” трактують як властивість, здатність різних явищ взаємно доповнювати одне одного, створюючи в підсумку функціональну цілісність (Бусел, 2004). Для сакральних ландшафтів і навіть окремих сакральних об'єктів у якості доповнення слугують не лише інші навколишні територіальні системи (це важливий, але другорядний чинник), головним є суспільний чинник, що й надає певним ландшафтам або об'єктам сакральності.

Принцип зовнішнього доповнення в межах сакрального ландшафту доцільно трактувати, використовуючи науковий доробок У. Ешбі (1956). Цей принцип свідчить: коли сакральна система у внутрішньому середовищі вичерпує резерви саморозвитку, подальше підвищення рівня її організованості можливе на шляхах виходу до зовнішньої системи більш високого рівня організації; жодна сакральна система не може бути замкненою, вона завжди потребує зовнішнього доповнення. Поступлення в сакральну систему від навколишнього середовища речовини, енергії та інформації становить зовнішнє доповнення.

Сакральні ландшафти як підрозділ географічних територіальних систем не є абсолютно статичним утворенням як у часі, так і в просторі. Вони безперервно розвиваються. Загалом поняття “розвиток” трактують

як закономірну, цілісну, активну незворотно спрямовану, узгоджено адаптовану послідовну вищу мінливість у вигляді зміни станів, викликану зростанням організаційного різноманіття структурно ускладненої системи впродовж усього часу її існування, яка призводить до заміни її інваріанта (Петлін, 2018). Щодо суто сакральних ландшафтів, то їх розвиток має суспільно-антропогенні риси. Тобто це рух, який прямо або опосередковано контролюється спрямованою діяльністю людини. Така діяльність вносить до системної організованості значні особливості. На відміну від спонтанно-природного розвитку, суспільно спровокований найчастіше неначе “стискає” їхній темпосвіт. Причому це відбувається з більшою інтенсивністю з просуванням ієрархічних структур від вищих до нижчих.

Однією з головних властивостей сакральних ландшафтів є їх індивідуальність. Загалом поняття “індивідуальність” (англ. *individuality*) застосовують до властивостей характеристик, які відрізняють одну систему від іншої. Для сакральних систем притаманна інтегральна індивідуальність у вигляді особливого виразу індивідуального характеру поєднаної сукупності взаємозв’язків між усіма властивостями сакральної системи, починаючи від властивостей її системоформувальних компонентів і закінчуючи суспільно-антропогенним використанням. У формуванні індивідуальності сакральних систем значну роль відіграє їхнє навколишнє середовище. Як наслідок, у них формується індивідуально-групова гармонійність як узгодженість і доповнюваність між індивідуально-системною й груповою гармонійними складниками сакральних систем, котрі спрямовані на контроль і необхідне корегування їх просторово-часового функціонування на фоні функціональної, динамічної, еволюційної та флуктуаційної мінливостей. Контрольні важелі в індивідуальній організованості ландшафтів належать правилу індивідуальності (Петлін, 2016 б). Щодо сакрального ландшафту можна констатувати: навіть в одновидових сакральних територіальних системах існують відмінності щодо певних структуроформувальних чинників, швидкості змін, специфіки реакцій-відповідей на певне зовнішнє збурення тощо. Ці положення підтверджує ідеографічний принцип (принцип унікальності Хартсхорна) (Hartshorne, 1959). Тому кожен сакральний об’єкт виявляє індивідуальність (особливість), яка відрізняє його від інших об’єктів. Наслідком значної індивідуальності сакральних ландшафтів є наявність у них індивідуального розвитку. Тобто незважаючи на те, що для всіх таких систем закономірності розвитку ідентичні, проте їх конкретна реалізованість цілком індивідуальна. Про це свідчить постулат автономності системи (Петлін, 2022). Відповідно до

нього, можемо констатувати, що сакральна система розглядається як самодостатній об'єкт, здатний функціонувати як у випадку незначного впливу з боку зовнішніх щодо нього суспільно-антропогенних об'єктів і "природи", так і за наявності певного "фону" впливу (перешкод), згідно з властивістю робастості. У цьому контексті поняття "робастість" розуміємо як спроможність системи відновлюватися в разі виникнення помилкових ситуацій (флуктуацій) зовнішнього та внутрішнього походжень.

Суспільний контроль за розвитком сакральних ландшафтів надає їм значної властивості консервативності, яка полягає в тенденції зберегти в незмінному стані сакральні системи. Принцип консервативності (Петлін, 2022) свідчить, що сакральні структури, які виникають у ландшафтній сфері, характеризуються просторово-часовою консервативністю, що надає їм можливість існувати тривалий час і в умовах мінливого середовища. Тобто в порівнянні з природними ландшафтними системами сакральні ландшафти характеризуються загальмованістю розвитку внаслідок спрямованої гальмівної дії суспільного чинника.

Водночас сакральні територіальні системи – це максимально відкриті утворення. У контексті поданих досліджень поняття "відкритість" (незамкнутість) визначається здатністю сакральних систем до обміну енергією, речовиною та інформацією з навколишнім середовищем. Як наслідок, такі системи підпорядковуються принципу відкритості (Дмитрук, 2004), згідно з яким можна стверджувати, що будь-яка сакральна система – це відкрите територіальне утворення, що постійно обмінюється з навколишнім середовищем і подібними системами речовиною, енергією та інформацією.

Однією із суто індивідуальних ознак сакрального ландшафту є їх розмірність, яка належить до загального складника розмірності географічних величин. Сакральні системи за просторовою виявленістю, віком дуже різноманітні, що виражається в їхній структурі й системних зв'язках із навколишнім світом (уключаючи метаболізм субстанції). Узагальнено приймається розмірність сакральних систем трьох порядків топічну (геомерну), геохоричну (Г. Хаазе і Я. Демек між топологічною та регіональною розмірностями розміщують розмірність хоричну) і регіональну. Географічна розмірність – це особлива категорія, яка поєднується із загальними концепціями про розмірності фізичних тіл (теорія розмірності) (Топчієв, 2005). Найчастіше сакральні території реалізуються в геохоричній розмірності (від гео...і грец. *choros* – місце, простір). Це гетерогенна геосистема, утворена генетично поєднаними геомерами, які в сукупності створюють цілісну просторову систему.

Геохори утворюють ієрархічний ряд з підпорядкованих гетерогенних геосистем (Круглов, 2020). Вважають також, що це позарангова територіальна ділянка ландшафту, яка не є гомогенною, але за сукупністю геотопів, що її становлять, є цілісною та специфічною за своїм територіальним устроєм (Гродзинський & Савицька, 2008). Зважаючи на властивість розмірності, сакральні ландшафти підпорядковуються принципу розмірності, відповідно до якого чим більший і складніший сакральний комплекс, тим він стійкіший до зовнішніх впливів та більш довговічний, повільніше змінюється, тобто тим більший загалом його характерний час і період коливань навколишнього середовища він здатен відобразити у варіаціях свого стану.

Інколи сакральні ландшафти пов'язують із геопросторовістю їх виявлення. Поняття “геопростір” характеризує власний простір географічних утворень, тобто навіть найелементарніших географічних, і водночас як найглобальніших географічних систем. Він характеризується власною структурою, відображає основні властивості географічних об'єктів у часовій розгортці (розвитку), а головне – має структурно-ієрархічну будову (Петлін, 2018). Для суто сакральних територіальних систем доцільно виокремити геопростір частковий у вигляді множини географічних об'єктів (сакральних систем і їх елементів) із заданим просторовим відношенням та територією. Чинник, що задає такі просторові відношення, належить до суспільного, оскільки саме він визначає певну систему або об'єкт як сакральний.

Відповідно до геопросторового розміщення, сакральні території характеризуються й геопросторовими відношеннями, котрі є багатостороннім процесом зміни певного географічного простору (території, акваторії) в процесі його використання людьми, а також групових властивостей спільності людей, які використовують певний сакральний географічний простір (Дмитрук, 2004). Тут поняття “відношення” розглядається як стійкі взаємодії, що забезпечують формування цілісних сакральних систем, а тому належать до інваріантних ознак.

Загалом розвиток сакральних ландшафтів – це векторне явище. Поняття “вектор” (від лат. *vector* – той, що несе) є математичним еквівалентом багатьох величин (фізичних, механічних тощо), які характеризуються не лише своїм числовим значенням, а й напрямом (сила, швидкість, напруженість) (Лопушанський, 2003). Це впорядковані сполучення декількох різних параметрів, що досить повно відображують або певні властивості геосистеми, або її окремий структурний елемент. Сакральні ландшафти також характеризуються наявністю векторного

напряму розвитку. Л. Мельник (2015) диференціював напрями розвитку територіальних систем. Спрямованість процесів розвитку сакральних систем доцільно поділити на такі вектори:

- прогресивний (послідовне покращення сакрального стану системи);
- стабільний (відносно стійкий динамічний сакральний стан системи);
- регресивний (послідовне погіршення (занепад) сакрального стану системи).

Тобто, відповідно до аксіоми векторності розвитку (стріла часу Едінгтона-Прігожина), розвиток сакральних ландшафтів поширюється в одному напрямі – від сьогодення до майбутнього.

Як зазначалося вище розвиток сакральних ландшафтів завжди характеризується цільовою спрямованістю, тобто в ньому існує мета розвитку, що визначається як бажаний результат певного комплексу дій. Вона формується з урахуванням бажаних або необхідних потреб, а також реальних наукових, технічних та економічних можливостей. Джерелом формування мети є неформальні судження про суть і масштаби проблеми, аналіз досвіду минулого, прогнози спеціалістів (Михайлевська, Ісаєнко, Гроза & Криворотько, 2006). Як наслідок, сакральні системи підпорядковані дії наукового чинника “цільової необхідності”, який забезпечує можливість нерозривного існування сакрального ландшафту та комплексу його власних цілей. Щодо комплексу цілей, то до нього належить головна мета (збереження сакрального об’єкта) й декілька другорядних (наприклад упорядкованість простору ландшафту, переведення частини території під сакральню орієнтовані забудови тощо).

Із цільовим розвитком тісно пов’язана закономірність – чинник процесів розвитку сакрального ландшафту. Вона є одним з трьох ключових ознак феномену такого розвитку. Інтерпретуючи поняття “успішність функціонування” (Melnyk, Dehtyarova, & Derykolenko, 2015) до сакральної системи, можемо стверджувати, що темпи її розвитку будуть тим вищими, чим більшою мірою цілі й засоби, які належать сакральному ландшафту, відповідатимуть законам, що діють у цьому просторово-часовому полі. Положенню закономірного розвитку сакральних систем відповідає й інтерпретація кібернетичного принципу теології (запропонований Н. Вінером). Відповідно до нього, будь-яка сакральна система телеологічна, тобто має мету існування. Ця телеологічність зумовлена тим, що система одержує стабільну спеціалізацію, що дає їй змогу не зійти зі шляху розвитку. Таке корегування здійснюється завдяки зворотним зв’язкам, які пригнічують

будь-яке відхилення в програмі поведінки сакрального ландшафту, що виникають під зовнішнім впливом середовища.

Будь-який сакральний ландшафт характеризується наявністю лише йому притаманної архітектури. Щодо архітектури організованості сакрального ландшафту, то це уявлення таких ландшафтних систем у вигляді складних конструкцій, які складаються з багатьох різнорівневих структур, що переплітаються в просторі й постійно перебудовуються в часі. Архітектура сакрального ландшафту характеризується наявністю загально- та внутрісистемних (індивідуальносистемних) обмежень. Загальносистемні обмеження полягають в ідентичності основних структурних форм організованості (наявності центральної із сакральним об'єктом та периферійних структурних складників). Обмеження внутрісистемні діють відповідно до індивідуально-інваріантних особливостей сакральних систем і спрямовані на збереження гармонійної ландшафтної різноманітності навколишньої природи й, отже, самого сакрального об'єкта. Таким чином, ці обмеження функціонально різноспрямовані, але становлять єдину діалектично-функціональну цілісність.

Оскільки сакральні ландшафти характеризуються значною просторовою гармонійністю, то в них виникає архітектура гармонійної складової в загальній організованості такої територіальної системи. Вона представлена складною, мінливою в часі гармонійною конструкцією, яка складається з гармонійних структур, зв'язків і процесів та спрямована на контроль і відповідні обмеження щодо функціональної активності компонентів та функціональних структур сакральних територіальних систем. При цьому такі обмеження взаємопов'язані й становлять загальну систему гармонійно орієнтованих обмежень (Петлін, 2019).

Оскільки архітектурні залежності однакові для всіх сакральних утворень, то вони підпорядковані принципу тотожності архітектур, що свідчить, про те, що архітектури будь-яких сакральних систем принципово тотожні. У цьому контексті поняття “архітектура” насамперед стосується просторово-часової організованості сакральних територіальних систем. Воно репрезентує уявлення таких систем у вигляді складних конструкцій, що складаються з багатьох різнорівневих і різновидових структур, котрі переплітаються в просторі й постійно змінюють відносини та отже, взаємозалежності між собою.

Будь-який сакральний ландшафт за наповненістю й організованістю унікальний. Загалом поняття “унікальність” визначається розміщенням сакральної територіальної системи в просторі, конфігурацією в плані (що насамперед важливо для систем топологічного

та регіонального рівнів), сполученням природних умов і ресурсів, а також особливостями оптимізації сакрального середовища на перспективу. Загалом унікальність систем збільшується зі зростанням їх рангу. Щодо унікальності такого складного утворення, як сакральний ландшафт, то це властивість його індивідуальності, яка забезпечує виокремлення із загального ряду, як-от, наявність у його межах сакральних об'єктів: джерела, останця (наприклад Кам'яної могили), водойми тощо.

Унікальність сакральної територіальної системи забезпечує її підпорядкованість принципу унікальності. Функціонування досліджуваних систем за таким принципом потребує обов'язкового врахування специфіки сакрального об'єкта, особливостей закономірностей його розвитку, абсолютних і розрахункових меж навантажень та ін. Порушення цього принципу призводить до помилок, зокрема під час проектування експлуатаційних навантажень.

Розвиток сакрального ландшафту характеризується мінливістю певних його фаз. Поняття “фаза” (від грец. *φάσις* – поява) сприймається як стадія в розвитку явища, процесу тощо. Це однорідна частина системи, відокремлена від інших частин фізичними межами. Щодо суто сакрального ландшафту, то його фази – це відносно однорідні складники, сукупність яких утворює (формує) стан сакральної системи. Безпосередньо фазами розвитку сакрального ландшафту є певний якісно відмінний стан цієї системи, яка при цьому розвивається. Будь-яка фаза сакральної системи (маючи різноманітні аспекти) характеризує стабілізацію цієї системи в просторі й часі. Наприклад із виникненням сакральної системи вона проходить такі фазові зміни:

- початкову стадію виникнення, коли сакральний об'єкт, який становить основу системи, визнається суспільством за такий;
- суспільно-антропогенного впорядкування сакрального об'єкта і його навколишнього середовища;
- стабільного функціонування;
- розширення за умови підвищення суспільних потреб;
- занепаду у випадку, якщо сакральний об'єкт із певних причин утрачає свою актуальність та функціональне призначення.

На зрілих стадіях розвитку сакральний ландшафт перебуває в межах гармонійної фази. Це гармонійно орієнтовані часові відтинки функціонування гармонійного складника сакральної територіальної системи, які характеризуються відносною внутрішньою функціональною однорідністю, спрямованою на виконання системами своїх духовних функцій. Сукупність гармонійних фаз утворює фазовий ланцюг у вигляді траєкторії гармонійної мінливості сакральної системи.

У сьогоднішній часті спостерігаємо додаткову фазу розвитку сакрального ландшафту, що полягає в просторовому розширенні сакральної території. Це стан сакральної системи, у якому формується підмножина різноманітних альтернатив поведінки (побудова церковних споруд або капличок, виникнення торговельних закладів із продажу духовної літератури й предметів тощо) задля духовного спрямування взаємодії системи із зовнішнім суспільним середовищем або іншими системами.

Існує закономірність існування перерв у фазах розвитку сакрального ландшафту. Вона полягає в тому, що у фазах розвитку деяких історично тривалих сакральних ландшафтів можуть існувати перерви, які проявляються в нерегулярності сакрально зумовлених культурних нашарувань (Кочеткова, 2010). Такі перерви є періодами стабілізації стадій розвитку сакральних територій упродовж яких їх реальний стан задовольняє пов'язану з ним суспільну громаду.

Загалом розвиток сакральних ландшафтних систем підпорядкований постулату врахування індивідуальних особливостей сакрального ландшафту в специфіці розбіжностей загальних закономірностей. Він засвідчує, що розбіжність специфічних особливостей організованості та функціонування сакральних територіальних систем залежить від індивідуальної специфіки сакрального об'єкта (компонентного складу й взаємозв'язків між ними та сакральним об'єктом), а також навколишнього середовища, насамперед суспільного.

Будь-який сакральний ландшафт характеризується індивідуальним потенціалом можливості його суспільного використання. Загалом поняття "потенціал ландшафту" введено до ландшафтознавства й, зокрема, до ландшафтної екології Х. Бобеком та Й. Шмітхюзеном у 1948 р., а також Е. Нефом у 1967 р. У 1970–1980-ті рр. німецькими й словацькими ландшафтними екологами його опрацьовано та доведено до рівня методики кількісного оцінювання, а сьогодні сприймають як фізичний стан і речовинно-енергетичну забезпеченість ландшафтів, які визначають можливість виконання природоохоронних і соціально-економічних функцій та задовольняють суспільні потреби через різні види природокористування (Географічна енциклопедія України, 1990). Тобто головним складником потенціалу ландшафту може бути міра можливого виконання ним соціально-економічних функцій. При цьому ландшафти характеризуються здатністю виконувати певну функцію чи їх набір, зберігаючи при цьому свою стійкість і не зазнаючи незворотних змін (Гродзинський, 2014).

Потенціал сакрального ландшафту переважно належить до ресурсного виду, тобто це сукупність природних, матеріальних, естетичних та духовних ресурсів у забезпеченні певної групи суспільства. Така сукупність ресурсів сакрального ландшафту має певний обмежений запас, доступний для використання.

У сучасних умовах сакральні ресурси, крім своєрідного духовного, характеризуються також наявністю рекреаційного потенціалу у вигляді властивості чинити на людину додатний фізичний і психічний вплив. Щодо суто сакральних територіальних утворень, то вони відзначаються наявністю гуманістичного потенціалу. Він полягає в позитивному духовно-моральному, етико-естетичному й духовному ефектах, що простежуємо у взаємодії людини та сакрального ландшафту. Наслідком такої взаємопов'язаності в ньому природи, етносу і його історії стають ментальні цінності народу, а також наявна в країні система державної влади. Під гуманістично-ресурсним потенціалом сакральних ландшафтів розуміють їхні суспільно цінні особливості (звичайні й значні), спроможні викликати людські почуття, пізнавальний або науковий інтерес, впливати на духовне формування особистості. Сутність гуманістично-ресурсного потенціалу сакральних ландшафтів багатопланова. Вона визначається як цінність естетична, меморіальна, інформаційна (ідеальна) або краєзнавча, етноісторична, наукова та духовна. Вивчення гуманістично-ресурсного потенціалу сакральних ландшафтів сприяє гуманізації дійсності (наближення доквілля до потреб людини). Гуманістичне підґрунтя такого ландшафту здійснюється шляхом формування духовності людини, її громадянської, а також патріотичної позиції, ідеологічного світогляду, відповідальності перед сучасниками й майбутніми поколіннями за свою малу батьківщину та за Україну.

Ураховуючи науковий доробок В. Пащенка (1999), можемо констатувати, що потенціал сакрального ландшафту перебуває під спрямовальною дією ландшафтознавчо-гуманістичної залежності, яка визначає гуманістичний ресурсний потенціал сакральних ландшафтів як властивість, що підлягає ландшафтознавчому дослідженню, характеризується психологічністю виникнення, сполученням ідеальної та матеріальної сутності, а також індивідуальністю, типологічністю, інтерферентністю проявів своєї сутності.

Суттєвою властивістю сакральних ландшафтів є закономірності їх співвідношення з навколишнім середовищем. Насамперед це повністю відповідає закону впорядкування середовища, який тлумачиться як здатність окремих речовинно-енергетичних основ упорядковувати навколо себе середовище (Петлін, 2020). Щодо сакральних ландшафтів, то

закон упорядкування середовища має таку інтерпретацію: унаслідок їх функціонування в часі та просторі сакральні об'єкти спроможні сприяти впорядкуванню функціонально пов'язаного з ними середовища.

Потенційні, а також середовищеформувальні особливості сакральних ландшафтів значною мірою залежать від притаманних їм закономірностей, які мають інформаційний характер. Саме поняття “інформація” в цьому контексті ототожнюється з різноманітністю структури сакрального ландшафту незалежно від того, чи відбувається її трансформація, передача, обмеження, зростання, чи вона зберігається незмінною. Тобто це і є зміст відображення, який характеризується змінами, відмінностями в системі відображення, що збігаються з внутрішніми відмінностями сприймаючої системи.

Інформація з позицій теорії відображення може бути репрезентована як відображене різноманіття, яке одна система містить в іншій системі. Симетричним чином інформацію можна визначити і як аспект різноманіття (структуру, компонент) відображення. Категорія відображення є ширшою від поняття інформації, оскільки інформація – це лише один із компонентів відображення. Відображення містить низку неінформаційних аспектів: модальність, тип подібності образу й оригіналу та ін. (Петлін, 2022).

Відповідно до атрибутивної концепції інформацію можна оцінювати як міру впорядкованості структур і взаємодій. В цьому контексті зберігачем інформації об'єктів неживої природи є власна впорядкована структура. Інформація в суспільному використанні сакральних систем містить сукупність даних про кількісний, якісний і динамічний (минулий, теперішній та майбутній) стан сакральних ресурсів їх взаємозв'язків і необхідність для реальної (а також прогнозованої) форми суспільного використання, розвитку культури й життя людства. Щодо інформаційної організованості сакральних систем, то це стійка сукупність інформаційних взаємозв'язків і взаємозумовленостей, які є невідривною часткою загального просторово-часового функціонування таких систем як цілого територіального утворення, що бере активну участь у їх формуванні, скеруванні та підтримуванні функціонування й розвитку.

Відповідно до правила тотальної інформативності сакральних систем, зміст цілого міститься в кожній частині сакрального ландшафту і це є основою його єдності. Найчастіше сакральні системи характеризуються сукупністю різноваріантної інформації (інформаційні групи). Така інформаційна група є взаємопов'язаною сукупністю інформаційних зв'язків, котрі характеризують функціональні особливості

сакральних територіальних систем, сакральних об'єктів, які їм притаманні, та їхніх структурних складників. Тобто всі види інформації, що належать до такої групи, будуть водночас і функціональними.

Закон ефективного сприйняття й запам'ятовування інформації (Melnyk & Dehtyarova, 2012) свідчить, що найефективнішим засобом притоку впорядкованості (від'ємної ентропії) в сакральну систему є інформація. Отже, сакральню орієнтована інформація в межах сакральних ландшафтів є ефективним засобом їх просторово-часової впорядкованості.

Щодо інформаційної наповненості сакральних систем, то, відповідно до їх інформаційної парадигми (інтерпретація Петліна, 2017), у сакральних ландшафтах існує особливий “інформаційний прошарок”, який створюється різними науковими, філософськими, художніми, релігійними, фольклорними уявленнями про нього, трактуваннями, моделями, образами. Такий усукупнено-інформаційний погляд на сакральні системи робить їх інформаційно-поліфункціональними, що потребує розробки відповідних підходів до їх дослідження.

Найчастіше будь-який стан сакрального ландшафту характеризується наявністю в ньому інформаційної впорядкованості. Загалом таку впорядкованість сприймають як стійку, організовану в просторі й часі спрямованість різноманітних процесів і явищ, що забезпечують функціонування (життєдіяльність) досліджуваної системи (Мельник, 2005). Таке визначення є дещо неповним, оскільки не враховує специфіки інформації та інформаційних взаємозв'язків саме в сакральних системах. Оскільки інформація – це насамперед міра складності, а інформаційні зв'язки представлені відповідними інформаційними сигналами, де речовинно-енергетичні потоки є носіями таких сигналів. Тому інформаційне впорядкування доцільно розуміти як сукупність зовні-і внутрісистемних інформаційних сигналів, спрямованих на впорядкування внутрішньої організованості сакральних систем. Отже, закон інформованості-упорядкованості сакральних ландшафтів засвідчує, що чим більшу інформацію про внутрішнє та зовнішнє середовище має у своєму розпорядженні організованість сакрального ландшафту, тим більшою вірогідністю стійкого функціонування вона характеризується. У цьому випадку доцільно говорити не про кількість інформації, а про її якісну спеціалізацію. Спеціалізованість та вчасність інформації, яка надходить до організаційних механізмів сакральних систем, забезпечує її стійке функціонування.

Недостатньо розроблене питання – співвідношення сакральних ландшафтів і проблем природокористування. Загалом поняття “природокористування” трактується як наука про відносини людини з

природою; об'єктивний процес, що відбувається між суспільством та природою, який відображає освоєння, використання, відтворення природних ресурсів, а також вплив на природу в процесі господарської й інших видів діяльності людини, перетворення та охорону природи в інтересах суспільства. Природокористування як провідний процес взаємодії суспільства й природи охоплює багато видів виробничої та невиробничої діяльності людей, тому виділяти його в особливий блок чи сферу господарства неправомірно (Топчієв, 2005). Тобто специфіка природокористування щодо сакральних систем полягає в багатоаспектних відношеннях між суспільством і сакральними об'єктами задля отримання суспільством відповідних естетичних, релігійних та духовних послуг. У процесі природокористування сакральні ландшафти слугують цілісними територіальними утвореннями, що відображається в принципі цілісності сакральних ландшафтних систем. Відповідно до цього принципу (Гавриленко, 2003) планування, проектування, оптимізація й управління сакральними ландшафтними системами є не просто “вписуванням” певної сакральної системи в природну геосистему, а й специфічним процесом просторово-часового проектування, оптимізації та управління цілісної просторово-часової інтегральної сакральної геосистеми.

Оскільки діяльність людини й функціонування безпосередньо сакрального ландшафту надзвичайно тісно взаємопов'язані, то тут обов'язково виникають коеволюційні явища. Поняття “коеволюція” розуміємо як паралельну, сумісну, взаємопов'язану еволюцію природи та суспільства. Це процес, за якого відношення між розвитком природи й суспільства регулюються розумом (Надточій, Вольвач & Гармашенко, 1997). Тобто коеволюція сакрального ландшафту та суспільства – це поєднане (взаємоузгоджене) еволюційне, суспільно кероване пристосування, (компроміс) між цілісними сакральними (або сакральними й антропогенними) системами (чи їхніми структурними елементами), що розвиваються в часі та просторі.

Найчастіше ландшафтно-сакральна й суспільна коеволюція становить суттєво гармонізоване явище. Тобто тут виникає гармонійна коеволюція у вигляді подвійної творчої діяльності. Наше етичне ставлення до сакральних систем не може обмежуватись імперативами “не нашкоть” та “не втручайся”, як то, наприклад, стверджують представники екологізму (наприклад, Д. Тейлор (1997)). Ми не повинні байдуже спостерігати за розвитком сакральних систем, але маємо привносити до них власне людський моральний вимір. Іншими словами людина, у своїх пізнанні та діяльності є активним співтворцем сакрально-ландшафтної об'єктивної діалектики або принаймні повинна прагнути

такої шляхетної цілі, якщо тільки вона бажає мати гідне майбутнє для себе й для всього світу. І саме ці нові взаємини уможливають нову світоглядну парадигму, нову філософію використання творчих особливостей між сакральними системами та суспільством: осмислення коеволюції, співрозвитку таких двох тісно взаємопов'язаних сутностей у їх нероздільності й незлитті (Мелков, 2006). Тому, відповідно до принципу врахування явищ коеволюції (Мельник, Дегтярьова & Скрипка, 2018), у межах сакральних ландшафтів, планування та організація діяльності людини повинні здійснюватися з урахуванням коеволюції різноманітних природних і суспільно-антропогенних утворень, а також їхніх компонентів.

Щодо сутності взаємоіснування сакрального й природного складників в організованості сакральних ландшафтів, то тут пріоритет належить ландшафтно-організаційному принципу. Відповідно до цього принципу (Шищенко & Гавриленко, 2020), можемо констатувати, що існує необхідність співрозмірності проєктованих соціальних функцій сакральних ландшафтів природним властивостям, їх стійкості, створенню функціонально надійної ландшафтно-сакральної системи.

Пристосування суто сакральної підсистеми з природною, що є відображенням певного просторово-часового зрізу в розвитку сакральних ландшафтів, трактують як відповідну коадаптивність. Поняття “коадаптація” (від лат. *co* – разом та *адаптація*) трактують як функціональну спеціалізацію різних структурних складників сакральних ландшафтів, яка виробилася протягом коеволюції й забезпечує сакральній системі загалом можливість функціонувати, пристосовуватися до зовнішніх та внутрішніх впливів. Це також взаємне пристосування взаємопов'язаних підсистем один до одного протягом поєднаної еволюції, скерованої на взаємовигідне існування і яке посилює міжвидові корисні зв'язки (Мусієнко, Серебряков & Брайон, 2002).

У сакральних ландшафтах явище коадаптації найчастіше приймає гармонійні форми. Тобто така коадаптація є гармонійно орієнтованою спеціалізацією структурних складників сакральної системи (і насамперед гармонійної сакральної системи), яка контролюється перебігом їхніх еволюційних стадій, чітко залежить від зв'язків із середовищем і посилює їх гармонійне співіснування (Петлін, 2019). Отже, коадаптивна парадигма природокористування в межах сакрального ландшафту, на відміну від раціонального природокористування, націлює не на економічне експлуатування ресурсів сакрального ландшафту, а на формування в його межах цілісної системи “природа–суспільство” (найчастіше “сакральний об'єкт–суспільство”), де соціальна підсистема була б узгоджена з

природною й виконувала задану функцію, спрямовану на стійкий розвиток усієї сакральної системи.

Тісна взаємозалежність між сакральними об'єктами та суспільством призводить до виникнення взаємоузгодженості, відповідно до якої не лише суспільство впливає на особливості розвитку сакральних систем, а й самі сакральні системи впливають на особливості, наприклад, розселення людей. Про це свідчить науковий факт взаємозв'язку між розселенням людей і місцезнаходженням сакральних ландшафтів, який констатує, що основним чинником вибору місцезнаходження сакрального ландшафту в минулому й на сьогодні є наявність просторово поєднаних ландшафтів із наявністю сакральних об'єктів (Mishchenko, 2022). Про таку тісну взаємодію між сакральними системами та суспільством свідчить і принцип перманентності: повсюдна, постійна (неперервна, перманентна) оптимізація й управління сакральними системами є невід'ємною частиною процесу соціального природокористування (Дмитрук, 2004). Цей принцип свідчить про те, що на всіх стадіях реалізації суспільно-антропогенного використання територіальних систем, зокрема сакральних, керівні процеси повинні перебувати в руслі оптимізації систем, тобто проявляти перманентну оптимізованість.

Отже, між сакральними ландшафтами й суспільним чинником виникає сукупність залежностей, які їх контролюють. Ураховуючи науковий доробок М. Паламарчука, О. Паламарчука (1998) та адаптувавши його до поданих досліджень, можемо констатувати, що ці залежності характеризуються певною сукупністю специфічних законів взаємодії суспільства й природи в межах сакральних ландшафтів. До них належать:

– у сакральних ландшафтах відбувається обмеженість саморегулювання та самовідновлення природи, її змін під спеціалізованим впливом суспільства;

– формуються закономірності, взаємозумовлені ланцюговими змінами компонентів природи під впливом експлуатації сакральних об'єктів у межах сакральних ландшафтів;

– однією з пріоритетних є закономірність – поєднання сакрально-суспільних і природних елементів, які утворюють сакрально-ландшафтну організаційну цілісність.

За аналогією з “тиском місця”, який впливає на специфіку особливостей територіальних систем залежно від їх місцеперебування, доцільним є правило взаємоприспосованості природних територіальних систем у межах сакрального ландшафту. Відповідно до нього, окремі поєднані антропогенні та антропогенно модифіковані ландшафтні

системи в межах ієрархічно вищого сакрального ландшафту пристосовані один до одного настільки, що їхня спільнота становить функціонально-взаємодоповнювальне єдине ціле. Тобто сакральні ландшафти певним чином упорядковують організованість власного природного територіального складника, надаючи йому стабільності й взаємопов'язаності. Про це свідчить також принцип природно-антропогенного сумісництва (Денисик & Кирилук, 2010), який можна застосувати до досліджуваних територіальних систем і трактувати: вивчення сакральних ландшафтних комплексів неможливе без їх одночасного спільного аналізу з підстильними натуральними.

Найтісніший розвиток сакральних і природних систем демонструє й принцип природно-господарського сумісництва або адаптації, який є розвитком принципу природно-атропогенної територіальної сумісності. Відповідно до нього, існує науково обґрунтоване зближення, пристосування та навіть уростання структури й функціонування ландшафту (Денисик, 2008), зокрема й сакрального, до особливостей місцевого (чи реального) натурального ландшафту.

Загалом сакральний ландшафт, як і будь-який антропогенний, характеризується певними антропогенними навантаженнями, котрі представлені кількісною мірою впливу будь-яких чинників на сакральну підсистему суспільно-природної системи, що виражені в абсолютних або відносних показниках за певний період, протягом якого дія чинників мала стабільний характер. Відповідно до твердження науковців (Шищенко & Гавриленко, 2020), унаслідок такого впливу відбувається зміна властивостей і функцій ландшафту.

Суто антропогенні навантаження на сакральний ландшафт здійснює суспільство своєю фізичною присутністю та діяльністю. В географії виокремлюють три типи такого навантаження: демографічне, виробниче, техногенне. Найбільш поширеним є демографічне навантаження як вид антропогенної діяльності, який виконують члени суспільства на сакральні системи через різні види духовно орієнтованої й рекреаційної діяльності: витоупування, будова різноманітних сакральних призначених споруд тощо. Загалом для оцінювання демографічного навантаження беруть до уваги розмір сакральної території, що припадає на одного жителя (Руденко, 2005). З іншого боку, такий підхід може визначати рівень сакральності (сакральної цінності) досліджуваної території.

З антропогенним навантаженням на сакральні ландшафти пов'язане правило Вінера (1956), яке в контексті поданих досліджень доцільно інтерпретувати щодо сакральних ландшафтів. Відповідно до

нього, “будь-яка” територіальна будова витримує навантаження у вигляді суспільного використання лише тому, що вона не є стовідсотково жорсткою, тобто зв’язки в межах сакральної системи не повинні бути абсолютно стійкими; сувора визначеність одних частин не повинна бути перешкодою до змін інших, із якими вони утворюють спільну сакрально-територіальну конструкцію. Отже, сакральна територіальна конструкція надзвичайно гармонійно організоване утворення, де жорсткість і водночас автономність системоформувальних зв’язків створює одне органічне ціле.

Керування організаційними процесами в сакральних ландшафтах розподілено між двома чинниками – природним і суспільним. При цьому саме суспільному чиннику часто належить пріоритетна роль, оскільки лише він визначає приуроченість ландшафтного утворення до сакрального. Закон керівної ролі суспільного чинника стосовно характеру природокористування в межах сакральних ландшафтів свідчить, що сакральне використання природних ресурсів та відповідної інформації якісно залежить переважно не від природних процесів, а від характеру суспільного ладу людського життя, а також від того, як люди, їх спільності розподіляють між собою сакральні функції. Отже, придатність навколишнього середовища до сакрального використання в контексті його історичного розвитку визначається характером і спеціалізацією сакрального об’єкта, ідеологічними парадигмами суспільства. Саме суспільний компонент природно-соціального континууму сакрального ландшафту визначає його використання. Водночас повністю ігнорувати роль наявних, сформованих за геологічний час природних залежностей і притаманних їм механізмів не можна. Вони характеризуються тісними ієрархічно контрольованими властивостями та здатні суттєво скоригувати функціонування сакрального ландшафту.

На відміну від природних територіальних утворень, де під дією антропогенного чинника відбувається прискорення внутрішніх процесів під впливом регенераційних явищ, сакральні ландшафти не відповідають такій залежності. Закономірність уповільнення розвитку процесів у сакральному ландшафті за інтенсифікації його експлуатації свідчить, що за досягнення в такому ландшафті певного порогового збільшення потоків сакральної інформації (наприклад виникнення паломництва) якісно змінюється сам закон розвитку. Хід розвитку сакрального ландшафту за дуже короткий час, практично стрибком, уповільнюється. При цьому, уповільнюється не сам темп зростання основного процесу експлуатації сакрального утворення (він якраз стрибкоподібно зростає), а уповільнюються безпосередньо з ним пов’язані інші процеси: ерозійні явища, інтенсифікація міжсистемних взаємодій тощо (за Петліним, 2005).

Водночас, відповідно до закону міри перетворення ландшафтів (Баженов та ін., 2006), не можна переходити інваріантних меж перетворення (експлуатації) сакральної ландшафтної системи, які дають їй змогу зберігати властивості самопідтримки і саморегуляції. Отже, заходи, спрямовані на підтримку природи в місцях її сакральної експлуатації людиною, повинні стосуватися не компонентів природи, а функціональних механізмів організованості цілісних сакральних систем.

Зважаючи на тісну взаємозалежність природної та суспільної підсистем, у ландшафті є правомірним правило компромісу й розчленування в його межах (Петлін, 2016 б). Інтерпретуючи це правило до сакрального ландшафту, можемо констатувати, що в його межах повинні бути високоексплуатований і протекторний типи використання, тобто від інтенсивно суспільного застосування до відносно непорушених ділянок природи. Лише за таких умов сакральна система зберігає можливість тривалого зберігання своїх інваріантних властивостей. Це додатково підтверджує правило міри експлуатації (перетворення) сакральних систем. Відповідно до нього, раціональне й продуктивне здійснення сакрально-господарських проєктів можливе лише в певних межах (зонах оптимуму), вихід за які з необхідністю призводить до екологічних (а отже, і до соціально-економічних) негараздів. Від довкілля не можна взяти більше, ніж воно може дати – навпаки, потрібно брати менше. Діяльність людини не повинна виводити сакральні системи разом із сакральними об'єктами з режиму рухомої рівноваги, а будь-які порушення повинні бути компенсовані.

Розвиток суспільного використання потрібно корелювати з природно-ресурсним потенціалом (Кисельов, 2008). Отже, у процесі експлуатації сакрального ландшафту не можна переходити межі, які дають змогу цій системі зберігати властивості самопідтримання (самоорганізації й саморегулювання).

Загалом суспільно-антропогенне використання сакральних ландшафтів не фонове – воно чітко диференційоване за його структурними особливостями. Так, науковий факт диференціювання наслідків утручання в природу свідчить, що наслідки будь-якого втручання в природу в межах сакрального ландшафту є диференційовані за типами його структурних спеціалізацій відповідно до їх положень у системі суспільних і загальногеографічних закономірностей.

Пріоритетністю в організованості сакральних ландшафтів характеризуються й закономірності, спрямовані на підтримання їх гармонізаційного стану. Насамперед це гармонізаційноієрархічна аксіома (від аксіома, гармонія та грец. *ἱεραρχία* – від *ἱερός* – священний і *ἀρχή* –

влада). Вона засвідчує, що для оптимальної дії закономірностей гармонійної організованості сакральних ландшафтів наявні гармонізаційні відносини між сакральними ландшафтами повинні мати ієрархічну будову. Складаються з гармонізаційних відносин систем нижчих рангів і водночас є структурними складниками гармонізаційних відносин систем вищих рангів. Так забезпечується стійка ієрархічна взаємопов'язана будова всього територіального сакрального об'єкта (за Петліним, 2008).

Ієрархічна організованість гармонізаційних відносин між системами в межах сакрального ландшафту є проявом загальної ієрархічної організованості матерії, тобто належить до всезагальних природних властивостей.

Історично склалася закономірність, пов'язана з тим, що сакральне використання територій потрібно реалізовувати в умовах їх природної й експлуатованої стабільності. Про це свідчить принцип гармонійної вбудованості сакральних ландшафтів: унаслідок переведення територіальної системи до розряду сакральної (наприклад виникнення храмового комплексу) повинне виникати лише таке територіальне утворення, яке забезпечує гармонійне співіснування сукупності поєднаних ландшафтних систем у певному місці ландшафтної сфери. Більше того, наступний після виникнення сакральної системи час суспільний чинник спрямовано підтримує таку стабільність, що реалізовано залежно від необхідності підтримання балансу гармонізаційних відношень у межах сакрального ландшафту. Тому потреби стабільності гармонізаційних відношень сакральних систем (насамперед у різноманітності гармонізаційних формувальних речовинно-енергетичних та інформаційних зв'язків) полягають у їх перебуванні в стані відповідно до інваріантних можливостей навколишнього природного й суспільного середовищ.

Наслідком спрямовано-підтримувальних суспільних дій щодо сакральних територій є виникнення залежності всезагальної гармонізації та доцільності сакральних ландшафтів: будь-які наявні або минулі сакральні ситуації з-поміж усієї різноманітності сакрально зумовлених ландшафтних систем є доцільними й гармонізованими на певному рівні суспільної територіальної організованості, тобто будь-які сакральні об'єкти, які формують сакральні ландшафти, гармонізовані на певному рівні суспільного використання і всі вони перебувають на своєму місці й у свій час (за Петліним, 2016 в). Ця залежність поєднує в одному визначенні гармонізованість і доцільність сакральних об'єктів у формуванні сакральних ландшафтних утворень. Тобто гармонізоване завжди доцільне. Водночас те, що доцільне щодо відповідності сакрального явища або

процесу певному, відносно завершеному, ландшафтно-організаційному стану, матеріальна або ідеальна модель якого слугує в ролі мети, у певній ситуації не завжди може бути гармонізоване в більш широкому плані. Наприклад, наявність декількох святих джерел у межах одного незначного за площею сакрального ландшафтного утворення.

У концепціях сакрального ландшафту доцільно виокремити такі складники:

– середовищний: головні зусилля спрямовані на розробку методології сакрально-географічної диференціації території, яка заснована на середовищному підході;

– аксіологічний: сакральний ландшафт охоплює не лише релігійні системи, а й інші ціннісні територіальні утворення;

– етнокультурний: звертає увагу на суспільно-природний характер формування сакрального ландшафту і його залежність від етнокультурного наповнення.

Єдність сакральних систем із їх природною основою розкриває концепція єдності сакральних об'єктів та природи в межах сакрального ландшафту. Вона засвідчує, що цей комплекс уключає природу-сакральний об'єкт-населення й формує єдину функціонально-екологічну систему. Блоки, які входять до сакрального ландшафту, взаємопов'язані; вони виконують певні функції, мовби послугують один одному. Наприклад, для населення сакральні об'єкти слугують емоційно-духовною внутрішньою необхідністю, а природа – ємністю рекреації. Водночас населення визначає спеціалізацію сакрального об'єкта, а для природи – це сакрально-соціальне навантаження (за Гуцуляком, 2009).

Оскільки будь-який сакральний ландшафт значною мірою залежить від свого місцеположення, то для нього актуальною є концепція хорологічна. Її розробник – німецький учений А. Гетнер. Ця концепція була популярною у 20–30 рр. ХХ ст. й ґрунтувалася на причинному взаємозв'язку між об'єктами та явищами, з одного боку, і територіями, із якими вони співвідносяться, – з іншого. Вона свідчить, що оскільки всі географічні явища уособлюються через власне місцезнаходження та зв'язки цього положення із сусідніми місцевостями (Мороз, Онопрієнко & Бортник, 1997), то сакральні об'єкти в межах сакрального ландшафту характеризуються не лише суспільно-домінувальним положенням, а й центром зв'язків у межах структурної організованості відповідної ландшафтної системи.

Загалом у теорії організованості сакральних ландшафтів використовується декілька відомих теоретичних положень. Насамперед це спеціальна теорія геосистем щодо сакральних ландшафтів. Вона містить

положення, за якими характеризуються функціональні, динамічні й еволюційні особливості наявних у ній сакральних об'єктів, законів, закономірностей принципів тощо, котрі концептуально забезпечують пояснення просторово-часової організації територіальних сакральних утворень, їх цілеспрямованість й індивідуальність. Крім того, використовується положення теорії організації щодо сакральних ландшафтів, які розкривають систему знань про закономірності функціонування та розвитку сукупності відносин у сакральних системах. Узагальнено теорію організації щодо сакральних ландшафтів – це галузь наукового знання, яка вивчає загальні закономірності утворення, формування, функціонування й розвитку сакральних ландшафтів як складних динамічних систем, які мають мету. Вона покликана дати чітке пояснення щодо засвоєння законів і принципів організації сакральних систем, зробити їх зрозумілими з огляду внутрішнього конструкту та механізму функціонування. Предметом теорії організації сакральних територіальних систем є регульовані й саморегульовані процеси, що відбуваються в сакральних системах, а також сукупність організаційних відносин у їх горизонтальних і вертикальних структурних складниках: організація й дезорганізація, субординація та координація, упорядкування й узгодження, тобто взаємодія структурних елементів сакральних систем і самих сакральних систем як цілісних утворень із метою організації спільного функціонування в межах їхнього організаційного поля для забезпечення перебування цієї ділянки ландшафтної сфери в гармонізованому стані. Предметом теорії організації сакральних ландшафтів є також організаційні відносини між сакральними територіальними системами та їхніми структурними складниками у всій просторовій і часовій складності. Тобто теорію організації сакральних систем можна вважати теорією організаційних відносин. Вони представлені зв'язками й взаємодіями між різними цілісними утвореннями та їхніми структурними складниками, а також процесами й діями організуючої та дезорганізуючої спрямованості.

2.2. Структурна організація сакральних ландшафтів

Сакральний ландшафт має ознаки складної системи, яка характеризується територіальною організованістю, поліструктурністю, нелінійною взаємодією компонентів, а також просторовою гетерогенністю (Mishchenko, 2019).

Ландшафтну складність потрібно відрізнити від ландшафтної гетерогенності: складність – стан між упорядкованістю й хаосом із добре виокремленими структурами (Papadimitriou, 2010). Тому в географічній науці

модель випадкового розподілу просторових елементів використовується для оцінки ступеня складності закономірної просторової організації реальних ландшафтів (Cushman, Shirk & Landguth, 2012; Turner, Gardner & O'Neill, 2015).

Одним із засновників наукового дослідження явища “організація” можна вважати Л. Фон Берталанфі (1956, 1969), який розглянув цілісне уявлення про організаційну науку, сформулював її головні принципи й закономірності, пояснив механізми прояву, показав роль науки про організацію і її значення в розумінні світобудови, окреслив шляхи її розвитку.

Проблеми та питання організації природних і соціально-культурних систем висвітлені в праці А. Топчієва (2005); серед ландшафтознавців потрібно виокремити роботи М. Гродзинського (2005 а, б), В. Чехнія (2008), В. Петліна (2020).

Структурна організація територіальних систем – це упорядкований розподіл їхніх складових у цілому, засіб їхнього взаємозв'язку, співвідпорядкованості, характер ієрархії (Петлін, 2016 б).

Структурна організація ландшафту слугує індикатором ландшафтоформувальних процесів. Саме сукупність структур ландшафту та відповідні їм зв'язки характеризують територіальні системи, їх функціональне призначення, організаційні можливості.

Безпосередньо поняття “структура” сприймається як сукупність ландшафтних територіальних одиниць, конфігураційно й ієрархічно впорядкованих просторовими відношеннями певного типу. Структура – це характеристика складу та просторова картина складу об'єкта, речовини, взаєморозміщення формацій, частин, деталей, елементів, певний функціональний взаємозв'язок складників частин об'єкта, внутрішня будова (Бусел, 2004). Структура містить склад із підпорядкованих систем, їх взаємне розміщення (просторову або морфологічну структуру) й різні взаємодії між ними (функціональну структуру) і все це у динаміці, мінливості та просторі й часі (Петлін, 2011); структура – це узагальнена характеристика специфічних системних властивостей, яка фіксує в абстрактній формі елементи, відношення, зв'язки системи, їх організацію (Myga-Piatek, 2012). Щодо безпосередньо сакрального ландшафту, то нею вважають склад його компонентів і взаємозв'язків між ними, що окреслює засіб виокремлення й взаємозалежності компонентів; спосіб упорядкування компонентів, що уможливує інтерпретацію в категоріях організації. Оскільки структура сакрального ландшафту перебуває в постійній мінливості (наслідок загальних природних і суспільних мінливостей), то вона приймає чіткі

функціонально-організаційні риси у вигляді сукупності всіх організаційно спрямованих змін (будь-яка організаційна мінливість) у межах взаємодіючих структурних частин єдиного цілого та цього цілого зі структурними частини поєднаних цілісних утворень (Петлін, 2009).

Загалом ефект структуризації сакральних ландшафтів належить до провідних ефектів загальної просторово-часової організованості сакральних територіальних систем. Така організованість зумовлена багатоманітністю функцій і зв'язків, які властиві сакральній системі, а також часто використовується для “спрощення” надмірно складного різноманіття територіальної системи для цілей управління. Особливості структурної організації сакральних територіальних систем пов'язані з такими процесами: функціонування, стабілізація, розвиток, упорядкування тощо. Отже, її контролюють і вона сама контролює такий важливий параметр як складність сакральної системи.

У структуротворенні сакральних ландшафтів задіяно не один, а значну сукупність різноманітних процесів. Сукупність процесів, які формують сакральний ландшафт, обов'язково реалізується в конкретній точці ландшафтного простору-часу, що засвідчує здійснення одного з багатьох можливих варіантів взаємодії природних і суспільно-антропогенних складників ландшафтоформування, варіантів їхніх властивостей, якостей і відповідних варіантів зв'язків та співвідношень, які могли б реалізуватися й проявити себе якраз тут і в цей час (за Пащенко, 1999). Більшість процесів, які формують сакральний ландшафт, належать до урівноважених (квазістатичних), за яких сакральні системи нескінченно повільно проходять безперервний ряд наближених урівноважених станів. Тобто це процес, який не порушує квазірівноваженості сакральної системи. Оскільки сукупність різноманітних процесів у будь-якій територіальній системі надзвичайно велика, то можна говорити про узагальнений стан квазірівноважених процесів, який повинен відповідати вимогам квазірівноваження системи.

Відповідно до наукового факту щодо утворення лише можливих структур у межах ландшафту, середовище сакрального ландшафту формує не будь-які, а лише спеціалізовано-можливі структури. У цьому твердженні в якості непритаманних структур сакрального ландшафту (які із залученням антропогенного чинника можливо створювати) переважно розуміють техногенне використання цих ландшафтних утворень. Мета сакрального ландшафту полягає в наданні населенню емоційних і релігійних відчуттів, що потребує присутність у ньому відповідних структур.

Установлення загальних залежностей (правил) між складниками будь-якої системи та індивідуальних засобів зв'язку цих частин між собою належить до явища структуризації. Структуризація в сакральних ландшафтах характеризується значною залежністю від ландшафтоформувального сакрального об'єкта. Водночас усі без винятку структурні складники організованості сакральних ландшафтів характеризуються наявністю певної автономності. У цьому переконає принцип структуризації як існування меж автономності (Петлін, 2020). Відповідно до нього кожен компонент сакральної структури повинен володіти певною автономністю, яка, з одного боку, дає йому змогу функціонувати як самостійній цілісній мікроструктурі, а з іншого – не повинна допускати порушення цілісності та єдності загальної структурної організації. Оскільки більшість сакральних ландшафтів перебувають у стані оптимального функціонування (властивість, яку йому забезпечує суспільство обираючи місце для сакрального об'єкта, або природний об'єкт, котрий має ознаки сакральності й тому він найчастіше також обирається суспільством у межах стабільних чинників впливу), то в них існує історично встановлена паритетність між властивостями підпорядкованості й автономності будь-якого структурного утворення.

Іншою пріоритетною властивістю сакральних ландшафтів є відносна спрощеність їхньої структури. Загалом це відповідає принципу структуризації як мінімум складності (Петлін, 2020). Щодо сарального ландшафту, то основними напрямками мінімізації його структурної складності є забезпечення компактності структури; визначення чіткої цільової орієнтованості структури та її окремих компонентів; зниження складності багаторівневих структур; скорочення проміжних ланок у загальній схемі зв'язків; зменшення дублювання функцій структурними складниками й каналами зв'язків. Спрощення структурної організованості сакральних ландшафтів пояснюється їх чіткою орієнтованістю на монооб'єкт, тобто сакральний об'єкт, який сам переважно орієнтований на самого себе. Тобто він є значною мірою самозабезпеченим і саме він контролює ситуацію в межах сакрального ландшафту. Як наслідок, відбувається одноорієнтованість структурних складників сакрального ландшафту.

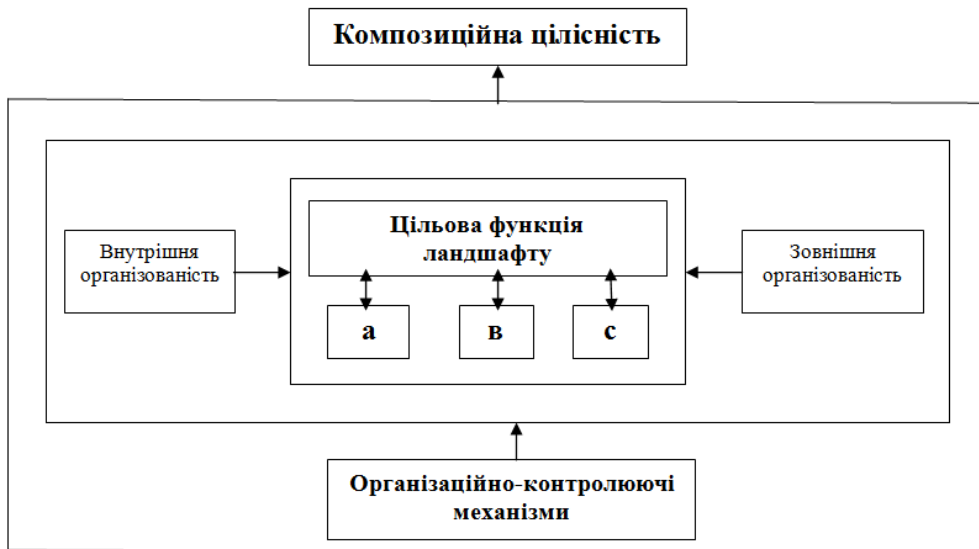
Така одноорієнтованість структурних компонентів на сакральний об'єкт загалом сприяє значній структурній узгодженості сакральних ландшафтів. Ця структурно-функціональна гармонійна узгодженість виникає в процесі реального взаємообміну речовиною, енергією та інформацією структур сакрального ландшафту і його функціонального середовища. Тобто це розгорнута в часі гармонійно-структурна

узгодженість. Вона проявляється в гармонійному співіснуванні структурної організованості в межах сакральних територіальних систем, а також між їхніми структурними складниками й дотичними структурними компонентами функціонального навколишнього середовища. Така узгодженість відповідає правилу внутрішньої несуперечності в межах ландшафту (Мусієнко, Серебряков & Брайон, 2002). Відповідно до цього правила, у сакральних системах функціонування їхніх структурних складників спрямоване на сукупне підтримання насамперед середовища власного існування. Тобто в сакральних ландшафтах спостерігається зазвичай висока узгодженість не лише між дотичними структурними складниками, а й між цілісною сукупністю структурних компонентів та їх навколишнім середовищем. Така узгодженість уже має міжсистемний характер.

Структурна організація сакральних ландшафтів характеризується яскраво вираженою композиційністю. Саме поняття “композиція” характеризується співвідношенням окремих частин (компонентів), що утворюють одне ціле (Стадницький, Комарницький & Товкан, 2010). Відповідно, композиційність – це не лише зовнішній прояв будови, структури, розміщення як наслідок взаємного зв’язку складників певної єдності, а й стан і властивості системи, які залежать переважно не від властивостей її елементів, а від композиції, тобто зв’язків між ними (Петлін, 2022). Щодо композиційності саме сакрального ландшафту, то вона характеризується наявністю чіткого композиційного центру, який і несе головне змістовне навантаження. Його формують взаємопов’язані єдності індивідуальних сакральних систем із наявністю розміщеного в них сакрального об’єкта. Як наслідок, формується відносно однорідне структурне утворення, яке домінує на кожному ієрархічному рівні складної сакральної системи, що репрезентує його вертикальні індивідуальні (інваріантні) особливості й сукупність яких утворює ускладнену інваріантну структурну єдність, котра характеризується цілісністю.

Композиційність у складних системах підпорядкована закономірності композиційності, що свідчить про те, що потенційних частин сакрального ландшафту ізоморфічно організована, оскільки містить необхідні сакральні елементи (рис. 2.5).

Формулюється закономірність таким чином: цільова функція підсистеми сакрального ландшафту пов’язана, з функцією сакрального об’єкта, або те ж саме – призначення частини сакрального ландшафту (для потреб організованості такого суспільно-природного цілого) повинно бути одним з аргументів цільової функції сакральної системи.

а, в, с – цільові функції підсистем.

Рис. 2.5. *Схема формування композиційної цілісності сакрального ландшафту*

Практично тотожне й інше формулювання: цільова функція сакральної системи повинна містити в якості своїх аргументів цільові функції підсистем з наявністю сакральних об'єктів. Тобто здійснюється пояснення цілого в термінах його складових частин (Петлін, 2022). Інше трактування закону композиції можна сформулювати, урахувавши науковий доробок В. Петліна (2016 б): узгодження цілей організації сакрального ландшафту повинне бути спрямоване на підтримку головної, сакрально орієнтованої цілі (наприклад збереження сакрально значимого об'єкта).

Складність і структурованість композиційності сакрального ландшафту призводить до утворення композиційної цілісності. Для її збереження в часі й просторі потрібна узгоджена дія організаційно контролюючих механізмів на всіх рівнях сакральної, часто ієрархізованої системи. Тобто це поняття, котре є наслідком результатного ефекту практично всіх закономірностей і процесів на всіх рівнях – від елементарних сакральних територіальних систем до цілісної складної сакральної ієрархізованої системи.

Композиційна цілісність сакрального ландшафту є чинником, який призводить до утворення його загальної цілісності. Потрібно зважати на те, що така цілісність – це властивість сакральних територіальних

утворень мати механізми, котрі забезпечують їм якісну індивідуальність у межах певного географічного простору та часу. Цілісність сакрального ландшафту може бути як системного, так і не системного характеру. Системна цілісність обов'язково характеризується наявністю емерджентної якості (проявляється в природній основі сакрального ландшафту). Комплексна цілісність є спрощеною сукупністю елементів, де внутрішні взаємозв'язки не утворюють емерджентного ефекту, наприклад священне скельне утворення.

Наявність структурної цілісності в сакральних ландшафтів покладена в основу появи самого ефекту такої цілісності. Відповідно до нього, структура будь-якої сакральної територіальної системи спрямовано впливає на формування просторово-часових компонентних (системоформувальних) структур, забезпечуючи таким чином власну структурну цілісність (за Петліним, 2008). Тобто в наявності двобічний структуроформувальний ефект: від структури до компонентів й у зворотному напрямі – від компонентів до структури. В обох випадках процес є структуроформувальним і структуропідтримувальним. У сакральних ландшафтах це явище відбувається, наприклад, під час підтримання структурою стабільності сакрального об'єкта й у зворотному напрямі у вигляді підтримання сакральним об'єктом структурних складників шляхом активного залучення суспільства.

Структурна організованість сакральних ландшафтів переважно характеризується високою стаціонарністю, яку сприймають у вигляді виконання сакральними системами функції, що полягає у створенні різниці потенціалів між ними й навколишнім середовищем (реалізується у двох варіантах – природному та суспільному) (Мельник, 2005). Переважно незмінний рівень потенціалів забезпечується незмінністю емоційно-притягальної специфіки сакрального об'єкта. Принцип стаціонарності сформульовано Г. Рудьком, Л. Шкіца (2001). У контексті дослідження сакральних ландшафтів цей принцип може бути потрактований так: стаціонарне, стійке існування будь-якої сакральної системи зумовлено наявністю її стійкого центру зазвичай із розміщеним сакральним об'єктом і двох видів рухів енергії та інформації загалом від центра до навколишніх елементів і від елементів до центра.

Оскільки структура сакрального ландшафту сакрально орієнтована, то вона характеризується й відповідною сакральною спеціалізацією, тобто сприймається як спрямована спонтанна діяльність сакральної ландшафтної системи на збереження певної (зазвичай суспільно важливої) мети у вигляді ідеального образу того, що людина або група людей бажає отримати від перебування біля сакрального

об'єкта. Тобто це суспільно бажаний ефект – те, що, на думку суспільства, повинно бути реалізоване. Функціонально-структурну спеціалізацію сакрального ландшафту переважно поділяють на збереження інваріантних властивостей сакральної системи, а також пов'язаних із цим процесів: захисну, сприйняття інформаційних сигналів, вироблення відповіді на них тощо.

Як наслідок, виокремлюють ефект виникнення структурної спеціалізації сакрального ландшафту. Його сприймають як притаманну сакральним ландшафтам структуру, яка характеризується не лише емерджентним контролем із боку суспільного й природного складника, а й появою емерджентної системної властивості, що спрямована на забезпечення виконання сакральними системами найбільш глобальної мети – збереження відповідної ділянки сакрального простору в стані функціональної гармонії. Такий процес сприймають як основну властивість буття, котра відображається у відносній врівноваженості й взаємовідповідності між специфікою сакрального об'єкта, суспільством і природою, як єдності різноманітного, структурної співрозмірності цілісності, співтворчості природних та суспільних підсистем задля досягнення єдиної мети – збереження тієї самої сакральної гармонії.

Сакральні ландшафти характеризуються надзвичайною функціональною стабільністю. Так, відповідно до наукового факту взаємозалежності структурної впорядкованості ландшафту та ефективності його функціонування (Мельник, 2005), чим вищий рівень структурної впорядкованості сакрального ландшафту, тим більший потенціал функціональної ефективності він має. Ця залежність продиктована тим, що зі зростанням структурної впорядкованості сакрального ландшафту підвищується рівень упорядкованості його зв'язків та в підсумку зростає функціональна ефективність, яка виявляється в суспільній значимості. Тут навіть відіграє певну роль така властивість сакрального ландшафту, як привабливість.

Відзначається структурна організація сакральних ландшафтів і властивістю пропорційності. Тут поняття “пропорція” сприймають як відношення величин або однієї структурної частини до іншої, або окремої структури до цілого. В останньому випадку пропорція може бути представлена у відсотках. Тобто пропорція реалізується за результатами узгодження двох відношень, що встановлює їх рівноцінність. Тому для виразу пропорції потрібно мати щонайменше три елементи множини, тоді як для відношення цієї мети достатньо двох (Петлін, 2016 в). У сакральних ландшафтах головна пропорція встановлюється між сакральним об'єктом і його структурованим оточенням. Важливість

явища пропорційності для організації сакральних територіальних утворень пояснює закон пропорційності, відповідно до якого будь-яка сакральна система прагне зберегти у своїй структурі всі необхідні для гармонійного функціонування сакральні ресурси (сакральню-ресурсну композицію), котра перебуває в заданому співвідношенні з природною основою. Відповідно до наукового підходу В. Петліна (2016 б), реалізація цього закону ґрунтується на виконанні сакральною системою низки принципів: наявності сакральної цільової спрямованості в розвитку, координування, обмеження, стабілізації, узгодження, повноти; при цьому існує доцільність раціонального співвідношення сакральних об'єктів та їх співмірності, відповідності й залежності від природної основи.

Для збереження пропорційності між структурними складниками сакрального ландшафту потрібна стабільна підтримка врівноваженості. Загалом ландшафтна рівновага – це відносно стійкий (урівноважений) стан, який формується в сакральних ландшафтах під впливом зовнішніх (уключаючи суспільно-антропогенні й антропогенні) чинників або внаслідок процесів їх самоорганізації та саморегулювання. У сакральних ландшафтних системах рівновага встановлюється під впливом суспільно-антропогенних чинників, а також завдяки процесам саморегулювання й керування. Сакральний ландшафт як відносно пластична, функціональна й водночас стійка система, що розвивається, характеризується не одним, а низкою врівноважених станів (наприклад рівновагою в процесі функціонування, розвитку тощо). Підтримання рівноваги сакрального ландшафту – одна з умов його раціонального використання й загалом використання природних ресурсів та охорони середовища, що оточує людину. Для сакрального ландшафту притаманна значною мірою композиційна рівновага у вигляді залежності від розміщення основних функціональних складників сакрально-природної композиції, організованості композиційного сакрального центру, пластичності й ритмів побудови композиції, її пропорції, різноманітних відносин окремих елементів композиції між собою. Значною мірою рівновага в сакральних ландшафтах забезпечується врівноваженістю між суспільством і природою. Її сприймають як стан взаємодії природи й суспільства, за якого використання об'єктів, котрі характеризуються сакральним значенням і належать природному середовищу, здійснюється, не порушуючи функцій життєзабезпечення, які виконуються природними або перетвореними екосистемами (Некос, Черкашина & Брусенцова, 2013). Таким чином реалізується дія наукового факту динамічної рівноваги складників ландшафту (Васюкова & Ярошева, 2009), відповідно до якого в межах нормально функціонуючого сакрального ландшафту, всі його елементи

перебувають у динамічній рівновазі, за якої речовинно-енергетичний та інформаційний обмін, між суспільством і природою, органічно вписаний у природний кругообіг інформації, речовини й енергетичних потоків, завдяки чому загальний їх баланс залишається стабільним.

Цілком притаманна сакральним ландшафтам така ознака, як самодостатність. Загалом її трактують як структурну вкомплектованість, функціональну завершеність, здатність системи завдяки цьому здійснювати в колообігу речовини, енергії та інформації самофункціонування, самоорганізацію, саморозвиток (Петлін, 2019). Самодостатність у сакральних системах має процесний характер, тобто вони характеризуються умовами, які забезпечують значною мірою самоздійснення процесів стабілізації, самофункціонування й міжсистемної узгодженості. До умов, що забезпечують реалізацію таких процесів, належать:

- відкритість сакральних систем;
- наявність суспільного організувального впливу й контролю;
- певна незворотність процесів, які відбуваються в цілісних системах і їхніх структурних складниках;
- регенеративність у випадку значних зовнішніх впливів;
- контрольованість за нестійкими процесами;
- контрольована нелінійність;
- складність та цілісність систем;
- когерентність структурних і компонентних елементів систем та додатний зворотний зв'язок, який виникає в процесі їх функціонування.

Усе це перебуває під дією закономірності у вигляді правила прагнення територіальних систем до внутрішньої єдності, цілісності, гармонії й самодостатності (Петлін, 2019). Відповідно до нього, сакральним системам внутрішньо притаманна властивість прямування до максимально можливої єдності елементів і підсистем, до цілісності, тобто до структурної й функціональної завершеності. Єдність і цілісність дають змогу сакральній системі одержати самодостатність, що надає їй певну ступінь свободи.

Загалом структура природно-територіальної системи розглядається як мінлива системна впорядкованість у вигляді інваріантної сутності організації, яку складають механізми її просторово-часового функціонування, внутрішньоконцентні та внутрішньомерджентні складові частини як прояв цілісності (Петлін, 2006 б). У якості антропогенізованої структури розглядаються просторово складні поєднання корінних та умовно корінних компонентів із похідними, створеними людиною компонентами довкілля (Іванов, 2007).

Схема класифікації структур географічної системи вирізняє такі основні її типи:

– просторові, зокрема вертикальні (топічні), територіальні (хоричні);

– часові, зокрема функціональні та етологічні (Самойленко, 2003).

Конфігурація сакрального ландшафту має плямисту структуру, фоном якої є ландшафтні комплекси зі звичайним рівнем сакральності, а ядрами – місця з підвищеним рівнем (особливо священні) (Гродзинський, 2005 б). У випадку етнокультурного аналізу сакральних ландшафтів, плямиста структура буде багат шаровою, де “ядра” можуть накладатися частково (або повністю), або не співпадати зовсім. Для кожного етносу, який населяє відповідний етнокультурний ландшафт, сакральними ядрами будуть різні місця або об’єкти. Причому український сакральний ландшафт буде профанним для єврейського або польського етносу (Воловик, 2013; Денисик, 2015). В. Воловик (2013) побудував модель сакрального ландшафту для моноетнічного та поліетнічного ландшафту. Така модель відповідає ідеї “сакральної центропериферії”, де в ландшафті мешкають одновірці, підпорядковані єдиному Богу з відповідним єдиним сакральним порядком. Однак сакральний ландшафт охоплює не лише релігійні системи (Міщенко, 2018 а). Оскільки процес сакралізації зумовлюється наділенням природних, природно-антропогенних, антропогенних об’єктів незвичайними властивостями (священним змістом), сакральний ландшафт трактується, як символічно маркована географічна система, сформована духовним досвідом людини, який за своєю суттю є ширшим, ніж релігійний (Mishchenko, 2018).

Провідними ознаками складності сакрального ландшафту як системи є поліструктурність, поліфункціональність, організація, еволюція (рис 2.6).

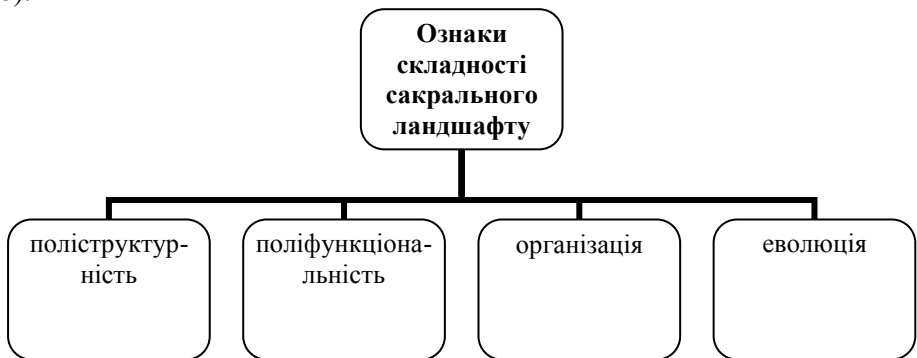

Рис. 2.6. Ознаки складності сакрального ландшафту

Складність сакральної територіальної системи зумовлена поліструктурністю, котра визначається не лише кількістю складників самої системи та способів їх взаємозв'язку, а й наявності різних типів структури.

Поліфункціональність сакрального ландшафту виражається наявністю в складі цієї системи багатьох функцій, які мають тісний взаємозв'язок та перебувають між собою в певній підпорядкованості. Отже, досліджувані нами сакральні системи мають внутрі- та зовнісистемні функції, котрі слугують виконанню головної мети системи.

Наступною ознакою складності сакрального ландшафту є організація. Узагальнені тлумачення цього поняття трактуються як процес, який визначається сукупністю дій, що ведуть до утворення й удосконалення взаємозв'язків між частинами цілого; явище, що поєднує елементи для реалізації програми або мети, які діють на підставі визначених процедур і правил.

До ознак складної сакральної системи можна віднести також характер її еволюції, тобто складність виникнення (формування) та життєвого шляху. Ця ознака охоплює такі характеристики системи, як зовнішня поведінка, тобто динаміка, внутрішня динаміка, особливості та механізм внутрішньої й зовнішньої рівноважності системи, наявність станів і точок біфуркації в розвитку системи.

Потрібно зазначити про існування взаємозалежності й взаємообумовленості поданих вище ознак складності сакральних систем, адже поліфункціональність системи неможлива без поліструктурності, а організація є похідною від поліструктурності та поліфункціональності.

Структурна організація всіх сакральних ландшафтів відрізняється просторовою структурою й тісно пов'язана із їх суспільно-функціональним призначенням. Відповідно, такі територіальні системи можна поділити на:

- конфесійні, пов'язані з особливістю віросповідання в межах певного релігійного вчення;
- тафальні – сучасні та давні місця поховань;
- діяльнісні – територіальні системи, пов'язані з певною подією, яка має важливе, сакральне, культове, лікувальне значення;
- аномальні – територіальні системи, сакральність й особлива значимість яких проявляється через відхилення від норми або середнього значення фізико-географічних, біогеохімічних чи інших показників (Mishchenko, 2019).

Безперечно, на практиці одні й ті самі сакральні ландшафти можуть мати різне функціональне призначення. Так, наприклад, низка

сакральних джерел, які розміщені в межах Волинської області, освячені представниками християнських установ. Крім того, такі об'єкти можуть бути пов'язані з певною подією, зокрема вияв "чуда" (церковних предметів, чи святих), зціленням від недуги (Мищенко, 2018 г). Вода в джерелах має дещо аномальні характеристики: низькі температурні значення, висока прозорість, великий уміст срібла.

Сакральний ландшафт є складною системою, де взаємодіють не лише природна та антропогенна складові частини, а й духовна, функцією якої є передача від покоління до покоління національної спадщини, тобто об'єктів культурної спадщини, які можуть мати природне, природно-антропогенне, антропогенне походження (Mishchenko, 2018). У зв'язку з цим можна говорити про цілісність і структурність просторової організації сакрального ландшафту, оскільки він містить природні й культурні елементи.

Досліджувані сакральні ландшафти характеризуються мінливістю та генетичною диференційованістю. Такі територіальні системи формуються не в ізольованому просторі, а в структурі вже наявних природних, природно-антропогенних чи антропогенних ландшафтів, просторова організація яких визначається їхніми властивостями й характером внутрішніх зв'язків. Відповідно, структура природних ландшафтів є сукупністю найбільш стійких зв'язків між складовими частинами системи, котрі сформувалися в процесі еволюції.

Структура природно-антропогенного ландшафту визначається сукупністю найбільш стійких антропогенно модифікованих зв'язків між структурними складовими частинами системи та окремими антропогенними елементами.

Ландшафти антропогенного походження характеризуються структурою, що визначається сукупністю відносно стійких і нестійких антропогенно контрольованих й антропогенно модифікованих зв'язків між структурними складовими частинами антропогенної системи, які сформувались у процесі якісного перетворення природних та природно-антропогенних ландшафтів (Петлін, 2009). Функціонування сакральних ландшафтів забезпечується безперервною трансформацією речовини, енергії, інформації всередині системи, а також між різними системами. Такі процеси вказують на існування речовинно-енергетичних, інформаційних і міжкомпонентних зв'язків.

Сакральний ландшафт характеризується поліструктурністю, тобто наявністю просторової, часової, морфологічної структури (рис. 2.7).

Просторова структура досліджуваних територіальних систем характеризується просторовим співвідношенням та узгодженістю

внутрішніх частин. Така структура має ознаки системності, упорядкованості, а також сукупність взаємозв'язків.

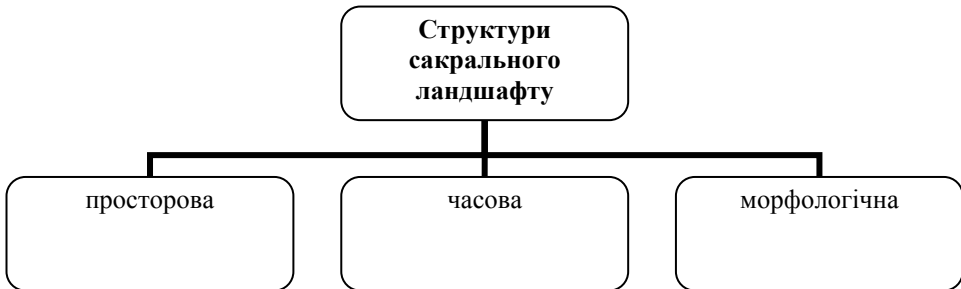

Рис. 2.7. Структури сакрального ландшафту

У межах просторової структури сакрального ландшафту можна виокремити такі складники, як сакральний об'єкт, антропогенно-техногенна складова частина, ландшафтна структура, духовний складник, людина (рис. 2.8).

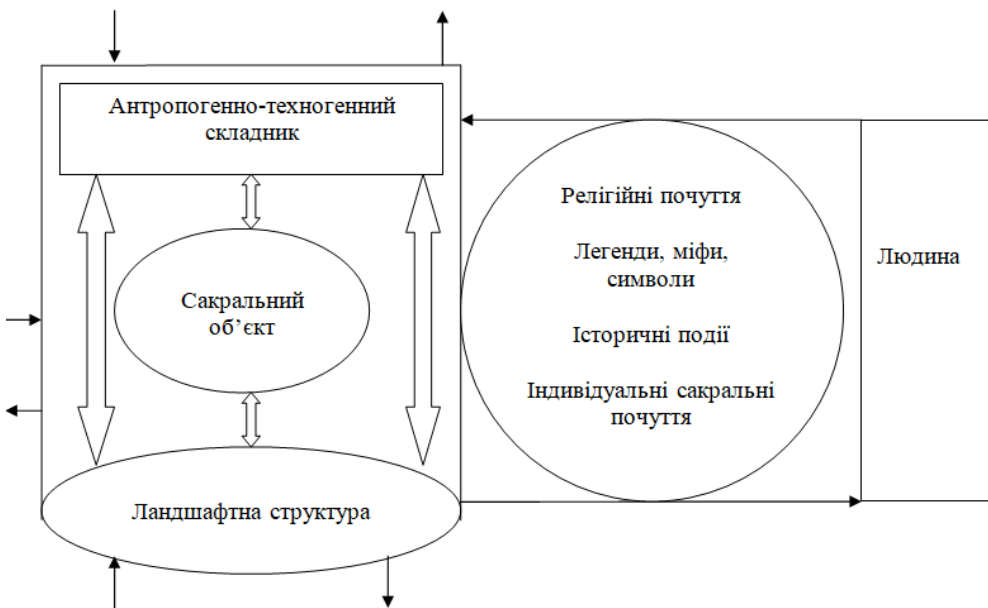

Рис. 2.8. Просторова структура сакрального ландшафту*

*Розробка автора.

Центральною складовою частиною просторової структури сакрального ландшафту слугує сакральний об'єкт, який має велике сакральне, культурне, лікувальне, естетичне, ідеологічне значення для певної групи людей. Такий об'єкт може мати природне, природно-антропогенне, антропогенне походження. Однак у межах одного сакрального ландшафту може бути кілька культових (святих) об'єктів (Міщенко, 2021 а). Так, наприклад, у межах храмових і монастирських комплексів фіксуються кілька сакральних об'єктів, зокрема: власне церква, поховання, сакральне джерело на обійсті церкви. Об'єднувальною характеристикою таких об'єктів слугує їх духовне сприйняття людиною. Така поліоб'єктність характеризується ієрархією й зумовлює цілісність сакрального ландшафту. Із розвитком суспільства сакральна цінність святого об'єкта змінюється. Це зумовлено закономірними змінами ідеології, культури, релігійних запитів, у результаті чого змінюється не лише сам ландшафт, але і його функція, а отже, структурна організація.

Ландшафтна структура складається з емерджентно цілісних взаємодіючих диференційованих системних утворень, що сформувалися внаслідок закономірного розвитку територіальних єдностей. У її межах можна виокремити абіотичні природні компоненти, які охоплюють гідрогеологічні, геоморфологічні, мікрокліматичні особливості сакрального ландшафту, а також рослинний і тваринний світ, що сформувався в його межах.

Антропогенно-техногенна складова частина визначається певним інфраструктурним забезпеченням сакрального ландшафту, як от: асфальтне покриття, побудовані церковні кramниці тощо.

Людина сприймає сакральний ландшафт не як об'єкт для задоволення господарських потреб, а як об'єкт, який потребує поклоніння, ушанування й охорони. Інструментами сакралізації таких об'єктів є релігійні почуття, легенди, міфи, символи, історичні події, індивідуальні сакральні почуття. Під час дослідження сакрального ландшафту з огляду ціннісної територіальної системи розглядається не лише сам ландшафт, а й інформація, яку він несе (Mishchenko, 2018, 2019).

Просторова структура сакрального ландшафту має ієрархічну будову, де можна виокремити індивідуальний, локальний, регіональний, національний, глобальні рівні (Міщенко, 2018 а). Існування ієрархії сакральних місць зумовлене їх різною притягальною силою. Чим більший радіус такої сили, тим вищий ієрархічний рівень займає сакральний ландшафт (Гродзинський, 2005 б). Ієрархічні рівні сакральних ландшафтів розглядалися нами в 1.3 та 1.5. Безперечно, найвищий радіус притягальної

сили буде в сакральних ландшафтах глобального значення. Наприклад, для всіх християн святиною слугує Єрусалим. Радіус його “притягальної” сили охоплює весь християнський світ, адже туди здійснюється паломництво з усього світу. Безперечно, існують національні сакральні території, зокрема Бабин Яр, урочище, яке розміщене на північно-західній околиці Києва. Ця територія стала відомою через масові розстріли, переважно євреїв, у 1941–1943 рр., здійснені німецьким окупаційним командуванням під час Другої світової війни. Об’єктом паломництва регіонального рівня слугує джерело, яке розміщене в межиріччі р. Західний Буг та його правої притоки р. Луги, неподалік від с. Будятич Іваничівського району Волинської області. До сакрального джерела приїжджають люди з різних областей України та з-за кордону. Порівняно невеликі відстані долають прихожани сільської церкви, яка слугує сакральним об’єктом локального рівня. Однак у кожної людини може бути й свій сакральний ландшафт, який формується релігійними, ідейними, культурними, естетичними та іншими переконаннями.

Подана конфігурація просторової структури сакрального ландшафту сформована на основі уявлень про ландшафт як інтегративне природно-культурне утворення, що є наслідком еволюції первинного природного ландшафту в гуманістичний.

Часова структура сакрального ландшафту визначається певною зміною станів системи, що проявляється у вигляді сезонної ритміки та багаторічної перебудови їхніх зв’язків. Часова структура будь-якої ландшафтної системи характеризується часовою дуальністю, зміст якої переважно залежить від конкретних особливостей певної ландшафтної системи й структурних особливостей її фонового часу (Петлін, 2009). Фоновий час охоплює не лише час існування об’єкта (повний час), а й попередній і наступний час. Він характеризує період виникнення цілісності, її розвитку й руйнування або перетворення в нову цілісність. Визначення фонового часу ландшафту охоплює характеристику особливостей його структури в певних проміжках функціонування минулому, теперішньому та майбутньому.

Час у ландшафті існує у трьох формах, таких як зовнішня, внутрішня та час функціонування. Зовнішній час характеризується ритмічністю й циклічністю фізико-географічних процесів, які відбуваються в ландшафті. Загалом час визначається за допомогою різноманітних шкал. За зовнішнього часу шкала фіксує ритмічні природні процеси, що змінюють стан ландшафту протягом року, доби. Ці процеси є динамічними й не призводять до перебудови внутрішньої структури територіальної системи.

Внутрішній час ландшафту визначається через послідовну, однак не регулярну, аритмічну зміну його станів. Для внутрішнього часу територіальної системи можна використати шкали фаз її розвитку. У ландшафтознавстві застосовується шкала станів відповідно до віку ландшафту або його складових частин, зокрема зародження, юності, зрілості (клімаксного стану), старості, смерті. Отже, кожна з фаз має різну тривалість часу. Відомо, що в кожному ландшафті представлено різновікові елементи: реліктові, консервативні й прогресивні. Реліктові елементи є достатньо давніми, тому урочища, які сформувалися в їхніх межах, характеризують попередню історію ландшафту. До реліктових можна віднести льодовикові форми рельєфу, сухі русла річок. Консервативні елементи перебувають у повній відповідності до сучасних природних умов. Прогресивні елементи вказують на тенденції розвитку ландшафту та відображають можливі його зміни. У контексті цього питання виділяють три основні фази розвитку ландшафтів: зародження й становлення; стійке існування та повільний розвиток; припинення розвитку. Розвиток територіальної системи зумовлений поступовим кількісним накопиченням елементів нової структури й витіснення елементів старої структури, що призводить до якісних змін у межах ландшафту.

Внутрішній час сакрального ландшафту можна схарактеризувати такими фазами розвитку:

- формування природного, природно-антропогенного або антропогенного ландшафту;
- створення духовної складової частини, яка зумовлює формування в людини ціннісно-святого, тобто сакрального сприйняття територіальної системи;
- утрата людиною сакрального сприйняття природного, природно-антропогенного або антропогенного ландшафту, зумовлене зміною ідеології, політичної ситуації, культури, традицій, релігійних почуттів;
- зникнення природного, природно-антропогенного, антропогенного ландшафту (Mishchenko, 2019).

Під час дослідження ландшафту надзвичайно важливим є вивчення не лише його генезису та віку, а й просторово-функціональних зв'язків. Час для ландшафту не йде, поки він перебуває в одному квазістійкому стані. Під час переходу в інший стан система характеризується активним функціонуванням, поки вона не набуде нового квазістійкого стану. Після цього плин часу різко загальмовується в зіставленні з певною умовною міжстановою величиною.

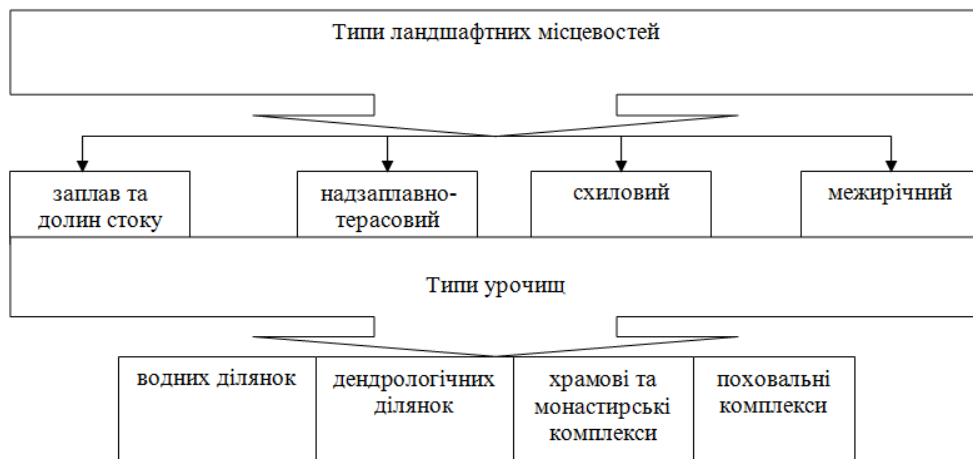
Сакральний ландшафт перебуває в межах морфологічної одиниці ландшафту, тобто є складовою частиною фації, урочища, місцевості. *Морфологічна структура ландшафту* – це таке співвідношення компонентів і характеру взаємозв'язку між ними, яке дає змогу сформуватися взаємопов'язаним ієрархічним структурам ландшафту (Петлін, 2018). Морфологічна структура характеризується ієрархічністю, тобто функціонально-впорядкованим розміщенням структурних частин географічного ландшафту від нижчого до вищого, від фації до ландшафтно-місцевості. Будь-яка морфологічна структура ландшафту, завдяки зв'язкам і відповідним функціональним процесам вологообміну, мінерального обміну, газообміну, енергообміну, біогенного кругообігу, здатна розвиватися та ускладнюватися. Потрібно враховувати, що чистих взаємозв'язків у межах однієї морфологічної піраміди не існує, оскільки кожен рівень взаємодіє з навколишніми природними системами, які належать до інших – сусідніх – морфологічних рівнів ієрархії (Петлін, 2016 б).

Культові об'єкти, які слугують складниками й маркерами сакрального ландшафту, не можуть повністю відповідати тій чи іншій морфологічній одиниці ландшафту. Наприклад, каплиця, водне джерело, окремі поховання не можуть бути фацією, чи більшою за неї морфологічною одиницею ландшафту, тобто повністю відповідати її контурам та межах (Mishchenko, 2019). Сакральні об'єкти є лише складовими тієї чи іншої морфологічної одиниці природного, природно-антропогенного, антропогенного ландшафту. Однак, простежується закономірність щодо структурної організації морфологічних складових територіальної системи, яка зумовлена взаємозалежністю між типом ландшафтно-місцевості і особливостями сформованого в її межах сакрального об'єкту.

Розглянемо систему морфологічних структур сакральних ландшафтів на прикладі фізико-географічної області Волинського Полісся (рис 2.9).

Ураховуючи фізико-географічні умови Волинського Полісся, у межах цієї ландшафтно-області доцільно виокремити такі типи ландшафтних місцевостей; як заплава та долин стоку, надзаплавно-терасовий, схиловий, межирічний (Mishchenko, 2019). Майже в усіх типах місцевостей можна виділити такі типи сакральних урочищ: водних ділянок, дендрологічних ділянок, храмові та монастирські ландшафти, тафальні ландшафти.

Урочища водних ділянок мають у своєму складі водні джерела, які формуються в межах природного виходу підземної води на земну поверхню там, де водоносний горизонт пересікається земною поверхнею,

Рис. 2.9. Система морфологічних структур сакральних ландшафтів в умовах Волинського Полісся (тип сакральних урочищ визначається за характером сакрального місця)*

*Розробка автора.

тобто в зниженнях рельєфу, на схилах ярів, балок тощо. Водні джерела Волинського Полісся найчастіше формуються в долинах річок, балках, ярах, тобто живляться верховодкою, що зумовлено фізико-географічними особливостями цієї території. Найчастіше такі ландшафти трапляються в межах заплавних місцевостей, а в структурі сакрального ландшафту використовуються не лише для задоволення господарських потреб, але і як об'єкт, який потребує поклоніння, ушанування й охорони.

Тафальні ландшафти, що представлені поховальними комплексами, переважно можуть формуватися в межах надзаплавно-терасових та межирічних ландшафтних місцевостей, оскільки територія таких ділянок не повинна піддаватися дії зсувів й обвалів. Крім того, геоморфологічні, геологічні, гідрогеологічні умови та санітарні вимоги не сприяють будівництву й формуванню поховальних комплексів у заплавах річок (Міщенко, 2019 б).

Храмові та монастирські ландшафти, пов'язані з тим чи іншим віросповіданням, будують переважно на підвищених ділянках, зокрема в надзаплавно-терасових, межирічних типах ландшафтних місцевостей (Міщенко, 2022 в).

Високе гіпсометричне положення храмових та монастирських комплексів указує на його духовне призначення й свідчить про його зверхність над профанним (Денисик, 2015).

Дендрологічні ділянки представлені поодинокими деревами, а також священними гаями, можуть формуватися в усіх запропонованих типах ландшафтних місцевостей.

Отже, існує закономірна взаємозалежність типів сакральних урочищ і ландшафтної місцевості, у межах якої вони формуються. Така сумісність зумовлена фізико-географічними та естетичними характеристиками, екологічними нормами формування культового об'єкта, його суспільно-функціональним призначенням і конфесійними запитами суспільства.

2.3. Еволюція сакрального ландшафту

2.3.1. Теоретичні положення еволюції територіальних систем. У підрозділі визначено значення часу та функціональних чинників у встановленні закономірностей еволюції сакрального ландшафту. Еволюційні процеси можна віднести до загальних, що віддзеркалюється в принципі глобального еволюціонізму, який поєднує в єдине ціле ідеї системного й еволюційного підходів.

Еволюція – це неминучий процес зміни властивостей та функцій територіальної системи з плином часу. В. Петлін, О. Мищенко (2021) вказують, що цей процес характеризується незворотними поступальними змінами, які призводять до виникнення в системах процесів самоорганізації і якісних перетворень. Це зміни незворотного характеру, які супроводжуються накопиченням у системі нових властивостей та в підсумку призводять до повної трансформації її структури, тобто до переходу в нову якість – появи нової системи на місці попередньої. Тобто еволюція призводить до заміни одного інваріанта іншим.

У науковій теорії виділяють такі еволюційні стани системи, як зародження (виникнення) – становлення – оптимальний стан (зрілість) – конфліктний стан – кризовий стан – зникнення.

Усі територіальні системи мають свій початок, однак вони не виникають із нічого, а з'являються на основі попередньої системи. Ще Лукрецій (Тіт Лукрецій Кар, 1988) у своєму трактаті “Про природу речей” стверджував, що “з нічого... ніщо не народжується”. Процес виникнення поділяють на два етапи: прихований, коли в надрах старого з'являються нові елементи, відбувається їх кількісне зростання; явний, коли нові елементи утворюють нову структуру, тобто нову якість. Виникнення системи – це складний процес взаємодії суперечливих сторін, що приводить до утвердження нового, тобто це суперечлива єдність поступовості й стрибка, кількісного зростання та якісних перетворень. Виникнення системи починається з того моменту, коли між елементами

нового утворюються зв'язки (Дудник, 2009). Етап, коли в межах системи фіксуються старі й нові елементи, називають перехідним, або станом становлення.

Оптимальний стан системи констатує її зрілість тоді, коли реалізується гармонійне функціонування, тобто гармонійний зв'язок усіх елементів. Система може вважатися досконалою тоді, коли характеризується високою цілісністю та організованістю. На цьому відтинку розвитку сакральної системи відбуваються переважно кількісні зміни, які є передумовою якісних. Зріла система переходить до стадії свого якісного перетворення як у результаті внутрішніх суперечностей, котрі виводять її з рівноваженого стану, так і в результаті її переходу до якісно іншого стану, тобто якісної зміни. При цьому зовнішнє середовище стабільно впливає на складники системи й систему загалом, змінюючи функції взаємодіючих елементів. Отже, аналіз еволюції системи констатує, що зріла система визначається цілісністю структури та єдністю функцій елементів. Такий стан характеризується довготривалістю, однак на його зміну настає конфліктний стан. Останній зумовлений зміною наявних параметрів системи, які відрізняються від оптимальних значень, що призводить систему до нової якості – кризового стану.

Кризовий стан територіальної системи характеризується якісними змінами, які виникають унаслідок деструктивного впливу зовнішніх чинників. На цьому відтинку еволюції системи кількісні зміни переходять у якісні. Кризовий та конфліктний стани зумовлюють якісний розвиток (зникнення), коли на місці однієї територіальної системи формуються (одна або кілька) інші утворення. Процес перетворення наявної територіальної системи є одночасно й процесом виникнення нової.

Еволюційні зміни в ландшафті характеризуються спрямованістю та незворотністю. М. Гродзинський (1993) розглядає три загальні закономірності еволюційних змін геосистем, як от: прогресивність, довготривалість і спадкоємність. Прогресивність еволюційних змін автор розуміє як спрямованість на створення нових геосистем, а не на повторення тих, які вже були. Довготривалість еволюційних змін – це властивість геосистеми змінюватися протягом значного відтинку часу. Спадкоємність еволюційних змін розуміється як те, що створена система не є чимось абсолютно новим; вона несе в собі риси та характеристики попередньої системи.

2.3.2. Теоретичні засади еволюції сакрального ландшафту.

Еволюційні процеси є відображенням безперервного розвитку територіальних систем, зокрема й сакральних. Актуальність поданих напрацювань виявляється в тому, що конструктивно-географічне

дослідження еволюції сакрального ландшафту демонструє еволюцію людського суспільства, яка суттєво корегується впливом фізико-географічних і суспільно-географічних чинників. Нині еволюцію розглядають з двох позицій – як кінцевий результат, де аналізуються незворотні, спрямовані закономірні зміни та їх наслідки і як процес перетворення кількісних змін у якісні, що зумовлює появу нового й зникнення старого. Провідними чинниками еволюції сакрального ландшафту є час, а також функціональне призначення територіальної системи, що визначає інформаційне наповнення на кожному відтинку її розвитку (рис. 2.10).

Рис. 2.10. Чинники еволюції сакрального ландшафту*

*Розробка автора.

Сакральний ландшафт, як і будь-яка територіальна система, зазнає змін у часі. Як указує Ю. Криворучко (2018), часовий чинник проявляє статичність та динамічність, постійність і періодичність функціонування сакральних об'єктів. Він визначається в історико-географічному аналізі еволюції системи сакральних об'єктів. Наприклад, для м. Луцька можна виокремити низку найважливіших періодів, як-от: княжа доба, пізні середньовіччя, промисловий, радянський, період незалежності. У кожному з них можна простежити динаміку формування системи сакральних об'єктів, більшою мірою храмових і тафальних, їх вплив на функціональну структуру міста.

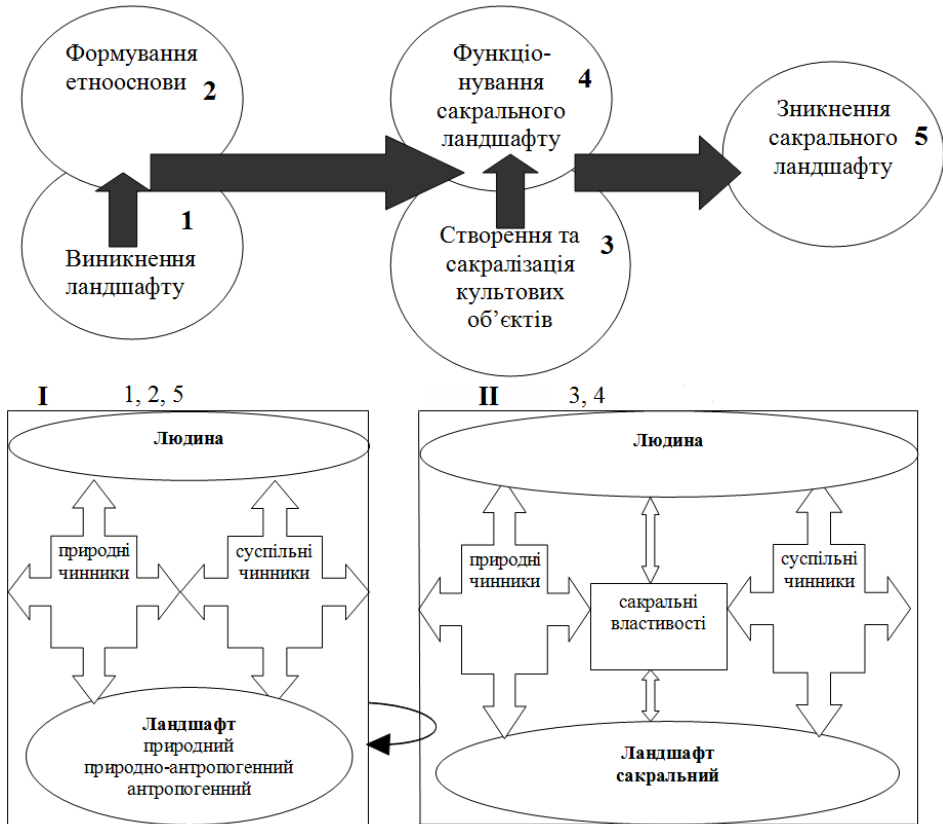
Функціональне призначення та інформаційне наповнення є взаємопов'язаними чинниками, які задають вектор розвитку природних, природно-антропогенних, антропогенних ландшафтів і їх перетворення в сакральні.

Виникнення, формування та зникнення сакральних ландшафтів відбувається в часі й просторі. Ці процеси можна характеризувати етапами, які датуються в абсолютних вимірах часу, зокрема виникнення

ландшафту та формування етнооснови, створення та сакралізація культових об'єктів, функціонування сакрального ландшафту, зникнення сакрального ландшафту, або його сакрально-ціннісних функцій (Міщенко, 2020 б).

Як бачимо з рис. 2.11, ландшафт має сакральні властивості протягом двох етапів свого розвитку, а саме: створення та сакралізація культових об'єктів і функціонування сакрального ландшафту.

1–5 – етапи еволюції сакрального ландшафту, структурна схема функціонування ландшафту: I – природного, природно-антропогенного, антропогенного ландшафту; II – сакрального

Рис. 2.11. Структурно-логічна схема еволюції сакрального ландшафту*

*Розробка автора.

Серед чинників формування та функціонування досліджуваної сакральної територіальної системи можна виокремити як природні

(лікувальні властивості води в джерелі, “гучні” або “теплі” камені й ін.), так і суспільні (традиції, звичаї, історичні події, сакралізація об’єктів національної культурної спадщини).

Характер еволюційних змін, що виникають у сакральних ландшафтах, залежить від генезису досліджуваних територіальних систем та чинників, що впливають на ці системи й змінюють їх. Міру сакральності тієї чи іншої територіальної системи визначає людина як суб’єкт, що наділяє ландшафт певною інформацією.

Проводячи аналіз етапів еволюції сакрального ландшафту, можемо констатувати, що більшість часу його розвитку відбувається за безпосередньої участі людини, яка є невід’ємною часткою природи, водночас вона протиставлена всій іншій її частині як думаюча особистість і суб’єкт будь-якої діяльності. Людина не підпорядкована ландшафту, як, наприклад, ґрунт або тваринний світ, і її не можна розглядати на одному рівні з природними компонентами ландшафту. Тому доцільно зосередитися на вивченні конкретних форм та механізмів взаємодії людини й ландшафту як двох різноякісних систем.

Питання виникнення сакрального ландшафту орієнтоване на визначення абсолютного моменту його народження. Кожен ландшафт виникає на основі інших систем. При цьому процес виникнення пов’язаний із появою нових властивостей, які не були властиві попередньому ландшафту. На цьому етапі еволюції ландшафту найчіткіше простежуються якісні зміни в його будові та окремих складників. Водночас, відповідно до загальних закономірностей еволюційних змін геосистем за М. Гродзинським (2005 а), новостворена територіальна система не є чимось новим, адже поряд із новими властивостями вона обов’язково зберігає частину старих. Разом із появою нового ландшафту в його межах формується духовна надбудова – етнооснова. Формуванням етнооснови – це складний процес народження комплексу рис, які дають змогу відрізнити одну спільноту людей від іншої. Безперечно, велику частку етнологічного складника посідає духовна, яка слугує базисом для формування в людини ціннісно-святого, тобто сакрального сприйняття територіальної системи (Mishchenko, 2019).

Створення культових об’єктів чи сакралізація об’єктів є важливим і невід’ємним складником еволюції сакрального ландшафту. Цей стан пов’язаний із появою в межах ландшафту культових споруд, сакралізацією водних, геологічних й інших об’єктів. На етапі функціонування досліджувана територіальна система перебуває в оптимальному стані, який характеризується гармонійними зв’язками всіх елементів. Цей процес (як і виникнення) геосистеми, пов’язаний із

кількісним та якісним збільшенням тотожної множини її підсистем й окремих елементів. Під час диференціації підсистем та елементів ландшафтної системи посилюються взаємозв'язки між її геокомпонентами, а отже, й ускладнюється ландшафтна структура.

На зміну цього стану приходять конфліктний стан, зумовлений відхиленням деяких параметрів системи від оптимальних значень, що призводить до зникнення сакрального ландшафту або до втрати його сакральних функцій.

У ландшафтознавстві проблема зникнення територіальних систем є недостатньо дослідженою. Цей процес пов'язують із поняттям виникнення нового із старого (концепція інваріанта). Гуманістичні ландшафти можуть зникати зі зміною їх значення та “ваги” в “культурному середовищі”. Відповідно до принципу безперервності еволюції ландшафтних систем, сучасні сакральні ландшафти – це не кінцевий етап їх еволюції, а лише проміжний.

М. Гродзинський (2005 а) указував щодо трьох шляхів зникнення місць. У першому випадку місце урешті-решт, стає таким самим, як і його оточення, ніби розчиняється в ньому; у другому – місце разом з оточенням перебивається новим фоном; подекуди під час заміщення одне місце трансформується в інше (рис 2.12).

Сакральний ландшафт є просторовим продовженням функцій сакральних об'єктів у навколишнє середовище: сакральної (духовної) й простороформувальної (Криворучко, 2018).

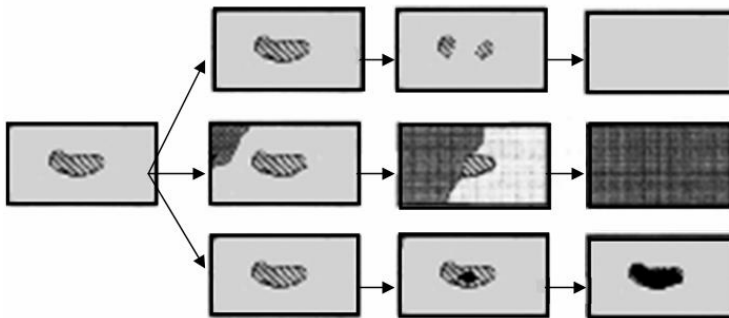

Рис. 2.12. Три шляхи зникнення місць (Гродзинський, 2005 а)

Зі зникненням власне сакрального об'єкта, який є маркером досліджуваної територіальної системи, зникає й сам сакральний ландшафт. До прикладу – зникнення храмових, тафальних ландшафтів, які поглинаються міською забудовою іншого функціонального призначення (адміністративні, ділові, фінансові, торговельні, культурно-просвітницькі

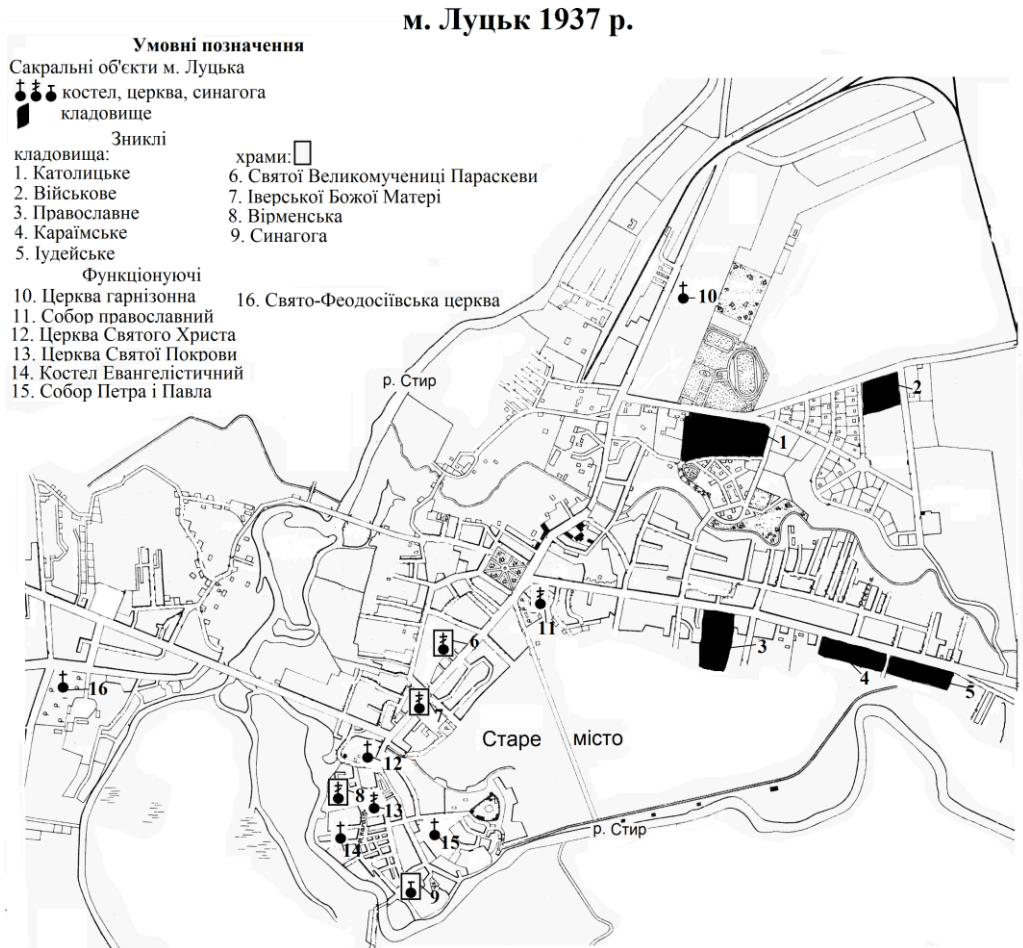
споруди, елементи транспортної інфраструктури). У межах природних, природно-антропогенних територіальних систем можна навести приклади зникнення водних джерел у результаті їх замулювання, культових гаїв, окремих дерев. Потрібно зазначити, що низка давніх об'єктів, зокрема ґрунтові могильники, кургани, менгіри, кромлехи, дольмени, мегалітичні гробниці та ін., можна вважати палеосакральними, оскільки були об'єктами поклоніння, культу для певної групи людей у минулому. На сучасному відтинку розвитку ландшафти, складниками яких є такі об'єкти, виконують не сакральну, а наукову, історико-культурну, ідеологічну, політичну функції. У цьому випадку морфологічна структура ландшафту якісно не змінилася, адже зазнали змін лише кількісні показники. За таких змін ландшафтне урочище не зникає, а змінюється його стан, за якого залишається незмінною компонентна структура. Потрібно зазначити, що нині серед ландшафтних шкіл немає однозначних думок щодо цього питання. Так прибічники традиційного ландшафтознавства, наприклад Г. Міллер, А. Мельник (1993) вважають, що перетворення природної луки на ріллю не зумовлює зміну територіального комплексу. Однак представники ландшафтознавчої школи Г. Денисика вважають, що така зміна є зникненням одного комплексу й появу іншого.

Усі процеси, які зумовлюють зникнення сакрального ландшафту, можна поділити на дві категорії: раптові (знесення храмових, тафальних ландшафтів) і сукцесійні (замулювання джерел, відмирання дерев). Крім, того, утрата сакральності того чи іншого ландшафту може зумовлюватися соціальними процесами, які відбуваються в межах соціуму на певному етапі його розвитку. У результаті зникнення сакрального ландшафту в межах окремого регіону відбувається втрата його ландшафтного різноманіття, зменшується його естетична, соціальна та наукова привабливість.

Зазвичай, у соціофункціональних і перцепційних інтерпретаціях сакрального ландшафту момент його зникнення настає разом із фізичним знищенням тієї сакральної складової частини, яка є ціннісною для людини чи групи людей. Однак вплив сакрального ландшафту на навколишнє середовище зберігається навіть після його фізичного зникнення. Яскравим прикладом можуть слугувати зниклі тафальні ландшафти, котрі в умовах функціонування населеного пункту мають суттєвий екологічний вплив на навколишнє середовище. Крім того, сакральний ландшафт може продовжувати своє "життя" в пам'яті етносу, окремої людини чи ландшафту. Так, наприклад, цілюще джерело неподалік від с. Будятич Іванічівського району Волинської області за радянських часів неодноразово знищували місцеві партійці. Нині джерело відновлено,

обладнано криничкою, збудовано каплицю, куди їдуть люди з різних областей України, навіть із-за кордону. Із набуттям Україною незалежності розпочалися процеси відбудови храмових ландшафтів, що є ознакою оновлення їх селитебних варіантів.

Проблему зникнення сакральних ландшафтів можна продемонструвати на прикладі храмових і тафальних ландшафтів Луцька рис. 2.13.

Рис. 2.13. Зниклі та функціонуючі сакральні об'єкти м. Луцька, відображені на плані 1937 р.*

*Авторське дослідження здійснене із використанням картографічної основи та власних назв польської карти 1937 р. (Przewodnik po Polsce Związku Polskich Towarzystw Turystycznych, 1937).

Плани міста XVIII–XIX ст. надають достовірну інформацію наявних на той час сакральних об'єктів, яку доцільно порівняти із сучасною сакральною топографією міста з метою встановлення якомога повнішої карти розміщення священних об'єктів та місць, що дасть можливість зберегти сакральну топографію міста як найважливішу частину його історико-культурної спадщини.

Під час характеристики сакральних об'єктів м. Луцька потрібно враховувати їх релігійну типологію – розподіл за релігіями, конфесіями, віруваннями, з одного боку, та місце в конфесійній ієрархії – з іншого.

Як бачимо з рис. 2.13, із 16 сакральних об'єктів, які функціонували в 1937 р. й нанесені на план м. Луцька, дев'ять утратили своє сакрально-ціннісне значення (Мищенко, 2020 б).

Нині всі зниклі об'єкти чи території мають інше функціональне призначення. Так, наприклад, на місці військового кладовища зараз розміщена загальноосвітня школа № 5; каплиця Святої Великомучениці Параскеви була знесена під час реконструкції площі перед кінотеатром “Батьківщина”; синагога, яка протягом століть виконувала не лише сакральну, але й релігійну, освітню, оборонну функції, – це нині деякою мірою відновлена будівля, що використовується як приміщення спортивного клубу.

Отже, усі позначені на плані м. Луцька (1937 р.) кладовища нині є зниклими. Серед 11 храмових ландшафтів, відображених на плані, чотири зникли.

За результатами наших напрацювань можемо констатувати, що етап функціонування храмових ландшафтів займає більший часовий проміжок, ніж тафальних, оскільки площі останніх у населених пунктах можуть збільшуватися до певної межі.

В Україні сучасні тафальні ландшафти створюються на периферії, або за межею населеного пункту, однак у результаті еволюції вони “переміщуються”, займаючи серединне місце розміщення.

2.4. Межі сакральних ландшафтів

Знаходження меж (границь) сакральних ландшафтів належить до загальних проблем фізичної географії й конкретно ландшафтознавства. Ситуація ускладнюється тим, що на ці географічні межі накладається суспільний чинник, що надає їм значно більшої континуальності. Та в основі їх виокремлення перебувають саме природно-географічні чинники. Загалом поняття “межа” сприймають як те, що розділяє два предмети або відокремлює один предмет від решти. Це результат дискретності світу або наслідок дискретного уявлення про реальність. Розрізняють межі

класифікаційні (сутнісні), часові й просторові. Залежно від способу, яким вони виражені, межі можуть бути кількісними, якісними, якісно-кількісними. У науковій літературі використовують термін “границя”, який трактують, як поверхня, перехід через яку супроводжується розривом неперервності деяких властивостей із певної кінцевої сукупності або похідних від цих властивостей; при цьому вони самі в усіх точках цієї поверхні та вздовж неї залишаються неперервними, щонайменше, з одного боку, хоча властивості або похідні від властивостей мають розрив на переході через цю поверхню (Гродзинський, 2005 б); невід’ємна властивість географічного континууму; вона не лише розділяє, а й поєднує, оскільки через неї проникають як наближені, так і віддалені впливи (Neef, 1967). Тому тут можна констатувати подвійну функцію границь – бар’єрну та контактну. Це система, яка розділяє дві суміжні системи (Maarel, 1976), а також частина ландшафтної сфери у вигляді простору-часу з набором хронометричних параметрів, що як розділяє, так і поєднує властивості суміжних систем; це концептуальний засіб організації території, з фрактальною структурою, у вигляді смуг із більш високими градієнтами і геофізичним, геохімічним та біологічним різноманіттям (Петлін, 2016 в).

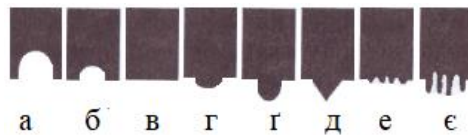
Сакральний ландшафт – це системне утворення, а тому його межі репрезентують горизонтальний поділ різновидових систем. Таку межу доволі спрощено сприймають як сукупність об’єктів, за допомогою яких система відмежовує себе від довкілля (Гнатів & Хірівський, 2010).

Будь-які внутрішні (міжструктурні) або зовнішні (міжсистемні) межі (границі) сакрального ландшафту належать до географічних утворень. Загалом їх трактують взаємодоповнювальними визначеннями, наприклад: усі географічні границі розміщені в континуумі. Вони не відділяють одну від іншої незалежні частини земної поверхні, а є лініями або смугами мінливого вигляду. Границі окремих елементів ландшафту – це лише границі їхніх ареалів, і тільки в цьому значенні вони розуміються. Якщо границі-лінії проводяться для позначення тих географічних границь-смуг, які важко фіксуються, то тоді вони відіграють роль символів реальних географічних границь (Sölch, 1924), тобто використовуються лише як допоміжний методичний прийом (Neef, 1967); будь-яке місце зміни географічних явищ.

Загалом однією з провідних функцій меж ландшафту є те, що вони поділяють його на більш контрастні ділянки (Гродзинський, 2005 б). Саме контрастність відіграє важливу роль у сприйнятті, а також ландшафтній організації сакральних ландшафтів. Міра контрастності межі залежить від того, наскільки відмінні ділянки вона розмежовує, а також від ширини

смуги розмежування. Ступінь виразності/контрастності меж ландшафту змінюється з часом і може залежати від ступеня генетичної наближеності або контрастності сусідніх ландшафтів, а також часу спостереження й масштабу дослідження (Максименко, 2017). Потрібно зазначити, що контрастність в цьому випадку є поняттям суб'єктивним, оскільки залежить від думки дослідника (науковця).

Крім того, форма межі також має суб'єктивний вплив на сприйняття ландшафту. В. Форман (1995) виокремив вісім видів форми меж: сильноувігнута, увігнута, пряма, опукла, сильноопукла, вуглова, тонкохвиляста, грубохвиляста (рис. 2.14).

а – сильноввігнута, б – увігнута, в – пряма, г – опукла, д – сильноопукла, е – вуглова, є – тонкохвиляста, є – грубохвиляста.

Рис. 2.14. Типи форми ландшафтних меж (Forman, 1995)

Прямі межі ландшафту, а також кутові характерні антропогенізованим складникам ландшафту. Хвилясті – комбінація увігнутих та опуклих меж.

Оскільки в географічній дійсності не існує меж, які мають вигляд різкої лінії поділу, то в науковій літературі це поняття визначається перехідною смугою будь-якого утворення (Lautensach & Bögel, 1956); лінії упорядкування, що проектується у географічну реальність нашою думкою (Neef, 1967); географічні структури, де сконцентровані максимальні відмінності визначених природних, природно-ресурсних або соціально-економічних і політичних характеристик (Воловик, 2013).

Оскільки сакральні ландшафти належать саме до ландшафтних утворень, вони характеризуються наявністю ландшафтних меж (границь). Їх часто ототожнюють із граничними геосистемами й трактують як поверхні поділу поєднаних ландшафтів, зміни їх якості, властивостей; а також поверхні, якими ландшафт неначе відділений від інших не ландшафтних географічних утворень (наприклад від прошарків літосфери або атмосфери, які не належать ландшафту). Розрізняють межі горизонтальні – між поєднаними ландшафтами (вони зображені на картах лініями або смугами), а також вертикальні – верхні й нижні, які виявляються в процесі вертикального розгляду ландшафту.

Межі сакрального ландшафту є складними системами, у яких

поєднуються явища різного рівня організації. Характерна риса ландшафтних меж – це те, що вони визначають конфігурацію ландшафту (Гродзинський, 2005 б); певні частини географічного простору, перехідні зони між відносно однорідними ділянками., які забезпечують континуальну організацію геопростору (Воровка, 2016); поверхні, які в просторі відділяють природні територіальні комплекси від сусідніх (горизонтальні межі) та верхніх шарів атмосфери (верхня межа) й нижніх шарів літосфери (нижня межа). Ландшафтні межі є поверхнями поділу ландшафту і його середовища, які представлені складними функціональними системами мембранного типу, що характеризуються явищами емерджентності, континуальності та дискретності, ефектами невизначеності й суб'єктивності, поліфункціональності тощо, а також поділу характеру структуроформувальних відношень (Петлін, 2016 в).

Наведені багатоаспектні трактування меж між територіальними ландшафтними утвореннями надають можливість виокремити їхні головні властивості. Зауважимо, що властивість меж сакральних ландшафтів – це системна категорія, яка формується взаємозв'язками й взаємовідношеннями як із внутрішніми структурними частинами ландшафту, так і з його оточенням (середовищем), і характеризується системними ознаками, спрямованими не лише на поділ якісно відмінних територіальних утворень, а й на їх функціональне поєднання. До головних властивостей належать представлення системної просторової диференційованості географічного середовища, просторова мінливість, проникність, бар'єрність (мембранність), контактність (поєднаність диференційованого, континуальність), структурність.

Щодо конкретно меж між сакральними ландшафтними й дотичними ландшафтними утвореннями інших типів (природних, селитебних, сільських, техногенних тощо), то внаслідок індивідуальних рис саме сакральних ландшафтів ці граничні властивості характеризуються певними особливостями.

Насамперед межі сакральних ландшафтів є утвореннями, котрі відображають системну просторову диференціацію географічного середовища, яке трактують як матеріальний компонент, складений із природних та антропогенних об'єктів. Містить природне й техногенне середовища, тісно переплетені між собою (Рудько & Адаменко, 2008); простір, що оточує природні територіальні системи та людину. Частина земного природного оточення людського суспільства, з якою воно безпосередньо пов'язане в певний момент власного існування й виробничої діяльності; ускладнене природне середовище наслідками діяльності людини, яке географічно організоване (в основі такої

організації поділ територіального простору на дискретні складники-системи), має цільове функціонування й контрольні щодо системи (у тому числі людини) функції (Петлін, 2016 б).

Отже, географічним простором сакрального ландшафту є інші види ландшафтів: природні, селитебні, сільські та ін. При цьому їхні межі є спільними, а не лише сакрально орієнтованими й виконують спільну диференційну роль. Поняття “диференціація” сприймають як зростання різноманіття в системі, а також як поділ, розчленування цілого на різні частини, форми й рівні (Мельник, 2005). Щодо ролі ландшафтних меж, то тут проявляється горизонтальна диференціація як горизонтальна неоднорідність ландшафтної сфери, викликана її структурованістю (Петлін, 2006 б). Проявляється в змінах властивостей і взаємозв’язків від місця до місця, тому однакові впливи в різних геосистемах можуть мати різні наслідки (Шищенко, Гавриленко & Муніч, 2014).

Аналізуючи межі сакральних ландшафтів щодо формування диференційних властивостей у географічному середовищі, можемо констатувати, що спостерігаються дві головні тенденції: коли межі частково збігаються з межами географічних ландшафтних систем (формування сакральних ландшафтів на основі природних сакральних об’єктів: святих джерел, каменів, дерев та ін.) і межі зі значною суб’єктивністю виділення (сакральні ландшафти сформовані на основі храмів, соборів, церков у межах селитебних ландшафтів). Так, у другому випадку (на думку священослужителів) межа сакрального ландшафту проводиться на відстані до 1,5 км від сакрального об’єкта. Ця відстань дає змогу віруючому складу населення дійти до сакрального об’єкта за пів години. Якщо сакральний об’єкт (найчастіше церква) розміщений у межах сільського поселення й іншого не існує, то межа сакрального ландшафту проходить по межі цього поселення.

В обох випадках межа сакрального ландшафту відділяє місця проживання населення, які духовно пов’язані з відповідним сакральним об’єктом, від місць, де таке явище не простежується або є поодиноким.

Загалом виділення меж між ландшафтами ґрунтується на інтерпретації самого ландшафту. Велика частка таких інтерпретацій ландшафту, у т. ч. сакрального, трактується як ділянка/територія, де сформувалась особлива конфігурація природних і культурних елементів. Така територія має межі, що сформувалися внаслідок історичних, етнокультурних, національних та природних особливостей. Межі між ландшафтними утвореннями в такому їх трактуванні проводять там, де обриси одних їхніх культурних складників замінюються на інші. Такі межі, на відміну від генетико-морфологічних меж ландшафту, є певною

мірою суб'єктивними й розмитими. М. Гродзинський (2005 б) вважає, що за генетико-морфологічного трактування ландшафту межі антропогенного походження ландшафтними не вважаються. Крім того, межі можуть бути ландшафтні й не ландшафтні, а також природні та антропогенні. Подекуди межі можуть накладатися, що засвідчує спільність чинників їх формування. Відповідно до наукових напрацювань Е. Нефа (1967), ландшафтні межі є продуктом людського розуму. Тобто ландшафт залишається реальністю, незалежно від того, у яких межах його позначає людина. Самі ж межі ландшафту визначаються й чітко корелюють із науковими завданнями науковця-дослідника.

Оскільки межі сакрального ландшафту характеризуються дуальністю (або збігаються з межами природних ландшафтних систем або відрізняються певною суб'єктивністю), то вони відрізняються також за показником просторової мінливості.

Просторова мінливість меж, які збігаються з природними ландшафтними системами, характеризуються значною просторовою стабільністю й змінюються із просторовими змінами ландшафтних систем.

Просторова мінливість меж, що характеризуються значною суб'єктивністю виділення, більш виражена й значною мірою залежить від релігійних уподобань населення. Прикладами можуть слугувати зміна конфесійної приналежності окремих верств населення, міграційні процеси населення в активній зоні сакрального об'єкта тощо.

Більше того, існують сакральні ландшафти, де центром їх формування є сакральний об'єкт у вигляді цвинтаря. Найчастіше його просторова активність, а отже й межі, найширші, оскільки тут не існує міжконфесійних неузгодженостей. Просторове звуження таких сакральних ландшафтів спостерігаємо у випадку припинення поховань на цвинтарі й поступовому його занепаді.

Межі сакральних ландшафтів характеризуються значною проникненістю. Це не паркан і не суцільна стіна. Оскільки сакральні ландшафти функціонально пов'язані з частиною суспільства, яке експлуатує його, то спостерігається активне перетинання його меж населенням з відповідними духовними потребами. При цьому явище проникненості для меж сакральних ландшафтів явно має сезонні коливання: більш активне в літній період, який спадає взимку; надзвичайно активне під час релігійних свят і спадає в період між ними.

Бар'єрність (мембранність) – ознака й властивість будь-яких географічних меж. Поняття “бар'єр” (від франц. *barriere* – перешкода) сприймають як будь-який засіб, який створює додатковий опір у порівнянні з опором у каналі обміну загалом (Вітер, 2016). Бар'єри для

меж сакральних ландшафтів є багатофункціональними утвореннями. Унаслідок мембранних властивостей вони спроможні гальмувати або загалом зупиняти переміщення певних речовин, а також частки населення як до сакральної системи, так і у зворотному напрямі. Прикладом може слугувати умовна заборона представникам певних конфесій відвідувати сакральні об'єкти, які належать іншим конфесіям. Щодо природних сакральних об'єктів, то тут бар'єрна заборона часто стосується використання важкої техніки, яка здатна порушити функціональну рівновагу сакрального об'єкта (наприклад святого джерела). Крім того, це один із провідних захисних механізмів будь-якої сакральної системи. На сьогодні визначено, що такі бар'єри-межі є структурованими утвореннями, водночас специфіка цієї структуризації, її просторово-часова мінливість залишаються значною мірою невизначеними. Щодо властивості мембранності меж сакральних ландшафтів, то це їх здатність затримувати або значно послаблювати одні речовинно-енергетичні потоки й пропускати інші, тобто це практичний синонім бар'єрності. Залежність мембранної будови меж стверджує, що структурна організація та більшість функцій територіальних систем забезпечуються існуванням меж саме мембранного типу.

Водночас мембрани характеризуються інформаційною функцією. Вони беруть участь у зовнішніх відносинах внутріструктурних складників систем і сакральних територіальних систем як цілісних просторово-часових утворень, тому ті вступають у контакт із середовищем і передають інформацію.

Отже, бар'єрна функція меж сакральних систем – це функція, яка забезпечує надходження речовини й певних верств населення із зовнішнього середовища до ландшафтної системи та у зворотному напрямі:

- вибірково дає змогу чи ускладнює певним речовинам й особам входити до територіальної системи або виходити з неї;

- регулює речовинно-енергетичний обмін між структурними складниками сакрального ландшафту та навколишніми територіальними системами.

Пріоритетною властивістю меж сакральних ландшафтів є їх контактність (поєднаність диференційованого, континуальність). Тут поняття “контактність” означає просторово-функціональне поєднання в межах границь сакральних ландшафтів декількох типів ландшафтних систем (наприклад сакрального й селитебного), а також транспортна, економічна й, нарешті, духовна взаємодія, яка відбувається через ландшафтно роздільні межі. Як наслідок, у просторі таких меж виникає

явище континуальності, що полягає в існуванні взаємозалежності, яка пов'язана із впливом властивостей однієї ландшафтної системи на іншу та формуванні певної “контактної зони”. При цьому чим більш контрастні поєднані й контактуючі системи, тим більш виражена, самостійна, внутрішньо неоднорідна сама “контактна зона” та тим яскравіший і переконливіший прояв просторового континууму.

Континуальність визначається наявністю згладжених переходів, незначних градієнтів, відсутності або розмитості границь. Оскільки одним із головних завдань меж сакральних ландшафтів є надання пріоритетного пересування суспільним групам людей, то щодо цього чинника вони характеризуються максимальною розмитістю, відсутністю перешкод (за винятком природних сакральних об'єктів у важкодоступних, наприклад гірських, районах).

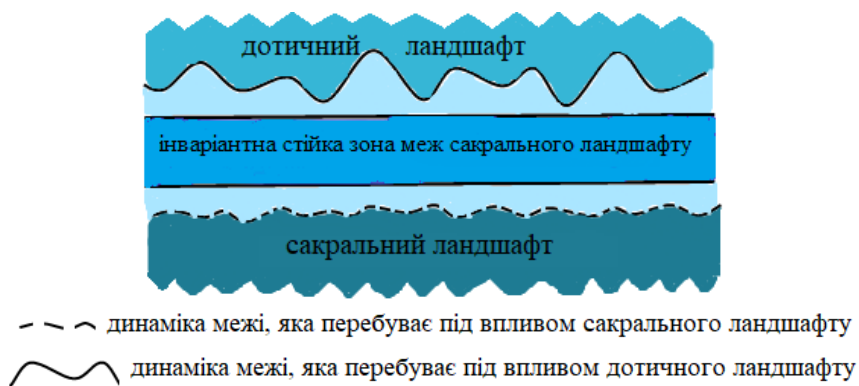
Найчастіше межі між ландшафтними системами вважають лінійними. Водночас їх можна сприймати і як лінійні рубежі контрастності, тобто осі, навколо яких формуються ландшафтні структури контрасту (парадинамічні). Навколо рубежу контрастності формуються ландшафтні територіальні одиниці, які мають форму смуг, а їх сусідство породжує смугасту конфігурацію ландшафтних територіальних систем (Гродзинський, 2008). Отже, навіть сама лінійність свідчить про те, що межі ландшафтних систем мають смугасту структуру, тобто їм притаманна властивість структурності. Поняття “структурність” розглядалось у підрозділі 2.2. Можна додати, що найчастіше цю властивість системи сприймають як ту, що забезпечує внутрішні зв'язки між її складниками, а в розширеному – існування в системі її відмінних частин, пов'язаних між собою (Гродзинський, 2005 а). Тобто це явище, яке свідчить про те, що в певному утворенні існує структура зі зв'язками між її складниками (Петлін, 2009).

Структурність меж сакральних ландшафтів полягає в тому, що як перехідні смуги між дотичними різноякісними ландшафтними системами вони характеризуються структурною організованістю, котра виникає внаслідок поступового переходу від сакрального ландшафту до дотичної територіальної системи. Структурними складниками у випадку формування сакрального ландшафту на основі природного сакрального об'єкта є центральна ділянка межі й два бічних складники, які перебувають під контролем дотичних ландшафтних систем. У випадку, коли сакральний ландшафт формується на основі створених людиною сакральних об'єктів (храми, собори, церкви та ін.), структура їхніх меж формується на основі як природних (межі генетично-морфологічних ландшафтних складників), так і суспільно контрольованих властивостей.

Як наслідок, виникають структури, які характеризуються значною просторовою й функціональною динамічністю. Вони містять також центральну структуру у вигляді найбільш стійкої ділянки межі-смуги та дві найбільш динамічні бічні, які перебувають під контролем дотичних ландшафтних систем. Такі бічні структури періодично проявляють значну динамічність у вигляді активізації потоку прочан або спаду динамічної активності у вигляді затухання цих потоків.

При цьому динаміка межі з боку сакрального ландшафту характеризується значно меншою динамічністю, ніж межі, які перебувають під впливом дотичного ландшафту. Таке явище виникає внаслідок значної функціональної стабільності сакрального об'єкта, який і формує сакральний ландшафт, і значно більш активної динамічності дотичних ландшафтів насамперед унаслідок динамічності населення, котре використовує певний сакральний ландшафт з духовною метою (рис. 2.15).

Межі (границі) сакральних ландшафтів рухомі, мінливі, оскільки проходять по об'єктах, які водночас належать і не належать цій системі. Більше того, існує думка, що кожна функція системи задає свої границі. Тому система відокремлена від навколишнього середовища не чіткою лінією, а простором, який є сукупністю границь, утвореною функціями системи.

Рис. 2.15. Структура меж сакрального ландшафту

Оскільки головними функціями сакрального ландшафту є зовнішній вияв властивості та внутрішнього змісту центрального сакрального об'єкта, що спрямовані на збереження й розвиток сакральної системи, то такими є надання духовно орієнтованих послуг і просторово-

часова стабільність. Такі функції взаємодоповнювальні, оскільки перша без другої втрачає зміст. Отже, функції сакрального ландшафту спрямовано контролюють місцеположення й структурну організованість своїх меж. При цьому духовно орієнтовані послуги спрямовано визначають параметри меж, а функція стабільності забезпечує їх надійність, тобто здатність сакральних територіальних систем на конкретному етапі соціально-економічного розвитку виконувати суспільно-соціальні функції.

Однією з найбільш провідних властивостей меж сакральних систем є їх спонтанна й суспільно контрольована впорядкованість. Так, наприклад, науковий факт упорядкованої складності границь свідчить, що територіальна взаємопов'язаність дотичних ландшафтів, їх просторова впорядкованість на границях суттєво вищі, ніж в умовному центрі.

Оскільки поняття “упорядкованість” – це властивість систем, яка відображає різноманіття системоформувальних елементів і відношень між ними, є кількісним показником структури у вигляді структурної негентропії, а також ступенем систематизації внутрісистемної інформації (Петлін, 2016 б), то впорядкованість сакрального ландшафту є його властивістю, котра відображає різноманіття структурної наповненості й відношень між ними. Тобто чим вища структурна організованість сакрального ландшафту, тим він більш упорядкований і тим більш упорядковані його межі.

РОЗДІЛ 3.

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ТАФАЛЬНИХ ЛАНДШАФТІВ

3.1. Стан вивченості та зміст поняття “тафальний ландшафт”

Тафальні ландшафти є унікальними й водночас організаційно-специфічними, чітко відокремленими складниками географічного простору, які слугують об’єктивним літописом розвитку суспільства. Різноманітність світосприйняття в людей Євразії, Америки, Африки, Австралії в різні періоди розвитку соціуму зумовило формування різноманітних за обрядом, організаційною структурою ландшафтів поховань.

Термін “тафальний” походить від грецького τάφος (поховання), ταφής (могила). Він етимологічно споріднений з розділом палеонтології тафономією, – що вивчає закономірності переходу органічних решток із біосфери в літосферу під дією геологічних та біологічних процесів. В історії й географії широко вживається поняття “некрополь”, що в перекладі з грецької означає могильник, кладовище. В українській мові використовуються поняття “кладовище”, що етимологічно пов’язане зі словом “класти”, “цвинтар” – “кладовище”, “церковний двір” у перекладі із середньогрецької – місце спокою (Мельничук & Болдирев, 1985, 1989, 2006).

Некрополістика як галузь історичної науки досліджує інформаційний потенціал усіх поховальних пам’яток від доісторичних часів до сьогодення (Томазов, 2010). Некрополі є очевидцями існування нині зниклих культурних спільнот в межах реальної території (Ровенчак, 2008). Давні поховання розглядаються переважно в рамках науки археології, яка ставить за мету вивчення культури регіону (територіальної системи). Сакральне ландшафтознавство досліджує саму територіальну систему, її фізико-географічні та суспільно-географічні аспекти розвитку; у контексті вивчення тафальних ландшафтів – історико-географічні особливості формування, структуру, просторово-часову організацію, екологоорієнтоване планування досліджуваних систем.

Аналіз літературних джерел засвідчує, що тафальний ландшафт розглядався переважно в руслі культурної географії (Francaviglia, 1971; Hannon, 1973; Zelinsky, 1976). Я. Качмарек (2002) вичаючи некрополі поділяє їх на групи, які охоплюють простір матеріальної культури (локалізація й розташування цвинтарів, їх значення у територіальному розвитку поселень, зразки екстер’єру для історії мистецтва); простір культури зустрічі (історична спадщина для суспільних процесів, вшанування, регіональна пам’ять, долі людей, родинна пам’ять, власна ідентичність, сенс буття). Ф. Кніффен (1967) досліджував некрополі

США; В. Жадько (2005) – України. Значення некрального простору висвітлено в праці С. Бхардвадж (1987). О. Бейдик, Н. Майборода (2008) вивчали сучасну картину територіального розміщення найцінніших національних некрополів та історичні передумови їх розвитку й розмаїття. Науковці розглядали некрополі як специфічний складник рекреаційно-туристського поля та суттєвого екскурсійно-пізнавального, історико-архітектурного, національно-патріотичного, духовно-виховного туристського ресурсу. К. Парк (1994) проаналізував зв'язок релігії й ландшафту, виділяючи у тому числі ландшафти смерті, характеризуючи сакральні місця. Л. Прайс (1966) у своєму дослідженні кладовища відносив до культурних ландшафтів, які регіонально вирізняються площею, просторовою структурою, маркувальними ознаками. Автор за результатами детальних польових робіт на 214 кладовищах у південно-східній частині штату Іллінойс запропонував класифікацію кладовищ, ураховуючи їх площу та період найбільш активного використання.

У ландшафтознавстві поняття “тафальний ландшафт” запропоновано В. Воловиком (2000). Дослідником обґрунтовано таксономічну систему типологічних одиниць класу тафальних ландшафтів, яка ґрунтується на класифікації археологічних пам'яток, зокрема поховань, їх сумісності з певними типами ландшафтних місцевостей.

Тафальний ландшафт доцільно досліджувати як підклас сакрального, оскільки пов'язаний з обрядом, ритуалом, символом, міфом. До того ж це – глибоко культова територіальна система. Поховання, зокрема кургани, гробниці, саркофаги, сакралізують природну, природно-антропогенну, антропогенну систему й характеризуються здатністю обмежувати реальний простір. Структурна організація таких систем ґрунтується на принципі поляризації функцій, який указує на несумісність розміщення тафального ландшафту, скажімо із промисловим, гірничо-видобувним.

Тафальний ландшафт є складною природно-антропогенною чи антропогенною системою, що має чіткі межі, охоплює поховання, природну, антропогенно-техногенну складові частини, людину чи групу людей, які через перцепційні чинники вважають таку систему об'єктом поклоніння та пошани (Міщенко, 2019 а, б). У контексті дослідження тафальних ландшафтів до перцепційних чинників належать культурне, релігійне, ідеологічне, індивідуально-сакральне сприйняття ландшафту.

Поховання маркують географічний ландшафт надаючи йому сакральних властивостей. Вони слугують елементом культури, історії та

традицій різних поколінь, а також центральним визначальним, сутнісним складником тафального ландшафту, який визначає його структуру, властивості, функціональне призначення.

3.2. Класифікація тафальних ландшафтів

Класифікацію досліджуваних систем доцільно проводити виходячи із особливостей поховань за такими ознаками: характеристикою поховальних споруд, періодизаційною хронологією, охоронним статусом (рис. 3.1).

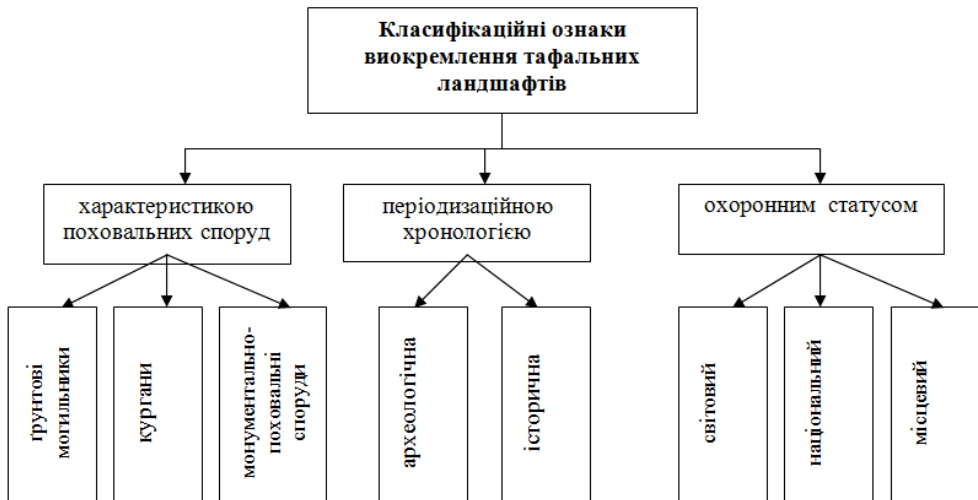

Рис. 3.1. Класифікаційні ознаки виокремлення тафальних ландшафтів*

*Розробка автора.

За обрядом поховання розрізняють інгумаційні (трупопокладення) та кремаційні (трупоспалення) поховання. Інгумація – найбільш давній спосіб поховання, який нині вважається більш насиченим біблейською символікою та, залежно від конфесійної належності, відрізняється комплексом культових атрибутів. Обряд кремації широко використовувався ще в язичників. У Європі з приходом християнства кремація на деякий час була призупинена, оскільки церква трактувала цей спосіб поховання як язичницький. Однак після розповсюдження інфекційних хвороб, коли кремація стала необхідністю такий обряд було відновлено. Нині різноманітні конфесії по-різному ставляться до цього ритуалу, зокрема буддисти, індуїсти та язичники його пропагують; мусульмани й іудеї повністю заперечують. Католики та інші християнські

конфесії надають перевагу інгумації, однак не заперечують щодо кремації.

Під час поділу тафальних ландшафтів за характеристикою поховальних споруд можна використати наявні класифікації археологічних пам'яток, які потрібно адаптувати до класифікації сучасних поховань. За цією ознакою доцільно виокремити ґрунтові могильники, кургани, монументально-поховальні споруди.

Ґрунтові могильники – давній та переважаючий тип поховань із найдавніших часів до наших днів, який пов'язаний із релігійними й іншими світоглядними уявленнями стародавнього та сучасного суспільства. Такі поховання відрізняються від курганів відсутністю надмогильних споруд. Тому ґрунтові могильники, зазвичай, виявляють випадково або з використанням природничо-наукових методів, під час проведення розвідок. Це ґрунтові ями, подекуди викладені всередині деревом або каменем.

У тюркських мовах словом “курган” означають круглу могилу; могильні пагорб, насип; могильний будинок-укріплення (Скорий & Кислий, 2008). Кургани – давні складні похоронні комплекси, де фіксується від одного до кількох десятків поховань. В Україні більшість із них – невеликі за розміром, висотою 1–2 м, діаметром 10–30 м. Насип може містити в собі різноманітні поховальні споруди (кам'яні скрині, зруби, ями, катакомби, склепи, тощо), мати видовжену або округлу в плані форму. Такі поховання добре помітні на рівні ландшафту. Кургани споруджували з ґрунту, дерева, ґрунту та каменю або лише з каменю. У давнину кургани нерідко обмежували кам'яним, глинисто-муловим кільцем, ровом. У XIX ст., коли інтенсивно здійснювалося розорювання земель, насамперед степової зони України, багато з таких поховань було знищено, змінюючи історичний ландшафт цієї території.

До монументально-поховальних споруд можна віднести як давні так і сучасні поховання, зокрема мегаліти та постмегалітичні споруди.

Поняття мегаліт (від грец.) – великий камінь, як науковий термін ужито в 1830 р. Р. Гербертом у статті, яка стосувалася пам'ятників Англії та французької Бретані.

Мегалітами називають археологічні споруди, зведені за подібною технологією з необроблених або слабкооброблених великих каменів вагою подекуди до кількох сотень тонн. Їх історичним прототипом слугують поховання в природних печерах, які нерідко закривалися фасадною плиткою. Серед таких поховальних споруд виділяють менгіри, дольмени, кромлехи, гробниці та кам'яні галереї.

Термін “мегалітичні гробниці” використовується також для надземних склепів, незалежно від розміру окремих каменів у їх конструкції (Кислий, 2009). Широко відомі давні підземні гробниці та з’єднані з ними надземні заупокійні святилища в Єгипті. Гробниці як вид поховальних споруд належать переважно до археологічних пам’яток. Однак трапляється, що сучасні поховання формують у вигляді гробниці.

Менгір (від англ.) – стояче каміння – продовгуватої форми камінь чи кам’яний блок, пересічно на 1/5 висоти вертикально вкопаний у ґрунт, нерідко трапляється групами, алеями (паралельних рядів). Окрім, функції поховальної споруди, менгіри слугували астрономічними маркерами для позначення місць сходу й заходу Сонця та Місяця у важливі дати мегалітичного календаря. Локальною формою менгіру слугує вішап – менгір у формі риби, відомий на Кавказі. У Франції, на Піренейському півострові й у Криму менгірам надавали антропоморфного вигляду. Крім того, серед постмегалітичних локальних менгірів можна виокремити рунічні камені, кам’яні хрести.

Рунічний камінь – це менгіри з необробленого каменю або природного валуна з вирізаним на ньому текстом (руною) переважно релігійного змісту.

Кромлехи (від валлійського *crom* – коло, *lech* – камінь) – споруди з велетенських (до 6–7 м висотою) окремих каменів, що утворюють одне чи кілька концентричних кіл. В англомовній літературі термін “кромлех” може використовуватися для позначення всіх категорій мегалітичних камерних гробниць (Кислий, 2009). Зазвичай, коло складається з непарної кількості каменів. У середині кола кромлеха часто розміщені поховання, проте це лише одна з функцій цих споруд. Каміні, із яких складається кромлех, можуть бути як довгастої форми в стилі менгіра або абсолютно безформними валунами. Подекуди кромлехи мають складнішу будову – камені, що їх складають, можуть бути попарно або по три, разом перекриті горизонтальними плитами згори. Найбільш відомі кромлехи в Стоунхеджі, Ейвбері (Велика Британія), Карнак (Франція).

В Україні біля с. Мар’ївка Дніпропетровської області зафіксовано кромлехи навколо поховань у вигляді курганів. В одному з курганів навколо центрального поховання на рівні похованого горизонту зафіксовано два концентричні, що викладені з вапнякового необробленого каміння (Піоро, 1999).

Дольмен (від бретон.) – кам’яний стіл – стародавня поховальна споруда з декількох вертикально вкопаних у ґрунт кам’яних брил, перекритих горизонтальною плитою (Смолій, Федорченко & Цибух, 2006). Трапляється, що вхід у дольмен загороджений великою кам’яною

плитою або двома кам'яними плитами з невеликим отвором округлої або еліпсоподібної форми між ними. Наприклад, відомий дольмен Сото (Іспанія) має довжину близько 30 м. Вхід загороджує гранітна плита 3,5 м висотою. Зараз дольмени здебільшого перебувають у відкритому вигляді, однак у часи, коли вони будувалися, покривалися шаром ґрунту, формуючи так звані кургани.

Подекуди до дольменів прибудовували коридор із вертикально вкопаних у ґрунт кам'яних плит, які перекривалися монолітами або складним склепінням із великих плоских каменів, формуючи так звані галерейні гробниці. Над такою спорудою насипався курган. Наприклад, Ньюгредж, розміщений у долині р. Бойн (Ірландія), де навколо гробниці були вкопані великі камені, формуючи коло діаметром 104 м. Дольмени поширені в Західній Європі, зокрема Німеччині, Данії, Скандинавії, Голландії, Великобританії, Франції, Іспанії, Португалії, а також у басейні Чорного моря – Болгарії, Криму, Кавказі. На північно-східному боці городища Богит, яке розташоване на товтровому кряжі (Тернопільська область, Україна), є дольмен – споруда з кількох величезних каменів, поставлених вертикально й перекритих зверху ще одним.

У постмегалітичний період широко почали споруджувати меморіальні пам'ятники у вигляді стелл, скульптурних композицій. Поховальні споруди відомих діячів збереглися до нашого часу й стали символами минулої епохи.

Із запровадженням християнства під час правління княгині Ольги зростає кількість монастирів та храмів, де здійснювалися поховання і навколо яких з'являються цвинтарі, почали встановлювати перші надгробні хрести. Спочатку їх виготовляли з дерева, пізніше на кам'яну стеллу почали наносити зображення розп'яття Христа.

Кам'яні “козацькі” надмогильні хрести виготовлялись із урахуванням ресурсів регіону, найчастіше з м'яких порід каменю, зокрема пісковика чи вапняку. Загалом, вирізняють кілька типів “козацьких” кам'яних хрестів. Найбільш ранні за часом мали прямокутні, заокруглені або трикутні рамена. Пізніші хрести – із трилистими закінченнями на раменах.

Гробниці та захоронення знатних людей із часом набували вигляду мавзолеїв й усипальниць, пізніше почали споруджувати храмові комплекси, у які входили собор та каплиця. Соціальний статус людини завжди накладав відбиток та впливав і вигляд поховальної споруди.

На рубежі XVIII–XIX ст. закладалися провідні аспекти формування та функціонування сучасних тафальних ландшафтів. Тоді на

околицях великих міст формувалися меморіальні парки й кладовища. Останні стали впорядкованою системою захоронення, яка функціонує й нині.

У наш час поховальними спорудами вважають стелу, хрест, плиту, каплицю або скульптуру, яка сформована на могилі. Особливості поховальних споруд залежать від релігійної належності людини. Так, у мусульман установлюють пам'ятники з білого та рожевого граніту, у православних – використовують чорні стели. У країнах Західної Європи й в Америці традиційні поховальні споруди зазвичай прості у вигляді невеликого хреста або стели серед зеленого газону.

У європейській практиці розміри та типи пам'ятників й інших поховальних споруд стандартизовані. Так, у Німеччині законодавчо діють норми площі для різних типів могильних ділянок. На деяких європейських кладовищах формують ділянки для поховання типу “американських”, що містять невеликі наземні плити, а також екологічні зони, де висаджують дерева. Санітарний термін на кладовищах Європи визначається низкою чинників, а саме: ґрунтові умови, “нестача землі на кладовищі” – та зазвичай становить від 15 до 25 років, що відповідає терміну оренди місця поховання. Висока частка кремацій у країнах Європи дає змогу економити загальну площу тафального ландшафту.

Періодизація – поділ процесів розвитку на основні періоди, що якісно відрізняються один від одного (Мельничук, 1974). Виділяють археологічну, антропологічну, історичну, геологічну періодизації.

Відомі представники української палеогеографічної школи М. Веклич, П. Гожик, О. Адаменко, А. Богуцький, ландшафтознавці М. Гродзинський, В. Петлін, О. Маринич указували на циклічність розвитку природного середовища (глобальні зміни, ритміка, етапність), а також провідних закономірностей розвитку ландшафтів, зокрема прогресивність, необоротність, поступовість, довготривалість, спадковість, зональність.

Загалом, теоретичні аспекти щодо системності історії з моменту становлення людського суспільства, його розвитку, трансформації, функціонування на сучасному етапі не доопрацьовані.

Критерії виокремлення тих чи інших періодів можуть бути різними – від фізично-календарного характеру часу (роки, десятиліття, століття, тисячоліття тощо) до рубежів, які пов'язані зі змінами суспільних устроїв, форм господарювання, ідеологій, засобів виробництва способів комунікацій, екологічних трансформацій тощо (Зашкільняк, 2011).

У контексті нашого дослідження під час вивчення особливостей і класифікаційних ознак тафальних ландшафтів доцільно виокремити археологічну та історичну епохи їх формування (Мищенко, 2019 б).

Археологічна періодизація охоплює вивчення таких об'єктів, як кургани, могильники, мегаліти; історична – окремі поховання та некрополі, кладовища, місця масових поховань.

Археологічна періодизація, полягає в поділі всієї історії України, а з певними поправками – і Волині на кам'яний, мідно-бронзовий, ранній залізний віки, раньослав'янський час й епоху переселення народів, Києворуський і Волинсько-Галицький періоди, Козацьку добу (Кучинко, 2005). Кожен із них поділяється на окремі періоди й культури. Археологічна періодизація – один із методів вивчення та систематизації тафальних ландшафтів минулого і їх складових частин, зокрема курганів, могильників, мегалітів.

На думку археологів, з усіх наявних курганів 70–80 % споруджені племенами ямної культурно-історичної спільності доби енеоліту-бронзи, 1–2 % – племенами катакомбної культурно-історичної спільності (середня бронза), 8–9 % – іншим населенням доби середньої та пізньої бронзи, 2–3 % – скіфами, 2–3% – середньовічними кочовиками (Скорий & Кислий, 2008).

Розглянемо тафальні ландшафти, які сформовані в різні історичні часи у Волинській і Рівненській областях. Ландшафти племен культури кулястих форм період енеоліту мали різний характер поховань. Так, у Литовежі, Хотячеві Волинської області; Добриводі, Межиріччі, Рівному, Острозі Рівненської області відомі тілопокладні поховання в гробницях із плит та блоків. В Іванні, Городку виявлено поховання в ґрунтових ямах.

Племена епохи бронзи городоцько-здобвицької культури, що населяли територію історичної Волині, здійснювали поховання в ґрунтових ямах, а також у кам'яних гробницях. Такі поховання відомі в селах Верхів, Глинськ, Здобвиця, Забороль, Княгинін, Мокре та м. Берестечку в Рівненській та Волинській областях. Поховання стжижовської культури були у вигляді як ґрунтових, так і курганних могильників. Курганні могильники відомі в Боратині Волинської; Городку, Жорневі Рівненської областей.

Серед могильників тшинецької й комарівської культур (бронза) волинської групи виділяють курганні та ґрунтові. Кургани відомі в селах Скірче, Черськ і Шепель Волинської; Забороль, Дитичі, Карпилівка та ін. Рівненської областей. Вони мали висоту від 0,5 до 1,5 м. У більшості з них фіксувалися тілопокладання, а в Шепелі – тілоспалення (Кучинко, 2005). Лужицькі, могилянські, милоградські могильники Волині (ранній залізний вік) також були двох типів – курганні та ґрунтові й біригуальні – інгумаційні і кремаційні (Захарук, 1956).

Для поховального обряду поморсько-кльшових племен Волині характерним було лише тілоспалення (Кучинко, Охріменко & Златогорський, 2017). Крім того, тафальні ландшафти цього періоду приурочені до піщаних підвищень серед лук.

Поховання носіїв культури Луки-Райковецької (Давньослов'янський та Ранньосередньовічний період) мали кремаційний характер у вигляді курганів, які відмежовували по всьому периметру канавою.

Поховання історичної Волині X – середини XIV ст. були у вигляді курганів і захоронень. Нині тут зафіксовано 55 курганных некрополів, які розміщувалися на відстані 1–1,5 км від поселення. Ранні кургани волинян розташовувалися у низовинах, а пізніші – на підвищеннях. Курганні споруди були округлої форми, діаметром 4–20 м, пересічною висотою від 0,5 до 2 м. Подекуди насипи оточувалися валунами, як у селах Басів, Кут, Головне, а також обгороджувалися дерев'яними кілками, як у селах Білів і Кормин, чи обводилися ровом, як у селах Берестяне та Білів (Кучинко, 2005).

У період XII–XIV ст. підкурганних поховань стає дедалі менше в порівнянні з ґрунтовими, що пояснюється утвердженням християнства в регіоні. Християнський обряд забороняв насипати над могилами кургани. Завершився ж процес еволюції поховального обряду в XIII–XIV ст., коли християнізація утвердилася навіть у найвіддаленіших поліських районах, що зумовило домінування ґрунтових некрополів.

У XVII–XVIII ст. формуються військові, морські, тюремні, інфекційні кладовища (Воловик, 2013).

Сучасний український тафальний ландшафт створюється та функціонує відповідно до ст. 23 Закону України “Про поховання та похоронну справу” (2004). Відповідно до цього Закону, у місцях поховання можуть бути відведені сектори для почесних поховань, поховання померлих (загиблих) військовослужбовців (сектори військових поховань), а також сектори для поховання померлих за національною чи релігійною ознакою. Відповідно до Державних санітарних правил і норм, кладовища повинні бути розміщені в приміській зоні (Державні санітарні правила та норми “Тігіснічні вимоги щодо облаштування і утримання кладовищ в населених пунктах України”, 1999).

Велика кількість тафальних ландшафтів має охоронний статус, тобто є територіями та об'єктами культурної спадщини. За охоронним статусом тафальні ландшафти можна систематизувати за ієрархічними рівнями, зокрема світового, національного, місцевого. Найбільш відомі мегаліти перебувають під охороною країни. Кургани як унікальні складові

частини тафального ландшафту, які свідчать про споконвічну обжитість земель, часто мають власну назву, а також слугують орієнтирами на місцевості. Їх охоче оглядають туристи.

Світовий рівень охоплюють об'єкти всесвітнього визнання та значення, до яких належать комплекси Києво-Печерського історико-культурного заповідника, та Софія Київська, які з давніх часів слугували усипальницею князів і вищого духовенства. До переліку об'єктів та територій, що мають національне значення, входять меморіальні комплекси, некрополі, невеликі кладовища, а також окремі поховання. Наприклад, Байкове кладовище (Київ) – пам'ятка історії національного значення, комплекс пам'яток на місці масового знищення мирного населення та військовополонених в урочищі Бабин Яр під час гітлерівської окупації (Київ), меморіальний комплекс “Вічна слава” (Луцьк), могила Кошового отамана Осипа Гладкого (Новоград-Волинський) й ін.

Велика частка поховань українців, які загинули внаслідок російської агресії, безперечно, є частиною нашої історії й у майбутньому ввійдуть до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

3.3. Тафальний ландшафт у структурі міста

Будь-яке місто, яке має давню історію, – це “місто на цвинтарі”. Упродовж історії на міських і приміських територіях постійно виникали нові кладовища та зникали старі. Дослідження некрополів у межах будь-якого міста має не лише наукове значення, а й слугує важливим чинником у системі містобудування й архітектури, у садово-парковому плануванні, визначенні розміщення систем комунікацій комунального господарства тощо. Процес урбанізації призвів до того, що тафальні ландшафти, які в минулому були в приміській зоні, нині містяться в структурі міста, загострюючи земельно-ресурсні, екологічні, етичні проблеми. Крім того, кладовища, які є основною складовою частиною тафального ландшафту, слугують індикаторами властивостей міста, у структурі якого вони розміщені, оскільки вказують на численність населеного пункту, а також його межі на певному відтинку часу.

Тафальні ландшафти в структурі міста можуть бути одним із небезпечних чинників забруднення довкілля патогенною мікрофлорою, тому екологічний стан таких територій повинен стати об'єктом постійних моніторингових спостережень.

За функціональним статусом поховань міські кладовища поділяють на відкриті (здійснюється поховання), частково закриті

(поховання проводяться на орендованих до закриття кладовища ділянках), закриті (поховання не проводяться), зниклі (поховання на поверхні ґрунту не фіксується). Системи, у складі яких містяться відкриті, частково закриті й закриті кладовища, можна віднести до ландшафтно-технічних систем; зниклі кладовища – до власне антропогенних ландшафтів, що частково використовуються під забудову промислових і житлових споруд, створення парків.

Безперечно, місто, котре розвивається, із часом розширює свою територію, у тому числі за рахунок площі ліквідованих, тобто зниклих цвинтарів. На місці зниклих тафальних ландшафтів формуються дорожні, селитебні, промислові, а надмогильні споруди подекуди використовувалися для заощення тротуарів і майданчиків (Мищенко, 2019 а).

У давнину міські кладовища виконували лише поховальну функцію, другорядною ж була естетична. На відміну від теперішніх кладовищ, давні не мали газонів, декоративних посадок, а могильні маркери були прості й інформативні. Відмінною рисою сучасних кладовищ слугують кластери могил, які чітко відмежовуються один від одного.

Відповідно до державних будівельних норм (1992), земельна ділянка, яка відводиться під кладовище традиційного поховання, повинна мати площу з розрахунку 0,24 га на 1 тис. осіб у місті й 0,1 га на 1 тис. – у сільській місцевості, кладовища урнових поховань – 0,02 га на 1 тис. осіб.

На цвинтарях змінюється ґрунтовий та рослинний покриви, оскільки ями під поховання копаються на глибину 1–1,5 м, тому всі горизонти ґрунтового покриву, а також частково підстильні породи виймаються й у подальшому повертаються зміненою структурою, формуючи ущільнені техногенні суміші (Воловик, 2013).

У більшості розвинутих країн кладовище слугує складником планувальної структури міста та разом із його зеленими насадженнями стає частиною рекреаційного каркасу.

Видовий склад рослинного покриву кладовищ змінювався з часом. Так, наприклад, наприкінці XIX ст. саджали плодові дерева: черешню, сливу, горіх, а також вербу, ялину (Кушнір, 2006). У XX ст. на українських цвинтарях почали висаджувати деревні рослини, що мають пірамідальну, повислу, кулясту або сланку крону, зокрема тую західну, ялівець звичайний, ялину колючу, ялину сизу, ялину звичайну, березу повислу. На території міських кладовищ фіксуються дерева середньої висоти, пересічно – 10–20 м, котрі насаджують біля входів, а також використовують для створення алей, високих захисних зелених стін і смуг

по периметру кладовища. Низькорослі деревні рослини 5–10 м та кущі 0,5–5 м використовуються у квітниках, другорядних алеях. Могильні кластери оздоблюють одно- й багаторічними рослинами, зокрема барвінок малий, який створює щільний покрив, флокс шилоподібний, що може розвиватися на будь-яких ґрунтах і переносить посуху й низькі температури, нарцис, примулу та ін.

На сучасному етапі розвитку соціуму з метою раціонального використання території міста проводиться його зонування, тобто встановлення територіальних зон за видами переважного, супутнього й допустимого використання території, а також визначення умов та обмежень забудови земельних ділянок для містобудівних потреб. Відкриті, закриті, частково закриті кладовища містяться в територіальній зоні кладовищ (зона розміщення об'єктів третього класу санітарної класифікації).

У санітарно-захисних зонах не можна допускати розміщення:

- житлових будинків із придомовими територіями, гуртожитків, готелів, будинків для приїжджих;
- дитячих дошкільних закладів, загальноосвітніх шкіл, лікувально-профілактичних й оздоровчих установ загального та спеціального призначення зі стаціонарами, наркологічних диспансерів;
- спортивних споруд, садів, садівничих товариств;
- джерел централізованого водопостачання, водозабірних споруд, споруд водопровідної розподільної мережі.

Зниклі кладовища в сучасній планувальній структурі українських міст, зазвичай не враховуються.

До провідних чинників функціонування тафального ландшафту в структурі міста належать:

- фізико-географічні умови, які визначають особливості ділянки, відведеної під кладовище. Ця територія не повинна піддаватися дії зсувів та обвалів, затоплюватися чи підтоплюватися талими, дощовими й паводковими водами та повинна характеризуватися легкоаерованими ґрунтами, мати схил у протилежний бік від населеного пункту й відкритих водоймищ, які використовуються для господарсько-побутових потреб. Під час проєктування та використання тафального ландшафту потрібно враховувати й гідрогеологічний чинник, де максимальний рівень ґрунтових вод від поверхні ґрунту повинен бути не меншим ніж 2 м. У випадку перевищення рівня ґрунтових вод понад 2 м від поверхні ґрунту земельна ділянка вважається непридатною під кладовище (Державні санітарні правила та норми..., 1999);

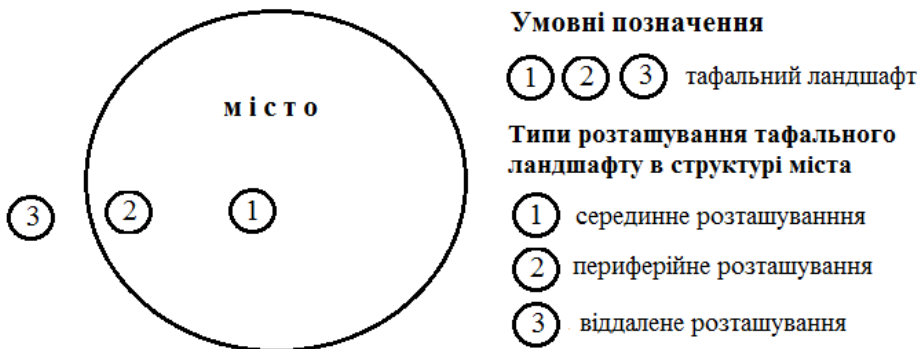
– соціально-економічні умови насамперед характеризуються поглинанням тафального ландшафту системами іншого функціонального призначення. Із розвитком міста, коли зростає густина його населення, виникає необхідність збільшення кількості кладовищ, а також їх площі;

– санітарна відповідність, зумовлена тим, що санітарно-захисна зона від території кладовища до житлових і громадських будівель, зон відпочинку, а також колективних садів та городів повинна бути не меншою ніж 300 м (Державні санітарні правила та норми..., 1999);

– транспортна доступність слугує обов'язковою умовою функціонування тафального ландшафту;

– наявність храмових комплексів, що посилює сакральність тафального ландшафту.

Географічне положення тафального ландшафту в структурі міста залежить не лише від фізико-географічних, економіко-географічних чинників, а й також від площі та історії розвитку населеного пункту. Відповідно до закономірностей просторового знаходження тафального ландшафту в структурі чи за межами міста, доцільно виокремити такі його типи розташування, як серединне, периферійне, віддалене (рис. 3.2).

Рис. 3.2. *Типи розташування тафального ландшафту в структурі міста**

*Розробка автора.

Серединне розташування тафального ландшафту в просторовій структурі міста пов'язано з історичним розвитком населеного пункту. Тоді, коли площа міста збільшувалася, на місці кладовищ формувалася промислова, житлова забудова, а також парки та сквери. Більшість із таких кладовищ за функціональним статусом належать до зниклих, подекуди на їх місці створюють меморіальні комплекси (Міщенко, 2019 а). Однак у середній частині міста трапляються закриті, напівзакриті,

а також відкриті кладовища. Велика частка таких кладовищ розміщена біля церков.

Периферійне розташування тафального ландшафту в структурі міста, безперечно, пов'язане з історією розвитку населеного пункту, а також із формуванням у суспільстві правил і норм щодо відстані кладовищ від житлової забудови. Прийняття таких вимог пов'язано з необхідністю попередження епідемій інфекційних захворювань. Збільшення площі міста призводить до формування житлових зон біля таких кладовищ. Урбопроцеси зумовлюють необхідність перенесення таких кладовищ та створення на їх місці зелених зон.

Віддалене від міста розташування тафального ландшафту є найбільш оптимальним і відповідає Державним санітарним правилам та нормам санітарно-захисної зони. Кладовища за межами міста почали створювати ще з середини ХХ ст. Наприклад, відкрите луцьке міське кладовище розміщене в с. Гаразджа Луцького району. Крім того, за межами міста можуть зберігатися тафальні ландшафти, що мають різний функціональний статус, конфесійну чи іншу приналежність і відповідати різним відтинкам часу створення та функціонування.

Наші дослідження засвідчують, що кожна релігійна громада, яка населяла українське місто у ХХ ст., мала окрему площу для поховання. Отже, створювалися кладовища, які мали певну конфесійну чи іншу приналежність, або в межах одного кладовища виокремлювали кластери. Так, наприклад, у м. Луцьку 1940 р. нараховувалося 10 кладовищ, із них три на той час вже були закриті. Подекуди площу одного кладовища ділили між різними релігійними конфесіями (табл. 3.1).

Аналізуючи схематичний план м. Луцька 1907 р. (Весь Юго-Западный край..., 1907), матеріали Державного архіву Волинської області та розміщення зниклих кладовищ рис. 3.3 можемо констатувати, що більшість із них окреслювали межі давнього міста. Крім того, цвинтарі створювалися й біля церков та каплиць.

Найдавніше луцьке кладовище було розміщене на території замку Любарта. Воно сформоване на погості церкви Іоанна Богослова, зведеної в останній чверті ХІІ ст. (Головний замок).

У південному нефі церкви Іоанна Богослова істориками зафіксовано давньохристиянські поховання. На ділянці поміж Владичою вежею й апсидою церкви розмістилися в минулому єпископські склепи (гробниці). Крім того, тут перебував так званий князівський некрополь луцької гілки Рюриковичів-Гедиміновичів (Сайчук, 2005).

Таблиця 3.1

Кладовища м. Луцька, 1940 р.*

№ Кладовища	Адреса розміщення	Конфесійна чи інша приналежність	Загальна площа, га	Функціональний статус	Невикористана площа, га
1	вул. 24 п.п	католицьке	5,1	Відкрите	2 га
2	вул. Льотнича	військове	0,9	Закрите	–
		євангелістичне	0,4	Відкрите	0,2 га
		православне	0,8	Відкрите	0,7 га
3	вул. 17 вересня	єврейське	2,5	Переповнене	–
4		караїмське	0,8	Відкрите	0,6 га
5		православне	1,2	Переповнене	–
6	вул. Володимирська	військове	2,5	Відкрите	1 га
7	вул. Перацького	православне	0,2	Переповнене	–
8	вул. Кременецька	православне	0,3	Переповнене	–
9	вул. Шевченка	єврейське	1,7	Закрите	–
10	вул. Дубенська	холерне	0,1	Закрите	–

* За матеріалами державного архіву Волинської області, Р-20.

Проіснувало кладовище до 1776 р., коли на його місці креко-католицький єпископ Рудницький почав розбудовувати церкву Святого Іоанна, де вітвар опинився на місці колишніх поховань. За північним фундаментом зниклої церкви Св. Дмитра Великомученика (Окружний замок) істориками зафіксовано поховання XIV–XV ст. (Кучера, 1971).

Серед перших кладовищ м. Луцька й давньохристиянські захоронення, які розміщені між р. Стир і Євангелівською кірхою. Остання згадка про цей цвинтар датується 1585 р.

Нині зниклий святопокровський цвинтар згадується в матеріалах 1710 р. (Архів Юго-западной России, 1871). Він був біля церкви Покрови Пресвятої Богородиці. Теперішнє кладовище займає територію, яка межує з церквою з південної сторони.

На території обласного управління Національного банку України в м. Луцьку (сучасна вулиця Градний узвіз) у 1643–1802 рр. був монастир Святого Василя. Тут розміщувався кляштор бернардинів. Таку саму назву отримав і цвинтар поруч із ним (Бернадинський). На кінець XVIII ст. це було основним римо-католицьким кладовищем у Луцьку. На той час воно опинилося в центрі міської забудови, тому виникла потреба в новій території. Таку територію виділено за с. Яровиця вздовж давньої

Теремнівської дороги. Тоді на місці сучасного Меморіалу Слави з 1802 р. почало функціонувати парафіяльне римо-католицьке кладовище, де спочатку перезахоронювали останки з Бернардинського кладовища.

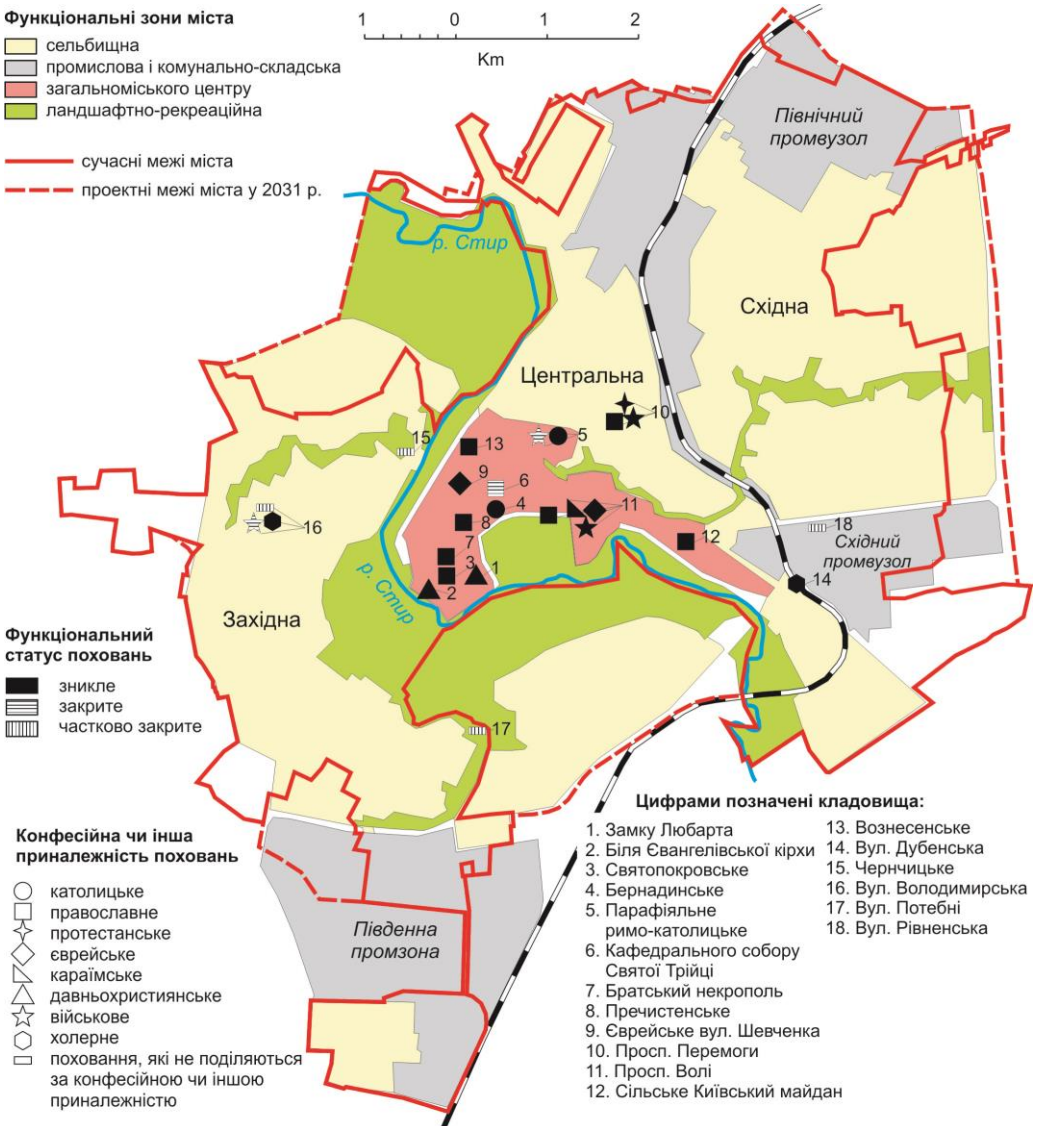

Рис. 3.3. Кладовища у функціональній структурі м. Луцька*

*Авторське дослідження.

Під час Першої світової війни на цьому цвинтарі почали з'являтися військові поховання, у роки Другої світової війни тут ховали багато поляків (Додаток В). За час свого функціонування територія кладовища розширювалася від 1,7 га до 5,1 га. Ще на початку 1941 р. тут функціонувала каплиця. У 1976 р. на місці кладовища створено Меморіал Вічної Слави. Під час облаштування меморіального комплексу кам'яні плити були демонтовані, деякі останки – перепоховані в північно-східній частині кладовища, деякі поховання перенесено на кладовища, що по вул. Рівненській та в с. Гаразджа. Решту поховань зрівняно з поверхню ґрунту. У північно-східному куті кладовища під час будівництва прокладена дорога, зараз це ріг проспекту Перемоги й вулиці Шопена.

На погості кафедрального собору Святої Трійці був старовинний цвинтар, на якому збереглося кілька могил із початку XIX ст.

У підземеллі Хрестовоздвиженської братської церкви м. Луцька розміщено братський некрополь, якому 400 років. За свідченням істориків, це був один із найбільших тогочасних сакральних центрів. Хрестовоздвиженська церква, некрополь і монастирський дім становлять єдиний історико-архітектурний ансамбль Луцького братства XVII–XVIII ст. і є пам'ятками національного значення.

Між сучасними вулицями міста – сенаторки Левчанівської та Кривий Вал був старовинний Пречистинський монастир із Церквою Успіння Богородиці. Відомо щодо Пречистенського цвинтаря поруч із монастирем (.Колосок & Метельницький, 1990; Сайчук, 2005).

На сучасній території Луцького ліцею № 1 та обласної дитячо-юнацької спортивної школи м. Луцька було кладовище площею 1,7 га, де у XVIII ст. ховали луцьких євреїв (вул. Шевченка). За матеріалами Державного архіву Волинської області (Р-20) 1860–1870 рр. поховання тут не проводилися. Пізніше цю територію почали забудовувати.

На колишній північно-східній околиці міста було кладовище, де ховали православних, протестантів, а також вояків російської й австрійської армій, що загинули в боях Першої світової війни. Цвинтар відмічений на плані 1928-1929 рр. (Державний архів Волинської області, ф. 338). Ця територія охоплювала площу 2,1 га й поділялася на три кластери евангелістичні (0,4 га), православні (0,8) та військові (0,9) поховання (Державний архів Волинської області, Р-20) (табл. 3.1). Нині на цьому місці розміщений луцький Ліцей № 5.

На проспекті Волі, який після Другої світової війни мав назву – вулиця 17 вересня – було три кладовища – православне (1,2 га), єврейське (2,5 га), караїмське (0,8 га) (Державний архів Волинської області, Р-20). Крім того, тут ховали військових льотчиків. У 1940 р. усі ці кладовища

були огорожені й переповнені, окрім караїмського, де частину площі відведено під городи. Нині тут розміщено сквер, каскадний будинок, зупинку громадського транспорту. Неподалік від зупинки зберігається закритий склеп із залишками поховання.

Неподалік Волинської обласної адміністрації, що на Київському майдані (колишня назва вулиці – Кременецька), у XIX–XX ст. був сільський цвинтар площею 0,3 га. Ця територія розміщена на розвилці двох давніх вулиць – Дубнівської та Рівненської – і на початку XX ст. належала до с. Дворець, яке тоді ж і приєднали до Луцька. Для влаштування майдану старе сільське кладовище й частину вулиці знесено (Міщенко, 2019 а).

На вулиці Івана Франка (колишня назва вул. Перацького) понад р. Сапалаївка в межах незабудованих ділянок фіксуються рештки зниклого Вознесенського православного кладовища, яке ліквідовано в 1990 р. За даними Державного архіву Волинської області (Р-20), у 1940 р. кладовище було переповнене й охоплювало площу 0,2 га. Тут і нині можна побачити провалені та зарослі травою могили й поодинокі пам'ятники XVI – початку XX ст.

На вулиці Дубенській було холерне кладовище, яке створене на піщаному пагорбі в 1894 р. під час холерної епідемії у м. Луцьку й мало площу 0,1 га (Міщенко, 2019 а).

Нині в межах м. Луцька немає відкритих кладовищ, однак налічується чотири частково закритих, зокрема на вулицях Рівненській, Володимирській, Потебні, Чернишевського (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Кладовища м. Луцька, 2021 р.*

№ з/п	Адреса розміщення	Загальна площа, га	Функціональний статус
1	вул. Рівненська	8,5	часково закрите
2	вул. Володимирська	1,5	часково закрите
3	вул. Потебні	0,8	часково закрите
4	вул. Чернишевського	2,0	часково закрите

*За матеріалами Луцького спеціалізованого комбінату комунально-побутового обслуговування

У 2019 р., після створення Луцької міської об'єднаної територіальної громади, відбулось об'єднання міської ради та 10 селищних і сільських рад, що забезпечило збільшення площі під поховання мешканців громади за рахунок 32 кладовищ тих сіл, які

приєдналися до обласного центру. Тому на території Луцької територіальної громади нараховується 40 діючих кладовищ загальною площею 80 га. Поблизу с. Гаразджа розміщене відкрите головне міське кладовище загальною площею 40 га.

На перехресті вулиць Шевченка та Чернишевського розміщений Чернчицький цвинтар, який почав функціонувати ще в XVII ст. Чернчиці – давнє село, що ввійшло до складу м. Луцька в 1959 р. За сучасним функціональним статусом – це частково закрите кладовище, нині його площа сягає 2,0 га. Відповідно до схеми планувальних обмежень у Луцьку (Луцьк. План зонування міста. Схема планувальних обмежень), неподалік Чернчицького цвинтаря фіксуються заболочені ділянки й території, затоплювані паводковими водами, із підвищеним рівнем залягання ґрунтових вод у міжпаводковий період.

На вулиці Володимирській розміщений цвинтар, який створено у XVIII ст. Спочатку тут проводили захоронення військових Російської імперії, солдатів різних гусарських полків, пізніше – військових Першої світової війни. За матеріалами Державного архіву Волинської області, у 1940 р. кладовище складалось із двох частин – приходського з кам'яною церквою та військового. На цьому цвинтарі були й холерні поховання. У 1970 р., коли місць для захоронення стало недостатньо, нові поховання почали здійснювати поверх старих. Порівнюючи табл. 3.1 і 3.2, можемо констатувати, що з 1940 р. площа кладовища зменшилася від 2,5 га до 1,5 га. Нині кладовище має статус частково закритого.

Наприкінці вулиці Потебні розміщене православне кладовище загальною площею 0,8 га, за функціональним статусом – частково закрите. У 1960 р. по вулиці Рівненській почало функціонувати кладовище загальною площею 8,5 га. Незважаючи на порівняно незначний термін експлуатації, у 1982 р. воно було закрите місцевою владою. Нині за функціональним статусом це – частково закрите кладовище. Розглянемо просторову структуру тафального ландшафту на прикладі цього кладовища (рис. 3.4). Цвинтар міститься в складі ландшафтно-технічної системи міста. На його території збудована церква. Цвинтар огорожено парканом, навколо якого прокладено тротуар з асфальтовим покриттям, який складається з різних видів ущільнених дорожніх сумішей або кам'яних матеріалів. Північна частина цвинтаря межує з автомобільною дорогою з твердим покриттям, з іншої сторони якої розміщені житлові будинки. На захід, схід та південь від кладовища є об'єкти виробничого призначення (промисловості, транспорту, зв'язку, торгівлі).

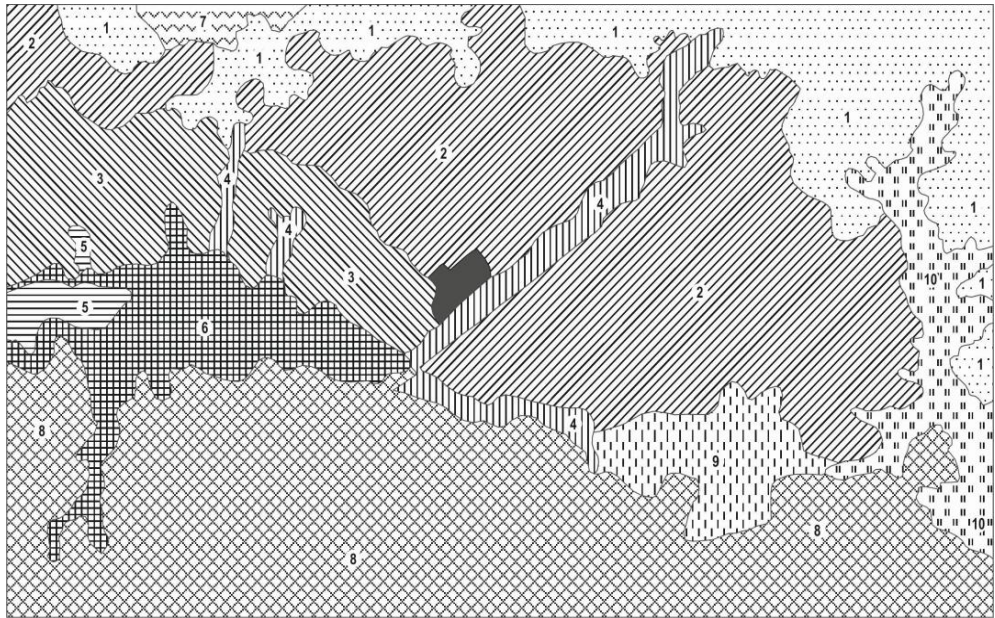

Рис. 3.4. Просторова структура тафального ландшафту (м. Луцьк, вул. Рівненська*

*Авторське дослідження.

Безперечно, таке розташування тафального ландшафту в структурі міста не відповідає Державним санітарним правилам і нормам санітарно-захисної зони, оскільки від території кладовища традиційного поховання до житлових та громадських будівель відстань менша ніж 300 м (Міщенко, 2019 а).

Кладовище, яке розміщене біля с. Гаразджа, є єдиним відкритим луцьким міським кладовищем. Із метою вивчення ландшафтного середовища у межах якого розміщений тафальний ландшафт, а також визначення відповідності його функціонування Державним санітарним правилам і нормам санітарно-захисної зони складено ландшафтну картосхему досліджуваних територіальних систем. Як бачимо з рис. 3.5, кладовище розміщене в межах ландшафтного урочища – похилі (3° – 4°) схили південно-західної експозиції із житловою забудовою, кладовищем та частково відновленими луками на сірих опідзолених ґрунтах, яке приурочене до ландшафтної місцевості нерозчленованих перших і других

— Межі ландшафтних урочищ

■ Кладовище

0,5 0 0,5 1,0 км

Ландшафтна місцевість нерозчленованих перших і других лесових терас під орними угіддями на місці дубово-грабових лісів

	1	Плакорні частково розорані ділянки на сірих опідзолених ґрунтах
	2	Похилі (3–4°) схили південно-західної експозиції із житловою забудовою, кладовищем та частково відновленими луками на сірих опідзолених ґрунтах
	3	Слабконахилі, місцями слабковипуклі нижні ділянки схилів (1–2°) з сільською забудовою на сірих опідзолених ґрунтах
	4	Слабкоувігнуті долини тимчасових водотоків з лучним різнотрав'ям на лучних ґрунтах
	5	Увігнуті долини постійних водотоків, заболочені
	6	Увігнуті міжсхиліві ділянки західної експозиції з лучно-болотним різнотрав'ям на торфувато-болотних ґрунтах
	7	Плакорні слабконахилі схили північної експозиції з сільськими забудовами на сірих опідзолених ґрунтах
	8	Слабконахилі, ускладнені лінійними ерозійними формами схили північно-західної експозиції з дубово-грабовими лісонасадженнями, сільськими забудовами на сірих опідзолених ґрунтах
	9	Випуклі міжсхиліві ділянки, ускладнені сільськими забудовами та автошляхами на сірих опідзолених ґрунтах
	10	Крутосхиліві звори з постійними водотоками та лучно-чагарниковою рослинністю

Рис. 3.5. Кладовище с. Гаразджа в структурі ландшафтних систем*

*Авторське дослідження.

лесових терас під орними угіддями на місці дубово-грабових лісів. Аналіз фізико-географічних умов тафального ландшафту засвідчує, що ця ділянка не має зсувних поверхонь, а також не підтоплюється талими дощовими водами, напрям схилу поверхні спрямований на захід, тобто не в бік розміщення населеного пункту (с. Гаразджа), рівень залягання ґрунтових вод сягає більше 2,0 м. Проте сірі опідзолені ґрунти характеризуються слабкою аерованістю, оскільки мають високу пластичність і липкість за рахунок високого вмісту пилюватої фракції, схил поверхні направлений у бік початку р. Сапалаївка, русло якої подекуди пересихає, однак розміщене пересічно за 200 м від кладовища, що не повною мірою забезпечує відповідність Державним санітарним правилам і нормам санітарно-захисної зони.

Як бачимо з рис. 3.3, більшість кладовищ м. Луцька, зокрема: зниклі, закриті, частково закриті нині займають центральну його частину. Цей рисунок засвідчує збільшення площі міста за останнє століття в напрямках північ, південь. Міські тафальні ландшафти розміщені в структурі ландшафтного урочища – нерозчленовані тераси із сірими опідзоленими супіщаними та легкосуглинистими ґрунтами ускладнені техногенними сумішами з асфальтовим покриттям зі штучним насадженням каштану кінського, липи серцелистої, клену гостролистого, зайняті виробничою й житловою забудовою, скверами та парками.

Відповідно до плану зонування міста, луцькі частково закриті кладовища розміщені в територіальній зоні кладовищ (зона розміщення об'єктів третього класу санітарної класифікації).

Цю територію можна використовувати для місць традиційного захоронення, розміщення культових та обрядових споруд, колумбаріїв, озеленення, благоустрою. Серед супутніх видів використання таких ділянок можна виокремити розміщення споруд інженерно-транспортної інфраструктури, що необхідні для функціонування кладовищ; зелених насаджень спеціального призначення; до допустимих (потребують спеціального дозволу або погодження) – автомобільні стоянки для тимчасового зберігання транспортних засобів, для обслуговування об'єктів зони.

Особливості формування сучасних українських міст, специфіка їх забудови призвели до того, що тафальні ландшафти, які створювались у різні часи поглиналися новою архітектурною забудовою та місцевою інфраструктурою.

Кладовища не зникають, а багатівікові нашарування давніх поселень і поховань містять у собі не лише наукову та енергетичну інформацію, а й також можуть бути джерелом інфекційних захворювань. Провести ліквідацію кладовища можливо лише через 100 років після останнього захоронення. Тому в умовах міста потрібно припинити процес збільшення площі кладовищ, упроваджуючи альтернативні види поховання.

Важливою екологічною проблемою функціонування тафальних ландшафтів у структурі міста є забруднення ґрунтових вод продуктами розпаду, особливо в тому випадку, коли кладовище розміщене на підтоплюваних, або періодично підтоплюваних територіях. Через забруднені ґрунтові води відбувається поширення хвороботворних мікроорганізмів.

Потрібно враховувати, що деякі види патогенних мікроорганізмів можуть зберігатися в землі в життєздатному стані від кількох місяців до декількох десятків і сотень років та становити епідеміологічну небезпеку під час перенесення кладовищ, стихійних лих, у разі карстової й суфозійно-карстової небезпеки, що може призвести до перенесення ґрунтових вод разом з органічними речовинами, що містяться в ній, на великі відстані і потрапляння їх у підземні артезіанські води (Трошкіна & Комар, 2015).

Території, де на місці зниклих кладовищ збудовані житлові, виробничі, або соціальні об'єкти, потрібно маркувати відповідними інформаційними вказівниками.

Наші дослідження засвідчують, що створення житлових, виробничих і соціально-культурних комплексів на місцях, які пов'язані з похованнями, суперечить міжнародній практиці, санітарним, а також морально-етичним нормам. Найоптимальніше на місці зниклих кладовищ створювати садово-паркові ландшафти. При цьому етичним, ціннісним, а також сакральним складниками такого "переформатування" ландшафту може бути перетворення кладовища в осуарій (наприклад кісткосховище в Седлеці, катакомби Парижу та Риму). У Північній Америці останки кладовищ, що зникають часто кремують.

Кремація суттєво зменшує територію для поховання, а термін мінералізації залишків скорочується з 50 р. до 1 год (Трошкіна & Комар, 2015). Цей вид поховань розповсюджений у Північній Америці, Європі, а також обов'язковий у країнах Північної та Східної Азії. У Японії кремують 98 % усіх померлих, у Чехії – 95 %, у Великобританії – 69 %.

В Україні діють три крематорії, зокрема в містах-мільйонерах (Києві, Одесі, Харкові). У Дніпрі й в Луцьку вони не добудовані або перебувають на етапі проєктування. Кремація в Україні змінить містобудівну ситуацію, покращить екологію міста, понизить санітарно-гігієнічну напруженість, суттєво змінить малюнок тафального ландшафту.

РОЗДІЛ 4.

КОНСТРУКТИВНО-ГЕОГРАФІЧНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ХРАМОВИХ ТА МОНАСТІРСЬКИХ ЛАНДШАФТІВ

4.1. Зміст поняття, стан вивченості та просторова організація храмових і монастирських ландшафтів

Поширення атеїзму на теренах радянської України призвело до втрати багатьох цінних пам'яток архітектури та майже 80-річної перерви в будівництві храмів та монастирів.

У період міжконфесійних протиріч та загострення ідеологічних та політичних дискусій, що відбуваються не лише в межах православної спільноти, а й усього українського суспільства актуальним стає дослідження суспільно-географічних, фізико-географічних, а також структурно-організаційних аспектів створення, функціонування храмових та монастирських ландшафтів, які в сучасних реаліях суттєво вплинули на формування світогляду української нації (Mishchenko, 2022). Виконуючи важливу релігійну й соціально-культурну функції, слугуючи маркерами храмових та монастирських ландшафтів, культові споруди є складниками духовної й культурної спадщини людства. Закономірності створення та функціонування храмових і монастирських ландшафтів добре досліджені в галузі архітектури та будівництва. Проте з позицій географії такі напрацювання в науковій літературі представлені недостатньо.

Актуальність поданого дослідження зумовлена необхідністю конструктивно-географічного обґрунтування закономірностей створення та функціонування храмових і монастирських систем, тісного взаємозв'язку між їхніми складниками.

Під час вивчення священних місць доцільно застосовувати географічний підхід (Tanaka, 1975). К. Пак (1994) досліджував географічне розміщення храмів та монастирів різних конфесій у минулому й на сучасному етапі розвитку соціуму. Він обґрунтував географічні закономірності формування буддистських храмів, зокрема Міккйю (794–1192 рр.), Джодокію (заснований між 1133–1212 рр.), Дзен (датований 1141–1253 рр.). Однією з небагатьох географічних емпіричних досліджень щодо вибору місця для розташування культової споруди є праця Р. Гомана, Г. Роулі (1979). Н. Танака (1984) вивчав еволюцію храмових ландшафтів у регіоні Кіото-Нара (Японія), охарактеризувавши ідеологічні, структурні й просторові зміни досліджуваних систем. К. Чін (2012) дослідив 257 репрезентативних буддистських та християнських монастирів Індії й Китаю, заснованих приблизно з 500 р. до н. е. до 574 р. н. е. В. Воловик (2013) у контексті класифікації сакральних ландшафтів проаналізував особливості географічного розміщення християнських храмів і монастирів Тернопільської та Вінницької областей (Україна). Він

виокремив такі варіанти сакральних ландшафтів: соборний, монастирський, храмовий, храм-пам'ятка, храмовий (при установах), храмовий (усипальниця), оборонний храмовий, кладовищний храмовий. Однак сакральний ландшафт охоплює не лише храмові й монастирські системи, а і ділянки освячених водних джерел, ландшафти поховань (некроландшафти) (Mishchenko, 2019; Міщенко, 2018 г, 2019 б).

Сакральна роль храму/монастиря посилюється, коли він розміщений на вершині пагорба (Jordan, 1973; Mishchenko, 2022), поблизу річки (Chettiar, 1941), озера (Міщенко, 2019 г), водного джерела (Mishchenko, 2019). У наукових публікаціях храми та монастирі розглядаються як об'єкти культу, що можуть використовуватися з релігійною, пізнавальною, рекреаційною метою (Міщенко & Магдюк, 2019). У контексті поданих досліджень згадані об'єкти є важливими складниками й маркерами сакрального ландшафту та перебувають у тісному зв'язку з навколишнім середовищем.

Основою формування сакральних ландшафтів були релігійні традиції, які ґрунтувалися на культі природи, персоніфікації й одухотворенні геологічних, геоморфологічних, гідрологічних, флористичних об'єктів (гір, скель, каменів, річок, джерел, гаїв, окремих видів дерев). Теїстичний світогляд соціуму визначав потребу створення святилищ, культових споруд. Після появи світових релігій на територіях язичницьких святилищ почали формуватися храми й монастирі.

Поняття “храм” запозичено з церковнослов'янської мови, де воно мало значення “будинок, будівля, житло, дім” і відповідає давньоруському поняттю “хороми”. Відповідно до словника української мови, це означає місце, яке викликає почуття глибокої пошани. М. Палмер (2015) зазначав, що храм – це більше, ніж споруда; це головний вираз сакрального простору. Монастир – це церква, будівлі й територія, належні громаді ченців або черниць (Білодід & Назарова, 1978). Монастирські/храмові ландшафти є багаторівневими природно-антропогенними системами, які складаються з географічної, ландшафтно-архітектурної та соціальної підсистем.

Регіональні й локальні фізико-географічні, ідеологічні, конфесійні чинники визначають місце формування та функціонування храмових і монастирських ландшафтів у структурі поселень. Природні компоненти ландшафту є активним складником досліджуваних систем; конфесійна приналежність визначає їх просторову організацію; площа міста чи села, кількість місцевих жителів, а також ідеологічні переконання, ступінь духовності прихожан зумовлюють місткість храмів та монастирів.

Храмові та монастирські ландшафти – це природно-антропогенні чи антропогенні системи, маркерами яких є культові споруди (церква, монастир, собор, каплиця та ін.) і функціонально пов'язані з ними території, які сформувалися в структурі абіотичних та біотичних природних компонентів, ускладнені антропогенно-техногенними складниками, пов'язані з релігійною та пізнавальною діяльністю людини (Mishchenko, 2022).

Найбільша роль у формуванні сакрального простору належить релігійним спорудам. За теоретико-світоглядним ученням Г. Швєбса, у давнину культові споруди обов'язково розміщувались в особливих місцях, навколо яких за коловими лініями зводилися помешкання.

Отже, храми та монастирі є культовими спорудами, які маркують сакральний ландшафт і слугують тими домінантами (як духовними, так і просторово-топографічними), навколо яких формуються різні типи поселень (Міщенко & Фенко, 2019; Mishchenko, 2022).

Розміщення досліджуваних систем визначається особливістю рельєфу місцевості, а також специфікою фонового оточення (Куцевич, 2009). Сакральне значення храмів та монастирів потребує створення умов для їх домінування в навколишньому середовищі, а також ключової ролі в організаційній структурі ландшафту. Ландшафти храмів і монастирів доцільно досліджувати, систематизуючи їх відповідно до конфесійної приналежності.

Положення християнських храмів (православних, католицьких) визначається церковними вимогами орієнтації вітваря в східному напрямі з можливим зміщенням в межах 30° у зв'язку з містобудівними особливостями розміщення ділянки.

Православні храми переважно розміщені в центральній частині поселення на підвищеній у рельєфі ділянці. Монастирі можуть бути розміщені в межах поселення або поза ним.

На ділянці храмового ландшафту не доцільно розміщувати будинки та споруди, які функціонально не пов'язані з ним. У межах храмових територіальних систем виокремлюють такі функціональні зони: вхідну, храмову, допоміжного призначення, господарчу.

У вхідній зоні містяться вхід та в'їзд для автотранспорту. Тут є невеликі магазини для продажу церковного приладдя. Потрібно зазначити, що вхідна зона функціонально пов'язана з храмовою.

Храмова зона слугує для проведення релігійних обрядів. Тут розміщені культові споруди, зокрема храми, дзвіниці, каплиці. Храми будують не ближче ніж за 3 м від червоної лінії забудови задля можливості кругового обходу навколо храму. У храмовій зоні

виокремлюється ділянка для поховань, що посилює сакральність усього храмового ландшафту.

Допоміжна зона призначена для організації парафіяльної, навчальної, благодійної діяльності. Ця територія має чіткий зв'язок із східною чи храмовою зоною.

Господарська зона храмового ландшафту слугує для розміщення споруд господарського призначення. Орієнтовно площа цієї зони становить 15 % від загальної площі ділянки. У планувальній структурі храмові системи огорожуються, однак немає огорожі в меморіальних комплексах і каплицях.

Ландшафтні системи, основу яких становлять мусульманські мечеті, орієнтуються міхрабом на місцевості в сторону Кааби – головної святині мусульманської релігії в м. Мекка. Споруда мечеті розміщується на певній відстані від іншої забудови. Обов'язковими елементами таких систем є асфальтовані ділянки, призначені для розміщення автотранспорту, а також місця із зеленими насадженнями. На площі перед соборною мечеттю передбачається фонтан, або невеликий басейн, які мають ритуальне значення для віруючих.

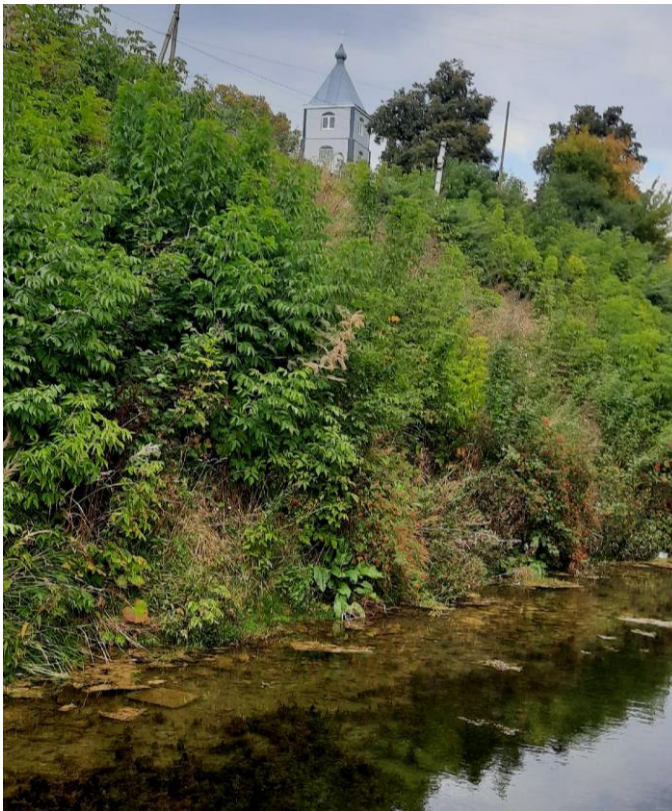
Для синагог також властиві особливості просторової організації, зокрема головний вхід до синагоги влаштовується із заходу; перед входом у будівлю синагоги повинен бути двір для проведення святкових ритуалів.

4.2. Географічні закономірності створення храмових та монастирських ландшафтів

Процес формування храмових та монастирських ландшафтів характеризується певними географічними закономірностями. Вони приурочені до схилових, терасових, вододільних типів ландшафтних місцевостей (Mishchenko, 2019).

Під час вибору місць, у яких зводили православні храми, важливо було досягнути того, щоб між ними існував візуальний зв'язок: з одного храму було видно інший; із певного місця ландшафту відкривалася панорама, яка б свідчила, що саме церкви є місцями-домінантами чи місцям- детермінантами ландшафту; щоб окремі храми формували вісь сприйняття ландшафту (Гродзинський, 2005 б). Така просторова організація храмових і монастирських ландшафтів використовувалася з метою заповнення простору наочними символами християнства (церквами, монастирями). Храми та монастирі є не лише об'єктами поклоніння вірян, а й у давнину слугували для них укриттям. Вибір таких ділянок здійснювався на підвищенні (пагорб, плато), закрут річки й на

перетині осей сполучень з урахуванням фонового оточення, домінантної функції храму. Отже, досягався ефект їх зв'язку з околицями та сусідніми населеними пунктами. Функціональність форм рельєфу, які можуть слугувати об'єктами чуттєвого сприйняття, усвідомлювалася людиною здавна, коли видові точки (вершини, уступи, скелі) обиралися для культових місцеположень. У 1935 р. англійський археолог К. Бутбі у статті “Релігія кам'яного часу” вказує, що під кожним досліджуваним ним святилищем знайдені підземні джерела. Давні культові споруди будували зазвичай у місцях скупчення підземних вод. Закономірно, що в межах храмових та монастирських ландшафтів функціонують водні джерела, котрі нерідко є цілющими, що посилює сакральність цих територіальних систем. Наприклад, у с. Білосток Луцького району Волинської області в 1636 р. побудовано Свято-Михайлівську церкву (рис. 4.1).

Рис. 4.1. Свято-Михайлівська церква на фоні джерела (с. Білосток Луцького району Волинської області)*

*Світлина автора.

Цей храм розміщений у межах лесового плато, рельєф якого інтенсивно почленований (до 70 м) й ускладнений яружною мережею. Таке членування сприяє інтенсивному здренуванню ґрунтових вод і, як наслідок, формування першим від денної поверхні верхньокрейдового водоносного горизонту. Джерело, котре розміщене під пагорбом, на якому розміщений храм, сформувало невелику водойму, протікає крізь відклади крейди, має цілющі властивості й, за свідченням священнослужителів, його вода за своїми якостями не поступається Почаївському джерелу Святої Анни

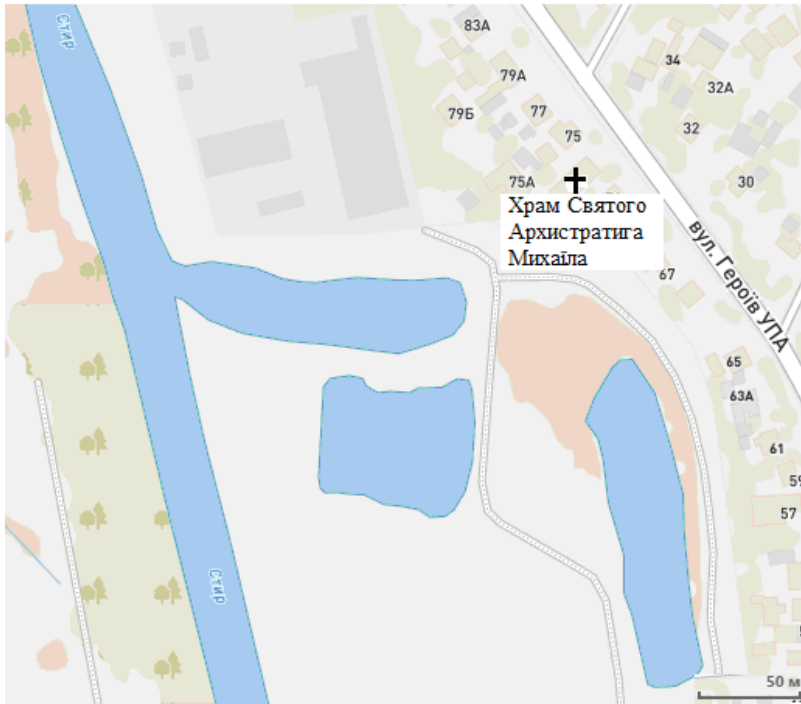
Храмові та монастирські ландшафти створювались і в межах контрастних природних середовищ. Прикладом таких територіальних систем слугує монастирський ландшафт Петропавлівського монастиря с. Світязь, Волинської області. Цей монастир побудований у межах приозерного валу оз. Світязь (рис. 4.2). Пересічна відстань від озера до монастиря сягає 200 м. Відносне перевищення висоти валу в порівнянні з урізом води – 10 м.

Рис. 4.2 а) Фрагмент карти Шацького національного природного парку; б) світлина Петропавлівського монастиря (с. Світязь Волинської області)*

*Світлина автора.

Храм Святого Архистратига Михаїла розміщений у районі Вишкова м. Луцька. Цей храм має давню історію, яка охоплює періоди, коли ці територія й споруда слугували як будинок Просвіти, склад, конюшня, православна церква, бібліотека, клуб. Із 1991 р., після проголошення незалежності України, культова споруда та прилегла територія використовуються як храм Святого Архистратига Михаїла. Храм розміщений на першій терасі р. Стир. Відносне перевищення між ділянкою тераси й урізом води (річки) сягає 10 м (рис. 4.3).

Рис. 4.3. Фрагмент карти м. Луцька (Храм Святого Архистратига Михаїла)*

*Створено автором на основі картографічних даних “Візіком”.

Відстань від храму Святого Архистратига Михаїла до водойми сягає пересічно 100 м. У контексті поданого дослідження важливо зазначити, що, незважаючи на те, що ця споруда не проектувалася як культова, однак ландшафт у межах якого вона розміщена, забезпечує її домінуючу роль, візуальний контраст середовищ, близькість транспортних шляхів, що дає змогу місцевим жителям уже понад 30 років використовувати цей храмовий ландшафт для задоволення своїх релігійних потреб.

Найдинамічнішою складовою частиною ландшафту є біогенний компонент, у складі якого виділяють рослинний і тваринний світ. Загалом, рослинність, яка оточує культову споруду, слугує складником храмових/монастирських територіальних систем, доповнює їх, підкреслюючи особливість цього місця, посилюючи відчуття сакральності. Чітких канонів, які визначають види рослин, які потрібно висаджувати біля культових споруд, немає (Міщенко, 2022 в).

Ландшафтне облаштування храмових/монастирських ландшафтів завжди тісно пов'язане й визначається архітектурним рішенням.

Озеленення таких територіальних систем залежить не лише від конфесійної приналежності культової споруди та національних традицій, а й особливостей рельєфу, природно-кліматичних умов. Традиційно озеленення території православних храмів передбачає використання таких видів рослин, як яблуня Недзвецького, яблуня домашня, груша звичайна. На цих ділянках часто насаджують тую західну та її форми – ялину колючу, ялину звичайну. Серед квітів використовують бузок звичайний, троянди, жасмин садовий; на клумби та квітники саджають вербени, майори, чорнобривці, айстри. Біля католицьких храмів озеленення створюють із самшиту вічнозеленого, а туї та кипарисовики вздовж церковної огорожі й алей. Закономірно, що біля католицьких храмів частіше, ніж біля православних, можна побачити ялівець звичайний, козацький, китайський, лускатий, декоративні форми ялини звичайної та ялини колючої.

У контексті поданих досліджень проаналізовано фізико-географічні й історичні закономірності створення монастирських ландшафтів Волинської області (табл. 4.1).

Близькість Волині до християнських країн, зокрема Паннонії, Моравії, Польщі, зумовили формування чернечих спільнот ще в дохристиянський період.

Після зруйнування у 1240 р. монголо-татарами Києва багато ченців знайшли порятунком на теренах сучасної Волині, де масштаби спустошення були менші, а природні умови сприяли розвитку чернечого життя (Смілій, Залеський & Зузук, 2016).

С. Горін (2007) засвідчує, що в межах Волинського воєводства в різні роки періоду XVI–XVII ст. налічувалося від 18 до 35 православних монастирів. У XVII–XVIII ст. у багатьох містах Західної України, створено широку мережу католицьких монастирів, незважаючи на те, що в європейських країнах католицькі ордени мали важкі випробування та гоніння (Чорний, 1999).

За дослідженнями О. Крижанівського, С. Плохій (1994), на землях сучасної України, які входили до складу Речі Посполитої, діяли бенедиктинський, домініканський, францисканський, бернардинський ордени, а також кармеліти та єзуїти. Більшість із них у наш час перестали функціонувати, а деякі діють, як парафіяльні храми.

Нині на території Волинської області функціонує 16 православних монастирів й скитів, які розміщені в басейнах п'яти річок (Луга, Студянка, Стир, Турія, Вижівка) і в Шацькому поозер'ї (рис. 4.4).

Таблиця 4.1

Фізико-географічні особливості розміщення православних монастирів Волинської області*

Православні монастирі Волинської області	Ландшафтний район**	Ландшафтна місцевість	Висота, м		Геоморфічні умови	Близькість річки, озера, лісу	Наявність природного джерела
			абс.	відн.			
1	2	3	4	5	6	7	8
Зимненський жіночий монастир	Нововолинський Сокальський	Нерозчленована лесова тераса з чорноземами неглибокими малогумусними і опідзоленими	195	14	Перша надзаплавна тераса верхньочетвертинного віку	≈ 140 м р. Луга; ≈ 600 м ліс	Джерело преподобного Варлаама
Володимир-Волинський жіночий монастир Різдва Христового	Нововолинський Сокальський	Нерозчленована тераса з різноманітними травно-злаково-осоковими лугами з чорничниковими сосняками на дерново-середньопідзолистих ґрунтах	194	10	Друга надзаплавна тераса верхньочетвертинного віку	≈ 1000 м р. Луга	Не збереглося
Низкиницький Свято-Успенський чоловічий монастир	Нововолинський Сокальський	Нерозчленована лесова тераса з чорноземами неглибокими малогумусними і опідзоленими	217	10	Друга надзаплавна тераса верхньочетвертинного віку	≈ 130 м р. Студянка	Не фіксується
Жидичинський Свято-Миколаївський чоловічий монастир	Ківерцівський Цуманський	Нерозчленована тераса з різноманітними травно-злаково-осоковими лугами з чорничниковими сосняками на дерново-середньопідзолистих ґрунтах	190	16	Друга надзаплавна тераса верхньочетвертинного віку	≈ 300 м р. Стир	Поблизу монастирського скиту ікони Божої Матері “Живоносне джерело”
Петро-Павлівський скит Жидичинського жіночого монастиря	Ківерцівський Цуманський	Нерозчленована тераса з різноманітними травно-злаково-осоковими лугами з чорничниковими сосняками на дерново-середньопідзолистих ґрунтах	190	17	Друга надзаплавна тераса верхньочетвертинного віку	≈ 350 м старе русло р. Стир	Освячене джерело с. Липляни

Продовження таблиці 4.1

1	2	3	4	5	6	7	8
Чорторійський Свято-Хрестовоздвиженський чоловічий монастир	Маневицько-Володимирецький	Нерозчленована тераса з різно-травно-злаково-осоковими луками з чорничниковими сосняками на дерново-середньопідзолистих ґрунтах	182	20	Флювіогляціальні пологохвилясті поверхні дніпровського зледеніння	≈ 170 м р. Стир	Не фіксується
Свято-Покровський жіночий монастир	Колківсько-Сарненський	Нерозчленована тераса з різно-травно-злаково-осоковими луками з чорничниковими сосняками на дерново-середньопідзолистих ґрунтах	196	7	Флювіогляціальні пологохвилясті поверхні дніпровського зледеніння	≈ 380 м р. Любка	≈ 170 м освячене джерело с. Трос-тянець
Луцький Свято-Архангельський чоловічий монастир (із XVII–XIX ст. монастир бригадок)	Локачівсько-Торчинський	Нерозчленована лесова тераса з чорноземами неглибокими малогумусними й опідзоленими	186	6	Друга надзаплавна тераса верхньочетвертинного віку	≈ 72 м р. Стир	Не фіксується
Луцький жіночий монастир Свято Василя Великого (XVII–XIX ст. римо-католицький монастир бернардинів)	Локачівсько-Торчинський	Слабовипуккле терасоване межиріччя з слабконахиленими і спадистими схилами, ускладнене окремими ерозійними формами з міськими забудовами	196	15	Еолово-делювіальні поверхні верхньочетвертинного віку	≈ 820 м р. Стир	Не фіксується
Старосільський Свято-Троїцький жіночий монастир	Колківсько-Сарненський	Нерозчленована тераса з різно-травно-злаково-осоковими луками з чорничниковими сосняками на дерново-середньопідзолистих ґрунтах	182	12	Надзаплавна тераса верхньочетвертинного віку	≈ 900 м р. Рудка	Не фіксується
Іоанно-Предтеченський Вереський чоловічий скит	Льобомльсько-Ковельський	Нерозчленована тераса з різно-травно-злаково-осоковими луками з чорничниковими сосняками на дерново-середньопідзолистих ґрунтах	173	10	Флювіогляціальні пологохвилясті поверхні дніпровського зледеніння	≈ 1300 м р. Турія	Не фіксується

Продовження таблиці 4.1

1	2	3	4	5	6	7	8
Городненський Свято-Олександр-Невський ставропігійний жіночий монастир	Любомльсько-Ковельський	Кінцево-моренний горб дубово-грабовими лісами домішкою сосни на дерново-слабо і середньопідзолистих ґрунтах	192	2	Кінцево-моренні горбисто-грядові поверхні дніпровського зледеніння	≈ 200 м р. Вижівка	Не фіксується
Світязький Свято-Петро-Павлівський чоловічий монастир	Верхньо-Прип'ятський	Болові пасма і горби з сосняками лишайниковими і вересовими на дерново-приховано- і слабопідзолистих ґрунтах	167	10	Флювіо-гляціальні полого хвилясті поверхні дніпровського зледеніння	≈ 200 м оз. Сві-тязь	Не фіксується
Михнівський Свято-Стрітенський жіночий монастир	Верхньо-Прип'ятський	Заболочена заплава р. Турія з крупно злаково-осоковими луками на торфовищах	154	3	Заплава голоценового віку	≈ 430 м р. Турія; ≈ 1340 м р. Турія; ≈ 120 м ліс	Не фіксується
Милецький Свято-Миколайський чоловічий монастир	Любомльсько-Ковельський	Заболочена заплава р. Турія з крупно злаково-осоковими луками на торфовищах	162	4	Заплава голоценового віку	≈ 50 м р. Турія; ≈ 260 м ліс	Не фіксується
Сокільський Свято-Успенський чоловічий монастир	Турійсько-Рожищанський	Лучна заплава з різноправно-злаковими луками на дернових оглєсних ґрунтах і торфовищах	175	2	Заплава голоценового віку	≈ 340 м р. Стир	Не фіксується

* Авторське дослідження.

**Фізико-географічне районування за Маринич, Пархоменко & Петренко, 2003.

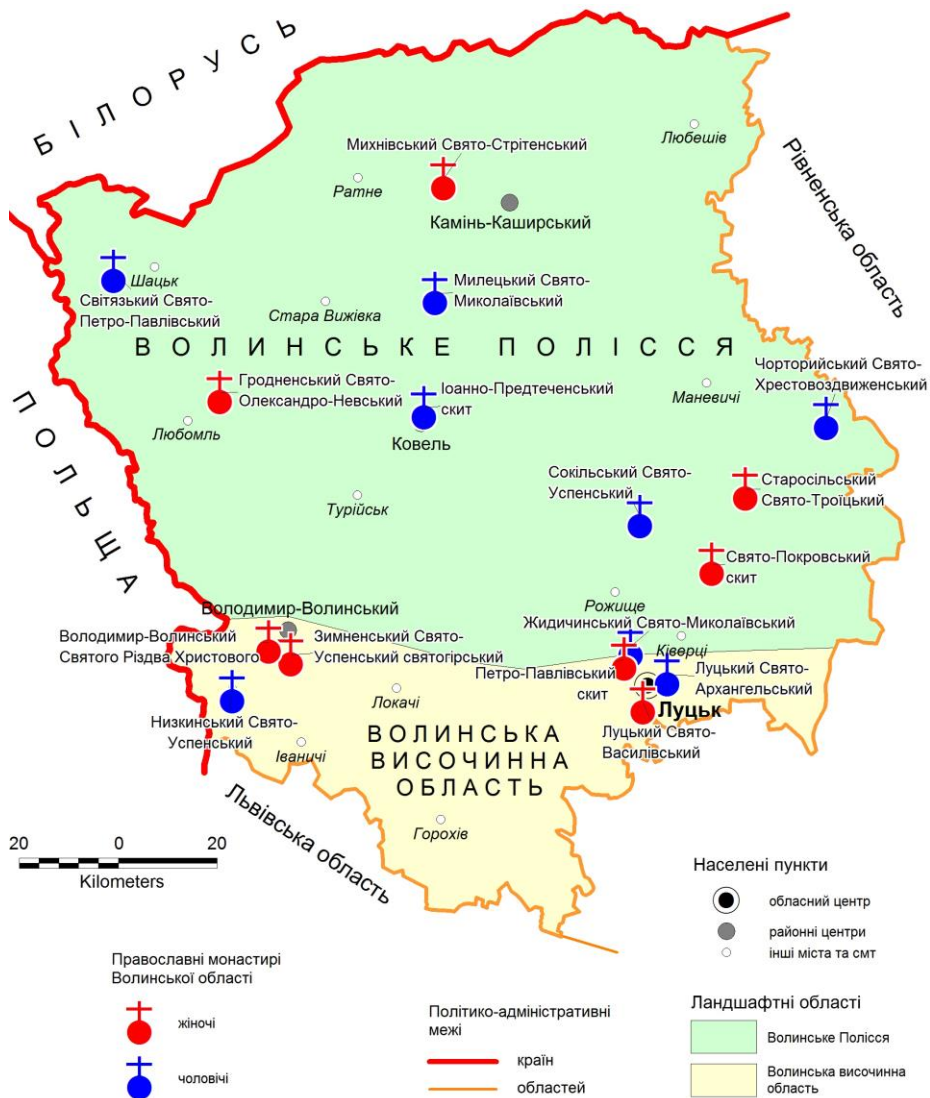

Рис. 4.4. Православні монастирі Волинської області

Дослідження монастирських ландшафтів Волинської області засвідчують, що найбільша їх концентрація зосереджена в межах Волинської височинної ландшафтної області. Така ситуація зумовлена історично вищою щільністю населення Волинської височини в порівнянні з Волинським Поліссям, оскільки ці території відрізняються показниками родючості ґрунтів й заболоченості, що вплинуло на їх антропогенне освоєння. Крім того, більшість монастирів Волинської області розміщені в

межах природних підвищених ділянок (пагорб, вал), де фіксується відносно перевищення від 10 м до 20 м (Mishchenko, 2022). Вони знаходяться на межі контрастних природних середовищ, переважно на надзаплавних терасах із близьким розташуванням природних водних об'єктів (річки, озера).

Наприклад, православні монастирі – Зимненський, Низкиницький Свято-Успенський, Жидичинський Свято-Миколаївський, Луцький Свято-Архангельський розміщені в межах надзаплавних терас, де відстань від культових споруд до річки не перевищує 300 м. Розташування монастирських ландшафтів поблизу річок зумовлене використанням їхніх вод і заплавних водних джерел для підтримання життєдіяльності чернечих осередків.

За матеріалами П. Смілого, Ф. Зузука, І. Залеського (2016), у межах Волинської височинної області водні джерела, імовірно, були пов'язані з контактовою зоною між лесовими утвореннями та першим водоносним горизонтом верхньокрейдових порід. Тоді на Волинському Поліссі водопостачання монастирів здійснювалося з водоносних піщаних четвертинних відкладів, зокрема перших надзаплавних терас, а також кінцево-моренних утворень з неглибоких криниць. Вода могла постачатись із природних джерел та криниць, оскільки рівень залягання ґрунтових вод неглибокий.

4.3. Закономірності формування храмових та монастирських ландшафтів у структурі міста

Монастирі, а особливо храми, здебільшого приурочені до селитебних ландшафтів були одними з перших будівель у містобудівному контексті (Мищенко, 2022 в). Храмові та монастирські ландшафти пройшли складний шлях розвитку й конфесійних змін, що позначилося на їх просторовій організації та планувальній структурі.

У контексті поданих досліджень у якості модельної території обрано м. Луцьк, що є адміністративним центром Волинської області. Місто розміщене на південному сході Волинської області. Його площа сягає 42 км², а кількість населення станом на 01.01.2021 р. – 217 197 осіб.

Ландшафтна організація міста ґрунтується на його природній першооснові, де храмові та монастирські системи функціонально й композиційно посідають домінуюче місце.

В. Воловик (2013), дослідивши храмові та монастирські ландшафти християнської групи м. Вінниця, засвідчує, що для цих систем характерне припідняте розміщення: плакорне або у верхній частині схилу горбисто-пасмової місцевості.

Розташування храму у ландшафтній організації населеного пункту залежить переважно від двох чинників – природного й містобудівельного, – що визначаються гідрографічною мережею, рельєфом поверхні, наявністю лісових масивів, температурним, вітровим та інсоляційними режимами, придатністю території для будівництва.

Просторові закономірності формування храмових і монастирських ландшафтів у структурі міста чітко пов'язані з особливостями ландшафтної структури міста, його функціональною структурою, містобудівним плануванням каркасу (осі, вузли, зв'язки, центри).

Під час будівництва культової споруди доцільно враховувати:

- склад, потужність, а також зсувну спроможність гірських порід та ґрунтів, наявність, а також активність геологічних процесів і порушень земної поверхні;

- тип, потужність, властивості, глибину залягання, умови живлення підземних вод із метою попередження підтоплення територій та затоплення приміщень, які розміщені нижче від рівня земної поверхні;

- мікро й мезорельєф, оскільки він впливає на планування та забудову міста, організацію стоку поверхневих вод;

- наявність водних об'єктів, які нерідко зумовлюють затоплення території під час паводків, підмиву, розмиву берегів. Тут важливо враховувати джерела живлення, особливості гідрологічного режиму, хімічний і бактеріологічний склад води, орографічні та геологічні особливості берегової лінії й дна.

Аналіз формування та особливостей функціонування храмових і монастирських систем м. Луцька дав змогу виокремити такі закономірності:

- більшість храмів та монастирів, розміщені в центрі й історичній частині міста, мають домінантне положення в рельєфі, збудовані на ділянках плакорного типу, а також у межах надзаплавної тераси чи верхній частині схилу;

- період із 1991 р. до нашого часу характеризується процесом відновлення зруйнованих храмів та монастирів;

- велика частка храмів, які збудовані після 2000 р. розміщені в межах житлової забудови, паркової зони й не характеризуються домінантним (переважаючим) місцеположенням (Міщенко, 2022 в).

Сакральні споруди в межах міста можливо згрупувати за функціональною приналежністю та за просторовим розміщенням (рис. 4.5). За функціональною приналежністю сакральні споруди доцільно поділити на такі:

Сакральні споруди м. Луцька

1. Асамблея Бога, християнська церква
2. Відродження, Луцька церква евангельських християн-баптистів
3. Воскресіння, церква евангельських християн-баптистів
4. Голоса, евангельська церква християн-баптистів
5. Дім евангелія, церква евангельських християн-баптистів (Кірма, Будинок пастора)
6. Дім молитви, церква евангельських християн-баптистів
7. Жіночий монастир сестер Святої Терези від дитячої Ісуса
8. Замковий Свято-Архангельський чоловічий монастир (монастир Бригдок)
9. Згромадження Сестер Бенедиктинок-Місіонерок Луцької дієцезії (монастир Шариток)
10. Кафедральний костел святого апостола Петра і Павла
11. Кафедральний собор Святої Трійці
12. Кирило-Мефодіївський храм (монастир Домініканців, костел монастиря домініканів)
13. Лучиний монастир Святого Василя Великого
14. Свято-Дмитрівська церква
15. Свято-Пантелеймонівський храм
16. Свято-Феодосіївський храм
17. Свято-Хрестооздвиженський храм
18. Українська місія Благовісті, християнська місія
19. Храм всіх Святих землі Волинської
20. Храм Святого Великомученика Дмитрія Солунського
21. Храм Святого Великомученика Юрія Переможця
22. Храм Святого Миколая Чудотворця
23. Храм Святого Миколая Чудотворця
24. Християнська церква Царство Боже
25. Церква "Нове життя"
26. Церква "Філіам"
27. Церква адвентистів сьомого дня
28. Церква Святого Архистратига Михаїла
29. Волинський єврейський общинний центр ім. Саава Долинського.
30. Іудейська релігійна громада Хабад-Любавич (Синагога)

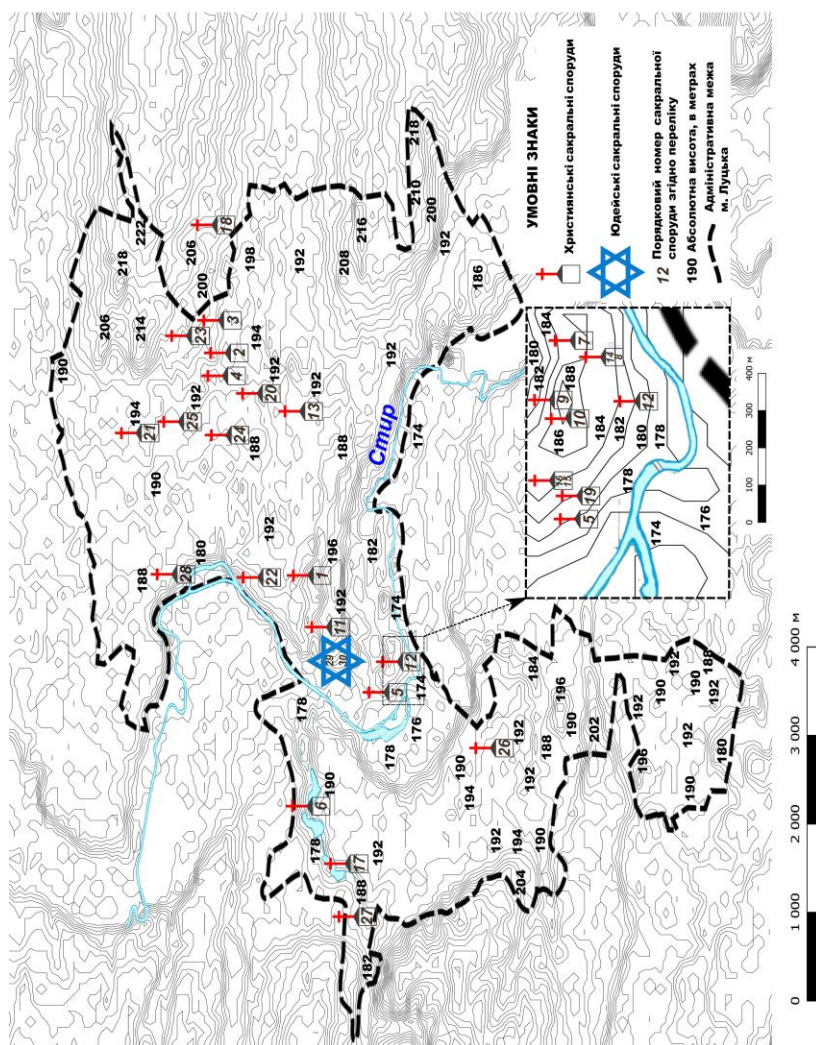

Рис. 4.5. Сакральні (культурні) споруди м. Луцька*

* Авторське дослідження.

– давньооборонні й просторово-контрастні (1, 5, 6, 12, 17, 18, 23, 27, 28), які розміщені на стику між рівнинними або слабовипуклими системами й такими, що характеризуються крутими схилами, що надає розширений спектр огляду;

– орографічно домінувальні (11, 22, 24, 26), котрі найбільш відповідають церковним канонам;

– функціонально-доступні (3, 21, 25), приурочені до ландшафтів вирівняних поверхонь із найбільшою доступністю;

За просторовим розміщенням сакральні споруди міста можливо поділити на фонові (займають домінувальні площі, де фоном слугує вся територія міста), блокові (представлені скупченнями декількох сакральних споруд у межах одного або декількох дотичних ландшафтних систем) та індивідуальні (представлені просторово відособленими сакральними спорудами). При цьому структуру фонового просторового розміщення споруд становлять поєднання блокових й індивідуальних сакральних споруд, а блокового – індивідуальні;

– основну кількість сакральних споруд у м. Луцьку (фонове розміщення) представлено широкою смугою від північного сходу на захід (на картосхемі це практично всі споруди; певним винятком може бути сакральна споруда за номером 26). Це пов'язано з найбільшим природним ландшафтним різноманіттям у цьому просторі;

– існує два головні відгалуження розміщення сакральних споруд від центральної смуги. Північне – пов'язане з ландшафтами плакорних ділянок (21, 25), а південно-східне – із ландшафтами, приуроченими до річкових терас (5, 12);

– загалом розміщення сакральних споруд за окремими блоками також тяжіє до місць, які характеризуються підвищеним міжсистемним ландшафтним різноманіттям (щодо Луцька, то вони розміщені в західному (6, 17, 27), південному (5, 12) й східному (3, 18) напрямках);

– незважаючи на вирівняні ландшафтні територіальні системи (а отже, і зниження ландшафтного різноманіття), у північному напрямі міста, котрі найбільш сприятливі для забудов, сакральні споруди практично відсутні;

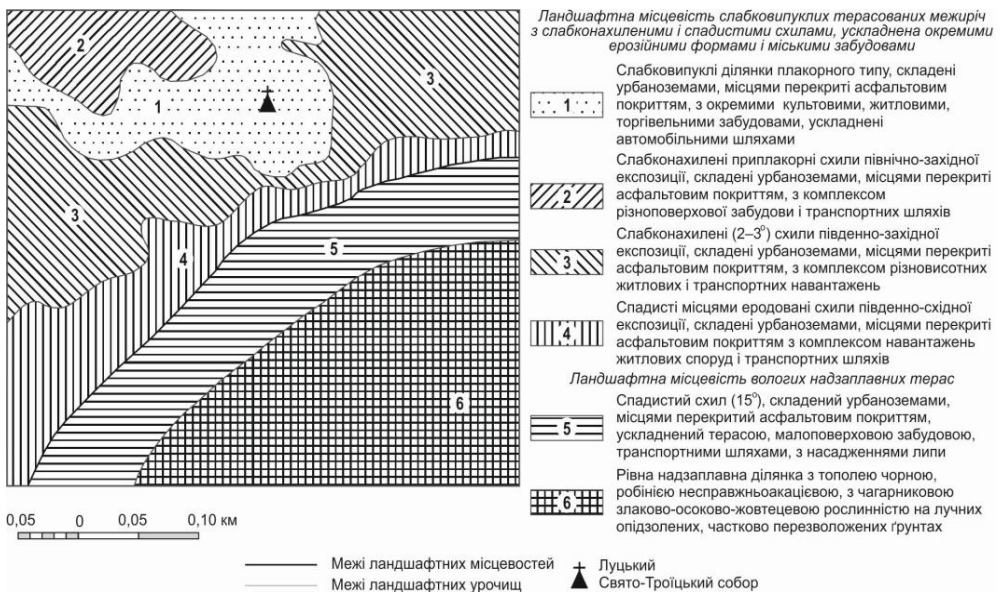
– експозиційна приуроченість сакральних споруд не відіграє суттєвої ролі в їх розміщенні.

Функціональна приналежність і просторова розміщеність міських сакральних споруд взаємоперекриваються, що й може бути відображено в їх характеристиці, наприклад № 5: із давньооборонними якостями, південного блоку в межах південно-східного відгалуження загального фонового розміщення міських сакральних споруд.

Містобудівна документація містить планувальні обмеження, які відображені на “Схемі планувальних обмежень” і представлені низкою чинників інженерно-геологічного, санітарно-гігієнічного та природоохоронного значення. Так, наприклад, у генеральному плані Луцька виявлено й графічно відображено такі обмеження інженерно-геологічного характеру: затоплення паводковими водами р. Стир, близьке від денної поверхні залягання ґрунтових вод, заболоченість, ґрунти з низькою несучою спроможністю, ділянки крутосхилів (Генеральний план міста).

Із метою вивчення ландшафтного середовища сакральних територіальних систем побудовано ландшафтні картосхеми, що відображають розміщення культових об’єктів у структурі міських ландшафтних систем. Розглянемо морфологічну будову храмового ландшафту, складником якого є Луцький Свято-Троїцький собор (рис. 4.6).

Рис. 4.6. Луцький Свято-Троїцький собор у структурі міських ландшафтних систем*

* Авторське дослідження.

Це пам’ятка архітектури національного значення, яка охоплює два храми – верхній, присвячений Святій Трійці; нижній – на честь Преображення Господнього. Культову споруду собору збудовано наприкінці XVIII ст., на той час це був єзуїтський костел. Сьогодні

Луцький Свято-Троїцький собор є надбанням православної церкви, тут діє центр християнського виховання дітей і молоді. Ця територія сформувалася в межах антропогенного ландшафту міста й ускладнена порушенням ґрунтового профілю внаслідок будівництва, закладанням фундаментів будинків, прокладанням комунікацій, асфальто-дорожнім покриттям

Однією із загальних закономірностей еволюції ландшафтів є спадковість, де сучасна територіальна система не є чимось абсолютно новим, адже вона має ознаки попередньої. Зокрема, у вертикальній структурі можуть бути реліктові обрії ґрунту, перекриті шари гірських порід, мезорельєф, зональний тип клімату. Отже, культові споруди Луцького Свято-Троїцького собору розміщені в межах ландшафтно-місцевості слабковипуклих терасованих межиріч зі слабконахиленими й спадистими схилами, котра ускладнена окремими ерозійними формами з міськими забудовами.

Досліджувана храмова територіальна система розміщена в ландшафтному урочищі слабковипуклої ділянки плакорного типу, складеної урбаноземами, місцями перекрита асфальтовим покриттям, з окремими культовими, житловими, торговельними забудовами, ускладнена автомобільними шляхами. Це урочище сформувалося в середовищному оточенні відповідних ландшафтних урочищ, де за допомогою парадинамічних і парагенетичних зв'язків відбуваються обмін речовиною, енергією та інформацією.

Для порівняння ландшафтно-організації двох храмових ландшафтів розглянемо особливості місцезростащування храму на честь ікони Холмської Божої Матері, будівництво якого розпочато в м. Луцьку у 2009 р. (рис. 4.7).

Ця культова споруда розміщена в середній частині схилу крутизною 16°. Генеральний план міста, зокрема схема планувальних обмежень, засвідчує наявність лімітуючого чинника інженерно-геологічного характеру щодо будівництва цієї споруди (Генеральний план міста). Крім того, поблизу окресленого храмового ландшафту розміщені багатопверхові (10 і 14 поверхів) житлові будинки, що, в свою чергу не забезпечує домінуючу роль майбутнього храму.

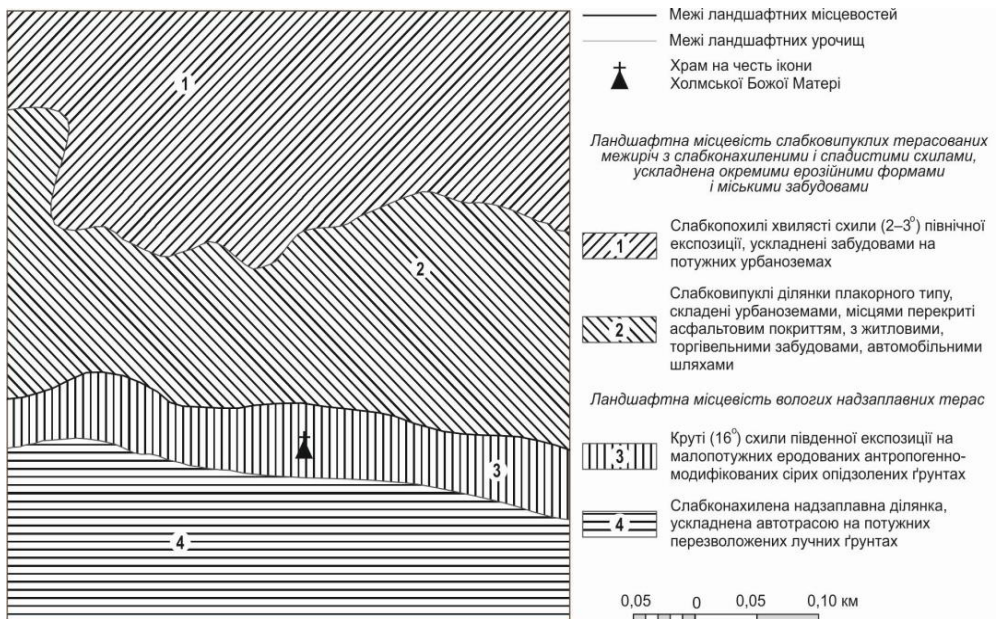
Проектований храм на честь ікони Холмської Божої матері розміщений у межах ландшафтно-місцевості вологих надзаплавних терас (рис. 4.8).

Процес формування храмового ландшафту в межах ландшафтного урочища (крутих (16°) схилів південної експозиції на малопотужних

Рис. 4.7. Каплиця (тимчасовий храм) на честь ікони Холмської Божої Матері (м. Луцьк, світлина 2012 р.)*

*Джерело (Церкву в центрі Луцька будують незаконно, – активісти, 2012).

Рис. 4.8. Храм на честь ікони Холмської Божої Матері (м. Луцьк) у структурі міських ландшафтних систем*

*Авторське дослідження.

еродованих антропогенно-модифікованих сірих опідзолених ґрунтах) засвідчує його неузгодженість з містобудівними умовами та обмеженнями, а також церковними канонами (Міщенко, 2022 в).

Із метою впорядкування й систематизації планувальної організації міста здійснюється його функціональне зонування, тобто поділ міста на окремі частини різного призначення за ознакою провідної функції.

Відповідно до плану зонування міст храмові та монастирські ландшафти розміщені в зоні розташування культових та обрядових споруд. Проте нерідко такі територіальні системи трапляються в рекреаційній зоні активного відпочинку, зоні перспективних озелених територій загального користування (парки, сквери, меморіальні парки) й навіть зоні багатоквартирної житлової забудови, що певною мірою не узгоджується з традиційними канонами формування сакральних споруд, оскільки вони в такому випадку не є функціонально-домінантними (Міщенко, 2022 в).

Відповідно до Державних будівельних норм України (2018), а також особливостей використання земель історико-культурного призначення, визначених законодавством (Земельний кодекс України, 2002; Закон України “Про регулювання містобудівної діяльності”, 2011; Закон України “Про охорону культурної спадщини”; Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць”, 2002) із метою захисту автентичності й цілісності пам’яток культурної спадщини, історично цінних архітектурно-містобудівних якостей традиційного характеру середовища, контекстного середовища навколо окремих пам’яток, їх комплексів (ансамблів), історико-культурних заповідників, історико-культурних заповідних територій та ландшафтів, що охороняються, установлюється охоронний правовий режим використання таких територій. У випадку відсутності розроблених і затверджених в установленому порядку зон охорони, відстань від будинків та споруд, які є пам’ятками культурної спадщини (архітектури й містобудування), до нових споруд повинна сягати подвійної висоти цих пам’яток, але в будь-якому разі – не менше ніж 50 м, що забезпечить збереження цінного історичного розпланування та традиційний характер забудови населених пунктів, цінний природний ландшафт й об’єкти природно-заповідного фонду, оглядові точки та зони, звідки розкриваються види на пам’ятки і їх комплекси.

Проведений аналіз особливостей розміщення та функціонування монастирів м. Луцька засвідчує формування біля них сучасних

“випадкових” споруд, що спотворює історико-культурне й сакральне значення культової споруди (Mishchenko, 2022). Так наприклад, у східній частині монастиря Шаріток¹ збудовано ресторан, що призвело до знищення старовинного кладовища. Використання будівлі монастиря Бригідок² під складські та житлові приміщення, а також ремонтні майстерні зумовило будівництво допоміжних споруд, котрі функціонально не відповідають територіальній сакральній системі й історико-культурній пам’ятці національного значення.

Ландшафтно-просторові осі міста формуються природними формами, які мають динамічні просторові характеристики. Таку динаміку визначає один із лінійних параметрів, який є переважаючим у порівнянні з іншими. Наприклад, долини й русла річок, вододіли. Їх довжина значно переважає ширину та тому визначає поздовжню динаміку (Мищенко, 2022 в).

Крім того, просторова вісь формується довгою смугою лісу, узбіччям озера, ланцюгом пагорбів й іншими природними формами. Локальні осі формує невелика балка, подовжена галявина, паркова алея тощо. Просторові осі формуються також антропогенно-техногенними формами, зокрема транспортними шляхами, вулицями, алеями, дорогами з різним покриттям, які суттєво впливають зокрема, на формування храмового ландшафту й рисунок міста загалом.

У м. Луцьку головні планувальні осі склались історично, як продовження “зовнішніх транспортних шляхів” на міста Львів, Володимир, Ковель, Рівне, Київ, Дубно. Головна просторова вісь – р. Стир, оскільки з нею пов’язані осі по вул. Рівненській, Ковельській, просп. Волі та вісь по вул. Ківерцівській, Карпенко-Карого (останні дві широтного й меридіонального напрямків), а також вісь, що по вул. Проектній, просп. Соборності та просп. Перемоги.

Визначені осі композиційно об’єднують усю територію міста в єдиний територіально-функціональний планувальний елемент, а храмові та монастирські територіальні системи зазвичай розташовані на їх перетині.

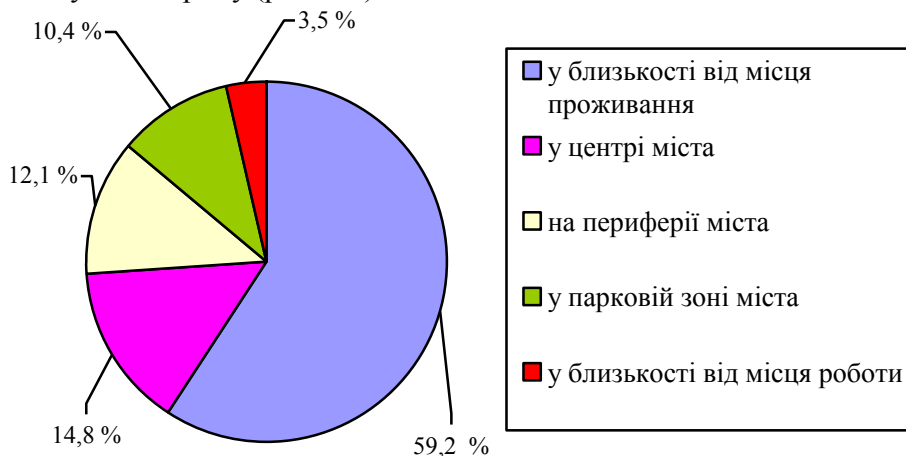
¹ XV–XVI ст. – будівництво монастиря; 1781 р. – зруйновано; кінець XVIII – відбудовано; з початку 1990 р. у будівлі діє єпархіальне управління римо-католицької церкви в Луцьку.

² 1624 р. – заснування монастиря; 1845 р. культова споруда зазнала пожежі; 1890 р. – будівлю облаштовано під поліційне управління та в’язницю; нині приміщення келій і костелу порожні, певну частину споруди займає Замковий Свято-Архангельський чоловічий монастир, на території розміщено кілька приватних фірм.

Більшість храмів зосереджена в історичній, а також у центральній частинах міста, а периферійні житлові райони й мікрорайони, які характеризуються високим рівнем заселеності, містять меншу кількість храмів усіх конфесій (рис. 4.5). Саме тому простежується сучасна закономірність щодо будівництва нових церков, яке розгортається переважно в нових районах міста. Отже, із розвитком суспільства, розширенням площ міст, поступово зникають давні канони щодо вибору місця культової споруди й храми та монастирі з'являються поміж житлової забудови. Подекуди в історичній частині міст України створюються об'єкти (ресторан, супермаркет), наявність яких певною мірою не забезпечує відповідність традиційним канонам формування та функціонування сакральних ландшафтів.

У питаннях розміщення сакральних об'єктів важливе встановлення зворотного зв'язку від споживачів середовища до фахівців й управлінців, що створюють структуру та простір міста й експлуатують його (Криворучко, 2018).

У контексті вивчення особливостей розміщення та функціонування храмових і монастирських ландшафтів та надання рекомендацій щодо їх організації в структурі міста у 2020 р. проведено опитування (репрезентативна вибірка – 500 опитаних) жителів м. Луцька (Волинська область), яке загалом визначило думку громадян щодо місця розташування храму (рис. 4.9).

Рис. 4.9. Результати опитування жителів м. Луцька (жовтень, 2020 р.) щодо їхніх побажань стосовно розміщення храму*

*Авторське дослідження.

За результатами опитування можемо констатувати, що лучани висловили такі побажання щодо розміщення храму: у близькості від місця проживання (59,2 %), у центрі міста (14,8 %), на периферії міста (12,1 %), у парковій зоні міста (10,4 %), у близькості від місця роботи (3,5 %).

Оскільки, відповідно до загальних закономірностей розвитку суспільства, зі збільшенням кількості населення міста збільшується його площа, під час проектування зони багатоквартирної (житлової) забудови доцільно враховувати потребу у формуванні за відповідними канонами зони культових й обрядових споруд.

4.4. Класифікація культових споруд в межах храмових та монастирських ландшафтів

Пріоритетною характеристикою храмових і монастирських ландшафтів для міського середовища є їхня власна релігійна типологія (розподіл за релігіями, конфесіями, віруваннями), яка визначає й зумовлює формування різних типів культових споруд. За ієрархією храмові об'єкти поділяють на головні (кафедральні собори), рядові (парафіяльні храми, молитовні доми, каплиці).

Класифікація культових споруд у межах храмових та монастирських ландшафтів визначається регіональними й локальними особливостями, умовами розміщення, режимом літургійного процесу, функціональним призначенням, місткістю.

У православній групі храмових і монастирських ландшафтів можна виокремити такі варіанти споруд: кафедральний, соборний, монастирський, парафіяльний, капличний, цвинтарний, меморіальний (табл. 4.2).

Найбільш розповсюдженим варіантом храмових споруд є парафіяльні. Тут фіксується низка будівель різного функціонального призначення, зокрема богослужбові, службово-побутові, просвітницькі, благодійні, господарчі. Парафіяльний храм уключає до своєї просторової структури такі складники, як сакральне ядро, обрядовий простір, нартекс, притвор, дзвіниця. Парафіяльний варіант православних храмових споруд розміщений у житловій зоні населеного пункту й має місткість, що відповідає чисельності релігійної громади, яка мешкає в цій зоні. Соборний варіант православних храмових споруд функціонально однаковий із парафіяльним, однак вирізняється місткістю будівель, а також просторовим розміщенням. Кафедральний – функціонально повторює соборний варіант храмової системи, проте розміщений, зазвичай, у центральній частині міста й має найвищий показник місткості.

Таблиця 4.2

**Варіанти православних споруд
у межах храмових та монастирських ландшафтів**

Варіант	Місткість, осіб			Просторове розміщення
	загальноміські	районні	сільські	
Кафедральний	500–1500	-	-	Центр міста чи монастирський комплекс
Соборний	300–500	300	-	Центр міста чи житловий район
Парафіяльний	300	100–500	50-200	Житловий район міста, квартал, мікрорайон; центр селища, села
Монастирський	200–300	-	100	Монастир
Капличний	30–50	30	30	Паркова зона, у складі культового чи громадського комплексу
Цвинтарний	200	50–200	30–50	Кладовище
Меморіальний	100	50	30	Паркова зона меморіального комплексу

Монастирський варіант сакральних споруд найчастіше розташовується за межами міста. У складі цієї системи може бути кілька храмів, надбрамна та домова церкви, каплиця, дзвіниця, келійний корпус, лікарня, крамниця, господарські приміщення, недільна школа, сільськогосподарські угіддя.

Капличний варіант православного храмового ландшафту має обмежену функціональну структуру й охоплює саму культову споруду та навколишнє природне й інфраструктурне оточення. Каплиці поділяються на водосвятні, поховальні, меморіальні, богослужбні (Куцевич, 2009).

Цвинтарний храмовий комплекс близький за функціональною структурою до каплиці та розміщується на території кладовища. Подекуди цвинтарна церква за організаційною структурою відповідає структурі парафіяльної церкви.

Меморіальний варіант ландшафтного комплексу розміщений на території, яка має історичне значення. Важливою функціональною

ознакою меморіальних систем є образно-художня виразність, що відповідає їхній тематичній спрямованості.

Католицькі храмові та монастирські споруди в межах сакральних ландшафтів мають ієрархічну структуру. Їх можна поділити на кафедральні, єпископські, парафіяльні, філіальні, колегіальні. Функціонально такі системи можуть мати такі варіанти: монастирський, госпітальний, цвинтарний, меморіальний. Місткість католицьких культових споруд орієнтовно відповідає місткості православних.

Основними варіантами споруд мусульманських храмових ландшафтів є соборний, кварталний, дюбре, медресе. Соборний варіант мусульманської культової системи має велику місткість від 200 до 1000 осіб і розміщений у центрі міста, селища або села. Квартальний – має місткість від 10 до 250 осіб, призначений для вірян житлового району або значного житлового кварталу, селища чи села. Дюбре може вмістити 25–50 осіб. Така територіальна система розміщується на цвинтарі й поєднує храм, який з'єднаний із гробницею. Медресе має освітнє функціональне призначення та охоплює храм місткістю 50–100 осіб, поєднаний з ісламським навчальним закладом медресе й розташований у сельбищній зоні, де є житлова забудова, громадські центри, об'єкти культурно-побутового обслуговування, зелені насадження та вулиці.

Провідною культовою спорудою іудейської релігії є синагога. Варіанти храмових споруд цієї релігійної групи залежать від типу самого культового будинку: хоральний, меморіальний, синагога, молитовний дім. Хоральна синагога розміщується в центральній частині міста й має місткість 150–500 осіб; меморіальна – 100–300 осіб і міститься в меморіальних центрах і зонах; синагога зазвичай розміщена в житловому районі, мікрорайоні, кварталі й має місткість пересічно 75–200 осіб; молитовний дім розміщений у житловому районі, мікрорайоні, кварталі, місткістю 50–75 осіб.

Храмові та монастирські ландшафти є одним із найсакральніших складників поселень, тому обґрунтування їх розміщення, закономірності формування, їх просторова домінантність складають своєрідні основи формування духовного досвіду громади, який дозволяє забезпечити традиційність та спадкоємність розвитку міст.

РОЗДІЛ 5.

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ВОДНИХ ДЖЕРЕЛ В СТРУКТУРІ САКРАЛЬНИХ ЛАНДШАФТІВ

5.1. Стан вивченості та значення водних джерел

Значення водних джерел в природі зумовлено тим, що вони не лише забезпечують водний баланс території, а й слугують важливим складником ландшафту, забезпечуючи його цілісність формуючи різноманіття видів у межах біоценозів (Мищенко, 2022 а). Науковці характеризують водні джерела як важливі рідкісні екосистеми, які перебувають на межі зникнення (Springer & Stevens, 2009; Chelmicki, Jokiel, Michalczyk & Moniewski, 2011). Екологічний стан водних джерел залежить від змін навколишнього середовища та типу місцевого землекористування (Bonacci, 1987; Zuber, Malecki & Dulinski, 2008). Вони є індикаторами змін природного середовища, які пов'язані зі збільшенням антропогенного навантаження на природні системи (Bascik & Chelmicki, 2004).

Водні джерела є елементами георізноманіття та геологічної спадщини (Dingwall, Weighell & Badman, 2005), належать до об'єктів біокультурного різноманіття, які потребують охорони (Ray, 2020); слугують чинниками розвитку туризму та рекреації (Bascik & Chelmicki, 2004; Мищенко, 2022 а). Досліджувані системи є об'єктами наукового пошуку, оскільки мають екологічну, освітню, культурну й естетичну функції (O'Halloran, Green, Harley, Stanley, & Knill, 1994; Grey, 2003; Bascik, Chelmicki & Siwek, 2008; Мищенко, 2023 а).

Аналіз наукових праць, які стосуються природних водних джерел засвідчує слабку представленість таких робіт у наукових доробках сфер “Географія” і “Науки про Землю”. Особливо недостатньо наукових праць, предметом вивчення яких слугують не лише гідрологічні та гідрогеологічні особливості водних джерел, але і їх культурна, зокрема сакральна цінність.

Наукове дослідження за редакцією В. Хільчевського є однією з небагатьох наукових праць українських учених, яка присвячена результатам моніторингових досліджень природних водних джерел (Кравчинський, Хільчевський, Корчемлюк & Стефурак, 2019). Вплив людини на довкілля в давньогрецькому світі, а також значення карстових джерел для функціонування давньогрецьких міст висвітлено в праці Д. Крауча (1996) “Екологічна геологія давньогрецьких міст”. Ф. Адамс (1938) обґрунтував становлення наукових ідей щодо формування джерел і пов'язаних із ними гідрогеологічних процесів. Е. Холанд (2009) вивчала сучасні грецькі ритуали, які пов'язані з джерелами, та їх зв'язок із дохристиянськими традиціями. Науковим є дослідження впливу урбанізації на ресурси карстових вод, а також гідрогеологічні й

гідрохімічні властивості сакрального джерела Гікон у Єрусалимі (Amiel, Grodek & Frumkin, 2010). Х. Клемпе (2015) на основі картування та аналізу водоносних горизонтів дослідив гідрогеологічну основу двох сакральних джерел в Бйо Телемарці (Норвегія). Історію й гідрогеологію водних джерел одного з найдавніших міст Англії досліджував Д. Мазер (2009). Формування культових об'єктів (нураги) в Сардинії безпосередньо біля водних джерел вивчали М. А. Фадда та Ф. Ло Ск'яво (1992), а також А. Депальмас (2018).

Науковий інтерес вивчення водних джерел, зокрема й сакральних, пов'язаний із їхніми важливими суспільними та природними функціями. Зазначимо, що сакральні джерела охоплюють більше суспільних функцій, ніж звичайні водні джерела, оскільки вони забезпечують ще й духовні потреби мандрівників/паломників (Мищенко, 2023 а). Функції сакральних джерел доцільно поділити на дві групи: суспільну (забезпечення питних потреб, туристично-рекреаційна привабливість, забезпечення духовних потреб, історико-культурна, лікувальна), природну (гідрологічна, гідрогеологічна, екологічна) (рис. 5.1).

Рис. 5.1. Функції сакральних водних джерел (Мищенко, 2023 а)

Суспільна функція сакральних джерел. Історично наявність водних джерел відігравала значну роль у виборі місця поселення людей. На сьогодні водні джерела мають незначну частку в забезпеченні питних потреб. Проте ведення полонинського господарства, зокрема в Українських Карпатах, не можливе без наявності постійного водопостачання, якими часто є природні водні джерела (Корчемлюк, Кравчинський & Стефурак, 2018). У сільських поселеннях у межах цієї території ресурси водних джерел одного точкового стоку можуть забезпечити водою понад 10 домогосподарств (Кравчинський, Хільчевський, Корчемлюк & Стефурак, 2019).

В екстремальних умовах водні джерела можуть стати важливим водним ресурсом для жителів регіону. У лютому 2022 р. на початку повномасштабного вторгнення росії на територію України Львівською міською радою з метою надання інформації та забезпечення жителів області водою на випадок пошкодження центральної мережі водопостачання розроблено онлайн карту природних джерел Львівської області (Карта джерел у Львові та околицях на випадок відсутності води). Отже, водні джерела можна розглядати як один із водних ресурсів, які можна використовувати в ролі питної води.

Багато природних водних джерел є привабливими туристичними атракціями й складовими частинами туристично-рекреаційного потенціалу територій (Мищенко, 2023 а). Такі джерела облаштовані, мають сакральне значення (освячені) чи воду, що відзначається лікувальними властивостями. Зазвичай зазначені джерела мають свою історію (зцілення від хвороб унаслідок уживання джерельної води, відвідування відомими історичними постатями тощо), тому характеризуються ще історичною й культурною цінністю (Мищенко & Черчик, 2016 а). Облаштовані сакральні джерела входять до низки туристичних маршрутів і мають велику популярність серед рекреантів та паломників.

Ще з язичницьких часів біля водних джерел висаджували священні гаї, будували храми та інші культові споруди (Jokiel & Michalczyk, 2021). Розміщення біля джерела каплиці/церкви посилює сакральність таких територіальних систем і забезпечує реалізацію духовних потреб прихожан. А. Депальмас (2018) припустила, що розміщення сакральних комплексів у Сардинії переважно визначалося наявністю джерела. Прикладом побудови культових споруд біля джерел є збудована над джерелом каплиця Богородиці на південному схилі Акрополя, що в м. Афіни (Håland, 2009); каплиці біля джерел Святої Анни (с. Онишківці,

Рівненська область), а також Раковецьке (с. Новосілка Львівська область) та ін.

Історико-культурна цінність сакральних водних джерел полягає в тому, що вони є складником історико-культурної спадщини країни, оскільки в межах їхніх ареалів відбувалися історичні події або відвідувалися відомими історичними постатями. Наприклад, у с. Дермань (Рівненська оласть) у межах Свято-Троїцького жіночого монастиря (1499 р.) є джерело “Батисва криниця”, де за переказами в 1241 р. пив воду хан Батий; неподалік Зимненського жіночого монастиря (Волинська область) є джерело, яке за переказами в 1065 р. було освячене преподобним Варламом Печерським (першим ігуменом Києво-Печерської обители) та ін. Стародавні греки поклонялися святому джерелу Деметрі.

У культурі корінного населення Америки шанувалися джерела Седона, Маніту-Спрінгс – це місця ритуалів, очищення, які вважалися ділянками переходу в підземний світ. Для послідовників ісламу святим є джерело – криниця в Мецці, яку, за переказами, створив архангел Гавриїл. Там мусульмани вмиваються, занурюють ризи, у яких їх мають поховати після смерті, і використовують воду як ліки від усіх недуг (Bascik & Chełmicki, 2002). У період християнізації багато язичницьких святих джерел були “хрещені”, тобто приурочені святому чи Божій Матері. Це був природний процес, вираз уподібнення християнської культури та обрядів із язичницькою культурою й обрядами.

Лікувальні властивості сакральних водних джерел залежать від їхнього хімічного складу й рівня мінералізації (Мищенко, 2023 а). За переказами, вода більшості сакральних джерел сприяє зціленню від усіляких хвороб. Наприклад, у с. Куткір (Львівська область) розміщене сакральне джерело, вода якого містить природний йод (хлоридно-гідрокарбонатно-натрієва) і рекомендується під час захворювань печінки та шлунково-кишкового тракту. Щороку мешканці цього села разом зі священнослужителями проводять обряд освячення води біля джерела.

Природна функція водних джерел. Водні джерела слугують початком багатьох річок. За величиною дебіту джерел можна провести оцінку підземного стоку річок. Гідрогеологічна функція водних джерел полягає в тому, що за середньодобовим/середньорічним дебітом джерел можна виконати кількісну оцінку запасів підземних вод (Інструкції із застосування класифікації запасів і ресурсів корисних копалин державного фонду надр до родовищ питних і технічних підземних вод, 2000).

Екологічна функція водних джерел забезпечується насамперед тим, що ці об’єкти дуже часто є складником природно-заповідного фонду

країни й належать до категорії гідрологічних пам'яток природи (Міщенко & Карпюк, 2023). У межах ландшафту, де є водні джерела, сформувався певний вид біогеоценозу. Як правило такі геосистеми є складником природного, природно-антропогенного, антропогенного геоекотону. Рослинний світ, сформований у межах джерел, має важливу водозахисну та водоочисну функції, а також слугує чутливим природним індикатором стану, рівня й складу підземних вод.

Зміна гідрологічного режиму, забруднення, евтрофікація джерел і прилеглих ділянок, централізований водозабір трубами та використання природних джерел для водопостачання становлять серйозну загрозу існуванню біотопів (Дідух & Чорней, 2016).

5.2. Тракткування поняття “водне джерело” та його просторова організація

Під час дослідження проблеми водних джерел, зокрема й сакральних, доцільно звернути увагу на його трактування, які подаються в наукових працях. Джерело – це природний вихід підземних вод на денну поверхню або під водою (підводне джерело) (Хільчевський & Ромась, 2007); місце, де підземні води витікають із водоносного горизонту; точка витоку з навколишньої вологої ділянки; складник інфільтраційної поверхні (Bear, 2012); елемент ландшафту, який утворився в результаті взаємодії окремих компонентів середовища – гідрологічного, геоморфологічного, геологічного, кліматичного, а в окремих випадках й антропогенного (Jokiel, & Michalczyk, 2021); унікальний складник геологічного середовища, який виникає у результаті безперервних динамічних процесів глобального колообігу води під впливом земного тяжіння або гідростатичного тиску в різних ландшафтно-геоморфологічних умовах: на дні ярів, балок, на схилах пагорбів, крутих берегів річок тощо (Кравчинський, Хільчевський, Корчемлюк & Стефурак, 2019). Природні водні джерела вирізняються від інших водних систем тим, що температура їхньої води відносно постійна (особливо біля місця витоку) (Sada & Pohlmann, 2002). Отже, водне джерело є складником ландшафту, утворений у результаті взаємодії компонентів – гідрологічного, геоморфологічного, геологічного, кліматичного, а в окремих випадках – й антропогенного, який формує стан поверхневих вод та тісно пов'язаний з гідрогеологічним середовищем (Міщенко & Карпюк, 2023).

Загалом вихід підземних вод на поверхню зумовлений такими чинниками:

– членуванням місцевості, яке полягає в перетині водоносних горизонтів ерозійними чи іншими від’ємними формами сучасного рельєфу (річковими долинами, балками, ярами, озерними улоговинами й ін);

– структурно-геологічною будовою території, тобто наявністю плікативних та диз’юктивних дислокацій (відкритих тектонічних тріщин, зон тектонічних порушень, антиклінальних складок із порушеними зводами, крилами тощо);

– формуванням інтрузій і дайок, у зонах контактів яких з осадовими породами можуть утворюватися відкриті тріщини, що відводять на поверхню підземні води. В осадових породах, безпосередньо в інтрузіях і дайках, по тріщинах також можуть виходити на поверхню підземні води (Кравчинський, Хільчевський, Корчемлюк & Стефурак, 2019).

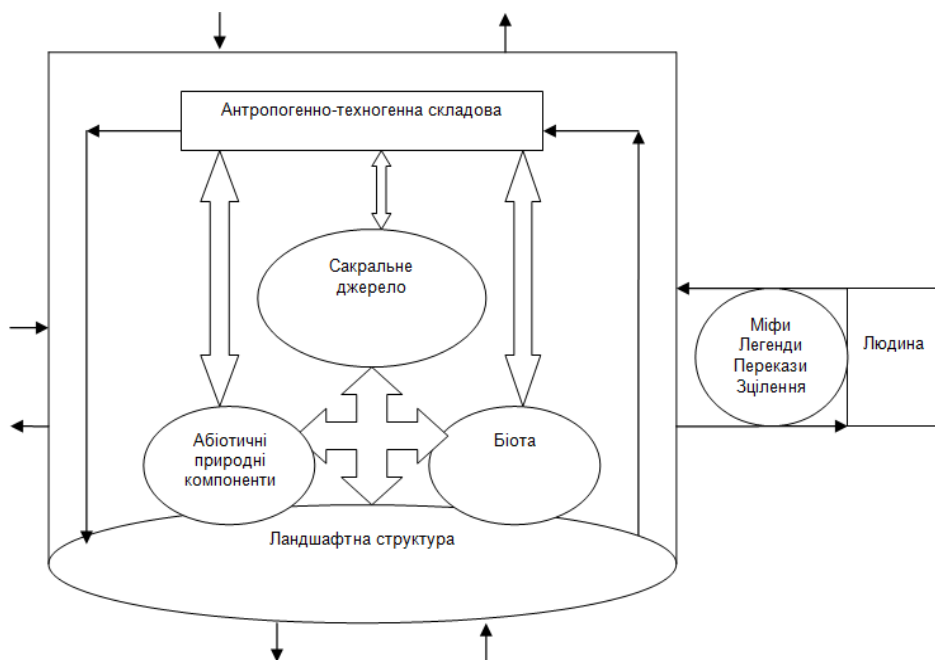
Аналіз наукових праць і нормативних документів, які стосуються водних об’єктів, засвідчує, що у світі немає єдиного підходу до визначення чіткої приналежності водного джерела до поверхневих чи підземних вод. Водна рамкова Директива ЄС (European Commission, 2000) не надає тлумачення поняття “водне джерело” та не відносить його до поверхневих чи підземних вод. В Україні немає законодавчо визначеного тлумачення поняття “водне джерело”. Відповідно до ст. 3 Водного кодексу України (1995), джерела не належать до поверхневих вод, однак їх відносять до категорії “підземні води та джерела”. У нормативному документі Республіки Польща засвідчується, що джерела належать до внутрішніх поверхневих вод (Prawo wodne, 2017). Відповідно до Водного кодексу Казахстану ст. 13 (2003), природні водні джерела належать до підземних вод; у Водному праві Чеської Республіки (2001) констатується, що до поверхневих вод належать ті, що протікають через природні порожнини під землею поверхнею.

Хоча в нормативних документах різних країн спостерігається неоднозначність визначення приналежності водних джерел до поверхневих чи підземних вод, проте методи визначення якості води та дебіту використовуються часто такі, як і для поверхневих водних об’єктів (Мищенко & Карпюк, 2023).

Освячене водне джерело тісно взаємопов’язане з природним та суспільним середовищем та слугує основним структурним компонентом сакрального ландшафту.

Будь-яка сакралізація пов’язана з пошуком центру, тому просторова структура сакрального ландшафту, складовою частиною якого слугує водне джерело, частіше має вигляд моноцентричної системи, яка

складається з низки підсистем, пов'язаних між собою тісними взаємозв'язками (Мищенко, 2018 г) (рис. 5.2).

Рис. 5.2. Просторова структура сакрального ландшафту, маркером якого слугує водне джерело*

* Розробка автора

Водне джерело, зокрема і сакральне формується в межах ландшафтної структури, яка охоплює абіотичні природні компоненти (гідрологічний, гідрогеологічний, геоморфологічний, кліматичний, ґрунтовий), а також рослинний і тваринний світ. Антропогенно-техногенна складова частина в межах досліджуваного ландшафту може бути представлена такими елементами, як криниця, басейн/купальня, каплиця/церква та ін.

Безперечно, інтерпретація сакральності джерела та й усього ландшафту, належить лише людині, яка розглядає ці об'єкти крізь призму міфів, легенд, переказів про зцілення від хвороб. Сакральне джерело відрізняється від "звичайного" тим, що біля нього відбувається культ, у тому числі і освячення. Тобто людина використовує сакральне джерело не

лише для задоволення господарських потреб, але й для духовних (поклоніння, вшанування).

5.3. Закономірності розміщення та сучасний стан сакральних джерел на прикладі Львівської та Волинської областей

Обрані для дослідження Львівська та Волинська області є цікавими об'єктами порівняльно-географічного аналізу, оскільки ці території відповідно до фізико-географічного районування України, розміщені в межах двох фізико-географічних країн рівнинної (Східноєвропейська рівнина) та гірської (Українські Карпати), а також шести фізико-географічних областей (Маринич, Пархоменко, Петренко & Шищенко, 2003)

5.3.1. Сакральні джерела Львівської області. Із метою визначення закономірностей просторового розміщення сакральних джерел розглянемо гідрогеологічні й кліматичні передумови їх формування. Територія Львівської області розміщена в межах трьох основних гідрогеологічних структурних одиниць: Волино-Подільський артезіанський басейн, Передкарпатський артезіанський басейн і Гідрогеологічна область складчастих Карпат (Матолич, 2007). Тут виділяють такі типи підземних вод: прісні, мінералізовані, мінеральні та термальні (Геренчук, 1972).

Найбільший потенціал прісних підземних вод області фіксується у Волино-Подільському артезіанському басейні, де водоносні комплекси приурочені до неогенових, верхньокрейдових, а на сході – до девонських відкладів (Шторгина & Гавриленко, 1968). У Передкарпатському артезіанському басейні водоносний комплекс сформований переважно алювіальним водоносним горизонтом заплави і терас річок. Прісні води гірськоскладчастої області Львівщини мають незначні ресурси й пов'язані із зоною вивітрювання флішових порід (Назарук, 2018).

Львівська область має суттєвий потенціал мінеральних вод різного хімічного складу та лікувальних властивостей, зокрема бромних, борних, вуглекислих, сульфідних, залізистих, йодових, кременистих, а також вод із підвищеним умістом органічних речовин типу "Нафтуся" й вод без специфічних компонентів (Матолич, 2003).

Досліджувана територія характеризується невисокими геотермічними градієнтами, що становлять пересічно 2–3°C/100 м глибини (Назарук, 2018). Загалом термальні води природних колекторів мають високу мінералізацію (30 г/дм³ і більше), а також підвищений уміст сірководню. Тому для їх використання доцільно проводити очищення від домішок, а також зворотне закачування в глибокі колектори.

На формування джерел суттєво впливають кількість опадів та густина річкової мережі в регіоні. Львівська область належить до зони надмірного зволоження, де річна кількість опадів пересічно становить 650 мм у рівнинній частині та 750–1000 мм у передгір'ї. У гірській частині області випадає до 1400 мм опадів, основна їх кількість припадає на квітень–вересень (Матолич, 2007). На Львівщині нараховують 2522 річки загальною протяжністю 11 574,55 км. Найгустіша річкова мережа характерна для басейнів Дністра (52 %) і Західного Бугу (28 %), незначна частина – до басейнів Сяну (12 %) та Стиру (8 %). Загальна густина річкової мережі області сягає 0,75 км/км², що засвідчує високе зволоження й добрі умови формування річкового стоку (Назарук, 2018).

За матеріалами Басейнового управління водних ресурсів річок Західного Бугу та Сяну на території Львівської області розміщено 454 водних джерела, із них 112 – освячені, загальним дебітом 65,94л/с (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Сакральні джерела Львівської області*

Басейн річки	Кількість	Дебіт, л/с	Стан джерел	
			задовільний/ облаштовані	потребують благоустрою/ розчистки
Дністер	71	54,4	57	14
Західний Буг	24	5,76	19	5
Стир	15	5,38	15	–
Сян	2	1,2	2	–
Разом	112	66,74	93	19

*Складено за матеріалами Басейнового управління водних ресурсів річок Західного Бугу та Сяну.

83 % сакральних джерел Львівської області мають задовільний стан й облаштовані (додаток Г). Найбільша їх кількість приурочена до басейну р. Дністер. Загалом їх дебіт сягає 54,4 л/с. У цьому басейні з 71 функціонуючих освячених джерела 57 мають задовільний стан й облаштовані, 14 – потребують благоустрою та розчистки (Петлін & Міщенко, 2022). Безперечно, найбільша кількість джерел у басейні р. Дністер зумовлена тим, що вона є головною водною артерією Львівської області, де площа водозбору річки сягає 11 420 км², а довжина – 207 км. У межах області р. Західний Буг має протяжність 184 км, її басейн охоплює площу – 6586 км². Тут розміщено 24 сакральних джерела, із них 19 –

мають задовільний стан та облаштовані. Довжина р. Стир на Львівщині сягає 66,8 км; площа водозбору – 1840 км². У басейні цієї річки зафіксовано 15 сакральних джерел, які характеризуються задовільним станом. Найменша кількість сакральних джерел – у басейні р. Сян; їх дебіт сягає лише 1,2 л/с.

Львівська область розміщена в межах двох фізико-географічних країн – рівнинної (південно-західної частини Східноєвропейської рівнини) і гірської (Українських Карпат). Найвища концентрація сакральних джерел – у рівнинній частині області. У Розтоцько-Опільській горбогірній фізико-географічній області зафіксовано 45 сакральних джерел. У Передкарпатській височинній області – 24 сакральних джерела; в області Малого Полісся – 17; у Зовнішньо-Карпатській області – 13; Західноподільській височинній області – 13. Решта фізико-географічних областей у межах Львівщини (Волинська височинна область, Вододільно-Верховинська область) займають порівняно невеликі площі, де майже не зафіксовано сакральних джерел (рис. 5.3).

Просторовий аналіз розміщення сакральних джерел Львівщини в структурі ландшафтів засвідчує найбільшу їх концентрацію в межах структурно-денудаційних височин, сильно почленованих, із сірими й темно-сірими опідзоленими ґрунтами, із грабовими та буковими дібровами; ерозійно-денудаційних височин із сірими й темно-сірими опідзоленими ґрунтами, із грабовими та буковими дібровами; гірських галечникових заплавл (Петлін & Мищенко, 2022).

Щодо загального розміщення сакральних джерел у межах Львівської області простежено такі залежності:

- щільність поширення сакральних джерел у межах області підвищується з заходу на схід, що викликано ускладненням фізико-географічного різноманіття;

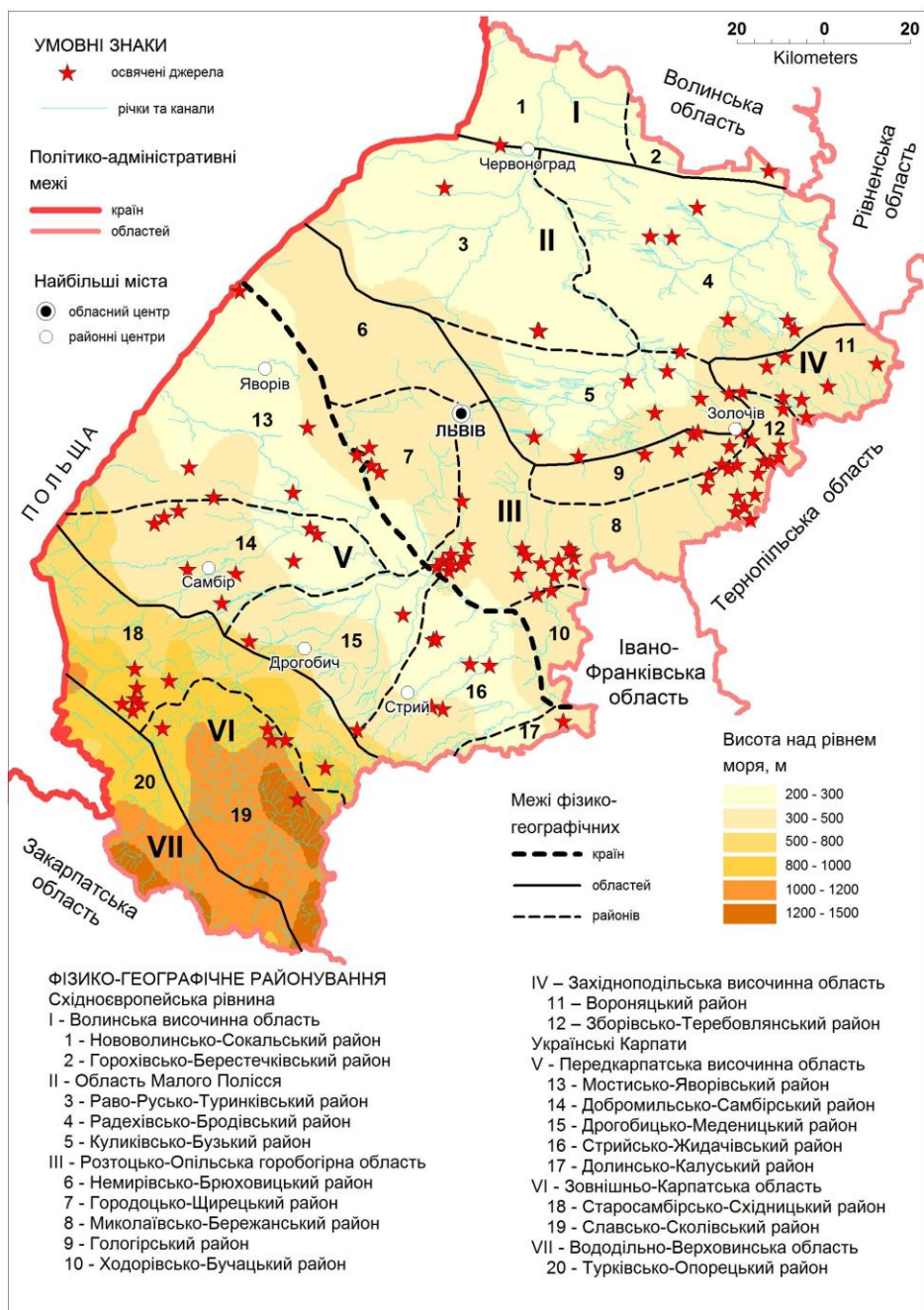
- практично всі джерела розміщені за такими просторовими ознаками: поодинокі, блоками (групами), ущільнено-просторові та мережево-розпоршені;

- поодинокі переважно притаманні областям Малого Полісся й Волинській височинній;

- блокові поширені майже у всіх фізико-географічних областях Львівської області.

Щодо щільності просторового поширення сакральних джерел, то тут спостерігають такі особливості:

- ущільнено-просторове розміщення сакральних джерел простежено в межах поєднання двох фізико-географічних областей: Розтоцько-Опільської горбогірної та Західноподільської височинної;

Рис. 5.3. Просторове розміщення сакральних джерел Львівської області в структурі фізико-географічних районів*

*Авторське дослідження.

– мережево-розпорошеною структурою поширення сакральних джерел характеризуються області Малого Полісся й Передкарпатської височинної;

– відносно однорідністю поширення сакральних джерел відзначається лише Передкарпатська височинна область;

– найщільнішим поширенням сакральних джерел відзначається Західноподільська височинна область;

– немає освячених джерел у межах Вододільно-Верховинської області; за ставленням до деяких із них місцевого населення їх можна віднести до сакральних.

Щодо внутрішнього розміщення сакральних джерел у межах фізико-географічних областей Львівської області виявлено такі залежності:

– розміщення джерел у межах фізико-географічних областей, поділяються на внутрішні та поєднано-граничні;

– внутрішні представлені поодинокими й незначними блоками;

– поєднано-граничні – значними блоковими утвореннями;

– блоки складаються від чотирьох до десяти поряд розміщених сакральних джерел, тому їх можливо поділити на нечисленні та численні;

– за щільністю внутрішнього розміщення джерел блоки поділяються на ущільнені, із відносно віддалених джерел і комбіновані (поєднання ущільнених та відносно віддалених джерел);

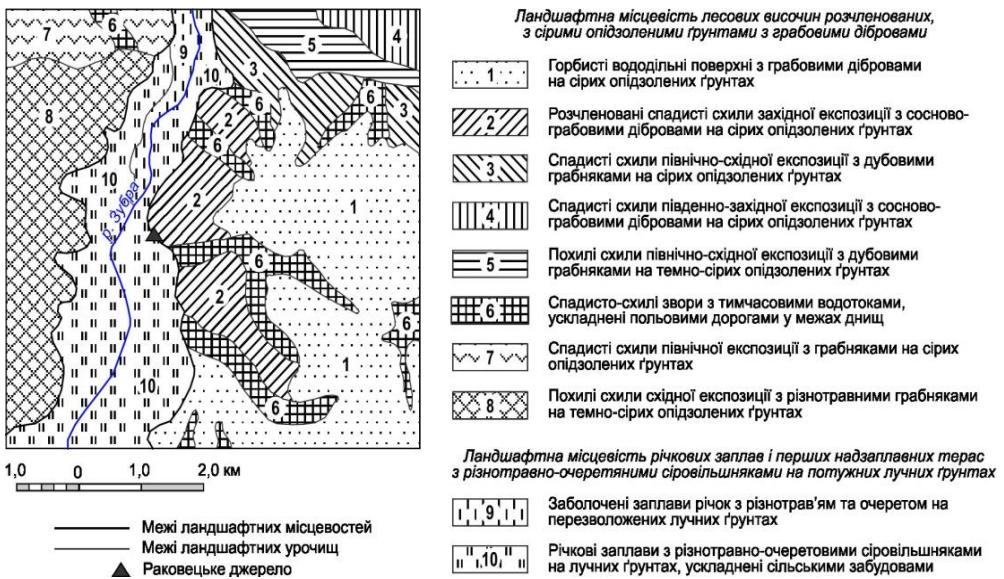
– ущільнені блоки сакральних джерел притаманні межевому простору між Розтоцько-Опільською горбогірною й Передкарпатською височинною областями;

– комбіновані блоки сакральних джерел притаманні Передкарпатській височинній і Зовнішньо-Карпатській областям.

Щодо розміщення сакральних джерел у межах басейнових систем, то більшість із них приурочена до басейнів річок і потоків; значна кількість з них розміщена в ерозійних формах.

Найвідоміші сакральні джерела області характеризуються великим потоком відвідувачів. Відоме у Львівській області та за її межами сакральне джерело, яке розміщене за 20 км від Львова, у с. Раковець, на березі р. Зубра (басейн р. Дністер). Джерело витікає з-під пагорба, на якому побудована церква Св. Маковеїв. Дебіт джерела сягає 2,5–3 л/с. Воно сформувалось у вапняках і пісковиках опільської світи неогену. За характером мінералізації вода тут гідрокарбонатно-кальцієва, із мінералізацією до 0,5 г/дм³. Якість води за загальносанітарними хімічними показниками належить до класу 1 (“відмінна”, дуже чиста вода з ухилом до класу “доброї”, чистої води бажаної якості) (Дідула,

Кондратюк, Блавацький, Усов & Пилипович 2018). У 90-х роках ХХ ст. науковці Одеського інституту курортології досліджували воду цього джерела й виявили в ній високий вміст срібла. Раковецьке сакральне джерело добре облаштоване: територія обгороджена, дорога викладена бруківкою, побудовано скульптуру Божої Матері, для витоку джерельної води каскадом сформовано два басейни (для пиття та вмивання). За переказами, вода з цього джерела зіцілила відвідувачів від різних недуг. Ландшафтні дослідження цієї території засвідчують, що джерело сформувалося на межі двох ландшафтних місцевостей: лесових височин, розчленованих, із сірими й темно-сірими опідзоленими ґрунтами, із грабовими дібровами та річкових заплав і перших надзаплавних терас із різнотравно-очеретяними сіровільшанниками на потужних лучних ґрунтах (рис. 5.4). Отже, ця елементарна система має властивості двох територіальних систем, тому характеризується порівняно більшою стійкістю та біорізноманітністю.

Рис. 5.4. Раковецьке джерело в структурі ландшафтів*

* Авторське дослідження.

У с. Урич неподалік від фортеці Тустань розміщене джерело, яке виводить на поверхню воду з палеогенових флішових утворень. Ця територія в тектонічному відношенні належить до зовнішньої (скибової)

складчастої зони Карпат. Дебіт джерела сягає 0,3 л/с. Джерельна вода прісна, за характером мінералізації гідрокарбонатно-магнієво-кальцієва з мінералізацією 0,28 г/дм³, відзначається високою якістю й відповідає вимогам нормативних документів за санітарно-хімічними показниками. Якість води за загальносанітарними хімічними показниками належить до класу 1. (“відмінна”, дуже чиста вода з ухилом до класу “доброї”, чистої води бажаної якості) (Дідула, Кондратюк, Блавацький, Усов & Пилипович, 2018). Сакральний ландшафт, в основі якого функціонує це джерело, добре облаштований, що забезпечує духовні та пізнавальні потреби відвідувачів. Тут збудовано церкву Пресвятої Трійці, каплицю зі скульптурою Божої Матері. За легендою, у давнину воду з джерела використовували захисники фортеці Тустань. За переказами відвідувачів джерела, його вода сприяла зціленню від хвороб.

На околиці м. Львова, на схилі Високого замку з боку Підзамче розмішене “Королівське джерело”. У геологічному плані воно сформувалось у пісках та вапняках опільської світи нижнього бадену. Джерельна вода прісна, за хімічним складом – сульфатно-гідрокарбонатно-кальцієва з мінералізацією – 0,97 г/дм³ (ДСанПіН, 2010). Високі показники твердості та вмісту нітратів не забезпечує відповідність води джерела вимогам до питних вод (Дідула, Кондратюк, Блавацький, Усов & Пилипович, 2018). В архівних документах м. Львова це джерело загадується ще з 1510 р. Територія облаштована, тут встановлено статую Божої Матері. Джерело є місцем паломництва й відпочинку львів’ян та гостей міста. Забрудненість води “Королівського джерела” зменшує функціональність цього сакрального ландшафту, указує на доцільність його використання для реалізації духовних, пізнавальних, рекреаційних, проте не питних потреб.

На березі р. Воленя (басейн р. Сян), поблизу с. Вербляни, розмішене сакральне джерело “Біля Бука”, яке виводить воду із неоплейстоценових алювіальних відкладів. Джерельна вода слабомінералізована гідрокарбонатно-кальцієво-натрієва, з мінералізацією 1,15 г/дм³. Проте вона не відповідає вимогам нормативних документів до питних вод у зв’язку із підвищеним вмістом натрію (ДСанПіН, 2010). Уміст амонію, нітратів і нітритів у цій воді не перевищує ГДК, однак порівняно високий, що засвідчує слабку захищеність продуктивного водоносного горизонту від забруднення. Якість води за загальносанітарними хімічними показниками належить до класу 2. (“Добра”, чиста вода прийнятної якості) (Дідула, Кондратюк, Блавацький, Усов & Пилипович, 2018). Джерело добре облаштоване. Тут збудовано криницю, споруджено статую Божої Матері. За переказами відвідувачів

джерела, його вода була помічна при багатьох недугах. Навколо сакрального ландшафту розміщені земляні вали, де в минулому мешканці села мали можливість сховатися від ворога під час воєнних подій XVII ст.

Наші дослідження засвідчують, що більшість сакральних ландшафтів Львівщини, складниками яких є освячені водні джерела, перебувають у задовільному стані (Петлін & Міщенко, 2022). Вони мають транспортну доступність, яка визначається наявністю дороги з твердим покриттям, облаштовані басейном, зеленими насадженнями. Крім того, біля джерел збудовано церкви/каплиці, споруджено статуї Божої Матері, що посилює сакральність цього ландшафту (Міщенко, 2022 а). Безперечно, такі ландшафти сприяють розвитку туризму й рекреації, приваблюючи не лише місцевих жителів, а й відвідувачів з інших регіонів. Великий потенціал культових споруд різних конфесій Львівщини (1450) у поєднанні із сакральними джерелами є основою формування пізнавальних туристичних маршрутів і паломницьких турів. Існує проблема інфраструктурного забезпечення в сільських поселеннях, де розміщені сакральні джерела. Важливим аспектом розвитку туристичної та паломницької діяльності є популяризація сакральних місць, зокрема сакральних джерел шляхом інформаційного забезпечення через інтернет-мережу, встановлення інформаційних щитів і вказівників на дорогах.

Отже, Львівська область має потужний потенціал сакральних джерел, які можна розглядати як ресурс розвитку туризму та рекреації регіону. Позитивним аспектом є те, що більшість сакральних джерел Львівщини облаштовані, мають відповідне інфраструктурне забезпечення. Активне створення туристичних маршрутів на основі сакральних джерел забезпечить подальший розвиток паломницького та сакрального туризму Львівської області.

5.3.2. Сакральні джерела Волинської області. Ця територія характеризується значним потенціалом водних джерел, які мають свою історію завдяки переказам та легендам. Такі джерела мають сакральне значення для жителів місцевих сіл, а подекуди й регіону.

Територія області розміщена в межах Волино-Подільського артезіанського басейну, у якому поширені прісні й мінералізовані підземні води (Геренчук, 1975), а також Західнополіської карстової області, яка характеризується змішаним типом карсту – поверхневим і глибинним. Площа поширення карсту сягає 20 080 км², що становить 99,4 % площі області (Вовк, 2016). Гідрогеологічні особливості цієї території визначаються геолого-структурними, кліматичними та геоморфологічними чинниками (Міщенко, 2018 г). Найбільше значення

для формування сучасної гідрогеологічної ситуації мають водоносні горизонти неоплейстоценових і голоценових відкладів, а також верхньої крейди. На території області виділяють джерела, які пов'язані з водами тріщинного типу, що приурочені до карстових масивів із підземними пустотами, що з'єднані системою тріщин (Зузук, Колошко & Карпюк, 2012). Між усіма водоносними горизонтами четвертинних відкладів немає неперервних водотривких пластів, тому в межах усієї досліджуваної території четвертинні відклади формують єдиний водоносний комплекс.

Перший від поверхні водоносний горизонт болотяних й озерно-болотяних відкладів має потужність пересічно 1–5 м і спостерігається в заплавах річок. Потужність водоносного горизонту алювіальних відкладів голоцену сягає 5–6 м й також пов'язаний із річковими долинами (Зузук, Колошко & Карпюк, 2012). Водоносний горизонт алювіальних відкладів перших надзаплавних терас належить до верхнього неоплейстоцену, а водоносний комплекс моренних й озерно-льодовикових відкладів – до середнього неоплейстоцену. Водоносний горизонт флювіогляціальних і моренних відкладів нижнього неоплейстоцену має фрагментарне поширення.

На території Волинської височини водоносними є відклади палеогену та окського зледеніння в межах понижень крейдового рельєфу, які розповсюджені спорадично. Тут подекуди трапляється верховодка, пов'язана з лінзоподібними утвореннями піску в лесових відкладах. У долинах річок Волинської височини водоносними є голоценові утворення заплав, русел і боліт (Мищенко & Фенко, 2021).

Хімічний склад ґрунтових вод, тобто першого від поверхні водоносного горизонту залежить від клімату, рельєфу, мінерального складу й фізико-механічних властивостей водовміщуючої товщі та її покрівлі. На підвищених ділянках води належать переважно до гідрокарбонатно-кальцієвого типу із мінералізацією 0,2–0,5 мг/л (Геренчук, 1975). В умовах Волинського Полісся, тобто на рівнинних майже нерозчленованих ділянках, де підземний стік дуже сповільнюється, а місцевість заболочується, у хімічному складі ґрунтових вод з'являються сполуки окису азоту в підвищеній кількості та залізо болотного походження.

Підземні води Волинської області належать до гідрокарбонатного класу, групи кальцію – здебільшого першого чи другого типу.

Волинська область характеризується надмірним і достатнім зволоженням. В багаторічному режимі найбільша кількість опадів випадає на межі Південного Полісся в центральній частині області (метеостанція Маневичі, 660 мм) та на західній окраїні (метеостанція Володимир-

Волинський, 600 мм). Найменша кількість – в околицях м. Луцька й на північному заході області в районі Шацького поозер'я (Тарасюк & Ганущак, 2017). Сприятливим чинником формування водних джерел є достатньо розвинута річкова мережа області (пересічно 0,25–0,47 км/км² у басейні р. Прип'ять; 0,22–0,35 км/км² – р. Західний Буг).

Водні джерела Волинської області найчастіше формуються в долинах річок, у балках, ярах, тобто живляться верховодкою, що зумовлено фізико-географічними особливостями досліджуваної території (Міщенко & Фенко, 2021). Ці водні об'єкти мають велике значення для підтримання водного балансу поверхневих вод. Деякі з джерел мають унікальну природну цінність. Крім того, це об'єкти уваги вчених, багато з них мають значення як пам'ятки природи й історії.

За даними Регіонального офісу водних ресурсів у Волинській області, наших польових досліджень, у межах цієї території нараховують 90 природних водних джерел, із них 61 – освячено (додаток Д).

Аналіз просторового розміщення природних джерел в структурі фізико-географічних районів засвідчує, що в межах поліської частини досліджуваної території (Волинського Полісся) нараховується 74 джерела, із них 49 освячені, а у Волинській височинній фізико-географічній області – 16 джерел, із них 12 освячені (рис. 5.5).

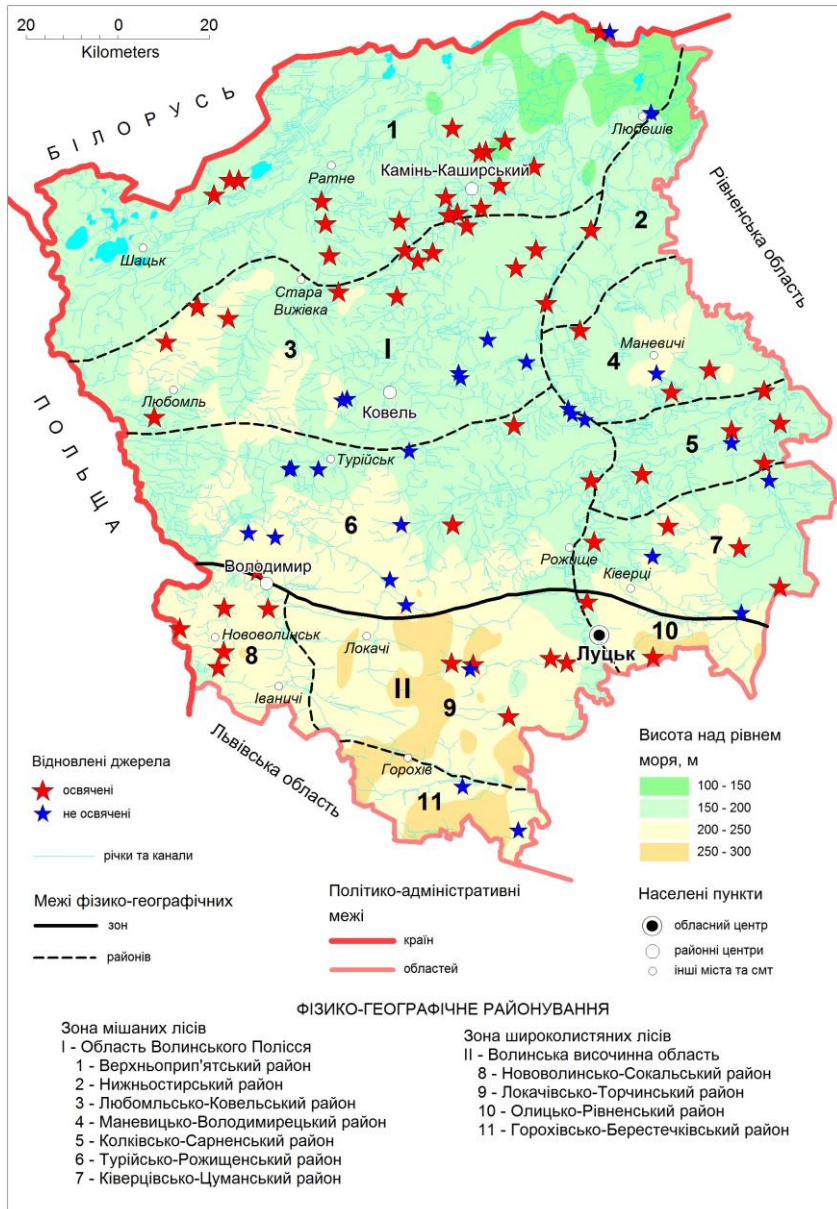
Така ситуація пояснюється насамперед переважанням у межах досліджуваної території площі фізико-географічної області Волинського Полісся (80,2 %), ніж Волинської височинної області (19,8 %) (Міщенко & Фенко, 2021).

Відповідно до фізико-географічного районування України, Волинська область розміщена в межах двох фізико-географічних областей Волинського Полісся, Волинської височинної (Маринич, Пархоменко, Петренко & Щищенко, 2003).

У Волинському Поліссі виокремлюють сім фізико-географічних районів. 19 сакральних водних джерел зафіксовано у Верхньоприп'ятському фізико-географічному районі; у Любомльсько-Ковельському – 12. Ці джерела більшою мірою приурочені до басейнів р. Турія й р. Виживка. У Колківсько-Сарненському фізико-географічному районі зафіксовано п'ять сакральних джерел; Маневецько-Володимирецькому – 3; у Турійсько-Рожищенському – 4; Ківерцівсько-Цуманському – 4; Нижньостирському – 2.

Волинська височинна фізико-географічна область охоплює чотири фізико-географічних райони. По п'ять сакральних водних джерел

простежуємо в Локачівсько-Торчинському та Нововолинсько-Сокальському фізико-географічних районах; Олицько-Рівненському – два.

Рис. 5.5. Просторове розміщення сакральних джерел Волинської області в структурі фізико-географічних районів*

* Авторське дослідження.

Аналіз просторового розташування водних джерел, у тому числі й сакральних, у структурі ландшафтів (Маринич, Пащенко, Петренко, & Шищенко, 2007; Міщенко, 2016 а) досліджуваної території дав змогу констатувати, що найбільша їх кількість приурочена до алювіально-зандрових низовин, хвилястих, з озерами, дерново-підзолистими та дерновими глеєвими ґрунтами, переважно під суборами й сугрудами; піщаних терас, горбисто-хвилястих, із дерново-слабопідзолистими піщаними ґрунтами, переважно під борами.

Щодо загального розміщення сакральних джерел у межах Волинської області, то воно підпорядковане таким залежностям:

- сакральні джерела неначе кільцем охоплюють центральну частину області зі щільним розміщенням несакральних джерел;

- практично всі джерела розміщені за такими просторовими ознаками: поодинокі, подвійні, блоками (групами), ущільнено-просторові, мережево-розпорошені та стрічкові;

- поодинокі переважно притаманні територіям Турійсько-Рожищенського району області Волинського Полісся, Олицько-Здолбунівського району Волинської височинної області;

- подвійні властиві для Локачинсько-Торчинського району Волинської височинної області та Верхньоприп'ятського району Волинського Полісся;

- блокові поширені у Верхньоприп'ятському районі й на межі між ним і Любомльсько-Ковельським районом;

- стрічкові притаманні Верхньоприп'ятському району, де стрічкове скупчення сакральних джерел поширюється від центру району до межі з Любомльсько-Ковельським районом. Стрічкове скупчення сакральних джерел простежуємо з північного заходу на схід із Верхньоприп'ятського до Колківсько-Сарненського району. Це щонайменше вісім джерел;

- 40 % сакральних джерел Волинської області розміщені поблизу міжрайонних меж, що свідчить про те, що саме тут виклинюється значна кількість підземних вод.

Щільність поширення сакральних джерел відповідає таким особливостям:

- ущільнено-просторове розміщення сакральних джерел спостерігаємо в межах Верхньоприп'ятського, Любомльсько-Ковельського й Нововолинсько-Сокальського районів;

- мережево-розпорошеною структурою поширення сакральних джерел характеризуються Турійсько-Рожищенський район області

Волинського Полісся й Олицько-Рівненський район Волинської височинної області;

– жоден із фізико-географічних районів Волинської області не характеризується однорідністю поширення сакральних джерел;

– найщільнішим поширенням сакральних джерел відзначається Верхньоприп'ятський район області Волинського Полісся;

– немає освячених джерел у межах Горохівсько-Берестечківського району Волинської височинної області та за ставленням до деяких із них місцевого населення їх можна віднести до сакральних.

Залежності внутрішнього розміщення сакральних джерел у межах фізико-географічних областей і районів відповідають таким особливостям:

– за розміщенням сакральні джерела поділяються на внутрішні й поєднано-граничні;

– внутрішні представлені поодинокими та незначними блоками;

– поєднано-граничні відзначаються значними блоковими утвореннями між Верхньоприп'ятським і Любомльсько-Ковельським районами;

– блоки утворюють від трьох до десяти поряд розміщених сакральних джерел, тому їх можливо поділити на нечисленні й численні. Усі вони притаманні Верхньоприп'ятському району;

– за щільністю внутрішнього розміщення джерел блоки поділяються на ущільнені, із відносно віддалених джерел, а також комбіновані (поєднання ущільнених і відносно віддалених джерел);

– ущільнені блоки сакральних джерел притаманні межевому простору між Верхньоприп'ятським та Любомльсько-Ковельським районами області Волинського Полісся;

– блоки з відносно віддалених джерел притаманні Любомльсько-Ковельському району на межі з Верхньоприп'ятським;

– комбіновані блоки сакральних джерел властиві Верхньоприп'ятському району.

Щодо розміщення сакральних джерел у межах басейнових систем, то, як і у Львівській області, більшість джерел приурочена до басейнів річок і потоків. При цьому значна кількість із них розміщена в ерозійних формах.

Розглянемо найбільш відомі сакральні/освячені джерела Волинської області. У межиріччі р. Західний Буг та його правої притоки р. Луги, неподалік від с. Будятичі Володимирського району Волинської області, розміщене водне джерело. Перший від поверхні водоносний горизонт у межах джерела міститься у відкладах турон-сенону верхньої

крейди, який живиться за рахунок інфільтрації атмосферних опадів і підпливу вод тектонічних порушень із глибини (Міщенко, 2018 г). Цей водоносний горизонт відділяється від верхнього четвертинного водного комплексу корою звітрювання крейди писальної та мергелю. Саме джерело стало відомим своїми лікувальними властивостями ще з 1637 р. За переказами, у той час біля джерела з'явилась ікона Божої Матері, яку пізніше занесено до Будятичівського храму. За свідченнями старожилів села, вода цього джерела зцілювала від різних недуг. У радянські часи джерело неодноразово намагалися знищити місцеві комуністи. У 60-х рр. ХХ ст. капличку на місці джерела зруйновано, а джерело засипано землею. Старожили району розповідають, що для відновлення джерела сходилися люди з усього села. Потайки вночі та на світанку приходили сюди, щоб поклонитися святому місцю. Нині на джерелі збудовано криницю, а біля неї – каплицю (рис. 5.6). Ця територія стала об'єктом паломництва. До сакрального джерела приїжджають люди з різних областей України, й із-за кордону.

Рис. 5.6. Сакральне джерело неподалік від с. Будятичі (Володимирський район, Волинська область) (Історія про святе джерело поблизу Нововолинська, що зцілює хвороби, 2022)

У с. Стара Лішня Володимирського району Волинської області розміщене прісне освячене джерело Святого Духа. Воно сформувалось у відкладах верхньої крейди. Водоносність цієї товщі порід зумовлена їх

тріщинуватістю. Старожили села розповідають, що вода в джерелі була помічною тим, хто мав проблеми із зором. За радянських часів джерело було занедбане. У 90-х рр ХХ ст. закинуту садибу, де розміщене джерело, викупили місцеві жителі. Джерело впорядкували, розчистили, хрести відновили. Із метою посилення сакральності цього ландшафту із Закарпаття привезено скульптуру Божої Матері. Ця територія слугує не лише для споживання джерельної води, а й для поклоніння сакральному місцю. Тут проводяться регулярні заходи щодо облаштування сакрального ландшафту та збереження самого джерела.

Поблизу с. Ласків Володимирського району Волинської області розміщене прісне джерело пророка Іллі й апостола Іоанна Хрестителя (рис. 5.7). У гідрогеологічному плані джерело сформувалося на ділянці, де перші від поверхні водоносні горизонти поширені в сучасних болотних алювіальних відкладах. Пересічна глибина рівня ґрунтових вод сягає 1,25–1,50 м.

а)

б)

а) квітень, 2012 р. (Прісне джерело пророка Іллі та апостола Іоанна Хрестителя); б) квітень, 2019 р. (Світлина автора).

Рис. 5.7. Джерело пророка Іллі та апостола Іоанна Хрестителя, с. Ласків (Володимирський район Волинської області)

У 1888 р. мешканцями с. Орани побудовано церкву на честь Покрови Пресвятої Богородиці, а джерело поруч із храмом шанувалося, як святе місце. Місцеві селяни досі вважають воду зі святого джерела цілющою, на підтвердження чого розповідають безліч випадків зцілення від хвороб. Наприкінці 50-х рр. ХХ ст. церкву зруйновано, зникло й с. Орани, занепало й святе джерело. У 2010 р. в день пам'яті пророка Божого Іллі монахами Низкиницького монастиря це джерело освячено та укріплено до

нього стежку, планувалось облаштування купальні. Однак на сьогодні стежка до джерела заросла трав'янистою рослинністю, джерело – замулилося

Замуленість джерела пояснюється рівнинним рельєфом цієї території, а також тим, що воно сформувалось у межах заплави річки, має низхідний характер (живиться верховодкою та безнапірними міжпластовими ґрунтовими водами). Зазвичай такі джерела функціонують лише під час випадання й інфільтрації атмосферних опадів, а в посушливі періоди року вони пересихають.

За сім кілометрів від с. Сильне Луцького району Волинської області в лісі є колодязь, вода якого, за переказами, зцілювала хворих. Тут віддавна молились у разі посухи. У геологічному плані ця територія складена крейдою, мергелем. Перші від поверхні водоносні горизонти розміщені у верхньо та середньочетвертинних еолово-делювіальних відкладах (Міщенко, 2018 б, г). 6 травня 2011 р. священниками освячено каплицю, яку спорудили над колодязем. Криниця відома тим, що віддавна біля неї молилися в часи посухи, а також у день великомученика Юрія Переможця. За переказами стариків, відомі кілька зцілень на цьому місці.

Неподалік від с. Куснище Ковельського району Волинської області розміщене прісне джерело, яке, за переказами, допомагає людям із хворобами нирок та печінки, а також позбавляє від тютюнокуріння. Тут перші від поверхні водоносні горизонти розташовані у верхньо та середньо-четвертинних еолово-делювіальних відкладах. Нині на водному джерелі встановлено капличку.

Сакральні джерела як маркери сакрального ландшафту не лише відіграють суттєву роль у його формуванні, а й належать до одних із провідних об'єктів духовного життя суспільства. Відіграючи цілком природну роль щодо забезпечення збереження водного балансу території, вони є вузловими центрами формування навколо себе певних суспільних груп інколи далеко за межами самого сакрального ландшафту.

Індивідуальність формування сакральних джерел зумовлена не лише особливостями геологічної основи, у якій вони формуються, а й навколишнім ландшафтним середовищем. Саме воно формує ситуаційні умови для джерела та впливає на його еволюційний розвиток.

Закономірності виникнення, просторового розміщення й функціонування джерел у структурі сакрального ландшафту становлять наукову проблему щодо виявлення особливостей організованості культурних ландшафтів сакрального орієнтування. Виявлені залежності просторового розміщення сакральних джерел у межах Львівської та

Волинської областей свідчать, що їх поширення, щільність, групування й функціонування чітко залежать від навколишніх природних особливостей, що й формує їхню структурну організованість. Вона значною мірою реалізується в просторовому групуванні джерел. Виникають поодинокі, подвійні, блоками (групами), ущільнено-просторові, мережево-розпорошені й стрічкові угруповання сакральних джерел. Кожен з видів таких угруповань характеризується власними особливостями, що реалізується в їх сакральному використанні.

Відіграючи роль центрального об'єкта формування сакрального ландшафту, сакральні джерела виконують ландшафтоорганізаційну функцію, що надає їм виняткового стабілізуючого й ландшафтоохоронного значення.

5.4. Раціональне використання та збереження сакральних джерел: нормативно-правові аспекти й провідні заходи

Нормативно-правова база щодо збереження сакральних джерел ґрунтується на положеннях Закону України “Про охорону навколишнього середовища” (1991), Водного кодексу України (1995). Сакральні джерела можуть охоронятися як складники однієї з категорій природно-заповідного фонду (ПЗФ). На рис. 5.8 узагальнено категорії природних об'єктів і територій (Про природно-заповідний фонд України, 1992; International Union for Conservation of Nature IUCN), у складі яких можуть перебувати під охороною й сакральні джерела. Наприклад, у межах Яворівського національного природного парку розміщене святе джерело ікони Матері Божої Люрдської Крехівського монастиря; у національному парку “Полонини” (Словаччина) є три сакральні джерела; у гідрологічному заказнику “Бистрий” (с. Котельниця, Закарпатська область) – джерело цілителя Святого Пантелеймона; у регіональному ландшафтному парку “Равське Розточчя” (с. Монастирок, Львівська область) – святе цілюще джерело “Маруся”; у складі парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва “Слов'янський” (м. Володимир Волинська область) розміщене освячене природне джерело, яке регулює гідрологічний режим р. Луга та ін.

Надання юридичного статусу-захисту, наприклад пам'ятка природи, понижує ризик руйнування джерела. Статус гідрологічної пам'ятки природи, на перший погляд, більшою мірою забезпечує збереження сакральних джерел.

Гідрологічна пам'ятка природи – природоохоронна територія, пам'ятка природи, яка включає водні об'єкти (водойми, водоспади, джерела й ін.), що мають наукову, культурно-пізнавальну або естетичну

цінність та охороняються державою (Про природно-заповідний фонд України, 1992).

Рис. 5.8. Категорії природоохоронних територій та об'єктів в складі яких під охороною перебувають сакральні джерела*

*Складено за (Про природно-заповідний фонд України, 1992; International Union for Conservation of Nature (IUCN)).

Міжнародний союз охорони природи (МСОП) відносить до пам'яток природи території, що містять один або більше специфічних природних чи природно-культурологічних об'єктів, які мають видатну або унікальну цінність завдяки своїй рідкості, збереженій типовості, естетичним якостям або культурологічній важливості (International Union for Conservation of Nature (IUCN)).

Наші дослідження засвідчують, що серед гідрологічних пам'яток частка сакральних джерел незначна. Наприклад, серед 61 освячених водних джерел Волинської області лише три є гідрологічними пам'ятками

природи, зокрема “Польова криниця”, “Трактова криниця”, що освячені й розміщені в с. Нудиче Ковельського району Волинської області (Мищенко & Карпюк, 2023). Це заповідні об’єкти місцевого значення, створені для охорони каскаду джерел, що наповнюють р. Тенетиска (притока р. Прип’ять). У с. Велика Яблунька Камінь-Каширського району розміщене освячене природне джерело “Криничка”, яке знаходиться в складі гідрологічної пам’ятки природи (Мищенко, 2018 г).

Відповідно до Закону України “Про природно-заповідний фонд” (1992), пам’ятки природи створюються задля їх збереження в природному стані. Тоді коли сакральні джерела потребують окультурення шляхом установлення каплички над джерелом, будівництва дороги з твердим покриттям, вирощування зелених насаджень тощо. Із метою моніторингу й збереження сакральних джерел вважаємо за доцільне на законодавчому рівні до видів пам’ятки природи внести ландшафтно-сакральні пам’ятки природи. Це природний чи природно-антропогенний комплекс, що має особливе наукове, історичне, культурне, естетичне та пізнавальне значення, де найбільш ціннісним складником слугує сакральне джерело, печера, скеля тощо. У межах ландшафтно-сакральної пам’ятки доцільно проводити заходи щодо збереження не лише одного з компонентів ландшафту (водного, орографічного, геологічного), а й усього ландшафту.

Аналіз природоохоронної мережі Волинської області засвідчує, що велика частка сакральних джерел розміщені поблизу територій та об’єктів ПЗФ (додаток Е). Тому задля їх охорони й збереження доцільно частково розширити межі природоохоронних територій області шляхом унесення до їх складу сакральних джерел, зокрема:

- у загальнозоологічний заказник “Прибужжя” сакральне джерело біля с. Петрове;
- у Ківерцівський національний природний парк “Цуманська пуща” сакральне джерело біля с. Сильне;
- у гідрологічний заказник “Вижівський” сакральне джерело біля с. Поліське;
- у загальнозоологічний заказник “Липине” сакральне джерело біля с. Гута;
- у ландшафтний заказник загальнодержавного значення “Стохід” сакральне джерело біля с. Оленине;
- у ландшафтний заказник загальнодержавного значення “Стохід” сакральне джерело біля с. Стобихва;
- у ландшафтний заказник “Святобузаківський” сакральне джерело біля с. Грудки (Мищенко & Карпюк, 2023).

Охорона та збереження сакральних джерел організаційно передбачає низку заходів, а саме:

- забезпечення на державному й місцевому рівнях охорону сакральних джерел як природних/природно-антропогенних територій, важливого складника культурної та природної спадщини, що потребує особливої охорони;

- у природоохоронному законодавстві, яке стосується організаційної діяльності національних природних парків, заказників чи інших природоохоронних територій, передбачити положення, що забезпечить збереження сакральних джерел і доступ до них паломників;

- організацію охорони та збереження сакральних джерел у межах природоохоронних територій й в умовах постійного паломництва доцільно здійснювати з урахуванням стійкості природного ландшафту до рекреаційних навантажень шляхом розрахунку екологічної місткості такого ландшафту; доступ до джерел рекреантів має бути організованим, упорядкованим й регламентованим (Міщенко & Черчик, 2016 б);

- організувати систему охорони й збереження сакральних джерел із урахуванням того, що ці об'єкти тісно пов'язані з навколишнім середовищем, тобто є складниками сакрального ландшафту;

- запровадити практику щодо включення сакральних джерел до складу місцевих та регіональних екологічних мереж;

- до категорій ПЗФ увести ландшафтно-сакральну пам'ятку природи;

- передбачити в державній і регіональній законодавчій базі заходи щодо особливої охорони сакральних водних джерел шляхом виключенням їхніх територій із земель, що орендуються та приватизуються, зі складу експлуатаційних категорій лісів, сільськогосподарських угідь, родовищ корисних копалин, меліорованих земель, а також не допускати передачу сакральних джерел і територій, на яких вони розміщені, у приватну власність, під сільськогосподарські угіддя, будівництво чи інші види господарського освоєння (Міщенко, 2023 а);

- проводити моніторинг та паспортизацію сакральних водних джерел;

- сприяти популяризації наукової й освітньої інформації щодо сакральних водних джерел конкретних регіонів шляхом публікації наукових видань, брошур, буклетів;

- створити промоцію сакральних джерел регіонів шляхом забезпечення розвитку паломницького та подієвого туризму (Міщенко, 2014);

- забезпечити збереження сакральних водних джерел в умовах постійного паломництва та їх облаштування відповідною інфраструктурою (каплиці, басейни для витoku джерельної води, прокладання доріг із твердим покриттям тощо);
- не здійснювати комерційне використання сакральних джерел (платне відвідування, розлив води з джерела тощо);
- організацію охорони сакрального джерела доцільно здійснювати з урахуванням місцевих традицій та звичаїв;
- сприяти реставрації, а також відновленню культурної й естетичної цінності сакральних джерел, традицій, звичаїв та обрядів, пов'язаних із ними;
- сприяти розвитку шанобливого ставлення до сакральних джерел для всіх категорій населення, використовуючи методи екологічної освіти;
- на законодавчому рівні розробити систему санкцій за завдання шкоди сакральним джерелам.

РОЗДІЛ 6.

САКРАЛЬНО-РЕКРЕАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ СКЛАДНИКИ, МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА КОМПЛЕКСНОГО ОЦІНЮВАННЯ

6.1. Концептуальні складники сакрально-рекреаційного потенціалу

Концептуальне підґрунтя дослідження сакрально-рекреаційних систем містить сукупність положень, які забезпечують їх просторово-часову організованість. До одного з головних таких положень належить система дослідницького пошуку щодо сакрально-рекреаційного потенціалу, який трактується як сукупність умов і ресурсів, які можуть задовольнити потреби рекреантів. Аналітичні дослідження щодо сакрально-рекреаційного потенціалу, його складників й основних тенденцій, котрі визначають його подальший розвиток, є, безперечно, важливими для багатьох суб'єктів господарювання в регіоні та за його межами, зокрема комунальних підприємств, об'єднань, релігійних організацій, що ведуть господарську діяльність у межах сакральних ландшафтів; інвесторів для визначення передумов щодо ведення рекреаційного господарства в регіоні. У сучасній географії питання теоретичного аналізу сакрально-рекреаційного потенціалу досліджене недостатньо. Розробка теоретико-методологічного інструментарію його вивчення має не лише наукове, але й прикладне значення, оскільки такий потенціал та його ефективне використання забезпечать реалізацію конкурентних переваг розвитку територіальної рекреаційної системи регіону.

Аналіз наукових праць щодо сакрально-рекреаційного потенціалу дає змогу акцентувати увагу на таких проблемних питаннях, як розробка концепції сакрально-рекреаційного потенціалу, яка перебуває на початковій стадії свого становлення; вироблення алгоритму дослідження системи сакрально-рекреаційного потенціалу.

Сакрально-рекреаційний потенціал містить такі змістові складники:

– сакральний потенціал поширюється на цілісні ландшафти, окремі об'єкти, які мають велику цінність, значимість і на цій підставі характеризуються винятковим ставленням зі сторони суб'єкта як носія діяльності, свідомості і пізнання (Mishchenko, 2023);

– рекреаційний потенціал це – сукупність природних та суспільних об'єктів і дійств, а також ландшафтів різного генезису, що використовується чи може використовуватися для виконання рекреаційної діяльності з метою пізнання, оздоровлення, розваг, відновлення духовних

і фізичних сил у вільній від основного виду діяльності час на спеціалізованих територіях.

Поняття “сакральний потенціал” й “рекреаційний потенціал” у наукових джерелах подекуди ототожнюються. Проте рекреаційний потенціал за змістом є значно ширшим і нерідко вміщує сакральний потенціал. Наприклад, джерело Святої Анни в с. Онишківці, що на Рівненщині, можна розглядати як складник сакрального та рекреаційного потенціалів регіону. У контексті нашого дослідження поняття “сакральний” (святий, ціннісний) є ключовим.

Оскільки зміст поняття “сакральний” нами розглянуто й подано в 1 розділі, то для обґрунтування концепції сакрально-рекреаційного потенціалу доцільно дослідити сутність таких понять, як “потенціал”, “рекреаційний потенціал”.

У етимологічному значенні поняття “потенціал” походить (від латинського *potential* – сила) і в широкому розумінні означає сукупність усіх засобів, умов, можливостей, які використовуються для досягнення певної цілі. У тлумачному словнику української мови цей термін трактується як “приховані здатності, сили для якої-небудь діяльності, що можуть виявитися за певних меж” (Івченко, 2007).

Загалом потенціал сакральних ландшафтів – це системна категорія, що має територіальну прив’язаність. В. Руденко узагальнив підходи щодо визначення сутності поняття потенціалу: у 42 % випадків використання цього терміна означає сукупність природних умов і ресурсів, можливостей, запасів, засобів та цінностей; у 16 % – потужність; 8 % – можливість продуктивних сил досягти певного ефекту; 5 % – потенціал природних ресурсів, розвитку господарства; 11 % – продуктивність, ефект природних багатств (Руденко, 2010).

В українській географічній науці добре розроблена категорія природно-ресурсного потенціалу, що трактується як сукупна продуктивність природних умов і ресурсів системи/комплексу, котрі задовольняють екологічні, соціально-економічні, естетичні, рекреаційні, культурологічні потреби суспільства (Данилишин, Дорогунцов & Міщенко, 1999; Коротун І., Коротун Л. & Коротун С., 2006).

П. Шищенко, К. Гавриленко (2020) для характеристики фізичного стану й речовинно-енергетичної забезпеченості географічних ландшафтів, які визначають їхню здатність виконувати природоохоронні та соціально-економічні функції й задовольняти суспільні потреби через різні види природокористування запропонували поняття “загального або територіального ландшафтного потенціалу”. У його межах автори виділяють низку часткових ландшафтних потенціалів: земельно-ресурсний, мінерально-

ресурсний, вологісно-тепловий і водний, біотичний, будівельний, рекреаційний, самоочищення, біотичної вегетації, естетичний, саморегуляційний та інші. У контексті нашого дослідження доцільно використати наявний науковий доробок у царині вивчення рекреаційного потенціалу – це праці О. Бейдика, М. Долішнього, В. Кравціва, В. Кифяка, В. Руденка, Л. Черчик, О. Шаблія та ін.

Суттєвими вважаємо напрацювання О. Шаблія, який розглядає рекреаційний потенціал як систему природних і суспільних об'єктів, їхніх властивостей та відношень, які можуть використовуватись або використовуються з метою оздоровлення чи відновлення, поповнення, розширення чи нагромадження духовних і фізичних сил людини у вільний від основного виду діяльності час (Шаблій О. & Шаблій З., 1995).

О. Фурдичко (2007) рекреаційний потенціал трактує як ступінь здатності системи позитивно впливати на фізичний, психічний та соціально-психологічний стан людини під час відпочинку. Л. Черчик, Н. Коленда (2008) охарактеризували стратегічний потенціал рекреаційної системи як сукупність умов і чинників, що визначають можливості розвитку рекреаційної системи регіону, формування й реалізацію її конкурентних переваг та підвищення конкурентоспроможності.

Т. Божук (2010) вважає, що сакральньо-туристичний потенціал певної території сформований сукупністю наявних тут ресурсів: окремих споруд (церкви, костели, каплиці, дзвіниці) чи ансамблів (комплексів споруд, монастиря, лаври, духовного центру), визначних місць (джерела або криниці, печери, хресної дороги), а також сакральних реліквій (чудотворних ікон чи розп'яття Ісуса Христа, мощей святих і блаженних тощо), придатних для створення сакральньо-туристичного продукту та реалізації відповідних паломницьких (або сакральньо-туристичних) турів чи екскурсій. І. Костащук, А. Гуцуляк (2014) зазначають, що сакральньо-туристичний потенціал – це сукупність на означеній території культових споруд, які мають історичне та релігійне значення, а також сакральних ландшафтів і місць, що пошановуються певними конфесіями як “святі” й що можуть бути використані задля розвитку релігійного туризму певного регіону. Т. Дуда (2014; 2018) досліджував сакральні ландшафти як потенціал розвитку релігійного туризму.

Туризм є складником рекреації й пов'язаний з подорожами, міграцією з метою відпочинку на далекі чи близькі відстані від місця постійного проживання. Оскільки “рекреація” є ширшим від поняття “туризм” і за своїм змістом розглядається як сукупність видів діяльності людини щодо використання вільного часу, спрямованих на відновлення

фізичних і духовних сил, в контексті поданого дослідження вважаємо за доцільне застосовувати дефініцію “сакрально-рекреаційний потенціал”.

Сакрально-рекреаційний потенціал територіальної системи є тісно взаємопов’язаною конструкцією (сукупністю) різноманітних (складників) внутрішніх потенціалів, яка й репрезентує узагальнений потенціал будь-якого сакрально-рекреаційного територіального утворення. Це багатофункційна система, яка формується як індивідуальними сакрально-рекреаційними властивостями територіального утворення, так і його середовищем і яка забезпечує системі та її функціональному оточенню як у спонтанному, так і в антропогенно навантаженому режимах функціонально узгоджене існування й розвиток. Його загальні функції такі:

- забезпечення самого існування сакрально-рекреаційних територіальних систем за допомогою контролю та корегування мінливості між їхніми структурними складниками;

- забезпечення нормального організаційного процесу в сакрально-рекреаційних системах через контроль за мінливості й можливим ускладненням внутрісистемних зв’язків і залежностей;

- підтримання корегуально-контролюючого механізму в сакрально-рекреаційних системах унаслідок наявності періодичної мінливості структури зв’язків та сукупності природних, суспільних, технічних тощо параметрів;

- гальмування негативного впливу на сакрально-рекреаційну систему за допомогою контролю за вибудовуванням нею різноскладносформованих внутрісистемних територіальних утворень наприклад бар’єрного типу;

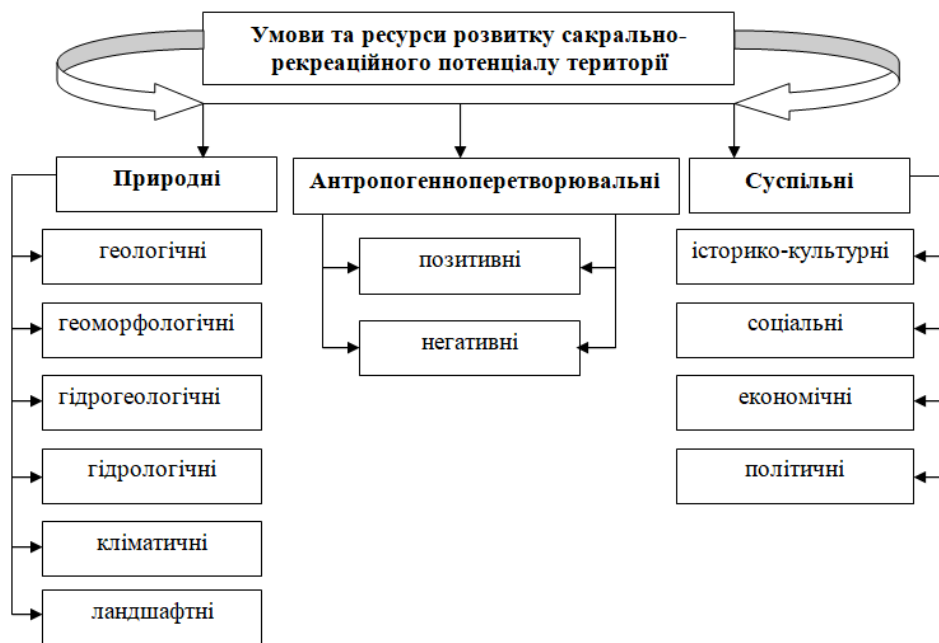
- резистентна, яка дає змогу сакрально-рекреаційній системі контролювати розпорошення, розкладання, самоочищення та, як наслідок, відновлення після природного або антропогенно спровокованого порушення;

- ресурсна, що контролює забезпечення людини різноманітними сакрально-рекреаційними ресурсами без порушення інваріантних властивостей територіальних систем.

Отже, сакрально-рекреаційний потенціал (СРП) території поєднує умови та ресурси й охоплює сакральні ландшафти природного, природно-антропогенного, антропогенного походження, а також їх складники, які спрямовані на забезпечення сакрально-рекреаційного попиту населення (Mishchenko, 2023).

Умови та ресурси розвитку сакрально-рекреаційного потенціалу території можна поділити на три групи: природні, суспільні, антропогенноперетворювальні (рис. 6.1).

Рис. 6.1. Умови й ресурси розвитку сакральньо-рекреаційного потенціалу*

*Розробка автора.

Загалом, до ресурсів сакральньо-рекреаційного потенціалу відносимо сакральні об'єкти або їх сукупність, сакральні ландшафти природного, природно-антропогенного, антропогенного походження. Сакральні об'єкти, незалежно від їх генезису, можуть функціонувати лише в межах конкретного географічного середовища. Наприклад, сакральне водне джерело формується в поєднанні з четвертинними відкладами, рельєфом, ґрунтами, поверхневими та підземними водами й характерним мікрокліматом. Сакральні об'єкти антропогенного походження, зокрема культові споруди (монастирі, храми, храмові комплекси тощо) споруджуються з урахуванням особливостей і властивостей літогенного, орогенного, кліматогенного, гідрогенного компонентів (Mishchenko, 2022). Утворення, яке характеризується сукупністю таких взаємозв'язків, географі відносять до ландшафтних.

Природні умови розвитку й функціонування сакральньо-рекреаційного потенціалу поділяють на геологічні, геоморфологічні, гідрогеологічні, гідрологічні та кліматичні, ландшафтні. Їх доцільно враховувати під час вивчення гірських масивів, природних джерел, печер,

гаїв, окремих дерев, ландшафтів, що мають ціннісне значення для людей, котрі проживають у межах окремої території.

Так, наприклад, характеризуючи сакральньо-рекреаційний потенціал Українських Карпат, зосередимося на геологічних і геоморфологічних особливостях гори Піп Іван Чорногірський, групи скель Писаний Камінь, гори Кострича, хребта Ігрець, які в давнину й нині використовуються як скельно-печерні язичненські святилища. Наприклад, Писаний Камінь – це комплекс скель, утворений брилами пісковика, висотою від двох до 20 м, містить наскельні зображення, найдавніші з яких відносять до часів Київської Русі. За легендою, тут було язичницьке капище.

Травертинові скелі Поділля, утворені з рідкісних біохемогенних континентальних відкладів, нині активно використовуються з метою рекреації й паломництва. Вони сформувалися на схилах річкових долин і балок, висота яких досягає 10–15 м, а довжина – 100–200 м. Найбільш відомі з таких об'єктів розміщені в нижній частині басейну р. Стрипи, у каньйоні р. Дністер, між гирлами річок Коропець і Серет, у басейні р. Нічлави (Тернопільська область) та в долинах річок Ушиці, Студениці та Данилівки (Хмельницька область) (Свинко & Волік, 2004). На Тернопільщині у Бучацькому районі відомі такі сакральні об'єкти, як скельний монастир і храм у с. Рукомиш, засновані приблизно в 1240 р. в травертиновій скелі, скельний монастир у с. Сокілець, розміщений на вершині правого схилу р. Стрипи в Монастирській скелі, що складена щільним травертином.

Під час визначення особливостей потенціалу сакральних ландшафтів, маркерами яких слугують водні джерела, потрібно враховувати такі чинники:

- геологічні, оскільки важливими характеристиками гірських порід, які впливають на формування природних джерел, є вологоємність, водовіддача, водопроникність;

- геоморфологічні (рельєф, глибина ерозійного візу яру, річкова долина, балка). Крім ерозійних процесів, рельєф впливає на акумуляцію води, яка потім просочується в ґрунтові води й слугує одним із джерел підземного стоку;

- кліматичні (температура повітря, випаровування, вологість, атмосферні опади, коефіцієнт зволоження);

- гідрографічні, оскільки в межах річкових долин формується комплекс умов, що впливає на створення природних джерел;

- ландшафтні.

Серед умов розвитку сакральньо-рекреаційного потенціалу виділяємо антропогенноперетворювальні, тобто ті, які його змінюють. Ці чинники (умови) поділяємо на дві групи: позитивні (покращують стан сакрального ландшафту чи його складників) та негативні (погіршують стан сакрального ландшафту).

Позитивні перетворення сакральньо-рекреаційного потенціалу – це насамперед підтримання його організаційного потенціалу, який визначається здатністю виконувати сакральньо-господарські функції, зберігаючи при цьому стабільність внутрі- й зовнісистемних взаємозв'язків і взаємозумовленостей складників у межах функціональної цілісності. Прикладом позитивних перетворень сакрального ландшафту/сакральних об'єктів є регулярний екологічний та санітарний догляд за низхідними безнапірними сакральними джерелами, які потребують моніторингу й певного антропогенного впливу через можливість їх замулення, пересихання, забруднення. Придатність природних джерел перебуває в безпосередній залежності від екологічного стану ландшафтів, які в районах з активною господарською діяльністю піддаються значному антропогенному впливу. Провідними ландшафтоперетворюючими чинниками є відбір підземних вод і поверхневих вод для господарських потреб, скид у річки забруднених промислових та комунальних стоків, інтенсивне сільськогосподарське виробництво. Усі ці чинники можна розцінювати як комплекс умов, що негативно впливають на підземні води й призводять до змін якості води (фізичні, хімічні, біологічні властивості), що робить цю воду частково чи повністю непридатною для використання. Безперечним негативним чинником є збройні конфлікти, унаслідок яких відбувається не лише значне погіршення екологічної ситуації території, а й знищення сакральних, ціннісних об'єктів.

Групу суспільних умов та ресурсів поділяють на історико-культурні, соціальні, економічні, політичні (Міщенко, 2017 а). Історико-культурні передумови формування сакральньо-рекреаційного потенціалу території пов'язані з історією її розвитку й сформованими тут канонами, символами, звичаями та традиціями (Бакалейко & Міщенко, 2018). До історико-культурних ресурсів можна віднести всі сакральні об'єкти (джерела, печери, гаї, храми, монастирі тощо) та самі сакральні ландшафти, оскільки вони мають певну історичну або культурну цінність.

Рекреаційна діяльність орієнтується на сформовані соціальні потреби, які створюються суспільством і залежать від рівня його розвитку, а також від специфічних умов діяльності соціальних суб'єктів

(індивідів, груп). Усвідомлення соціальної потреби стає мотивацією діяльності й виявляється в бажаннях, цілях, інтересах суспільства. До соціальних передумов розвитку сакрально-рекреаційного потенціалу можна віднести етнічний та релігійний склад населення, освіченість, рівень національної свідомості й патріотизму. Більшість сакрального простору належить релігійним об'єктам. Релігія – це сукупність систем цінностей, які засвідчують ставлення суспільства до духовності, що впливає на соціальне життя.

Економічні умови території в широкому розумінні визначають рівень і динаміку її господарського розвитку. Загальноприйнятим показником у світі, що визначає такий рівень, – це виробництво валового національного продукту на одну особу. Інші показники економічних умов – інвестиційна привабливість, структура господарства країни. У низці зарубіжних країн внесок рекреації у валовий національний дохід становить 15–35% (Чехія, Австрія, Швейцарія, Італія, Франція, Іспанія, Португалія), тоді як в Україні цей показник значно нижчий. Так, в Україні у 2019 р. частка цього виду діяльності у ВВП сягала 6,8 %; у 2020 р. під впливом пандемійних обмежень, які охопили цілий світ, частка прибутку від туризму та рекреації скоротилася на 1,6 %. Безперечно, збройний конфлікт, повномасштабна війна росії проти України, що почалася 24.02.2022 р., призвели до значного пониження показників прибутку від рекреаційної діяльності.

Політичні передумови розвитку сакрально-рекреаційного потенціалу залежать від політичної ситуації регіону/країни, яка визначається наявністю чи відсутністю військових конфліктів. Із 24.02.2022 р. до 24.02.2023 р., тобто за рік військового вторгнення росії в Україну, зафіксовано щонайменше 415 випадків руйнувань/пошкоджень релігійних споруд (Релігія в огні, 2023). Серед них – культові споруди різних конфесій, зокрема монастирі та храми, зали царства, молитовні будинки, синагоги, каплички, мечеті, хачкари й меморіали та ін. Найбільша кількість релігійних споруд, які були зруйновані чи пошкоджені, є в областях України, де відбувалися чи досі тривають бойові дії. Так, тільки на території Донецької області зруйновано чи пошкоджено пересічно 93 культові споруди, у Київській області – 73, у Луганській – 62, Харківській – 47. Від 18 до 28 культових споруд зазнали руйнувань у Херсонській, Сумській, Запорізькій, Чернігівській, Миколаївській областях. В інших регіонах України (Дніпропетровській, Житомирській, Львівській, Тернопільській, Вінницькій, Одеській, Полтавській областях) задокументовано від одного до дев'яти руйнувань релігійних споруд унаслідок російських обстрілів та авіаударів.

6.2. Теоретико-методологічні та методичні засади оцінювання сакральньо-рекреаційного потенціалу

Безпосередньо теоретичний рівень пізнання характеризується узагальненими знаннями. Теоретичне знання містить свідчення про внутрішні закономірності досліджуваних явищ, систему понять, суджень, абстракцій, часткові й загальні теорії. Такий рівень тісно пов'язаний з методологією як системою певних засобів і прийомів, що застосовуються в тій чи іншій сфері людської діяльності – науці, політиці, мистецтві тощо. Це загальна теорія методу, тобто теорія в дії. Ґрунтується методологія на відповідних методиках у вигляді сукупності взаємозв'язаних засобів та прийомів доцільного проведення будь-якого дослідження (Геренчук, Раковська & Топчієв, 1975). Отже, це сукупність методів, пов'язаних спільністю розв'язання окремої проблеми (Стеченко & Чмир, 2005).

6.2.1. Теорія та методологія оцінювання сакральньо-рекреаційного потенціалу. Оцінення – складна суб'єктивна субстанція, структурована за певними природними, соціальними, економічними, політичними й культурними критеріями. Це категорія цінностей, що означає процес усвідомлення позитивної (чи негативної) значимості явищ і процесів природи, ролі людини в суспільстві, її господарської діяльності (Кілінська, 2007). Моделювання системи оцінювання сакральньо-рекреаційного потенціалу з урахуванням механізмів відтворення та охорони ресурсів на основі соціальних, економічних й екологічних завдань є актуальним та невідкладним на теоретичному, методичному й прикладному рівнях. На основі вибору раціональних форм і методів оцінки стає можливим детальний аналіз розвитку досліджуваної території в ретроспективному, поточному та прогнозному аспектах.

Оцінювання сакральньо-рекреаційного потенціалу пов'язане з процесом структурування різноманітних показників, що полягає у визначенні придатності й доступності ландшафту для використання людиною вільного часу з метою оздоровлення, лікування, пізнання, реалізації релігійних потреб. Задля прийняття управлінських рішень щодо територіального планування розвитку регіону, обґрунтування інвестиційних проєктів, а також програм будівництва об'єктів інфраструктури, виконання інших організаційних та управлінських завдань потрібна об'єктивна інформація про наявність реальних і потенційних сакральньо-рекреаційних ресурсів – величину й цінність сакральньо-рекреаційного потенціалу. Ураховуючи те, що сакральньо-рекреаційні ресурси регіону, зазвичай, розміщені нерівномірно, оцінка

таких ресурсів дає змогу виявити найбільш рекреаційно-привабливі території.

У науковій літературі подано узагальнені визначення сутності різних видів оцінок (Lee & George, 2002; Руденко, 2010; Черчик, Єрко, Коленда & Мищенко, 2014). Оцінювання сакрального-рекреаційного потенціалу, як і будь-яка рекреаційна оцінка, є складним і дискусійним питанням, оскільки полягає насамперед у визначенні підходів та методики, а також рівнів суб'єкта оцінювання.

Складність рекреаційної оцінки зумовлена низкою чинників, зокрема відсутністю чітко розроблених методик, рівня забезпеченості інформацією щодо якості і кількості рекреаційних ресурсів, суб'єктивністю оцінок, подекуди відсутністю комп'ютерних баз даних.

У контексті наших досліджень об'єктом оцінки слугують сакральні природні, природно-антропогенні, антропогенні ландшафти, їхні складники, а також їх територіальні поєднання, які характеризуються функціональною та територіальною цілісністю, наявністю сакрального-рекреаційного ресурсного потенціалу; суб'єктом – організатори й менеджери рекреації, рекреанти (рис. 6.2). Багаторівневість суб'єктів оцінки зумовлює різні підходи до оцінки сакрального-рекреаційних ресурсів, зокрема:

– із позицій організатора та менеджера здійснюється технологічна оцінка, яка визначає місткість території (осіб/м²), санітарну придатність, нормативні антропогенні навантаження (під час оцінки природних сакральних ландшафтів ураховується природна місткість території, її літологічні, орографічні, біологічні особливості), наявність лімітувальних чинників, зокрема екологічних (висока забрудненість), політичних (збройні конфлікти), охоронних (приналежність до ПЗФ, історико-культурної спадщини місцевого, національного, міжнародного рівнів);

– з позицій рекреанта, або людини, що “споживає” сакрального-рекреаційні ресурси оцінюються історико-культурна привабливість сакральної територіальної системи, її лікувальні властивості, здатність забезпечувати релігійні потреби, естетична цінність тощо. Споживач (турист/рекреант) – це особа, яка формує попит на певний сакрального-рекреаційний продукт. Багатогранність і різноманітність потреб, можливостей, у тому числі фінансових, наявність вільного часу спонукають людину до вибору місця та виду рекреаційної діяльності.

Загалом у науковій літературі виділяють такі типи оцінок: медико-біологічна або фізіологічна, психолого-естетична, технологічна (Черчик & Коленда, 2008; Шабардіна, 2011), а також економічна (Давиденко, 2006). Медико-біологічна оцінка відображає вплив природних чинників на

організм людини (Мищенко & Черчик, 2016 б). Розроблено низку методик, які дають змогу оцінити комплекс кліматичних показників з урахуванням їх впливу на стан організму людини. Загальними показниками є еквівалентно-ефективні та радіаційно-еквівалентно-ефективні температури, які відображають комплексний вплив температури, вітру, вологості повітря й сонячної радіації на стан людини. Відомий лікувальний вплив освячених водних джерел на здоров'я людини.

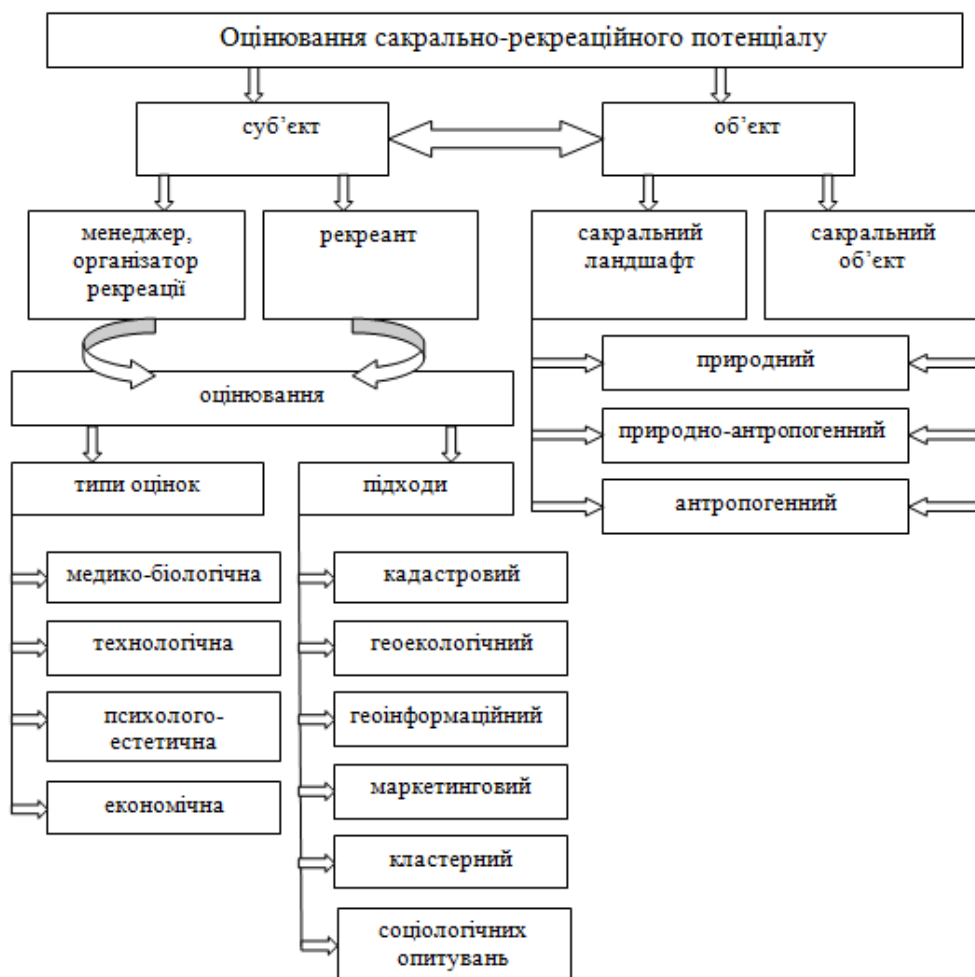

Рис. 6.2. Структурно-логічна схема оцінювання сакральньо-рекреаційного потенціалу*

*Розробка автора.

Якщо планується організація діяльності, котра пов'язана з використанням сакральних ландшафтів, потрібно виконати їх психолого-естетичну оцінку, де розглядається емоційна дія такої територіальної системи та її складників на людину. Основними критеріями такої оцінки можна вважати міру екзотичності й унікальності культурно-історичних і природних об'єктів, естетичність, пейзажну різноманітність, частоту змінюваності пейзажів, багатство зорових перспектив.

Комплексним показником психолого-естетичної цінності об'єкта оцінювання є атрактивність (привабливість). Для її оцінки широкого розповсюдження набув метод експертних оцінок, що полягає в об'єднанні критеріїв оцінки, за допомогою яких можна визначити ступінь атрактивності. (Безручко, 2013). Застосування цього типу оцінювання за допомогою математичного апарату дає можливість зменшити суб'єктивізм, хоча його не можливо повністю уникнути, адже в дослідників різні смаки.

В основу технологічної оцінки покладено можливість інженерно-будівельного освоєння території з урахуванням транспортних комунікацій і бази виробничої інфраструктури. Під час цього виду оцінювання в якості суб'єкта оцінки буде організатор, менеджер рекреації. За технологічної оцінки доцільно визначити місткість досліджуваних ландшафтів, максимальне антропогенне навантаження з урахуванням виду діяльності людини (Мищенко & Черчик 2016 б).

Рекреаційна місткість визначається стійкістю природного або природно-антропогенного ландшафту та обчислюється сумою допустимих рекреаційних навантажень, що не можуть призвести до незворотних змін у його межах (Мищенко, 2010).

На сьогодні найбільш розробленими є такі методи економічної оцінки рекреаційних ресурсів:

– витратний – передбачає оцінку щодо витрат на освоєння ресурсів;

– рентний – за результатами їх експлуатації.

Економічна оцінка дає змогу визначити споживчу вартість сакральних-рекреаційних ресурсів. Економічні параметри такої продукції пов'язані з видом ресурсу, його якістю, місцерозміщенням відносно районів попиту, технологією використання, екологічними характеристиками стану навколишнього середовища.

Оцінювання сакральних-рекреаційних ресурсів можна здійснювати якісно, кількісно, бально й вартісно.

Для якісної оцінки використовують поняття: “найпривабливіший”, “середньопривабливий”, “непривабливий” тощо. Таке оцінювання

найчастіше здійснюється рекреантами, подорожуючими шляхом порівняння якості, цінності, концентрації сакральньо-рекреаційних ресурсів у межах окремих територій і характеризується суб'єктивним характером.

Кількісна оцінка полягає у визначенні цінності сакральньо-рекреаційних ресурсів із застосуванням бальних й інтегральних шкал. Шкали відображають оцінні відношення між суб'єктом та об'єктом. Кожний рівень є показником інтенсивності взаємодії властивості конкретного об'єкта зі станом суб'єкта. За бальної оцінки найчастіше використовують шкали 3–7 ступенів, де найбільш цінна територія оцінюється найбільшим балом. Інтегральна оцінка дає змогу поєднати в одному показнику багато різних за назвою, одиницями виміру, вагомістю та іншими характеристиками чинників (показників).

Вартісна оцінка сакральньо-рекреаційних ресурсів може використовуватися під час визначення їх інвестиційної привабливості.

Процес оцінювання сакральньо-рекреаційного потенціалу складається з таких етапів:

- визначення об'єкта, суб'єкта оцінювання, а також видів діяльності в межах досліджуваних територій, оскільки кожна діяльність повинна забезпечуватися певними ресурсами;
- виокремлення основних показників, які враховуються під час оцінювання;
- розробка/вибір оціночних шкал для визначення цінності ресурсу;
- отримання бальних/інтегральних оцінок;
- розробка заходів щодо оптимального використання сакральньо-рекреаційного потенціалу території.

Процес оцінювання сакральньо-рекреаційного потенціалу можна здійснювати, застосовуючи такі підходи: кадастровий, геоєкологічний, геоінформаційний, маркетинговий, кластерний.

Кадастровий підхід полягає у формуванні впорядкованої й структурованої інформаційної системи, що містить опис, інформацію про правовий стан, просторове положення сакральньо-рекреаційних ресурсів.

Прикладом кадастрової оцінки є створення паспортів туристичних об'єктів, де використовується форма 1-ТР, рекомендована науково-технічною радою Держтуризмкурорту України. Форма туристичного паспорта містить три розділи, які складаються з 14 пунктів.

Геоєкологічний підхід – це дослідження екологічного стану ландшафтів залежно від можливості виконання ними різних соціально-

економічних функцій, за результатами якого здійснюється оптимізація структурно-функціональної організації території.

Геоінформаційний підхід полягає у формуванні впорядкованої та структурованої інформаційної системи, що містить опис, інформацію про правовий стан, просторове положення сакральних-рекреаційних ресурсів.

Маркетинговий підхід спрямований на вивчення суспільного попиту й потреб із метою реалізації сакральних-рекреаційного продукту різноманітними підприємствами, установами, організаціями.

Кластерний підхід полягає у виокремленні територій – кластерів, що характеризуються системним розміщенням сакральних-рекреаційних ресурсів, які слугують центром, навколо якого формується певне інфраструктурне забезпечення. Основною властивістю таких ресурсів є синергетичний ефект, отримання якого визначає мету діяльності цієї територіальної системи. Прикладами таких кластерів є Ватикан, м. Єрусалим (кластер релігійного туризму). Формування кластерів зумовлює реалізацію регіональної стратегії розвитку туризму й суміжних із ним сфер діяльності в рамках загальної концепції соціально-економічного розвитку відповідної території.

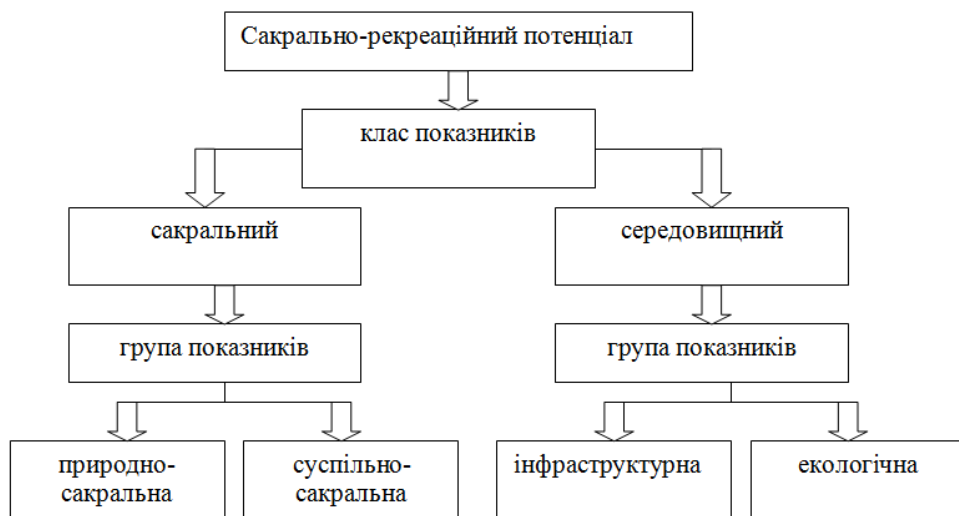
Підхід соціологічних опитувань надає результати, які є важливим підґрунтям для побудови прогнозів і рекомендацій щодо політики просування сакральних-рекреаційного продукту на конкретному ринку споживача, а також обґрунтування необхідних лімітувальних механізмів використання такого продукту.

Для виконання організаційно-економічних, екологічних й управлінських завдань застосування сакральних-рекреаційного потенціалу доцільно використовувати комплексний підхід до оцінювання всієї сукупності складників такого потенціалу (природних, природно-антропогенних, антропогенних, суспільних, екологічних).

6.2.2. Методика оцінювання сакральних-рекреаційного потенціалу на прикладі Волинської області. Із метою оцінювання сакральних-рекреаційного потенціалу використано низку методів дослідження, зокрема індексний, коригувальний коефіцієнта, статистичний, тобто стандартизації, а також графічний метод прогнозування оптимального сакральних-рекреаційного потенціалу. Для цього обрано основний (сакральний) і додатковий (середовищний) класи показників, які характеризують природну, суспільну, екологічну й інфраструктурну групи досліджуваного потенціалу (рис. 6.3).

Сакральний клас показників поєднує природно-сакральну та суспільно-сакральну групи сакральних-рекреаційного потенціалу території. Природно-сакральна група охоплює показники щодо кількості природних

сакральних об'єктів, зокрема водних джерел, печер тощо. До групи суспільно-сакральних показників, які забезпечують розвиток сакрально-рекреаційного потенціалу, належить кількість культових споруд, конфесійний склад населення в межах досліджуваної території.

Рис. 6.3. Система показників оцінювання сакрально-рекреаційного потенціалу*

*Розробка автора.

Середовищний клас сакрально-рекреаційного потенціалу охоплює екологічну й інфраструктурну групи показників. Сакральні об'єкти/ландшафти перебувають у тісному взаємозв'язку з навколишнім середовищем. Тому потрібно визначити екологічний потенціал, що характеризується показниками екологічної комфортності, котрі мають дестабілізувальний вплив на стан і розвиток сакрально-рекреаційного потенціалу, зокрема обсяг шкідливих викидів в атмосферне повітря від стаціонарних джерел забруднення; кількість випадків із перевищенням ГДК забруднювальних речовин у річках; площі складників ландшафту, які позитивно (ліс, природоохоронні території, землі, що використовуються для багаторічних насаджень, поверхневі води) чи негативно (щорічно оброблювана рілля, землі під забудовою та дорожньою мережею, видобутку корисних копалин) впливають на ландшафт.

Якість інфраструктурного потенціалу значною мірою залежить від транспортного забезпечення й визначає доступність території для рекреантів.

Оцінювання цього складника потрібно проводити з урахуванням густоти транспортної мережі, її технічного стану й відповідності середньосвітовим стандартам (Любіцева, 2002).

Під час дослідження сакрально-рекреаційного потенціалу території доцільно ввести коефіцієнти, які ситуативно пов'язані із антропогенноперетворюючими чинниками його розвитку, зокрема кількість природних сакральних об'єктів (джерел, печер тощо), які перебувають у задовільному стані. З огляду російської агресії проти України доцільно ввести понижувальний коефіцієнт, який, залежно від наявної небезпеки/ризиків, диференціює досліджувані території.

Наступний етап проведення оцінки сакрально-рекреаційного потенціалу території – визначення проміжних індексів та коефіцієнтів. У групі природних складників доцільно визначити такі проміжні індекси:

– індекс забезпеченості сакральними джерелами (чи іншими природно-сакральними об'єктами/ландшафтами) на одиницю площі регіону (100 км²), який визначається:

$$I_d = \frac{K_d * 100}{S}, \quad (6.1)$$

де I_d – індекс забезпеченості сакральними джерелами (чи іншими природно-сакральними об'єктами/ландшафтами) на 100 км²; K_d – кількість сакральних джерел у регіоні; S – площа регіону, км²;

– індекс забезпеченості сакральними джерелами на 1 тис. населення, який визначається:

$$I_{dn} = \frac{K_d * 1000}{N}, \quad (6.2)$$

де I_{dn} – індекс забезпеченості сакральними джерелами на 1 тис. населення;

K_d – кількість сакральних джерел у регіоні; N – кількість жителів регіону.

За наявності в межах досліджуваної території сакральних печер, гаїв чи інших природних об'єктів/ландшафтів, які мають ціннісне (сакральне) значення, проміжні індекси можна визначити за формулами 6.1; 6.2.

Індекс природно-сакральної групи сакрально-рекреаційного потенціалу розраховуємо за формулою:

$$I_p = I_d + I_{dn}, \quad (6.3)$$

де I_p – індекс природно-сакральної групи сакральньо-рекреаційного потенціалу; I_d – індекс забезпеченості сакральними джерелами на одиницю площі регіону; I_{dn} – індекс забезпеченості сакральними джерелами на 1 тис. населення.

Дослідження суспільно-сакральної групи СРП зумовлює доцільність визначення таких проміжних індексів:

– індекс конфесійної мозаїчності можна визначити, інтерпретувавши підхід Б. Еккеля щодо дослідження етнічної мозаїчності, застосувати таку математичну формулу:

$$I_m = 1 - \sum_{i=1}^m (P_i)^2, \quad (6.4)$$

де I_m – індекс конфесійної мозаїчності; P_i – частка i конфесії в межах досліджуваної території. Чим більше значення I_m , тим різноманітніша конфесійна структура регіону, що посилює розвиток сакральньо-рекреаційного потенціалу;

– індекс забезпеченості культовими спорудами на одиницю площі регіону (100 км^2), який визначається за формулою:

$$I_k = \frac{K_k * 100}{S}, \quad (6.5)$$

де I_k – індекс забезпеченості культовими спорудами на 100 км^2 ; K_k – кількість культових (сакральних) споруд у регіоні; S – площа регіону, км^2 ;

– індекс забезпеченості культовими спорудами на 1 тис. населення, який визначається за формулою:

$$I_{kn} = \frac{K_k * 1000}{N}, \quad (6.6)$$

де I_{kn} – індекс забезпеченості культовими спорудами на 1 тис. населення; K_k – кількість культовими споруд у регіоні; N – кількість жителів регіону.

Індекс суспільно-сакральної групи сакральньо-рекреаційного потенціалу розраховуємо за формулою:

$$I_s = I_m + I_k + I_{kn}, \quad (6.7)$$

де I_s – індекс суспільно-сакральної групи сакральньо-рекреаційного потенціалу; I_m – індекс конфесійної мозаїчності; I_k – індекс забезпеченості

культовими спорудами на 100 км²; I_{kn} – індекс забезпеченості культовими спорудами на 1 тис. населення.

Із метою визначення індексу екологічної групи сакрально-рекреаційного потенціалу доцільно визначити такі проміжні індекси:

– індекс забрудненості атмосферного повітря регіону, який визначається:

$$I_{zp} = \frac{Z_p \min}{Z_p}, \quad (6.8)$$

де I_{zp} – індекс забрудненості атмосферного повітря регіону; Z_{pmin} – найменший показник, що характеризує забрудненість повітря; Z_p – показник забруднення атмосферного повітря регіону;

– індекс забрудненості річкових вод регіону визначається за такою формулою:

$$I_{zr} = \frac{Z_r \min}{Z_r}, \quad (6.9)$$

де I_{zr} – індекс забрудненості річкових вод регіону; Z_{rmin} – найменша кількість випадків з перевищенням ГДК забруднювальних речовин у річках за обліковий період; Z_r – кількість випадків з перевищенням ГДК забруднювальних речовин у річках регіону;

– індекс екологічної стабільності ландшафтів ($I_{есл}$) доцільно визначити із використанням формули О. Клементової і В. Гейніге й ґрунтується на зіставленні площ, зайнятих різними елементами ландшафту з урахуванням їх позитивного чи негативного впливу на навколишнє середовище, та обчислюється за формулою:

$$I_{есл} = \frac{\sum_{i=1}^n F_{cm}}{\sum_{j=1}^m F_{нсм}}, \quad (6.10)$$

де $I_{есл}$ – індекс екологічної стабільності ландшафтів; F_{cm} – площі під сільськогосподарськими культурами й рослинними угрупованнями регіону, які позитивно впливають на ландшафт (ліси, зелені насадження, природні луки, природоохоронні території та орні землі, що використовуються для вирощування багаторічних трав – люцерни, конюшини, трав'яних сумішей тощо), га;

$F_{нсм}$ – площі регіону, зайняті нестабільними елементами ландшафту (щорічно оброблювана рілля, землі з нестійким трав'яним покривом, площі під забудовою й дорожньою мережею, заростаючі та замулені водойми, місце видобутку корисних копалин), га.

Індекс екологічної групи сакральньо-рекреаційного потенціалу розраховуємо за формулою:

$$I_e = I_{zp} + I_{zr} + I_{ecsl}, \quad (6.11)$$

де I_{zp} – індекс забрудненості атмосферного повітря регіону; I_{zr} – індекс забрудненості річкових вод регіону; I_{ecsl} – індекс екологічної стабільності ландшафтів.

Індекс транспортної забезпеченості доцільно визначати з урахуванням таких показників, як довжина автомобільних доріг із твердим покриттям, площа регіону і чисельність населення досліджуваної території, використовуючи формулу Енгеля:

$$I_t = \frac{L_{ad}}{\sqrt{HS}}, \quad (6.12)$$

де I_t – індекс транспортної забезпеченості; L_{ad} – довжина автомобільних доріг із твердим покриттям, км; N – кількість жителів, тис. осіб; S – площа території, км² (Підгрушній та ін, 2012).

Під час оцінювання сакральньо-рекреаційного потенціалу доцільно ввести коригувальні коефіцієнти з огляду позитивного чи негативного впливу на сакральний об'єкт/ландшафт та сакральньо-рекреаційний потенціал загалом.

Сакральні джерела як складник сакральньо-рекреаційного потенціалу потребують регулярного моніторингу й комплекс заходів щодо їх благоустрою, зокрема облаштування криниці чи басейну для витоку джерельної води, дороги з твердим покриттям тощо (Міщенко, 2022 а). Сакральні джерела, які не мають відповідного “позитивно антропогенно-перетворюючого” впливу, згодом втрачають свою сакральньо-рекреаційну привабливість. Тому доцільно ввести коригувальний коефіцієнт (k_d), який залежить від показника (частки %) сакральних джерел регіону, що перебувають у задовільному стані, зокрема > 49 % – 0,9; 50 %–60 % – 1,0; 61%–80 % – 1,1; < 80 % – 1,2.

Повномасштабна війна росії проти України впливає на стан і розвиток сакральньо-рекреаційного потенціалу й зумовлює доцільність введення понижувального коефіцієнта (k_v) для територій, у межах яких:

– діє воєнний стан і відбуваються воєнні дії (перебувають у зоні бойових дій), що понижує соціальні можливості громадян та зумовлює

ризика знищення ресурсної складової частини сакрального-рекреаційного потенціалу території (0,8);

– діє воєнний стан, що понижує можливості комфортного використання вільного часу громадян, погіршує екологічний стан сакральних об'єктів/ландшафтів через несвоєчасний їх моніторинг (0,9);

– фіксується спокійна воєнно-політична ситуація, що забезпечує розвиток сакрального-рекреаційного потенціалу території (1).

Під час розрахунку індексів груп сакрального-рекреаційного потенціалу територій використовуються різноманітні показники його якості. Тому на цьому етапі дослідження доцільно нормувати визначені показники, застосовуючи таку формулу:

$$I_{in} = \frac{I_i}{I_{sri}}, \quad (6.13)$$

де I_{in} – індекс i групи нормований; I_i – індекс i групи; I_{sri} – середнє регіональне значення індексу i групи.

Сакральний складник СРП розраховується із використанням такої формули:

$$S_{acr} = ((I_{pn})k_d + I_{sn}) k_v, \quad (6.14)$$

де S_{acr} – сакральний складник СРП; I_{pn} – індекс природно-сакральної групи нормований; I_{sn} – індекс суспільно-сакральної групи нормований; k_d – коригувальний коефіцієнт (частки сакральних джерел, що перебувають у задовільному стані); k_v – коефіцієнт війни.

Середовищний складник СРП розраховується з використанням такої формули:

$$E_{nv} = (I_{en} + I_{tn}) * k_v, \quad (6.15)$$

де E_{nv} – середовищний складник СРП; I_{en} – індекс екологічної групи нормований; I_{tn} – індекс транспортного забезпечення нормований; k_v – коефіцієнт війни.

Для виявлення можливостей розвитку сакрального-рекреаційного потенціалу окремого регіону доцільно провести моделювання із застосуванням графічної моделі. Моделювання можливостей сакрального-рекреаційного потенціалу здійснюється методом порівняння його показників (природно-сакральна, суспільно-сакральна, інфраструктурна, екологічна групи) з оптимальними показниками (найвище значення показника в межах груп СРП).

Авторська методика оцінювання сакрального-рекреаційного потенціалу території візуалізована на прикладі Волинської області. Для

цього сформовано таблиці вихідних даних і здійснено розрахунок індексів відповідних показників.

Визначення індексу природно-сакральної групи СРП Волинської області проведено завдяки створення кадастру сакральних джерел регіону (додаток Д).

Найвищий рівень забезпеченості сакральними джерелами на 100 км² площі та на 1 тис. населення в Камінь-Каширському районі. Тому індекс природно-сакральної групи тут сягає 0,83. Найнижчий індекс природно-сакральної групи в Ковельському районі – 0,30 (табл. 6.1).

Таблиця 6.1

Результати розрахунку індексу природно-сакральної групи сакральньо-рекреаційного потенціалу Волинської області

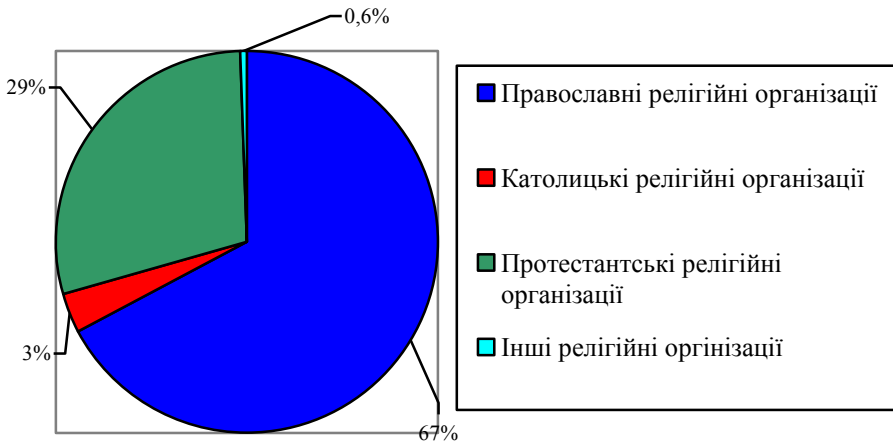
Адміністративний район	Індекс забезпеченості сакральними джерелами*		Індекс природно-сакральної групи	Kd	Індекс природно-сакральної групи * Kd	Ранг
	на 100 км ²	на 1 тис. населення				
Камінь-Каширський	0,51	0,18	0,70	1,2	0,83	1
Ковельський	0,20	0,06	0,25	1,2	0,30	4
Володимирський	0,24	0,03	0,27	1,2	0,32	3
Луцький	0,31	0,03	0,34	1,1	0,37	2

*Розраховано автором за показниками Регіонального офісу водних ресурсів у Волинській області (2021 р.) та власними польовими дослідженнями.

Частка сакральних джерел, які перебувають у задовільному стані, у Камінь-Каширському районі сягає 85 %, у Ковельському – 83 %, Володимирському – 88 %, Луцькому районі 78 %. Польові дослідження засвідчують, що пересічно 17 % сакральних джерел Волинської області зараз перебувають у незадовільному стані. Наприклад, джерело пророка Іллі та апостола Іоанна Хрестителя в с. Ласків замулилось, дорога до нього поросла травною (рис. 5.7). Безперечно, такі джерела мають низьку сакральньо-рекреаційну цінність.

Розмаїтість конфесій – один із чинників розвитку сакральньо-рекреаційного потенціалу території. Загалом, у Волинській області спостерігаємо широкий спектр релігійних організацій. Найбільшу частку займають православні релігійні організації – 67 %; протестантські

релігійні громади представлені сьома організаціями й займають майже 29 % релігійного простору Волинської області; католицькі релігійні організації – 3 %; іслам, буддизм, іудаїзм та інші релігійні організації – 0,6 % (рис. 6.4).

Рис. 6.4. Частка основних релігійних організацій Волинської області в структурі релігійного простору*

*Складено автором за матеріалами Державної служби України з етнополітики та свободи совісті

Найвище значення індексу конфесійної розмаїтості фіксується у Володимирському районі – 0,75; Луцькому – 0,72; Ковельському – 0,63; найнижчий показник – у Камінь-Каширському районі.

У Луцькому районі найвищий показник щільності культових споруд на 100 км² – 9,94, проте тут фіксується найнижче значення забезпеченості цими об'єктами на 1 тис. населення – 1,14. У Володимирському районі щільність культових споруд на 100 км² – 9,47, на 1 тис. населення – 1,40; у Ковельському районі щільність культових споруд на 100 км² – 5,73, на 1 тис. населення – 1,63; у Камінь-Каширському районі щільність культових споруд на 100 км² – 5,58, проте фіксується найвище в області значення кількості культових споруд на 1 тис. населення – 1,98 (табл. 6.2).

Високі показники забезпеченості культовими спорудами на 100 км² на противагу порівняно низьким показникам щільності культових

споруд на 1 тис. населення окремих регіонів Волинської області обґрунтовується вищими значеннями щільності їх населення. Наприклад, у Луцькому районі – 87 осіб/ км², Володимирському – 67 осіб/ км² у порівнянні з Ковельським – 35 осіб/км² і Камінь-Каширським – 28 осіб/ км² районами.

Таблиця 6.2

Результати розрахунку суспільно-сакрального складника сакральньо-рекреаційного потенціалу Волинської області

Адміністративний район	Індекс забезпеченості культовими спорудами*		Індекс конфесійної розмаїтості*	Індекс суспільно-сакральної групи	Ранг
	на 100 км ²	на 1 тис. населення			
Камінь-Каширський	5,58	1,98	0,44	8,00	3
Ковельський	5,73	1,63	0,63	7,99	4
Володимирський	9,47	1,40	0,75	11,62	2
Луцький	9,94	1,14	0,72	11,81	1

*Розраховано автором за показниками Управління культури з питань релігій та національностей Волинської обласної державної адміністрації, 2021 р.

Результати розрахунку індексу суспільно-сакральної групи сакральньо-рекреаційного потенціалу Волинської області засвідчують, що високі показники фіксуються в Луцькому районі (11,81) та Володимирському (1,62); пересічно однакові значення в Камінь-Каширському (8,00) й Ковельському (7,99) районах.

Якісні транспортні магістралі слугують одним із чинників розвитку сакральньо-рекреаційного потенціалу, забезпечуючи при цьому регулярний моніторинг і відвідуваність сакральних об'єктів відвідувачами/рекреантами. Транспортна система Волинської області представлена автомобільним і залізничним транспортом, які формують складне, багатогалузеве господарство з певними особливостями розміщення, технічного оснащення, експлуатаційної діяльності. На розвиток та розміщення автомобільної й залізничної мережі Волинської області значний вплив мають природні умови території, зокрема заболоченість, хоча з розвитком науково-технічного прогресу цей вплив понижується. Волинська область має чотири транспортні виходи по автомагістралях (Дольськ, Доманове, Піща та Пулемець) й один

залізничний вихід (Заболоття) у білорусь і далі в країни Балтії, Польщу, північно-західні регіони росії. Залізничні (Ягодин, Ізов), а також автомобільні (Ягодин, Устилуг) переходи через р. Західний Буг на кордоні з Польщею є суттєвою перевагою транспортно-географічного положення області. Основні пасажирські перевезення в області здійснюються із використанням автомобільного транспорту, тому в контексті поданих досліджень довжина залізничних колій не враховувалась.

Із метою оцінки сакрального-рекреаційного потенціалу Волинської області проведено аналіз статистичних показників довжини автомобільних доріг із твердим покриттям державного й місцевого (обласного, районного) значення (додаток К). Результати розрахунку індексу транспортної забезпеченості Волинської області засвідчують, що найвищі показники фіксуються в Ковельському районі – 1,45 й у Володимирському районі – 1,44. У Камінь-Каширському районі індекс транспортної забезпеченості сягає 1,24; у Луцькому – 1,18 (табл. 6.3).

Таблиця 6.3

Результати розрахунку інфраструктурного (транспортна доступність) індексу сакрального-рекреаційного потенціалу Волинської області

Адміністративний район	Довжина автомобільних доріг загального користування з твердим покриттям, км	Індекс транспортної забезпеченості*	Ранг
Камінь-Каширський	971,7	1,24	3
Ковельський	2080,9	1,45	1
Володимирський	956,3	1,44	2
Луцький	1835,5	1,18	4

* Розраховано автором за показниками Служби автомобільних доріг у Волинській області, Служби місцевих автомобільних доріг у Волинській області, 2022 р.

Найнижчий показник транспортної забезпеченості в Луцькому районі можна обґрунтувати найвищими значеннями щільності населення цієї території (87 осіб/км²). Результати аналізу щільності автомобільних доріг загального користування з твердим покриттям на 100 км² площі засвідчують, що високі показники спостерігають у Володимирському (37,41 км) та Луцькому (34,97 км) районах; у Ковельському (27,17), Камінь-Каширському (20,76).

Під час визначення індексу забрудненості повітря адміністративних районів Волинської області враховували статистичні показники викидів в атмосферне повітря від стаціонарних джерел у 2021 р. (додаток И).

Загалом, Волинська область характеризується відносно невеликими показниками кількості викидів, скидів, утворення відходів. Однак зі збільшенням пересічного навантаження пересувних та стаціонарних джерел на атмосферне повітря фіксується погіршення якості довкілля, санітарного стану території, а також перевищення концентрацій забруднювальних речовин. Найвищу щільність викидів від стаціонарних джерел простежено в чотирьох містах Волинської області: Луцьк, Ковель, Нововолинськ та у Володимирі (Екологічний паспорт Волинська область, 2021). Основними забруднювачами повітря області є підприємства переробної й добувної промисловості, лісового, сільського та рибного господарства, видобутку природного газу та нафтопереробки, а також виконання діяльності у сфері постачання газу, електроенергії, пари та конденсованого повітря. На ці підприємства загалом припадає понад 81 % загальнообласних викидів.

Ураховуючи подану вище методику оцінювання сакральньо-рекреаційного потенціалу, високі обсяги викидів забруднюючих речовин в атмосферу забезпечують низькі показники індексу забрудненості повітря (формула 6.8). У Камінь-Каширському адміністративному районі індекс забрудненості повітря сягає 0,99. Тут фіксується найнижчий рівень забрудненості атмосферного повітря; у Ковельському – 0,55, Луцькому – 0,28, Володимир-Волинському – 0,21.

Індекс забрудненості річкових вод адміністративних районів Волинської області розраховували шляхом урахування кількості забруднення (із перевищенням ГДК, од.) річкових вод у 2021 р. Основні забруднювачі водних об'єктів області – це підприємства житлово-комунального господарства, а також КП “Луцькводоканал” і Старовижівське ВУЖКГ. Контроль якості поверхневих вод проводиться Регіональним офісом водних ресурсів у Волинській області, ДУ “Волинський обласний лабораторний центр МОЗ України”, Державною екологічною інспекцією у Волинській області, Волинським обласним центром з гідрометеорології в 71 контрольних створах основних річок області та їх приток. Відповідно до формули 6.9, високий показник кількості перевищень ГДК у річкових водах району зумовлює низький індекс забрудненості річкових вод. Найбільші перевищення ГДК забруднювальних речовин (нітритів, заліза, БСК₅, азоту амонійного)

фіксуються в річках Прудник, Горинь, Стир, Турія (додаток Ж). Відповідно, індекс забрудненості річкових вод у Камінь-Каширському районі сягає 0,52, у Ковельському – 0,57, Володимирському – 1, Луцькому – 0,27 (табл. 6.4).

Загальна закономірність розміщення регіонів Волинської області, що мають стабільну й нестабільну структуру ландшафтів, змінюється з півночі на південь (Мищенко, 2016 б). Кластер екологічно не збалансованої структури ландшафтів розташований у межах Волинської височинної ландшафтної області (Мищенко & Крам, 2018). До нього можна віднести адміністративні райони, які відрізняються суттєвим збільшенням ландшафтів високої антропогенної перетвореності. Це – Луцький та Володимирський. Показник $K_{есл}$ тут сягає від 0,70 до 0,95. У межах цих територій сформувалися сприятливі умови для ведення сільського господарства, тому провідним чинником антропогенної перетворюваності й формування незбалансованої структури ландшафтів – висока розораність, де частка ріллі пересічно сягає 55 % за надзвичайно малих площ природоохоронних територій 4 %, лісів – 18 %, природні водойми, водотоки та болота становлять 4 %.

Таблиця 6.4

Результати розрахунку екологічного індексу сакрально-рекреаційного потенціалу Волинської області

Адміністративний район	Індекс підгрупи забрудненості повітря*	Індекс підгрупи забрудненості річкових вод*	Індекс підгрупи екологічної стабільності ландшафтів	Індекс екологічної групи	Ранг
Камінь-Каширський	0,99	0,52	4,69	6,20	1
Ковельський	0,55	0,57	3,01	4,13	2
Володимирський	0,21	1,00	0,70	1,91	3
Луцький	0,28	0,27	0,95	1,51	4

*Розраховано автором за показниками Волинського обласного центру з гідрометеорології.

Кластер збалансованої структури ландшафтів спостерігаємо в Поліській частині області, зокрема в Ковельському районі, де $K_{есл}$ – 3,01. Камінь-Каширський район характеризується найбільш збалансованою структурою ландшафтів із показником $K_{есл}$ – 4,69. Ландшафти цих адміністративних районів відзначаються високими показниками

лісистості пересічно 41 %, площами природних вод і боліт – 9 % (Оласюк & Міщенко, 2018). Площі елементів ландшафту, які є нестабільними: рілля пересічно сягає 24 %, забудова, дорожня мережа, ділянки видобутку корисних копалин, а також промислові системи порівняно незначні – 2 %.

Результати розрахунку індексу екологічної групи сакральньо-рекреаційного потенціалу Волинської області засвідчують, що найвищі значення в межах цієї групи мають Камінь-Каширський – 6,20 та Ковельський – 4,12 адміністративні райони; Володимирський – 1,91, Луцький – 1,51.

Загалом, найвище значення сакрального складника СРП – 2,37 – фіксується в Камінь-Каширському районі (табл. 6.5). Крім того, тут простежено найвищий показник середовищного складника (2,46), який певною мірою створює передумови розвитку сакральньо-рекреаційного потенціалу району (рис. 6.5, 6.6).

Таблиця 6.5

**Результати розрахунку сакрального складника СРП
Волинської області**

Адміністративний район	Сакральний складник СРП Волинської області					
	група				K _v	S _{acr}
	природно-сакральна		суспільно-сакральна			
	I _p	I _{pn}	I _s	I _{sn}		
Камінь-Каширський	0,83	1,82	8,00	0,81	0,9	2,37
Ковельський	0,30	0,66	7,99	0,81	0,9	1,33
Володимирський	0,32	0,71	11,61	1,18	0,9	1,70
Луцький	0,37	0,82	11,81	1,20	0,9	1,81

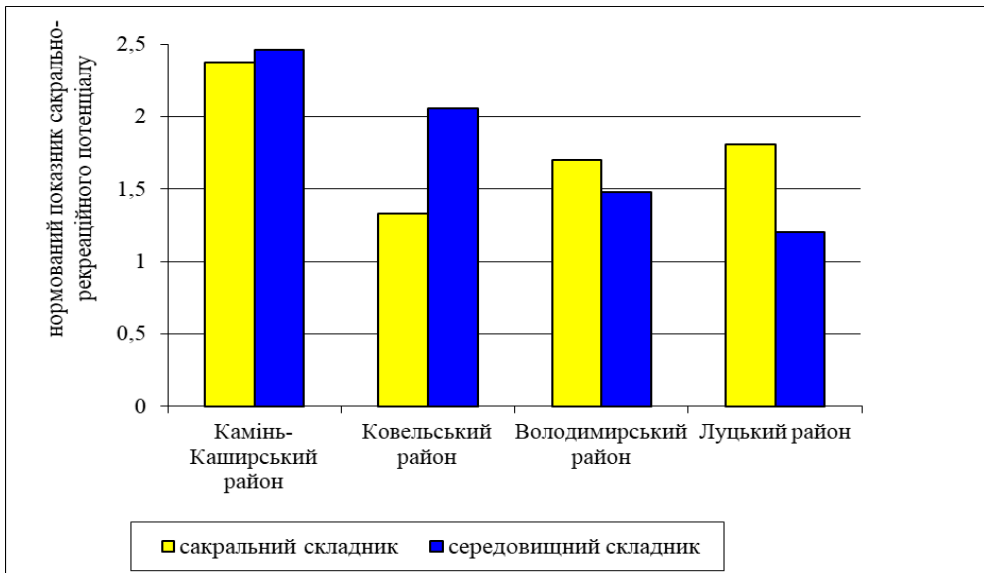
У Луцькому районі сакральний складник СРП сягає 1,81, однак тут фіксується найнижче значення середовищного складника СРП (1,20). Володимирський район посідає третє місце в рейтингу за значенням сакрального (1,70) й середовищного (1,48) складників СРП. Найнижче значення сакрального складника (1,33) – у Ковельському районі, однак тут фіксується порівняно високе значення середовищного складника СРП.

Для побудови графічних моделей сакрального-рекреаційного потенціалу чотирьох адміністративних районів Волинської області використано нормовані показники індексів груп (природно-сакральної, суспільно-сакральної, інфраструктурної, екологічної) (табл. 6.5, 6.6) (додаток Л).

Таблиця 6.6

**Результати розрахунку середовищного складника СРП
Волинської області**

Адміністративний район	Середовищний складник СРП Волинської області					
	група				K _v	E _{nv}
	інфраструктурна		екологічна			
	I _m	I _t	I _e	I _{en}		
Камінь-Каширський	1,24	0,93	6,20	1,80	0,9	2,46
Ковельський	1,45	1,09	4,13	1,20	0,9	2,06
Володимирський	1,44	1,08	1,91	0,56	0,9	1,48
Луцький	1,18	0,89	1,51	0,44	0,9	1,20

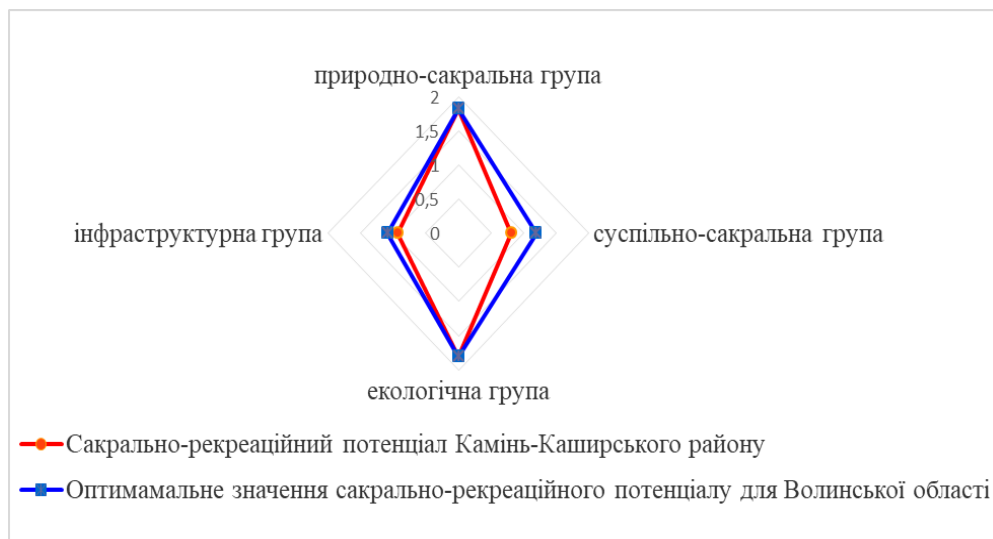
Рис. 6.5. Співвідношення сакрального й середовищного складників сакрально-рекреаційного потенціалу Волинської області*

*Розраховано автором.

Як бачимо на рисунках 6.6; 6.7; 6.8; 6.9 зображено два чотирикутники, один із яких відображає реальний стан сакрально-рекреаційного потенціалу окремого регіону, інший – оптимальний, тобто його потенційні можливості.

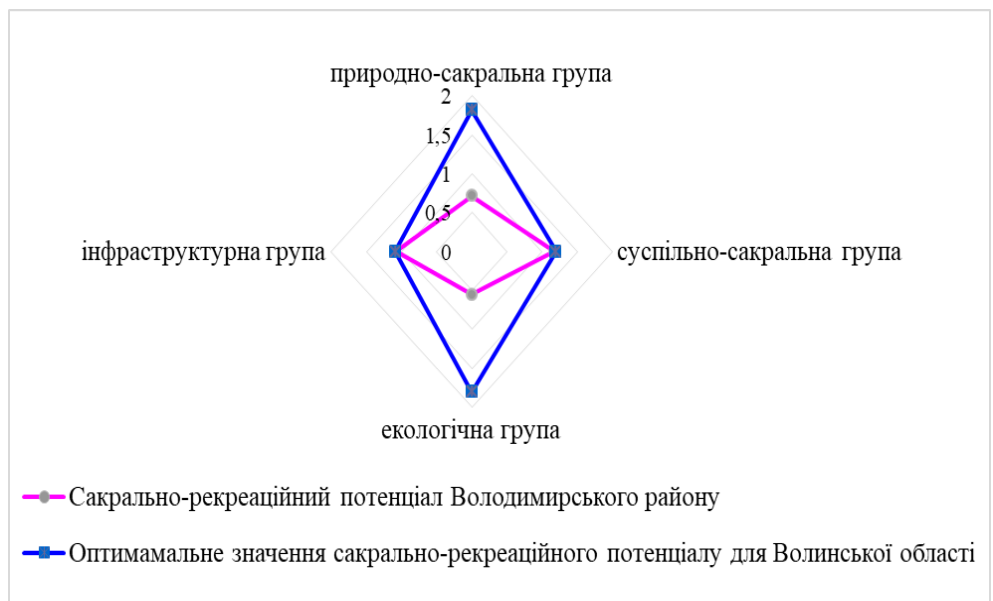
Аналіз конфігурації рисунків – моделей сакрально-рекреаційного потенціалу чотирьох адміністративних районів Волинської області дає можливість виявити такі залежності:

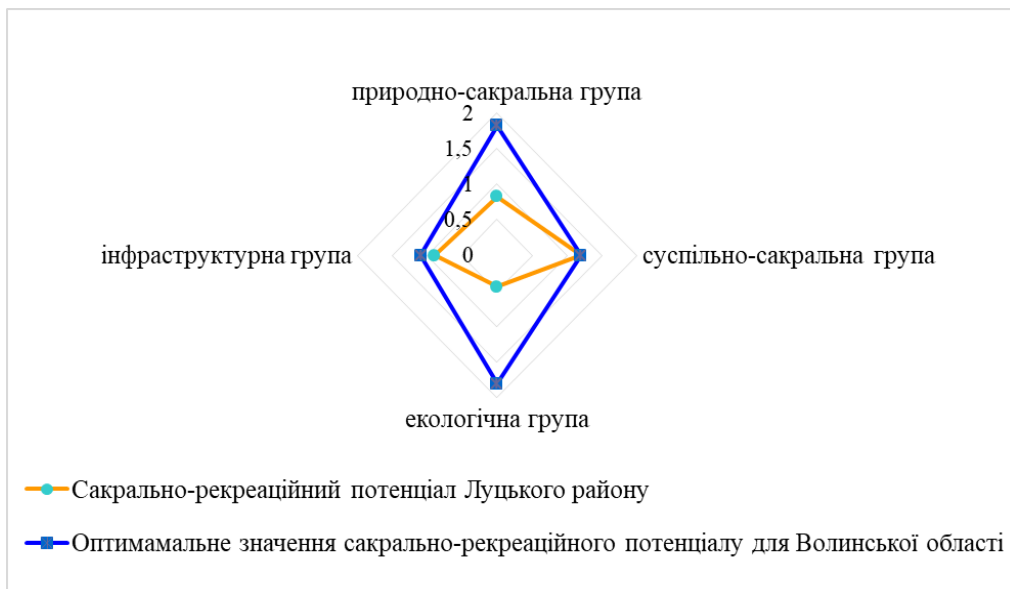
Рис. 6.6. Графічна модель сакрально-рекреаційного потенціалу Камінь-Каширського району Волинської області*

*Розробка автора.

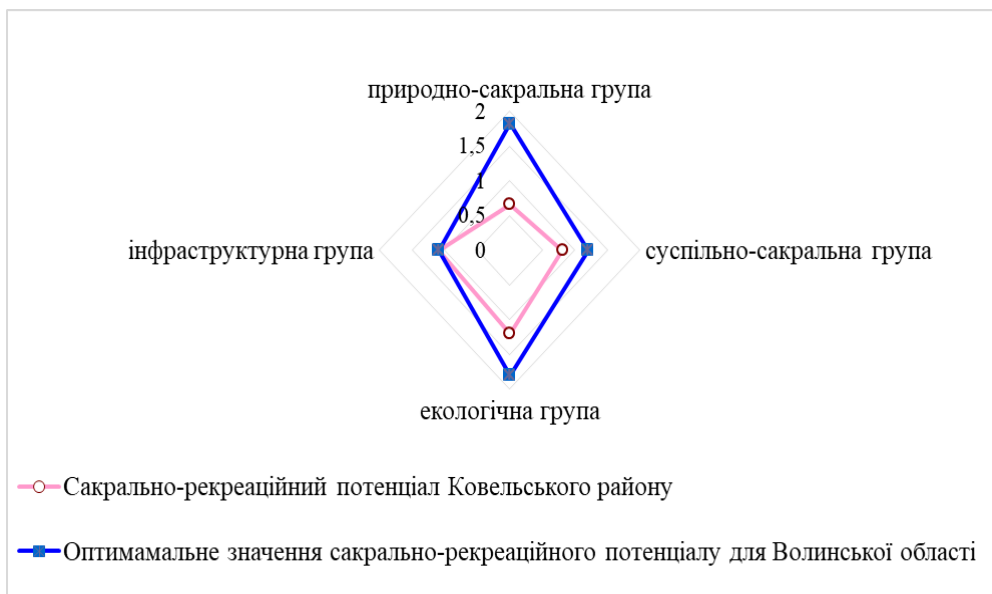
Рис. 6.7. Графічна модель сакрально-рекреаційного потенціалу Володимирського району Волинської області*

*Розробка автора.

Рис. 6.8. Графічна модель сакрально-рекреаційного потенціалу Луцького району Волинської області*

*Розробка автора.

Рис. 6.9. Графічна модель сакрально-рекреаційного потенціалу Ковельського району Волинської області*

*Розробка автора.

– усі сторони чотирикутника рівні чи різниця між ними незначна, тоді рекреаційна система адміністративного району має збалансований сакральньо-рекреаційний потенціал;

– вершини чотирикутника збігаються (щонайменше в одній точці) чи частково співпадають з вершинами оптимального значення СРП, тоді рекреаційна система на достатньому рівні володіє одним чи двома видами (групами) рекреаційних ресурсів, що забезпечують розвиток сакральньо-рекреаційного потенціалу регіону;

– чим чіткіше вершини чотирикутника, що характеризують сакральньо-рекреаційний потенціал регіону, збігаються з (точками) вершинами чотирикутника, які відображають оптимальний сакральньо-рекреаційний потенціал Волинської області, тим більш збалансовану й оптимальну структуру має досліджуваний регіон;

– сторони фігури є неоднаковими та формують неправильний чотирикутник, що засвідчує незбалансовану структуру сакральньо-рекреаційного потенціалу території;

– три з чотирьох вершин чотирикутника віддалені від точок оптимальних значень сакральньо-рекреаційного потенціалу території, тобто існує дисгармонія розвитку складників потенціалу.

За результатами розрахунку індексів груп СРП, аналізу побудованих графічних моделей виявлено сильні й слабкі сторони, а також можливості та ризики рівня розвитку сакральньо-рекреаційного потенціалу адміністративних районів Волинської області (табл. 6.6).

SWOT аналіз дозволив сформулювати заходи щодо поліпшення сакральньо-рекреаційного потенціалу досліджуваної території, зокрема суспільно-сакрального, природно-сакрального, інфраструктурного, екологічного її показників.

Суспільно-сакральний складник СРП. Відокремлення церкви від держави – це філософська та юридична концепція Д. Локка (Dunn, 1969).

Загалом, українське законодавство передбачає невтручання держави у внутрішню церковну діяльність, зокрема в зміст віровчень, обрядів, церемоній, культу й інших форм задоволення релігійних потреб, а також внутрішнє самоврядування релігійних організацій, їхні стосунки з вірянами, у витрати коштів, які пов'язані з релігійними потребами; держава не надає церкві матеріальної або будь-якої іншої, у тому числі й фінансової, підтримки (Конституція України, 1996; Концепція державно-конфесійних відносин в Україні, 2013). Проте в контексті розвитку суспільно-сакрального складника СРП із урахуванням сучасних реалій (повномасштабна війна росії проти України) в освітніх закладах різних

SWOT-аналіз розвитку сакрально-рекреаційного потенціалу Волинської області

Адміністративний район	Сакрально-рекреаційний потенціал			
	сильні сторони	можливості	слабкі сторони	ризик
Камінь-Каширський	Високий рівень захищеності сакральними джерелами. Оптимальна екологічна ситуація. Високий рівень захищеності культовими спорудами на 1 тис. населення.	Створення цікавих туристичних та паломницьких маршрутів. Комфортність рекреаційної діяльності. Задоволення внутрішнього попиту реалізації релігійних потреб.	Порівняно низький індекс транспортної доступності (формула Енгеля) та найнижчий показник в області щільності автомобільних доріг загального користування з твердим покриттям на 100 км ² .	Низький рівень моніторингу сакральними об'єктами.
Володимирський	Найвищий рівень захищеності (формула Еккеля). Високий показник індексу суспільно-сакральної групи. Найвищий рівень щільності автомобільних доріг загального користування з твердим покриттям на 100 км ² площі; високий показник індексу транспортної доступності (формула Енгеля).	Гармонійне співіснування різних конфесій, які мають свої традиції та звичаї, що сприяє розвитку СРП. Задоволення внутрішнього попиту реалізації релігійних потреб. Перевезення рекреантів/паломників із місць постійного проживання до сакральних об'єктів.	Високий рівень забрудненості повітря. Низький показник індексу екологічної групи.	Збільшення антропогенного навантаження на природні сакральні об'єкти. Потіршення якості сакрально-природної групи.
Луцький	Найвищий показник індексу суспільно-сакральної групи	Задоволення внутрішнього попиту в послугах на суспільно-сакральні ресурси.	Найнижчий показник індексу транспортної доступності (формула Енгеля).	Слабка відвідуваність сакральних об'єктів. Пониження моніторингу ціннісними сакрально-рекреаційними ресурсами.
Ковельський	Найвищий показник індексу транспортної доступності (формула Енгеля).	Налагоджена логістика забезпечить моніторинг за сакральними об'єктами, збереження сакрально-природного складника СРП.	Низький рівень захищеності сакральними джерелами та відсутність інших природно-сакральних об'єктів. Низький показник індексу суспільно-сакральної групи.	Утрата сакрально-рекреаційної привабливості.

рівнів доцільно збільшувати роль патріотичного виховання, навчати/знайомити здобувачів освіти із географією сакральних об'єктів/територій, які є ціннісним для української нації. Із метою розвитку суспільно-сакрального потенціалу територій Волинської області обласним та районним державним організаціям необхідно створити кадастр культових споруд у розрізі конфесій. Така інформація стане важливою не лише для управлінців, а й для науковців і краєзнавців.

Природно-сакральний складник СРП. Організаційні заходи щодо збереження сакральних джерел окреслено в підрозділі 5.4. Загалом, із метою збереження природно-сакрального об'єкта доцільно його охороняти на місцевому чи державному рівні. Для цього потрібно ввести до категорій ПЗФ ландшафтно-сакральну пам'ятку природи. У контексті збереження сакральних джерел доцільно здійснювати їх моніторинг та паспортизацію. Крім того, з метою популяризації сакральних джерел потрібно створити паломницькі, пізнавальні чи освітні маршрути.

Екологічний складник СРП. Із метою покращення екологічного стану Волинської області доцільно застосовувати комплексні заходи, які стосуються збільшення частки природоохоронних територій як місцевого так і національного значення, суттєве зменшення вирубування лісу й додаткова його висадка, запровадження екологічно обґрунтованих технологій під час виробничих та видобувних процесів, моніторинг стану поверхневих вод.

Інфраструктурний складник СРП. В регіоні спостерігається значна частка доріг з поганим/невідповідним покриттям. Така ситуація стосується переважно сільських місцевостей й вимагає суттєвого покращення фінансування дорожнього господарства області шляхом залучення вітчизняних і закордонних інвестицій на створення транспортної та логістичної інфраструктури, а також проведення ремонтних робіт доріг загального користування й комунальних доріг.

Результати наукових напрацювань щодо теорії та методології вивчення сакральньо-рекреаційного потенціалу забезпечили можливість сформулювати методологічне підґрунття й відповідну методику дослідження, яка дає змогу визначити рівень сакральності територіальної сакральньо-рекреаційної системи, потенційні можливості її розвитку.

РОЗДІЛ 7. САКРАЛЬНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ СКЛАДНИКИ ТА ПРОБЛЕМАТИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

7.1. Стан вивченості та нормативно-правові засади дослідження сакральної спадщини України

Сакральна спадщина є складником культурної та природної спадщини й охоплює природні, природно-антропогенні, антропогенні об'єкти та ландшафти, у яких утілена історія розвитку суспільства; має ціннісне значення для багатьох поколінь й охороняється на міжнародному, національному чи місцевому (регіональному) рівнях (Міщенко, 2023 в).

Теоретичні, методологічні та методичні засади вивчення просторової організації сакральної спадщини – одне з головних завдань географічної науки. Загалом, такі наукові праці стосуються теоретичних і практичних аспектів дослідження територіальних рекреаційних систем, а також природно-рекреаційного потенціалу, при цьому об'єкти та ландшафти сакральної спадщини і їх територіальна структура окреслюються як складник зазначених систем (Євдокименко, 1996; Мацола, 1997; Бейдик, 2001; Любіцева, 2002; Черчик, Міщенко & Єрко, 2014).

Дослідження культурної спадщини України висвітлено в працях К. Поливач (2012; 2017), В. Піскуна (1995). В Україні створено інтерактивний атлас “Населення України та його природна і культурна спадщина” (Руденко та ін., 2020).

Роль сакральної дерев'яної архітектури у світовій спадщині окреслила Р. Маньковська (2010). С. Мочкін (2019) досліджував утрачені сакральні пам'ятки. Л. Хаммер (2018) вивчав збереження культурної спадщини в контексті захисту сакрального простору. Р. Гілкріст (2020) досліджувала середньовічну сакральну спадщину в глобальному контексті. Автор окреслила важливість сакральної спадщини, яка корелює з економічною, політичною, соціальною та духовною цінністю.

Конвенція про охорону всесвітньої культурної й природної спадщини слугує центральним документом, де окреслено необхідність захисту пам'яток культурної та природної спадщини, які мають “видатну універсальну цінність” (UNESCO, 1972). У цій Конвенції культурна спадщина охоплює:

– пам'ятки: твори архітектури, монументальної скульптури й живопису, елементи та структури археологічного характеру, написи, печери й групи елементів, які мають видатну універсальну цінність із погляду історії, мистецтва чи науки;

– ансамблі: групи ізольованих чи об'єднаних будівель, архітектура, єдність чи зв'язок із пейзажем яких є видатною універсальною цінністю стосовно історії, мистецтва чи науки;

– визначні місця: твори людини або спільні витвори людини й природи, а також зони, уключаючи археологічні визначні місця, що є універсальною цінністю з погляду історії, естетики, етнології чи антропології.

Під природною спадщиною розуміють:

– природні пам'ятки, створені фізичними й біологічними утвореннями або групами таких утворень, що мають видатну універсальну цінність щодо естетики чи науки;

– геологічні та фізіографічні утворення й суворо обмежені зони, що є ареалом видів тварин і рослин, які зазнають загрози та мають видатну універсальну цінність із погляду науки чи збереження;

– природні визначні місця або суворо обмежені природні зони, що мають видатну універсальну цінність щодо науки, збереження чи природної краси.

Конвенції ЮНЕСКО стали вагомою підтримкою розвитку культурної та природної спадщини в європейському законодавстві. Створено низку документів, які формують засади політики щодо збереження культурної й природної спадщини, зокрема Конвенція про охорону архітектурної спадщини Європи (1985), Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини (1992), Рамкова конвенція Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства (2005), Конвенція про охорону дикої флори, фауни і природних середовищ існування в Європі (1979), Європейська ландшафтна конвенція (2000). Ці документи підкреслюють, що охорона та збереження європейської культурної й природної спадщини – це спільна відповідальність усіх європейських країн і регіонів та завдання, яке можна з успіхом виконати лише в європейському контексті.

Дорадчими органами – ICCROM (Міжнародний дослідницький центр зі збереження й реставрації культурних цінностей), ICOMOS (Міжнародна рада з охорони пам'яток та історичних місць) і IUCN (Міжнародний союз охорони природи та природних ресурсів, МСОП) проведено низку досліджень щодо релігійної спадщини й священних місць. Генеральна Асамблея ICOMOS у 2011 р. сформулювала Резолюцію щодо захисту та збереження місць сакральної спадщини, будівель і ландшафтів, а також надано Рекомендації ЮНЕСКО МАВ/IUCN щодо збереження та управління священними природними об'єктами.

Термін “релігійна власність”, який використовується в дослідженні ICOMOS, стосується релігійних або духовних об’єднань: церкви, монастирі, храми, святилища, мечеті, синагоги, храми, священні ландшафти, священні гаї й інші ландшафтні об’єкти тощо (The World Heritage List. Filling the Gaps – an Action Plan for the Futurehttps, 2005).

У Рекомендаціях ЮНЕСКО/МСОП, які стосуються збереження та управління священними природними місцями, 2008 р. засвідчується, що термін “священне місце” охоплює території особливого духовного значення для народів і громад; термін “священне природне місце” відповідає ділянкам землі або води, що мають особливе духовне значення для людей і громад (IUCN and UNESCO publish guidelines on sacred natural sites in protected areas (2008).

Згідно з програмою ЮНЕСКО-МАВ, священні місця це – “дійсно найдавніші охоронювані території планети”, які “мають життєво важливе значення для збереження культурного та біологічного різноманіття для нинішніх і майбутніх поколінь” (UNESCO. World Heritage Convention). Україна, будучи учасником європейських і світових законотворчих процесів, ратифікувала вищенаведені Конвенції у сфері охорони й збереження культурної та природної спадщини й закріпила відповідні положення в національному законодавстві.

В Україні створено вітчизняну законодавчу та нормативно-правову базу, що врегульовує роль держави, а також органів центральної виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, органів місцевого самоврядування, землекористувачів, юридичних і фізичних осіб, незалежно від форми власності, у якій перебувають об’єкти та пам’ятки культурної спадщини. Законодавча база містить Закони України й Положення: “Про охорону культурної спадщини”, “Про охорону археологічної спадщини”, “Про затвердження Порядку визначення категорій пам’яток для занесення об’єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам’яток України”, “Про основи містобудування”, “Про Перелік пам’яток культурної спадщини, що не підлягають приватизації”, “Про планування територій” та ін.

Відповідно до ЗУ “Про охорону культурної спадщини” об’єкти культурної спадщини – це ... території чи водні об’єкти (об’єкти підводної культурної та археологічної спадщини), інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об’єкти, незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду й зберегли свою автентичність. Відповідно до цього Закону, території пам’яток, охоронних зон,

заповідників, музеїв-заповідників, охоронювані археологічні території належать до земель історико-культурного призначення, уключаються до державних земельних кадастрів, планів землекористування, проєктів землеустрою, іншої проєктно-планувальної та містобудівної документації. На охоронюваних археологічних територіях, у межах зон охорони пам'яток, історичних ареалів населених місць, занесених до Списку історичних населених місць України, забороняються містобудівні, архітектурні чи ландшафтні перетворення, будівельні, меліоративні, шляхові, земляні роботи без дозволу відповідного органу охорони культурної спадщини (Закон України “Про охорону культурної спадщини”, 2000).

Термін “природна спадщина” в законодавчому полі України не набув відповідного відображення (Поливач, 2017). Л. Руденко, К. Поливач (2015) запропонували під природною спадщиною України розуміти сукупність унікальних, рідкісних, зникаючих чи типових об'єктів (територій, акваторій) і явищ середовища природного або природно-антропогенного походження, що є типовими природними комплексами, або мають особливу екологічну, наукову, інформаційну, пізнавально-освітню, оздоровчу, рекреаційну й естетичну цінність, охоплені наявними та перспективними правовими формами й механізмами особливої охорони на міжнародному, національному, регіональному та місцевому рівнях або потребують їх застосування. Безперечно, важливе місце в системі природної спадщини України посідає її природно-заповідний фонд (ПЗФ). Сакральний об'єкт/ландшафт природного, природно-антропогенного походження, що має духовне й ціннісне значення для місцевих жителів чи суспільства загалом, доцільно охороняти як пам'ятку природи.

Сакральну спадщину доцільно поділити на природну та культурну, у межах яких виокремлюють характерні типи та види (рис. 7.1).

У контексті поданих досліджень зауважимо, що не всі категорії культурної та природної спадщини є сакральними. Наприклад, житлова, військова та культурна забудова, поселення, стоянки, пам'ятники та ін., які також нерідко є частиною матеріальної культурної спадщини, не містять духовного чи культового складника, отже, в контексті поданих досліджень не відносяться до сакральної спадщини.

У культурному складнику сакральної спадщини доцільно виділити типи (споруди, комплекси, визначні місця) та види (архітектури й містобудування, історії, монументального мистецтва, археології). Сакральні споруди представлені насамперед культовою забудовою, археологічними об'єктами. Сакральні комплекси (ансамблі) охоплюють

топографічно визначені сукупності об'єктів сакральної спадщини. Сакральні визначні місця представлені ландшафтами, де збереглася до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду.

Рис. 7.1. Класифікаційна схема сакральної спадщини України*

* Розробка автора.

За видами ландшафти/об'єкти сакральної культурної спадщини поділяють на:

- архітектурні, які охоплюють різноманітні культові споруди: синагоги, церкви, каплиці, монастирі тощо;
- історичні – меморіали та меморіальні комплекси (в Україні часто створюються на місці колишніх кладовищ), братські могили, козацькі могили, поховання видатних постатей, кладовища;
- монументального мистецтва представлені об'єктами, які пов'язані з архітектурними, археологічними чи іншими пам'ятками або з утвореними

ними комплексами (ансамблями), зокрема цвинтарі, меморіали, надмогильні споруди тощо;

– археологічні, які представлені культовим комплексами, святилищами, некрополями, курганами чи групою курганів, могильниками, поховальними комплексами, безкурганними могильниками тощо;

У Законі України “Про охорону культурної спадщини” ландшафтні пам’ятки – це природні території, які мають історичну та сакральну цінність. Складність дослідження цього виду пам’ятки полягає в тому, що в Державному реєстрі нерухомих пам’яток України ландшафтних пам’яток немає. ЗУ “Про природно-заповідний фонд України” не містить категорію ландшафтно-сакральна пам’ятка природи. Тому в підрозділі 5.4. нами запропоновано та обґрунтовано внесення такої категорії до ПЗФ України.

Деякі з об’єктів сакральної культурної спадщини одночасно належать до різних видів пам’яток культури. Наприклад, кладовище в м. Житомирі є пам’яткою історії, архітектури та монументального мистецтва місцевого значення; Меморіал Українських Січових Стрільців у с. Головецько, гора Маківка (Львівська область) – пам’ятка історії, монументального мистецтва національного значення. Кількість таких пам’яток незначна й не вплинула на подальші аналітичні дослідження.

Серед типів сакральної природної спадщини доцільно виокремити:

– джерела (освячені), біля яких проводять/проводились обряди; мають лікувальні властивості води в джерелі; пов’язані з переказами про вияв чуда (святих чи церковних предметів) у їх межах; використовувались у ритуальних діях, зокрема для припинення посухи чи викликання опадів;

– кам’яні та скельні об’єкти представлені “Кам’яними могилами”, скелями, які використовувались як святилища чи жертівники;

– печери, які пов’язані з культовою практикою минулих поколінь;

– поховальні ділянки з рідкісними рослинами та насадженнями в контексті вивчення природної спадщини представлені козацькими могилами, меморіалами, які містяться в структурі ПЗФ. У межах таких ділянок охороняються місцезростання рідкісних рослин, занесених до Червоної книги України, а також цінні насадження.

Види сакральної природної спадщини поділяють на: геологічні, гідрологічні, ботанічні, комплексні.

Окремі об’єкти ПЗФ розміщені і в структурі культурної спадщини України. Наприклад, Козацькі Могили – заповідне урочище місцевого значення (Рівненська область), Меморіал – ботанічна пам’ятка природи

місцевого значення (Луцьк, Волинська область) одночасно є і пам'ятками історії.

Суттєвим аспектом дослідження сакральної спадщини слугує вивчення закономірностей та аналіз її територіальної структури, під якою розуміють просторову диференціацію чи поєднання різноманітних за генезисом та функціональністю об'єктів/ландшафтів, що мають духовне значення для суспільства.

7.2. Просторова організація сакральної спадщини України

Організація – це сукупність внутрішніх законів, зв'язків і відношень, котрі визначають основні риси й тенденції розвитку матеріальної системи (Денисик, 2013). Територіальні системи, які розміщені в структурі сакральної спадщини України, формуються й функціонують у результаті взаємодії історичних, етнокультурних, природних процесів, створюючи в багатовимірному просторі своєрідний сакральний ландшафт.

Територіальна диференціація спадщини відбувається в просторі й часі внаслідок таких основних чинників:

- природних (природна унікальність, естетика ландшафту, еталонність природних компонентів та їх поєднань);
- культурних (культурна унікальність, автентичність);
- історичних і соціальних (історія освоєння території);
- ментальних (суб'єктивні обставини сприйняття світу природних та культурних цінностей як спадщини) (Поливач, 2012). Рівень організації територіальної системи доцільно сприймати як її місце в загальній системі більш високих організацій, де вона займає певний ієрархічний рівень. Сакральну спадщину України за рівнем охоронного статусу можна поділити на: всесвітню, національну й регіональну.

7.2.1. Сакральна культурна спадщина України. В структурі всесвітньої спадщини ЮНЕСКО України розміщені такі сакральні об'єкти/ландшафти:

- Києво-Печерська лавра, визначна пам'ятка історії та архітектури епохи Середньовіччя й ранньомодерного часу (Київської Русі та доби Гетьманщини), одна з найвагоміших святинь православ'я України й Східної Європи. Основними об'єктами ансамблю Києво-Печерської лаври є Успенський собор, Троїцька надбрамна церква, Велика дзвіниця, церква Всіх Святих, Трапезна церква, монастирські оборонні мури з баштами, комплекси Антонієвих (Ближніх) і Феодосієвих (Дальніх) печер з наземними церквами – Хрестовоздвиженською та Різдва Богородиці, а також церква Спаса на Берестові;

– Софійський собор у Києві, унікальна пам'ятка архітектури та монументального мистецтва України першої половини XI ст.;

– Архикатедральний собор Святого Юра у Львові (1744–1762 рр.), який до побудови Патріаршого собору Воскресіння Христового в Києві вважався головною святинєю українських греко-католиків;

– Херсонес Таврійський є античним і візантійським містом, розташоване в південно-західній частині Криму (м. Севастополь) в межах якого були споруджені комплекс некрополя Херсонесу Таврійського і монастиря Богоматері Влахернської (V ст. до нашої ери – XIII ст.), храм Базилика (VI–X ст.), храм з Ковчегом (IV ст.), Володимирський собор (1861–1868 рр.), церква Семи Священномучеників (1881 р.), церква Покрови Пресвятої Богородиці (1892–1905 рр.);

– Дерев'яні церкви Карпатського регіону, зокрема ансамблі пам'яток архітектури як от церкви св. Архистратига Михайла в с. Ужок Закарпатської області (1745 р.), церкви Вознесення Господнього (Струківської) в с. Ясіня Закарпатської області (1813–1824 рр.), церкви Різдва Пресвятої Богородиці (1808 р.) в с. Нижній Вербіж Івано-Франківської області, церкви Зіслання Святого Духа в Рогатині Івано-Франківської області (1598 р.), церкви Святого Юра в Дрогобичі, Львівської області (1670–1678 рр.), церкви Зіслання Святого Духа в с. Потелич Львівської області (1502–1600 рр.), церкви Собору Пресвятої Богородиці в с. Матків Львівської області (1838–1902 рр.), а також церква Пресвятої Трійці в Жовкві Львівської області (1720 р.);

– Спасо-Преображенський кафедральний собор в Одесі, який потрапив до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО разом з історичним центром міста (Державний реєстр нерухомих пам'яток України).

Дослідження просторової структури сакральної спадщини зумовлює визначення територіальної концентрації сакральних об'єктів чи ландшафтів в межах досліджуваної території.

Аналіз даних Державного реєстру нерухомих пам'яток України засвідчує, що просторовий розподіл сакральної культурної спадщини України національного та регіонального значення має певні закономірності, які залежать від історичних, природних, культурних чинників розвитку країни. Компонентну структуру сакральної культурної спадщини України відображено на рис. 7.2.

Пам'ятки археології в структурі сакральної культурної спадщини охоплюють 41 %; історії, архітектури, монументального мистецтва – 27 %; культові споруди, які охороняються як пам'ятки містобудування, архітектури чи історії – 32 % (додаток Н).

Пам'ятки археології є найбільш чисельним видом сакральної культурної спадщини. Це палеосакральні об'єкти/ландшафти. Переважна їх частка – 99 % – це тафальні ландшафти або їх складники, зокрема поховальні комплекси, некрополі, кургани, групи курганів, могильники, безкурганні могильники, склепи. Пересічно 1 % охоплюють печерні, оборонні, скельні монастирі й залишки культових споруд.

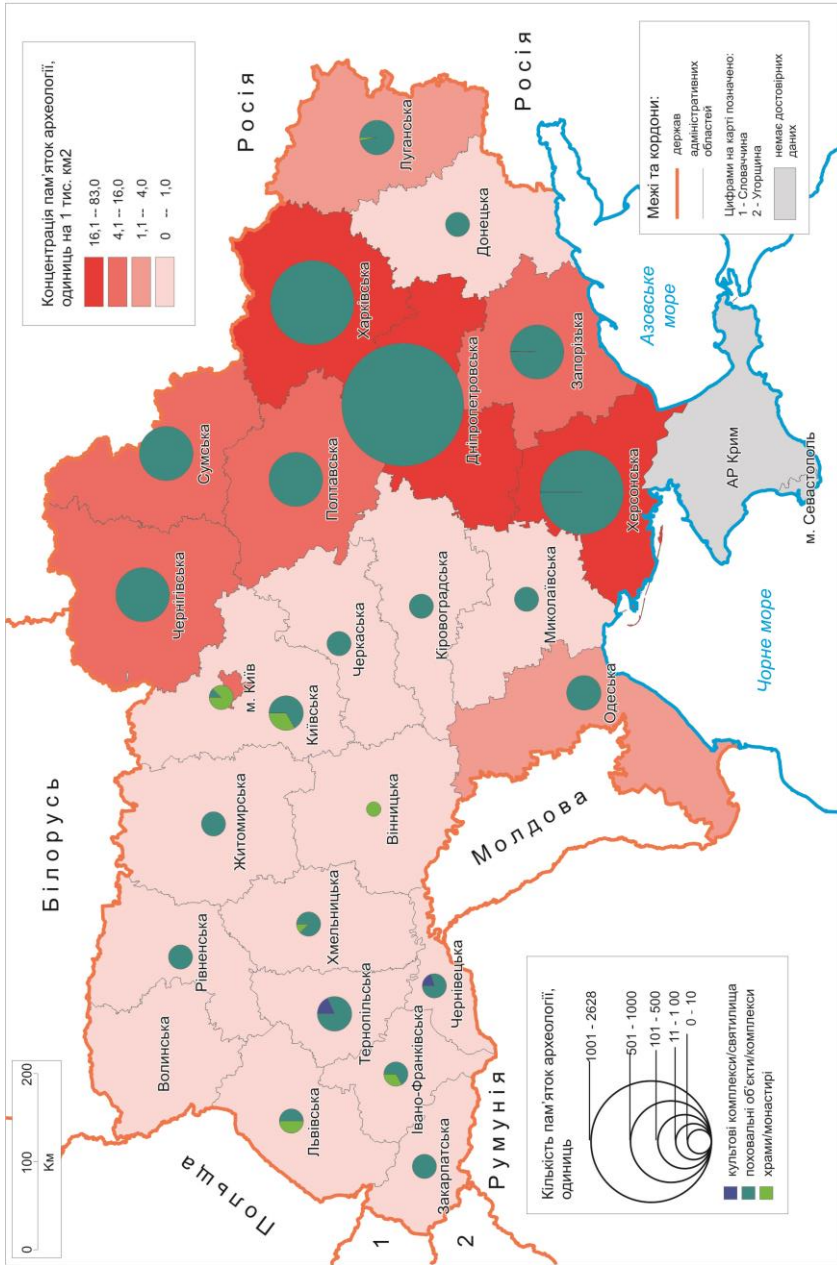

Рис. 7.2. Структура сакральної культурної спадщини України*

*Група об'єктів сакральної культурної спадщини – історії, архітектури та монументального мистецтва не охоплює культові споруди.

Загалом ці пам'ятки доволі нерівномірно розподілені по території України (рис. 7.3). Найбільше їх зафіксовано в Дніпропетровській області – 82 з розрахунку на 1 тис. км²; у Харківській – 26 на 1 тис. км²; Херсонській – 20 на 1 тис. км²; Запорізькій – 14 на 1 тис. км²; у Києві – майже 11 на 1 тис. км². У більшій частині України (Вінницька, Волинська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Миколаївська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька області) кількість сакральних археологічних пам'яток пам'яток не перевищує 1 на 1 тис. км² (додаток Н).

Серед відомих пам'яток археології, що входять до складу сакральної спадщини України, – скіфські кургани – Козел (неподалік с. Новоолександрівка Херсонської області), Нечаєва Могила (Гегелина Могила) (поблизу с. Лукиївка Дніпропетровської області), Солоха (Могила-Знаменська) (на південному заході від с. Велика Знам'янка Запорізької області); кургани – Попова могила (с. Біленьке Одеської

Рис. 7.3. Сакральна археологічна спадщина України (Складено за Державним реєстром нерухомих пам'яток України, 2022 р.)*
 * Авторське дослідження.

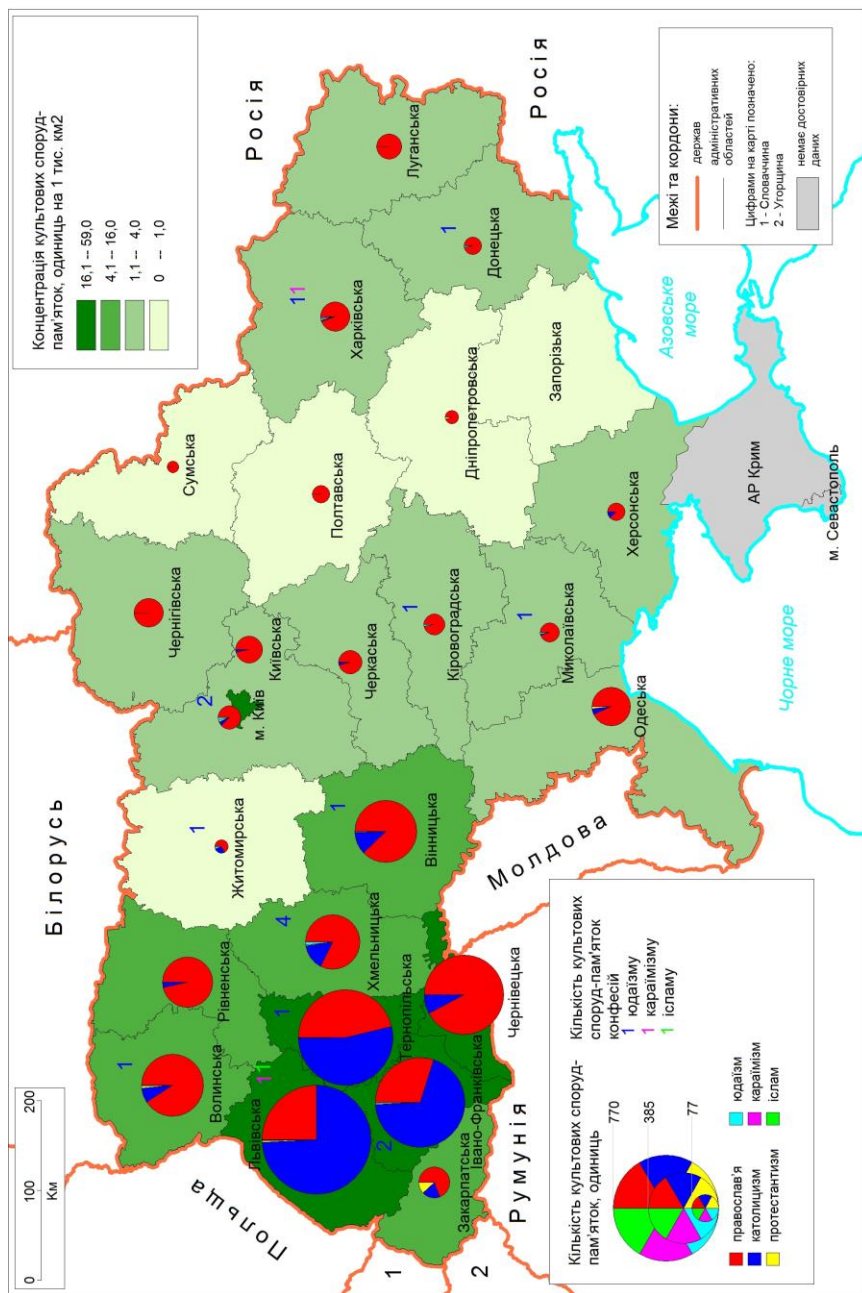
області), “Гайдамацька Могила” (с. Острів Київської області); курганні могильники – Люботин (м. Люботин Харківської області), Броварківський (с. Броварки Полтавської області), Бабина могила (південний схід від с. Кам’яне Поле Дніпропетровської області); святилища – в урочищі “Брагарня” (м. Запоріжжя, о. Хортиця), Звенигородське (поблизу с. Крутилів Тернопільської області), скельний печерний монастир (с. Гораївка Хмельницької області) та ін.

Культові споруди, які охороняються як пам’ятки архітектури, містобудування, історії, у структурі сакральної культурної спадщини охоплюють 32 %. Їх територіальний розподіл у розрізі адміністративних областей нерівномірний. Ці об’єкти належать до пам’яток містобудування, архітектури та історії. Культові споруди різних конфесій, які на сьогодні не виконують культову й духовну функції (фундамент церкви, залишки церкви, тобто палеосакральні об’єкти), належать і розглядалися нами як пам’ятки археології. Найбільшу частку культових споруд-пам’яток простежено в Західних областях України та в Києві (рис. 7.4). Так, наприклад, до регіонів, де сконцентровано таких пам’яток найбільше у розрахунку на 1 тис. км², належать м. Київ – 58,4 одиниць на 1 тис. км², Чернівецька область – 54,6 на 1 тис. км², Тернопільська – 43,8 на 1 тис. км², Івано-Франківська – 38,4 на 1 тис. км², Львівська – 35,0 на 1 тис. км². Від чотирьох до 16 пам’яток – культових споруд на 1 тис. км² зафіксовано у Волинській, Хмельницькій, Вінницькій, Рівненській, Закарпатській областях. Від 1,1 до 4,0 одиниць на 1 тис. км² культових споруд-пам’яток фіксується в Донецькій, Київській, Кіровоградській, Луганській, Миколаївській, Одеській, Харківській, Херсонській, Черкаській, Чернігівській областях. Менший ніж 1,0 цей показник у Полтавській, Сумській, Дніпропетровській, Житомирській областях. У Запорізькій області культових споруд, які належать до культурної спадщини місцевого чи національного рівня, немає.

64,58 % пам’яток – культових споруд України належать до православної конфесії; 34,34 % – католицизму; 0,62 % – протестантизму; 0,38 % – юдаїзму; 0,05 % – караїмізму; 0,02 % – ісламу (рис. 7.5). В Івано-Франківській, Львівській і Тернопільській областях понад 50 % пам’яток-культових споруд належать до католицизму (додаток П). В Україні більшість культових споруд, які мають охоронний статус, належать до пам’яток містобудування та архітектури, однак трапляються й пам’ятки історії й архітектури.

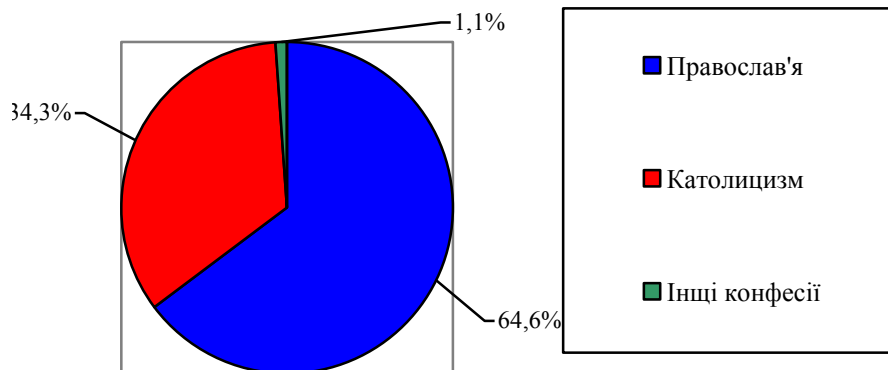
Серед відомих культових споруд, які мають охоронний статус, можемо відзначити Андріївська церква, Софійський собор (м. Київ), церква Святих Косми і Даміана (с. Цеблів Львівської області), Трійсько-

Рис. 7.4. Сакральна спадщина містобудування, архітектури, історії України (Складено за Державним реєстром нерухомих пам'яток України, 2022 р.)*

* Авторське дослідження.

Рис. 7.5. Структура конфесійної приналежності культових споруд – пам'яток культурної спадщини України*

*Складено автором за матеріалами Державної служби України з етнополітики та свободи совісті.

Іллінський монастир (м. Чернігів), церква Святого Архистратига Михайла (с. Бубнівка Хмельницької області), Михайлівська церква (м. Переяслав-Хмельницький), церква Успіння Пресвятої Богородиці (с. Новоселиця Закарпатської області) й ін.

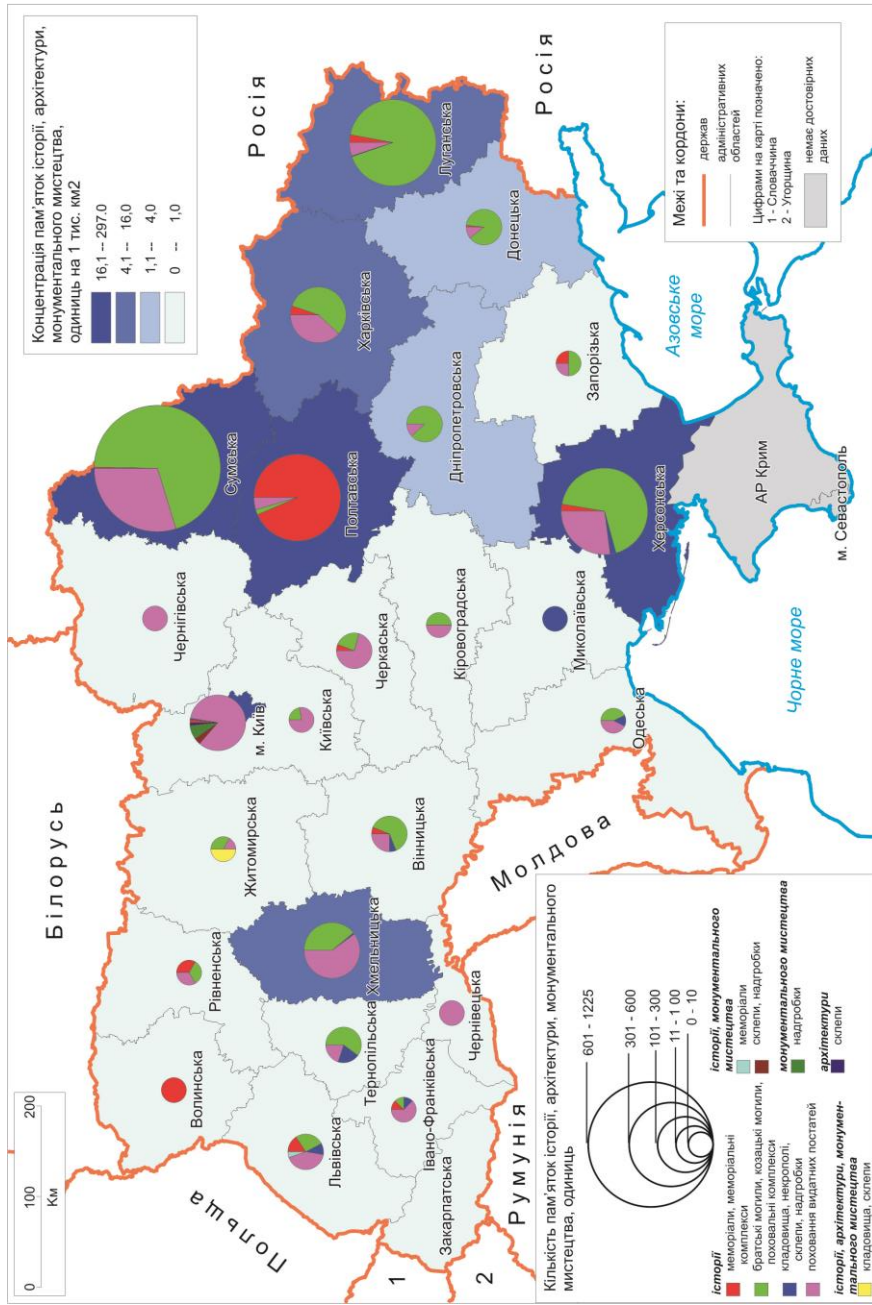
В контексті вивчення сакральної культурної спадщини України досліджено пам'ятки: історії, які представлені такими категоріями, як меморіали, меморіальні комплекси, братські могили, козацькі могили, кладовища, некрополі, склепи, поховання видатних постатей; монументального мистецтва – надгробки; архітектури – склепи.

Проведено аналіз пам'яток, які одночасно є культурно-ціннісними для:

- історії, архітектури та монументального мистецтва, зокрема кладовища, склепи, меморіали;
- історії й монументального мистецтва – меморіали, склепи, надгробки.

Ці пам'ятки займають 27 % сакральної культурної спадщини країни та пов'язані з поховальними об'єктами/ландшафтами (некрогрупа). Найчисленніший вид пам'яток у межах цієї групи – це пам'ятки історії (додаток Р).

Результати досліджень засвідчують, що сакральна спадщина, яку репрезентують пам'ятки історії, архітектури, монументального мистецтва (некрогрупа), доволі нерівномірно розподілена в межах України (рис. 7.6).

Рис. 7.6. Сакральна історична, архітектурна, монументального мистецтва спадщина України
 (Складено за Державним реєстром нерухомих пам'яток України, 2022 р.)*
 * Авторське дослідження.

Безумовно, найбільше таких об'єктів/ландшафтів зафіксовано в Києві – 297 на 1 тис. км². Тут у межах цієї групи 84 % займають поховання видатних постатей; 14 % – склепи та надгробки; решту – меморіали й кладовища.

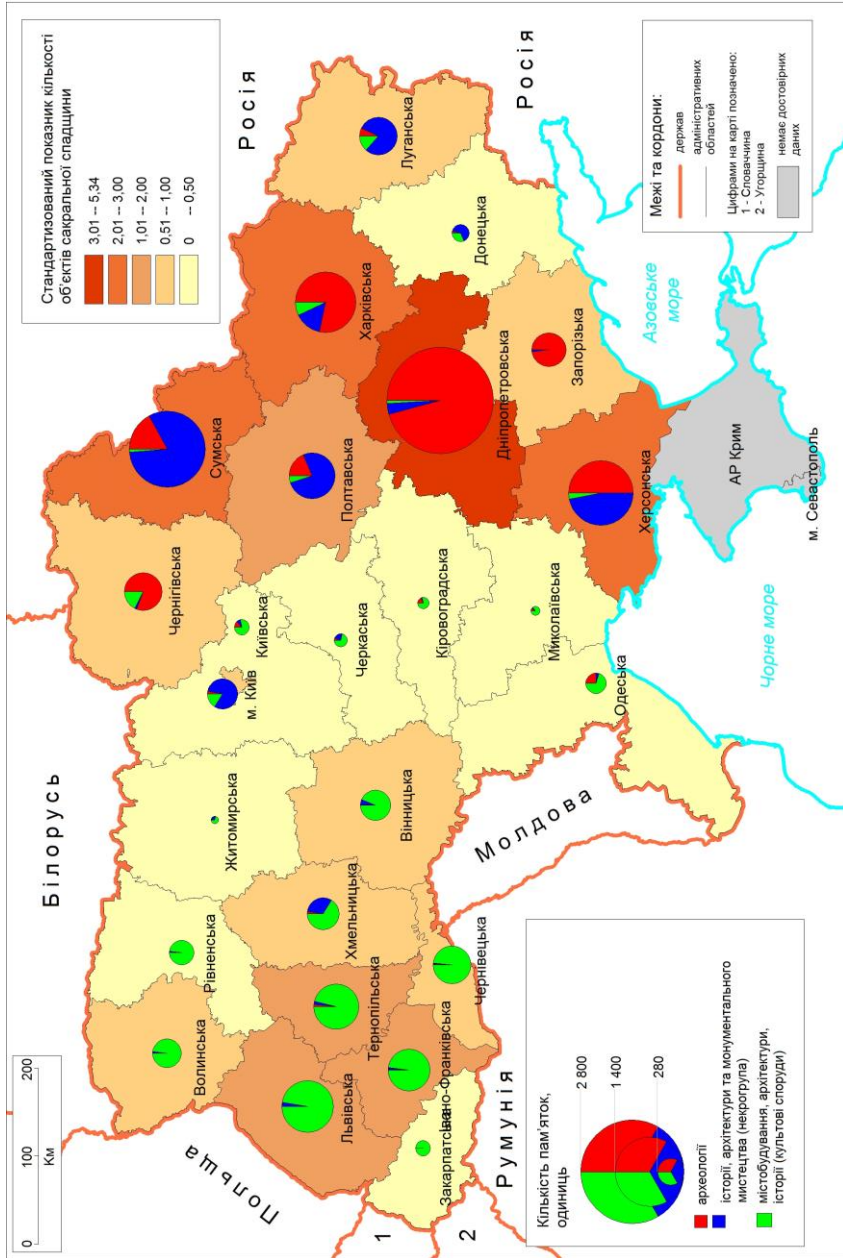
У Сумській області – 51 пам'ятка історії, архітектури, монументального мистецтва на 1 тис. км², де 70 % – братські могили; близько 30 % – поховання видатних постатей; менше ніж 1 % – меморіали, склепи. Майже 18 пам'яток історії, архітектури, монументального мистецтва на 1 тис. км² розміщено в Херсонській області, із них 68 % – це братські та козацькі могили; 27 % – поховання видатних постатей; 5 % – кладовища, меморіали, склепи. У Полтавській області нараховується 17 одиниць на 1 тис. км² пам'яток історії, архітектури, монументального мистецтва на 1 тис. км², із них 93 % – це меморіали; близько 5 % – поховання видатних постатей; 2 % – братські могили. У 16 областях України (Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Рівненська, Тернопільська, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська) загалом кількість пам'яток історії, архітектури, монументального мистецтва (некрогрупа) на 1 тис. км² не перевищує 1. Відомі пам'ятки, які представляють цю групу, – це козацьке кладовище (м. Кременець Тернопільської області), козацька могила (с. Пляшева Рівненської області), Єврейський некрополь (сmt Меджибіж Хмельницької області), комплекс пам'яток на Байковому кладовищі (м. Київ), комплекс пам'яток “Личаківський цвинтар” (м. Львів), кладовище запорізьких козаків і могила кошового отамана К. Гордієнка (с. Республіканець Херсонської області).

Із метою проведення комплексної оцінки сакральної культурної спадщини України застосовано метод стандартизації на середнє значення з використанням такої формули:

$$x_{ni} = x_i / \bar{x}, \quad (7.1)$$

де x_{ni} – нормований показник кількості пам'яток сакральної культурної спадщини i регіону України; x_i – кількість пам'яток сакральної культурної спадщини i регіону України; $\bar{x}$ – середнє значення показника кількості пам'яток сакральної культурної спадщини України (Мищенко, 2023 в).

Найвище значення стандартизованого показника кількості сакральних пам'яток зафіксовано у Дніпропетровській області – 5,3 (рис 7.7).

Рис. 7.7. Комплексна оцінка сакральної культурної спадщини України (Складено за Державним реєстром нерухомих пам'яток України, 2022 р.)*
 * Авторське дослідження.

У сакральній культурній спадщині цього регіону частка археологічних пам'яток, які представлені курганами та могильниками курганными, сягає 95,8 %; пам'яток історії, архітектури, монументального мистецтва (некрогрупа) – 3,4 %; пам'яток, які представлені культовим спорудами – 0,8 %

У Сумській області значення стандартизованого показника кількості сакральних пам'яток сягає 2,9. Тут частка пам'яток історії, які представлені переважно братськими могилами та похованнями видатних постатей, становить 81,8 %; 17,1 – пам'ятки археології, де переважають такі категорії, як кургани й безкурганні могильники, 1,1 % – це пам'ятки містобудування, архітектури, історії, що представлені культовими спорудами.

У Херсонській області стандартизований показник кількості культурних пам'яток сягає 2,2. У цьому регіоні частка пам'яток археології, які представлені переважно курганами та курганными могильниками, становить близько 50,0 %; пам'яток історії – 47,2 %, де переважають братські й козацькі погили; 2,9 % – культові споруди як пам'ятки містобудування, архітектури, історії.

У Харківській області стандартизований показник кількості культурних пам'яток сакральної культурної спадщини сягає 2,0. Тут 78,2 % – археологічні пам'ятки, які представлені курганами та їх групами; 14,7 % – це пам'ятки історії, що репрезентують братські могили, поховання видатних постатей, меморіали; 7,1 % – культові споруди як пам'ятки містобудування, архітектури, історії.

У Львівській області визначено стандартизований показник 1,5. Тут, на відміну від Дніпропетровської, Сумської, Херсонської та Харківської областей, у структурі сакральної культурної спадщини переважають культові споруди, які становлять 97,3 % і належать до пам'яток містобудування, архітектури, історії; 2,4 % – пам'ятки історії, що представлені меморіалами, братськими могилами, похованнями видатних постатей, кладовищами; 0,2 % – пам'ятки археології.

Полтавська область перебуває на шостому місці у поданій рейтинговій оцінці зі стандартизованим показником 1,2. Найбільша частка сакральної культурної спадщини регіону – це пам'ятки історії, які становлять 76,5 %. Вони представлені більшою мірою меморіалами, а також похованнями видатних постатей і братськими могилами. 18,7 % – пам'ятки археології, що репрезентують кургани та їх групи; 4,9% культові споруди як пам'ятки архітектури, містобудування, історії.

Стандартизований показник кількості об'єктів сакральної спадщини в Тернопільській області сягає 1,2. Тут 95,9 % сакральної

культурної спадщини охоплюють культові споруди; 2,4 % – пам'ятки історії, представлені братськими могилами, козацькими могилами, кладовищами, похованнями видатних постатей; 1,7 % – пам'ятки археології, які репрезентують такі категорії, як кургани, могильники курганні, ґрунтові могильники, святилища.

В Івано-Франківській області рейтинговий показник кількості пам'яток сягає 1,1. У структурі сакрально-культурної спадщини цього регіону 98,0 % становлять культові споруди; пам'яток історії – 1,5 %; археології – 0,6 %.

Луганська область у рейтинговій оцінці регіонів за кількістю об'єктів сакральної культурної спадщини посідає дев'яте місце, де стандартизований показник кількості пам'яток сягає 0,9. Тут частка пам'яток історії, яка представлена переважно братським могилами, меншою мірою – похованнями видатних постатей і меморіалами, становить 79,4 %; культових споруд, що мають охоронний статус – 13,5 %; пам'яток археології, які більшою мірою представлені курганами або їх групами – 7,1 %.

Чернівецька область перебуває на 10 місці у поданому рейтингу зі стандартизованим значенням кількості пам'яток сакрально-культурної спадщини 0,9. У контексті поданого дослідження цей регіон подібний до Львівської та Івано-Франківської областей, оскільки частка культових споруд, які тут охороняються як пам'ятки містобудування, архітектури, історії, достатньо висока й сягає 98,4 %, а пам'ятки археології охоплюють 1,1 %; історії – 0,4 %.

Чернігівська область у рейтинговому ряду на 11 місці. 80,5 % сакральної спадщини цього регіону – це пам'ятки археології, представлені курганами, подекуди, ґрунтовими могильниками; 17,7 % становлять культові споруди, які охороняються як пам'ятки містобудування, архітектури, історії; 1,8 % – поховання видатних постатей, тобто пам'ятки історії.

Запорізька область у рейтинговій оцінці на 12 місці зі стандартизованим показником кількості об'єктів сакральної культурної спадщини 0,8. Близько 98,0 % спадщини цього регіону – це пам'ятки археології, представлені більшою мірою курганами, меншою – могильниками, святилищами, культовим комплексом; 2,0 % – братські могили, меморіали, поховання видатних постатей, які належать до пам'яток історії. У Запорізькій області культових споруд, що охороняються на місцевому чи національному рівнях, не зафіксовано.

У Хмельницькій області стандартизований показник кількості об'єктів/ландшафтів сакральної культурної спадщини сягає 0,7. Частка культових споруд – пам'яток містобудування, архітектури, історії становить 66,1 %; пам'яток історії, що представлені переважно братськими могилами та козацькими могилами – 31,4 %; пам'ятки археології репрезентують переважно кургани, частка яких 2,3 %.

Київ – це місто зі спеціальним статусом, оцінювання його сакрально-культурного потенціалу проводилося як окремого регіону. Стандартизований показник кількості об'єктів сакральної культурної спадщини тут сягає 0,6. Найбільшу частку в структурі сакральної спадщини міста становить група пам'яток історії, архітектури, монументального мистецтва (некрогрупа) – 81,1 %. В межах цієї групи 86,3 % – це пам'ятки історії, представлені переважно похованнями видатних постатей, меншою мірою – меморіалами, кладовищами, некрополями, надмогильними спорудами; 8,0 % – пам'ятки монументального мистецтва, які відображені в таких категоріях, як надмогильні споруди (надгробки); 4,0 % – пам'ятки історії та монументального мистецтва, представлені також надмогильними спорудами (склепами й надгробками); 1,6 % – пам'ятки архітектури у вигляді надмогильних споруд (склепів). Культові споруди, що охороняються як пам'ятки, становлять близько 16,0 % сакральної культурної спадщини; пам'ятки археології, представлені залишками культових споруд міста, курганним могильником, могильником, сягають 2,9 %.

Вінницька область у рейтинговій оцінці сакральної культурної спадщини регіонів України посідає 14 місце зі стандартизованим показником 0,59. У цьому регіоні частка культових споруд, які перебувають в охоронному статусі, сягає 93,8 %; пам'ятки історії, репрезентовані переважно братськими могилами, охоплюють близько 5,3%; частка пам'яток археології в структурі спадщини незначна – 1,0%, проте представлена надзвичайно цікавими й цінними об'єктами печерним оборонним монастирем, скельним храмом і скельним монастирем.

Волинська область на 16 місці в рейтинговій оцінці з визначеним стандартизованим показником 0,56. У загальній частці сакральних об'єктів/ландшафтів, які мають охоронний статус, 97,6 % – це культові споруди; 2,1 % – пам'ятки історії, представлені меморіалами. Археологічних пам'яток, які можна віднести до сакральної культурної спадщини, у межах цього регіону не зафіксовано.

Рівненська область межує з Волинською областю, тому співвідношення видів пам'яток, що належать до сакральної спадщини, у

цих регіонах подібне. Рівненщина – на 17 місці в поданій рейтинговій оцінці. 98,1 % – культові споруди, що належать до пам'яток містобудування, архітектури, історії; 1,5 % – пам'ятки історії, які представлені меморіалом, козацькими могилами, похованнями видатних постатей; пересічно 0,5 % – пам'ятка археології у вигляді курганного могильника.

Стандартизований показник кількості об'єктів сакральної культурної спадщини в Одеській області сягає 0,3. Культові споруди, що мають охоронний статус, – 70,4 %; пам'ятки історії, представлені братськими могилами, похованнями видатних постатей, кладовищем, становлять 4,1 %; пам'ятки археології – 25,6 % і більшою мірою презентовані курганами.

Донецька область посідає 19 місце в поданому рейтингу зі стандартизованим значенням кількості об'єктів сакральної культурної спадщини 0,2. Частка сакральних об'єктів, що представлені більшою мірою братськими могилами, меншою – похованнями видатних постатей, меморіалом, належить до пам'яток історії й становить 64,7 %; культові споруди, які мають охоронний статус – 31,4 %; курганні могильники та кургани – 3,9 % – належать до пам'яток археології.

Київська область за кількістю об'єктів сакральної спадщини перебуває на 20 місці з показником 0,2. Найбільшу частку в структурі спадщини становлять культові споруди – 77,2 %; пам'ятки археології, представлені курганами, курганными могильниками, залишками культових споруд – 13,0 %; поховання видатних постатей, братські могили сягають 9,8 % і належать до пам'яток історії.

Закарпатська область у рейтинговій оцінці перебуває на 21 місці зі стандартизованим показником 0,2. У структурі сакральної спадщини 98,8 % – це культові споруди; 1,2 % – пам'ятки археології. У цьому регіоні пам'ятки історії, архітектури, монументального мистецтва (некрогрупа), які мають сакральне значення, не представлені.

У Черкаській області стандартизований показник кількості об'єктів сакральної спадщини сягає 0,1. Тут 71,6 % спадщини становлять культові споруди; близько 23,0 % – пам'ятки історії, представлені переважно похованнями видатних постатей, братськими могилами; курганні могильники – 5,4% – належать до пам'яток археології.

У Кіровоградській області визначений показник сакральної спадщини сягає 0,1. У межах цього регіону серед сакральних об'єктів/ландшафтів 78,2 % – це культові споруди; 18,2 % – пам'ятки

археології, представлені курганами та їх групами; 3,6 % – пам'ятки історії у вигляді братських могил і поховань видатних постатей.

У Миколаївській області стандартизований показник кількості об'єктів сакральної спадщини сягає 0,1. У структурі спадщини переважають культові споруди – 85,1 %; кургани та курганні могильники як пам'ятки археології становлять 10,6 %; пам'ятки історії, представлені склеп-могилами, – 4,3 %.

У Житомирській області значення стандартизованого показника сакральної спадщини сягає 0,1. Культові споруди, які мають статус пам'ятки, становлять 72,0 % усієї сакральної спадщини регіону; пам'ятки історії, архітектури та монументального мистецтва, що представлені кладовищами та склеп-пірамідою, охоплюють 24,0 %; курганні могильники як пам'ятки археології становлять 4 % (додаток С).

Просторовий аналіз сакрально-культурної спадщини України засвідчує високу концентрацію культових споруд-пам'яток у межах Західної України й Вінницької області. Пам'ятки археології репрезентують палеосакральні ландшафти, котрі представлені курганами, групами курганів, могильниками. Найвища їх концентрація – у Причорноморській низовині, Придніпровській низовині, Полтавській рівнині та Приазовській височині. Зазвичай кургани приурочені до вододілів, а також найбільших висот у межах місцевості. Мережа вододілів слугувала для прокладання головних шляхів прадавньої України. Більшість із курганів розміщені на відстані пересічно 200 м від транспортних шляхів. Група пам'яток історії, архітектури, монументального мистецтва характеризується високою концентрацією пам'яток історії, що представлені переважно братськими й козацькими могилами та поховальними комплексами. Найбільша частка цих пам'яток стосується подій Другої світової війни. Осередками пам'яток історії в Україні є північно-східна й східна частини країни, а також Херсонська та Хмельницька області.

7.2.2. Сакральна природна спадщина України. Основою природної спадщини України слугує природно-заповідний фонд. Реєстр об'єктів та територій ПЗФ, зокрема й пам'яток природи сформовано та інтерпретовано в регіональних картосхемах. Проте виокремити з цього реєстру/переліку саме сакральні природні об'єкти й ландшафти складно. Тому провести комплексний аналіз статистичних даних, що стосуються сакральної природної спадщини України, на сьогодні неможливо. Велика частка сакральних природних об'єктів, які є місцем паломництва для широкого кола людей, не внесена до ПЗФ, наприклад джерело “Раковецьке” (Львівська область), джерело “Святого Миколая”

(Рівненська область), “Духова Криниця” – святе місце в урочищі Вишновець (Івано-Франківської область), відоме з XIII ст., та ін.

У класифікаційній схемі сакральної спадщини України серед типів сакральної природної спадщини виокремлено джерела, кам’яні й скельні об’єкти, печери, поховальні ділянки з рідкісною рослинністю та насадженнями (рис. 7.1). Окреслимо географічні особливості формування й охарактеризуємо найбільш відомі пам’ятки природної спадщини України.

Загалом потенціал водних джерел визначається комплексом природних чинників (геологічних, гідрогеологічних, кліматичних, геоморфологічних тощо). Найбільшу кількість джерел приурочено до зони надмірного зволоження, що охоплює території гідрогеологічної провінції складчастої області Українських Карпат, Волино-Подільського артезіанського басейну й північну частину області тріщинних вод Українського щита та Дніпровсько-Донецького артезіанського басейну, охоплює території Волинської, Рівненської, Хмельницької, Тернопільської, Львівської, Чернівецької, Івано-Франківської, Закарпатської Житомирської й північну частину Київської, Чернігівської та Сумської областей. Сакральні джерела, які наявні в структурі ПЗФ України, зазвичай охороняються як гідрологічні пам’ятки природи. Наприклад, джерело (Купальня) “Святої Праведної Анни” (с. Онишківці, Рівненська область), джерела “Пресвятої Трійці” (сmt Велика Березовиця, Тернопільська область), “Куропатницьке” (поблизу с. Куропатники, Тернопільська область), “Цілюще” (с. Біле Чернівецька область) й ін.

Серед відомих сакральних ландшафтів та об’єктів, які розміщені в структурі ПЗФ України, можна відзначити пам’ятки природи під назвою “Кам’яна могила”, які містяться переважно в Запорізькій області, зокрема геологічні пам’ятки місцевого значення, а саме: “Кам’яна могила” біля с. Новоспаське, “Токмак-могила” (Синя гора), комплексна пам’ятка місцевого значення “Ланцевська кам’яна могила”. Геологічна пам’ятка природи загальнодержавного значення “Кам’яна могила над р. Молочна” розміщена в сmt Мирне Запорізької області (Природно-заповідний фонд Запорізької області в розрізі територіальних громад). Науковці стверджують, що ця пам’ятка має природне походження, пов’язане з існуванням 14 млн років тому Сарматського моря, на дні якого сформувалася мілина, яка пізніше перетворилася на кам’яний піщаник. Під час танення четвертинного льодовика вода вимила кам’яний острів на земну поверхню. Під впливом вітру й води первинний щит розколовся, а його частини сповзли по піску, сформувавши пагорб із гротами та

печерами, які використовувалися з метою культу стародавніми людьми. Серед скельних культових об'єктів доцільно відзначити “Триніг” (скеля Кам'яний Триніг), що у Львівській області, має статус комплексної пам'ятки природи місцевого значення. Це ерозійний останець вапнякових пісковиків сарматського регіоарусу верхнього міоцену. До XIII–XVII ст. “Триніг”, як і “Високий Камінь”, гора “Рожаниця”, узгір'я “Баба”, “Старий Кут”, слугував одним із язичницьких святилищ.

У Україні печери сформувалися в межах територій карстопрояву й зосереджені здебільшого на Подільській височині та в Кримських горах. Печера “Язичеська” (Тернопільська область, геологічна пам'ятка природи місцевого значення) в дохристиянський період використовувалася як культовий храм місцевими слов'янськими племенами. Тут була невелика дерев'яна церква, яка згоріла в 1530 р. В одному з підземних залів печери “Улашківська” (Тернопільська область, геологічна пам'ятка природи місцевого значення) в давнину була церква “Різдва Святого Іоанна Хрестителя”. Печера “Зміїна” (АР Крим, пам'ятка природи місцевого значення) у VII–VI ст. до н. е. слугувала родовим святилищем народу кизил-кобінської культури, а в середні віки – язичницьким капищем.

Тип природної спадщини “поховальні ділянки з рідкісною рослинністю та насадженнями” в межах України найменш численний, оскільки такі території більшою мірою охороняються як пам'ятки історії. Ботанічна пам'ятка природи місцевого значення “Меморіал” розміщена в Луцьку (Волинська область). Тут із 1802 р. функціонувало парафіяльне римо-католицьке кладовище, а під час Першої світової війни на цьому цвинтарі почали з'являтися військові поховання. У 1976 р. на місці кладовища створено Меморіал Вічної Слави (Мищенко, 2019 а). Статус природоохоронної території надано задля збереження скверу з насадженнями цінних декоративних кущів і дерев. “Козацька могила” – комплексна пам'ятка природи місцевого значення, розміщена в с. Шаповалівка (Сумська область), є місцем поховання козаків, які загинули в битві з російськими військами в 1659 р. Заповідний статус територія отримала для збереження штучно створених насаджень із типовою для степової зони рослинністю. На території Семенівської сільської ради (Київська область) розміщена комплексна пам'ятка природи місцевого значення “Вибла могила”, у межах якої є залишки кургану. Тут збереглася природна степова рослинність, а також є види, занесені до Червоної книги України.

7.3 Охорона та збереження сакральної спадщини України: проблеми й конструктивні пропозиції

Збереження сакральної спадщини є одним із провідних завдань розвитку суспільства на глобальному, а також національному, регіональному та місцевому рівнях. Охорона сакральних об'єктів полягає не лише в збереженні культурних цінностей для забезпечення потреб (використання для релігійних практик, паломництва, науково-пізнавальної діяльності й ін.) сучасного та майбутнього розвитку людства, а й надання можливості функціонування святих місць окремих (можливо, нечисленних) груп людей, ураховуючи їхній духовний зв'язок із такими територіями.

Сакральна спадщина охоплює менший перелік об'єктів й територій, ніж культурна і природна спадщина (КПС), проте охорона та збереження сакральних просторів здійснюється відповідно до нормативних документів щодо КПС.

Провідним міжнародним документом щодо захисту КПС є “Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини”, який Україна ратифікувала ще в 1988 р. У документі зазначено, що кожна держава у своїх територіальних межах визначає цінність культурних й природних територій та об'єктів і забезпечує їх охорону, збереження, популяризацію й передачу майбутнім поколінням. Крім того, згідно з цим нормативним документом, на постійній основі при ЮНЕСКО створено Комітет всесвітньої спадщини. Провідними функціями Комітету є моніторинг взаємодії держав-сторін Конвенції щодо стану збереження пам'яток, занесених до Списку всесвітньої спадщини. Комітет співпрацює з міжнародними, національними неурядовими та урядовими організаціями, цілі яких збігаються з цілями Конвенції, а також Міжнародним центром із дослідження, збереження й реставрації культурних цінностей (Римський центр), Міжнародною радою з охорони пам'яток та історичних місць (ІКОМОС), Міжнародним союзом охорони природи і природних ресурсів (МСОП).

В Україні охорона культурної та природної спадщини, у т. ч. й сакральної, здійснюється відповідно до Закону України “Про охорону культурної спадщини” (2000) та Закону України “Про природно-заповідний фонд України” (1992) із змінами й доповненнями.

Серед провідних завдань цього дослідження – це окреслення проблем та сучасних тенденцій щодо охорони й збереження культурної та природної спадщини України, розробка рекомендацій і пропозицій, які забезпечать розв'язання цих проблем з урахуванням конструктивно-географічних підходів та нормативних документів, прийнятих на національному

й міжнародному рівнях.

У 2017 р. підготовлено Національну доповідь “Цілі сталого розвитку: Україна”, що враховує провідні орієнтири, затверджені у 2015 р. на саміті ООН зі сталого розвитку. Розділ 2 цієї доповіді включає 17 Цілей Сталого розвитку, адаптованих для України на 2015–2030 рр (табл. 7.1).

Таблиця 7.1

Цільові значення індикаторів*

Завдання 11.3. Забезпечити збереження культурної і природної спадщини із залученням приватного сектору			
рік	індикатори		
	11.3.1. Кількість об’єктів культурної та природної спадщини, які включені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, одиниць	11.3.2. Кількість пам’яток національного значення, включених до Державного реєстру нерухомих пам’яток України, одиниць	11.3.3. Площа природно-заповідного фонду загальнодержавного значення, % території країни
2015	7	855	3,72
2020	9	1005	5,14
2025	11	1155	7,38
2030	13	1305	8,85
Завдання 15.1. Забезпечити збереження, відновлення та стале використання наземних і внутрішніх прісноводних екосистем			
рік	індикатори		
	15.1.1. Площа територій та об’єктів природно-заповідного фонду, тис. га	15.1.2. Частка площі територій та об’єктів природно-заповідного фонду в загальній території країни, %	15.1.3. Частка площі територій національної екологічної мережі в загальній території країни, %
2015	3803,1	6,3	38,2
2020	6276,9	10,4	39,0
2025	7545,4	12,5	40,0
2030	9053,2	15,0	41,0
Завдання 15.4. Забезпечити збереження гірських екосистем			
рік	індикатори		
	15.4.1. Площа територій природно-заповідного фонду в гірських регіонах, тис. га	15.4.2. Частка площі територій природно-заповідного фонду в гірських регіонах у загальній території країни, %	
2015	627,7	1,04	
2020	905,3	1,50	
2025	1207,1	2,00	
2030	1533,0	2,54	

* Складено за показниками Національної доповіді, 2017.

Ціль 11 передбачає завдання 11.3 “Забезпечити збереження культурної і природної спадщини із залученням приватного сектору; ціль 15 – завдання 15.1. “забезпечити збереження, відновлення та стале використання наземних і внутрішніх прісноводних екосистем”, а також завдання 15.4. “забезпечити збереження гірських екосистем”. Кожне із завдань містить індикатори та їх значення на 2015–2030 рр.

Позитивним аспектом щодо охорони й збереження культурної і природної спадщини слугує Розпорядженням Кабінету Міністрів України (2019) “Питання збору даних для моніторингу реалізації цілей сталого розвитку”, де визначено провідні засади моніторингу національних індикаторів Цілей сталого розвитку.

Проаналізуємо останній моніторинговий звіт, який опубліковано у 2021 р., де подано значення індикаторів 2015–2020 рр (табл. 7.2).

Таблиця 7.2

Значення індикаторів 2015–2020 рр.*

Рік	2015	2016	2017	2018	2019	2020/цільовий орієнтир**
1	2	3	4	5	6	7
11.3.1. Кількість об’єктів культурної та природної спадщини, які включені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, одиниць	7	7	7	7	7	7/9
11.3.2. Кількість пам’яток національного значення, включених до Державного реєстру нерухомих пам’яток України, одиниць	891	891	906	956	995	1167/ 1005
11.3.3. Площа природно-заповідного фонду загальнодержавного значення, % території країни	3,72	4,10	4,10	4,10	4,24	4,27/ 5,14

Продовження таблиці 7.2

1	2	3	4	5	6	7
15.1.1. Площа територій та об'єктів природно-заповідного фонду, тис. га	3803,13	3985,60	3985,02	3991,64	4082,20	4105,50/ 6276,90
15.1.2. Частка площі територій та об'єктів природно-заповідного фонду в загальній території країни, %	6,3	6,6	6,6	6,61	6,76	6,80/10,4
15.1.3. Частка площі територій національної екологічної мережі у загальній території країни, %	38,16	38,16	38,16	38,16	38,16	38,17/39,00
15.4.1. Площа територій природно-заповідного фонду в гірських регіонах, тис. га	656,72	657,15	658,80	659,24	683,80	717,22/905,3
15.4.2. Частка територій природно-заповідного фонду в гірських регіонах у загальній території країни, %	1,09	1,09	1,09	1,09	1,13	1,26/1,50

* Цілі сталого розвитку (2021). Моніторинговий звіт.

**Цільовий орієнтир, встановлений на 2020 р.

Як бачимо, у 2020 р. з восьми значень індикаторів, що стосуються охорони та збереження культурної та природної спадщини, лише один (кількість пам'яток національного значення, включених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, одиниць) забезпечував виконання цільового орієнтиру, який визначено в Національній доповіді “Цілі сталого розвитку: Україна” (2017 р.)

Аналіз затверджених регіональних Стратегій розвитку на 2021–2027 рр. засвідчує, що вони не містять чіткого плану, а також механізмів оцінки результативності поставлених завдань щодо охорони та збереження природної та культурної спадщини. Крім того, ці документи

не корелюють зі значеннями індикаторів Національної доповіді “Цілі сталого розвитку: Україна” (2017).

Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 рр. (2020 р.) серед елементів політики містить підрозділ “просторове планування”, де сформульовано підходи щодо реалізації регіональної політики. Тут засвідчено недотримання вимог містобудівної документації у 2014–2020 рр., зокрема схем планування території на регіональному рівні, генеральних планів населених пунктів під час здійснення державних інвестиційних програм/заходів.

У підрозділі 4.3, досліджуючи закономірності формування храмових та монастирських ландшафтів у структурі міста, виявлено випадки, коли біля культових споруд, що є частиною національної культурної спадщини, розміщені сучасні “випадкові” споруди (складські й житлові приміщення, майстерні, заклади харчування тощо), які функціонально не відповідають територіальній сакральній системі та історико-культурній пам’ятці.

Велика частка культурної спадщини, у т. ч. сакральної, розміщена в складі історичних населених місць, яких, відповідно до постанови КМУ України, нараховується 41 населений пункт (Про затвердження Списку історичних населених місць України, 2001). Проте з них лише 33 % мають розроблену містобудівну документацію, де затверджено межі й режим використання історичних ареалів.

Із 2000 р. в низці областей України прийняті та виконувалися державні регіональні програми щодо збереження і охорони, а також паспортизації об’єктів природної та культурної спадщини. Важливо зазначити, що більшість таких програм не отримали фінансування в запланованих обсягах.

Національна доповідь “Про стан навколишнього природного середовища в Україні” містить розділ “Збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, розвиток природно-заповідного фонду та формування національної екологічної мережі”, де розглянуто стан і перспективи розвитку природної спадщини країни. Із 2000 р. у змісті цієї доповіді був пункт “історико-культурна спадщина”. Проте в умовах відсутності системи державного моніторингу й систематизації такої інформації в регіональному зрізі цей пункт вилучено зі змісту Національної доповіді (Поливач, 2013). Водночас Закон України (далі ЗУ) “Про охорону культурної спадщини” вказує на доцільність щорічного звітування органів виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини перед Кабінетом Міністрів і громадськістю про стан

збереження об'єктів культурної спадщини. Однак систему інформування та оприлюднення такої інформації в країні не розроблено.

На сьогодні в Україні незначну роль відіграють конструктивно-географічні дослідження щодо культурних ландшафтів як осередків природної й культурної спадщини. Тоді, коли використання ландшафтного підходу, який ґрунтується на тісному взаємозв'язку цінних природних і культурних об'єктів із навколишнім середовищем, забезпечить їх охорону та збереження.

Проблемним питанням охорони культурної спадщини є те, що велика частка пам'яток, які взято на облік, відповідно до законодавства, яке діяло до набрання чинності ЗУ “Про охорону культурної спадщини” (2000), наразі не включено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (Мищенко, 2023 б). Тобто на сьогодні в країні немає єдиної інформаційної бази пам'яток культурної спадщини, що була б доступна для широкого загалу. Крім того, частина сакральної спадщини, котра має історичне значення, не обліковується як пам'ятки. Наприклад, культові об'єкти – церква Святителя Миколая Чудотворця, 1898–1899 рр. (м. Авдіївка), церква Святого Макарія, 1906 р. (м. Торецьк) – не мають охоронного статусу. Підґрунтям ефективної системи охорони та збереження сакральної спадщини є вдосконалення системи обліку її об'єктів. Одним із дієвих механізмів такого обліку є створення й використання електронного обліку об'єктів культурної спадщини “Державний реєстр нерухомих пам'яток України”. Таку систему запроваджено лише в якості пілотного проєкту.

У 1987 р. Рада Європи заснувала програму “Культурні маршрути”, мета якої полягає в демонстрації в часі та просторі внеску європейських країн і культур до спільної спадщини. Одна з цілей програми – це збереження та зміцнення Європейської природної й культурної спадщини, що забезпечить культурний, соціальний та економічний розвиток європейських країн, сприятиме популяризації культурного туризму, що відповідає політиці сталого розвитку. Розроблено 45 культурних маршрутів Ради Європи, які забезпечують широкий спектр дозвілля, а також освітніх заходів для громадян Європи й за її межами. Ці маршрути мають різноманітну тематику: релігія, архітектура, ландшафт, нематеріальна спадщина, відомі діячі європейського мистецтва, літератури та музики й ін. Донедавна участь України в цій програмі була доволі обмежена, оскільки її перетинали лише три сертифіковані культурні маршрути Ради Європи: “Через Регію” (2005), “Європейські шляхи Моцарта” (2004), “Європейський шлях індустріальної спадщини”

(2019). Із 2021 р. Україна стала державою-членом Розширеної часткової угоди про культурні маршрути (Закон України, 2021).

Збройна агресія росії проти України, яка розпочалась у 2014 р. і повномасштабна російсько-українська війна з лютого 2022 р. спричинили суттєву втрату української сакральної спадщини. За даними Міністерства культури та інформаційної політики, у період із 24.02.2022 р. до 25.09.2023 р. пошкоджено або зруйновано 835 нерухомих об'єкти культурної спадщини, із них національного значення – 118, місцевого – 653, щойно виявлених – 64.

За матеріалами Державної служби України з етнополітики та свободи совісті, Міністерства культури та інформаційної політики, офіційних звітів моніторингових організацій, інтернет-джерел досліджено зруйновану чи пошкоджену під час російсько-української війни сакральну спадщину України. Результати цього дослідження засвідчують, що з 22.02.2022 р. – 25.09.2023 р. зруйновано/пошкоджено 141 пам'ятку (культурні споруди, меморіали, кладовища, братські могили, курганні могильники) сакральної культурної спадщини (додаток Т). Найбільшу кількість пошкоджених пам'яток зафіксовано в Донецькій області. У цьому регіоні налічується 27 пошкоджених пам'яток сакральної спадщини із них 7 – це культурні споруди, двадцять – меморіальні комплекси/братські могили, споруджені на місці поховань воїнів і цивільних Другої світової війни. У Харківській області пошкоджено 24 пам'ятки, із них чотирнадцять культурних споруд, десять братських могил/меморіалів часів Другої світової війни. У Чернігівській області пошкоджено 21 сакральна культурна пам'ятка, з них 13 культурних споруд, курганний могильник, кладовище та братські могили часів Другої світової війни. У Київській області зафіксовано 17 зруйнованих і пошкоджених унаслідок російської агресії сакральних пам'яток, з них чотири культурні споруди, тринадцять пам'яток історії, представлених цвинтарем, меморіалом та братськими могилами. На Луганщині зруйновано пам'ятку архітектури – Миколаївську церкву, збудовану в 1873–1882 рр. Загалом в цьому регіоні зруйновано та пошкоджено 15 сакральних пам'яток, з них десять храмів, п'ять братських могил. У Сумській області пошкоджено одинадцять сакральних культурних пам'яток, із них п'ять культурних споруд, могильник курганний, п'ять братських могил часів Другої світової війни. У Запорізькій області зруйновано та пошкоджено 9 сакральних культурних пам'яток, які представлені братськими могилами часів Другої світової війни та меморіалом. Крім того, уздовж магістралей цього регіону вогнепальною технікою руйнується сакральна археологічна

спадщина. Загарбниками знищено/пошкоджено стародавні кургани під час будівництва 70-кілометрового рову від Мелітополя до Приморська. Цей протитанковий рів проходить безпосередньо по 160 курганах і курганних групах. У Херсонській області пошкоджено 7 пам'яток культурної спадщини, з них чотири культові споруди, дві братські могили, курганний могильний (IX-XI ст.). У с. В'язівка Житомирської області частково згоріла пам'ятка архітектури національного значення – церква Різдва Пресвятої Богородиці, збудована ще в 1862 р. У Миколаївській області пошкоджено три культові споруди й зруйновано братську могилу. У Львові внаслідок ракетного російського удару вибуховою хвилею пошкоджений Костел Воздвиження Чесного Хреста (1771 р.). У м. Одеса російським ракетним обстрілом частково знищено Спасо-Преображенський собор, територія якого була місцем поховання видатних постатей міста, а також Південного регіону. Крім того, Спасо-Преображенський собор є складником “Історичного центру портового міста Одеси”, який із 2023 р. внесено до Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. У Дніпропетровській області зазнали руйнувань 4 сакральні пам'ятки, з них три церкви та кладовище.

Позитивним моментом обліку пошкодженої сакральної спадщини внаслідок російської агресії є інтернет-сторінка Міністерства культури та інформаційної політики “Зруйнована культурна спадщина України”. На жаль, поданий перелік зруйнованих/пошкоджених сакральних культурних пам'яток є неповним, оскільки на сьогодні моніторинг пошкодженої чи зруйнованої сакральної спадщини ускладнений через тимчасову окупацію й військові дії в межах українських територій.

Із метою оптимізації заходів, спрямованих на охорону та збереження сакральної спадщини України, автором розроблено такі рекомендації й пропозиції:

– на законодавчому рівні затвердити стратегію державної політики у сфері охорони, відновлення та збереження природної й культурної спадщини, що має визначити мету, провідні завдання, а також механізми її реалізації, очікувані результати, які б відповідали задекларованим Цілям національної доповіді “Цілі сталого розвитку: Україна”;

– здійснити розробку й відповідну реалізацію загальнодержавних і регіональних цільових програм згідно з провідними напрямками довгострокової стратегії державної політики у сфері охорони та збереження, а також відновлення природної й культурної спадщини (Руденко & Поливач, 2018);

– забезпечити використання ландшафтного підходу під час розробки теоретичного та методологічного інструментарію

конструктивно-географічних досліджень щодо охорони й збереження та відновлення природної й культурної спадщини;

– сприяти інтеграції об'єктів культурної спадщини та територій, на яких вони розміщені, у міжнародні, національні й регіональні культурні та туристичні маршрути;

– здійснювати систематичний моніторинг стану природної й культурної спадщини, а також публікацію його результатів у засобах масового інформування, у національній, а також регіональних доповідях про стан навколишнього природного середовища та екологічних паспортах тощо;

– запровадити практику підготовки національної й регіональних доповідей про стан об'єктів природної та культурної спадщини, й формування єдиної статистичної інформації, що забезпечить необхідну співпрацю Міністерства культури й інформаційної політики, Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів, Державного управління справами;

– сформувати й упровадити в дію електронний облік об'єктів культурної спадщини “Державний реєстр нерухомих пам'яток України”;

– забезпечити роботу інтерактивної електронної системи моніторингу стану об'єктів природної та культурної спадщини, яка забезпечить своєчасне виявлення змін стану пам'яток під впливом різноманітних чинників у т. ч. військової агресії для надання інформації для науковців, представників сфери охорони природної й культурної спадщини, місцевих громад, туристичного бізнесу та інших зацікавлених осіб й організацій, у т. ч. іноземних. Подібну систему створено на інтернет-сторінці Міністерства культури та інформаційної політики, однак вона не має достатніх опцій (пошук, фільтр тощо), що не повною мірою забезпечує можливість ефективного аналізу поточної ситуації;

– забезпечити бюджетну підтримку наукових досліджень з метою картографування й створення регіональних атласів, карт природної та культурної спадщини України;

– розробити й упровадити національну стратегію розвитку туризму (місцевого, регіонального, державного та міжнародного рівнів), яка ґрунтується на потенціалі природної й культурної спадщини України шляхом створення національної системи туристичних маршрутів, їх популяризація через ЗМІ, інтерактивні інтернет-бази даних, створення пізнавально-інформаційних видань тощо.

– з метою охорони й збереження сакральної спадщини під час реалізації державних інвестиційних програм і заходів доцільно

враховувати вимоги містобудівної документації (Генеральної схеми планування території України, схем планування території на регіональному рівні, генеральних планів населених пунктів) (Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 рр., 2020);

– в умовах російсько-української війни забезпечити ефективність документування воєнних злочинів російської федерації щодо руйнування об'єктів природної й культурної спадщини, що дасть змогу відстоювати інтереси України у міжнародних судах.

Сакральна спадщина є численною та важливою категорією й складником природної та культурної спадщини України. У її компонентній структурі (41 %) переважає археологічна спадщина, яка на 99 % представлена давніми тафальними ландшафтами або їх складниками. Культурні споруди охоплюють 32 % сакральної спадщини й охороняються як пам'ятки містобудування, архітектури та історії; 27 % – пам'ятки історії, архітектури монументального мистецтва (некрогрупа), які представлені похованнями видатних постатей, братськими могилами часів Другої світової війни, меморіалами, кладовищами тощо. Сакральні спадщина слугує ціннісним надбанням держави, яка визначає унікальність нації, є джерелом формування духовного розвитку українського народу. Обґрунтовані рекомендації та пропозиції, щодо охорони й збереження сакральної спадщини мають переважно державо-центричний підхід та спрямовані на забезпечення розвитку культурного простору України в напрямі збереження самоідентичності й самобутності різних територій країни, що в подальшому визначатиме сталий розвиток суспільства та його життєвого середовища.

У монографії проведене обґрунтування теоретичних, методологічних та методичних засад конструктивно-географічного дослідження сакральних ландшафтів, що визначає новий науковий напрям – сакральне ландшафтознавство, який сформувався на основі синергії природничого та антропогенного ландшафтознавства й вивчає закономірності формування, організаційні засади функціонування, особливості використання та збереження сакральних ландшафтів. За результатами дослідження зроблені такі висновки:

Дослідження складної територіальної системи якою є сакральний ландшафт здійснено із використанням трансдисциплінарного підходу, що забезпечило науковий пошук не лише в межах сакральної географії та сакрального ландшафтознавства, а й використання методологічного та методичного підходів інших дисциплін. При трактуванні дефініції сакральний ландшафт використовуються різні підходи: релігійний, подієвий, соціокультурний. Оскільки на практиці той самий сакральний ландшафт одночасно може мати релігійне, подієве, символічне, а також міфологічне походження, при трактуванні цього терміну використано інтегрований підхід, де *сакральний ландшафт розглядають як природну, природно-антропогенну, антропогенну систему, сформовану в результаті взаємодії природи та людини, пов'язану з певними життєвими символами, міфами, вагомими подіями, релігійними почуттями й таку, що має надзвичайно ціннісне значення для людини або групи людей і потребує особливого шанування та охорони*. Автором визначено концептуальні складники сутності сакрального ландшафту, де обґрунтовано підходи, рівні, функції, принципи виокремлення.

Визначені методологічні засади дослідження сакрального ландшафту мають системне, трансдисциплінарне, структурно-динамічне, геопросторове та конструктивно-географічне підґрунтя. Сформульовано та обґрунтовано алгоритмізовану концептуальну структурно-логічну схему конструктивно-географічного дослідження організації сакральних ландшафтів, де виділено такі етапи дослідження: підготовчий, теоретичний інформаційний, моделювання, аналітичний, наративний, упроваджувальний. Під час проведення наукового пошуку конструктивно-географічних засад організації сакральних ландшафтів використовувалися загальнонаукові та конкретнонаукові методи дослідження. Загальнонаукові включають систему методів емпіричного, емпірично-теоретичного й теоретичного дослідження. Із-поміж провідних конкретнонаукових методів дослідження використовувалися: картографічний, порівняльно-географічний, історико-географічний, геоінформаційне моделювання, класифікації, польового обстеження та

опису, рейтингової оцінки, соціологічного опитування, графоаналітичний, ретроспективного аналізу, стандартизації (нормування), індексний, коригувального коефіцієнта.

Проведений аналіз класифікаційних схем сакрального ландшафту, засвідчує, що вони є вдалими класифікаціями об'єктів та територій, які слугують маркерами сакрального ландшафту. Авторська класифікація сакральних ландшафтів на відміну від існуючих проведена із використанням системного підходу та принципу ієрархічності й виокремлює такі ознаки досліджуваних територіальних систем: рівень організації (індивідуальний, локальний, регіональний, національний), часову мінливість (палеокультурні, історико-культурні), генезис (природні та природно-антропогенні, антропогенні).

Концепція організованості сакральних ландшафтів містить сукупність теоретичних залежностей, які розкривають зміст і виникнення сакральних ландшафтів, їх структурну організованість, сучасне функціонування, значимість для суспільної практики й, урешті, теоретичні узагальнення. Аналіз сакральних ландшафтів доцільно здійснювати із використанням принципу історичної зумовленості, який передбачає розгляд будь-яких сакральних об'єктів, явищ і процесів у їх закономірному історичному становленні та розвитку. Сакральний об'єкт у поєднанні із середовищем не лише формує відповідний сакральний ландшафт, а й часто є умовою формування міжсистемного сакрального простору з притаманними йому системно індивідуальними й системно поєднувальними властивостями.

Сакральний ландшафт характеризується поліструктурністю, тобто наявністю просторової, часової, морфологічної структури. У межах просторової структури сакрального ландшафту можна виокремити такі складники, як сакральний об'єкт, антропогенно-техногенна складова частина, ландшафтна структура, духовний складник, людина з її духовним досвідом. В роботі охарактеризовано часові форми сакрального ландшафту. Особлива увага надана внутрішньому часу, де виокремлено фази розвитку досліджуваних територіальних систем.

Провідними чинниками еволюції сакрального ландшафту є час і функціональне призначення, що визначає його інформаційне наповнення. Автором розроблена структурно-логічна схема еволюції сакрального ландшафту, де виокремлено такі етапи, як виникнення ландшафту та формування етнооснови, створення та сакралізація культових об'єктів, функціонування сакрального ландшафту, зникнення сакрального ландшафту. Міру сакральності тієї чи іншої територіальної системи визначає людина як суб'єкт, що наділяє ландшафт певною інформацією.

Межі сакрального ландшафту сформувалися внаслідок історичних, етнокультурних, національних та природних особливостей територіальних утворень. Межі між ландшафтними утвореннями в такому їх трактуванні проводять там, де обриси одних їхніх культурних складників замінюються на інші. Такі межі, на відміну від генетико-морфологічних меж ландшафту, є певною мірою суб'єктивними й розмитими. Структурність меж сакральних ландшафтів полягає в тому, що вони характеризуються структурною організованістю, яка виникає внаслідок поступового переходу від сакрального ландшафту до дотичної територіальної системи.

Тафальний ландшафт розглядається автором як різновид сакрального і трактується як складна природно-антропогенна, чи антропогенна система, що має чіткі межі, охоплює поховання, природний, антропогенно-техногенний складники, людину, чи групу людей які через перцепційні чинники вважають таку систему об'єктом поклоніння та пошани. Сформульована авторська класифікаційна схема тафальних ландшафтів передбачає виокремлення таких ознак: характеристика поховальних споруд, періодизаційна хронологія, охоронний статус. Провідними чинниками функціонування тафального ландшафту в структурі міста є фізико-географічні та соціально-економічні умови, санітарна відповідність, транспортна доступність, наявність храмових комплексів. За функціональним статусом поховань міські кладовища поділяють на відкриті, частково закриті, закриті та зниклі. Аналіз особливостей розміщення тафального ландшафту в структурі чи за межами міста дає змогу виокремити такі його типи як серединне, периферійне, віддалене.

Дослідження просторової структури тафального ландшафту в системі міста Луцька засвідчує розміщення кладовищ біля житлової, а також виробничої забудови. У сучасних українських містах спостерігається процес “поглинання” кладовищ сучасною міською інфраструктурою, що призвело до невідповідності розміщення тафального ландшафту в структурі міста вітчизняним та міжнародним правилам та нормам. Автором окреслено систему заходів функціонування тафальних ландшафтів в структурі міста, які покращать екологію міста, понизять санітарно-гігієнічну напруженість, суттєво змінять малюнок тафального ландшафту.

Храмові й монастирські ландшафти – це природно-антропогенні чи антропогенні системи, маркерами яких є культові споруди (церква, монастир, собор, каплиця та ін.) і функціонально пов'язані з ними території, які сформувалися в структурі абіотичних та біотичних

природних компонентів, ускладнені антропогенно-техногенними складниками, пов'язані із релігійною, пізнавальною діяльністю людини. Просторова організація досліджуваних систем визначається низкою природних та суспільних чинників. Серед провідних географічних закономірностей формування храмових та монастирських ландшафтів виокремлено орографічні, наявність контрастних середовищ та природних водних об'єктів. Досліджувані територіальні системи приурочені до схилових, терасових, вододільних типів ландшафтних місцевостей. Відповідно до плану зонування міста вони розміщені у зоні культових та обрядових споруд, проте в останні роки їх створюють у зоні активного відпочинку, а також багатоквартирної житлової забудови.

Класифікація культових споруд храмових та монастирських ландшафтів визначається регіональними й локальними особливостями, умовами розміщення, режимом літургійного процесу, функціональним призначенням, місткістю. Збільшення кількості населення міст призводить до розширення їх площі. Тому при будівництві нових житлових районів доцільно передбачити формування в їх межах храмових ландшафтів.

Сакральні джерела, як маркери сакрального ландшафту, не лише відіграють суттєву роль у його формуванні, а й належать до одного із провідних об'єктів духовного життя суспільства. Виконуючи цілком природну роль щодо забезпечення збереження водного балансу території, вони є вузловими центрами формування навколо себе певних суспільних груп інколи далеко за межами самого сакрального ландшафту. Функції сакральних джерел доцільно поділити на дві групи – суспільна (забезпечення питних потреб, туристично-рекреаційна привабливість, забезпечення духовних потреб, історико-культурна, лікувальна), природна (гідрологічна, гідрогеологічна, екологічна).

Індивідуальність формування сакральних джерел зумовлена не лише особливостями геологічної основи у якій вони формуються, а й навколишнім ландшафтним середовищем. Саме воно формує ситуаційні умови для джерела й впливає на його еволюційний розвиток.

Закономірності виникнення, просторового розміщення та функціонування джерел в структурі сакрального ландшафту становлять наукову проблему щодо виявлення особливостей організованості культурних ландшафтів сакрального орієнтування. Виявлені залежності просторового розміщення сакральних джерел у межах Львівської та Волинської областей свідчать, що їх поширення, щільність, групування та функціонування чітко залежать від навколишніх природних особливостей, що й формує їх структурну організованість. Така організованість значною

мірою реалізується в просторовому групуванні джерел. Виникають поодинокі, подвійні, блоками (групами), ущільнено-просторові, мережево-розпорошені та стрічкові угруповання сакральних джерел. Кожен з видів таких угруповань характеризується власними особливостями, що реалізується в їх сакральному використанні.

Виконуючи роль центрального об'єкта формування сакрального ландшафту, сакральні джерела мають функцію ландшафтоорганізаційну, що надає їм виняткового стабілізуючого й ландшафтоохоронного значення. Аналіз нормативно-правових документів, які забезпечують охорону та збереження сакральних джерел засвідчує потребу їх перегляду. Подана в монографії система заходів раціонального використання та охорони сакральних джерел може використовуватися на регіональному та державному рівнях.

Аналіз наукових праць щодо змісту понять потенціал, рекреаційний потенціал, сакрально-туристичний потенціал дав змогу сформулювати дефініцію сакрально-рекреаційний потенціал території, що поєднує умови та ресурси й охоплює сакральні ландшафти природного, природно-антропогенного, антропогенного походження, а також їх складники, які спрямовані на забезпечення рекреаційного попиту населення.

Умови та ресурси сакрально-рекреаційного потенціалу можна поділити на такі групи: природні (геологічні, геоморфологічні, гідрогеологічні, гідрологічні, кліматичні), суспільні (історико-культурні, соціальні, економічні, політичні), антропогенноперетворювальні (позитивні, негативні). Особливе місце в контексті позитивних перетворень сакрально-рекреаційного потенціалу відводиться підтриманню його організаційного потенціалу, який визначається здатністю виконувати сакрально-господарські функції, зберігаючи при цьому стабільність внутрі- й зовні системних взаємозв'язків і взаємозумовленостей складових частин у межах функціональної цілісності.

Авторська структурно-логічна схема оцінювання сакрально-рекреаційного потенціалу передбачає таку диференціацію як-от: з позицій суб'єкта (менеджер рекреації, рекреант), а також об'єкта оцінювання (сакральний ландшафт/сакральний об'єкт). В роботі запропоновано методику оцінювання сакрально-рекреаційного потенціалу, де виокремлено класи (сакральний, середовищний) та групи (природно-сакральна, суспільно-сакральна, інфраструктурна, екологічна) показників. Апробація поданої методики дала змогу побудувати графічні моделі, виявити сильні та слабкі сторони, а також можливості та ризики рівня

розвитку сакрально-рекреаційного потенціалу адміністративних районів Волинської області.

Сакральна спадщина є складником культурної та природної спадщини й охоплює природні, природно-антропогенні, антропогенні об'єкти та ландшафти, у яких утілена історія розвитку суспільства; має ціннісне значення для багатьох поколінь й охороняється на міжнародному, національному чи місцевому (регіональному) рівнях.

В монографії сформульовано класифікаційну схему сакральної спадщини України, де виокремлено культурний та природний її складники. В культурному складнику сакральної спадщини виділено типи (споруди, комплекси, визначні місця) та види (архітектури та містобудування, історії, монументального мистецтва, археології); в природному – типи (джерела, кам'яні та скельні об'єкти, печери, поховальні ділянки з рідкісною рослинністю і насадженнями), види (геологічні, гідрологічні, ботанічні, комплексні).

Сакральна археологічна спадщина є найбільш чисельним видом сакральної культурної спадщини. Переважна її частка (99 %) – це тафальні ландшафти або їх складники, зокрема: поховальні комплекси, некрополі, кургани, групи курганів, могильники, безкурганні могильники, склепи. Пересічно 1 % охоплюють печерні, оборонні, скельні монастирі та залишки культових споруд. Найбільше пам'яток сакральної археологічної спадщини з розрахунку на 1 тис. км² зафіксовано в Дніпропетровській області – 82; у Харківській – 26; Херсонській – 20; Запорізькій – 14; у Києві – майже 11. У більшості адміністративних областей України (Вінницька, Волинська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Миколаївська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька області) кількість сакральних археологічних пам'яток не перевищує 1 на 1 тис. км².

Культові споруди, які охороняються як пам'ятки архітектури, містобудування, історії в структурі сакральної культурної спадщини охоплюють 32 %. Їх територіальний розподіл в розрізі адміністративних областей нерівномірний. Найбільша частка культових споруд-пам'яток простежено у Західних областях України та в Києві.

В контексті вивчення сакральної культурної спадщини України досліджено пам'ятки історії (меморіали, меморіальні комплекси, братські могили, козацькі могили, кладовища, некрополі, склепи, поховання видатних постатей), монументального мистецтва (надгробки), архітектури (склепи). Ці пам'ятки займають 27 % сакральної культурної спадщини

країни й пов'язані із поховальними об'єктами/ландшафтами (некрогрупа). Найчисленніший вид пам'яток в межах цієї групи – це пам'ятки історії.

З метою проведення комплексної оцінки сакральної культурної спадщини України застосовано метод стандартизації на середнє значення. Результати цієї оцінки засвідчують найвищі значення (2,01–5,34) стандартизованого показника кількості сакральних пам'яток у Дніпропетровській, Сумській, Херсонській, Харківській областях; у більшості регіонів України цей показник не перевищує 1.

Наведено приклади типів та видів сакральної природної спадщини України й обґрунтовано їх просторове розміщення. Проблема дослідження полягає в тому, що окремі пам'ятки одночасно охороняються в складі культурної та природної спадщини; в Україні на сьогодні немає реєстру/кадастру сакральних природних пам'яток. Крім того, велика частка культурної та природної спадщини України пошкоджена чи знищена у результаті агресії росії проти України. За даними Міністерства культури та інформаційної політики в період з 24.02.2022 р. до 25.09.2023 р. пошкоджено або зруйновано 835 нерухомих об'єкти культурної спадщини, із них національного значення – 118, місцевого – 653, щойно виявлених – 64.

Обґрунтовані в роботі рекомендації та пропозиції, щодо охорони та збереження сакральної спадщини мають переважно державоцентричний підхід та спрямовані на забезпечення розвитку культурного простору України в напрямі збереження самоідентичності й самобутності різних територій країни, що в подальшому визначатиме сталий розвиток суспільства та його життєвого середовища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

---

1. Аріон, О. В., & Удовиченко, В. В. (2011). *Літня польова ґрунтознавчо-біогеографічна практика*. Навчально-методичний посібник. Київ: ВПЦ “Київський університет”.
2. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. (1871). Ч. 1. Т. 4: Акты об унии и состоянии православной церкви с половины XVII века (1648–1798). Временная комиссия для разбора древних актов. Киев: В университетской типографии.
3. Бабець, І. Г. (2015). *Сталий розвиток і безпека регіону*. Навчальний посібник. Львів: ЛДУВС.
4. Баженов, В. А., Ісаєнко, В. М., Саталкін, Ю. М., Трофімович, В. В., Романова, З. М., & Навроцький, В. М. (2006). *Інженерна екологія*. Київ: Книжкове видавництво НАУ.
5. Бакалейко, В. & Міщенко, О. (2018). Розвиток подієвого туризму у Демидівському районі Рівненської області. *Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень*, Матеріали XII Міжнародної науково-практичної конференції аспірантів і студентів. Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки.
6. Безручко, Л. С. (2013). *Методика оцінки туристичних історико-культурних ресурсів (на прикладі Турківського р-ну Львівської обл.)*. Навчально-методичний посібник. Р. Я. Берест (Ред.). Львів: Львівський інститут економіки і туризму.
7. Бейдик, О. О. (2001). *Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування*. Київ: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”.
8. Бейдик, О. О., & Майборода, Н. В. (2008). Некрополі України: історія, територіальне поширення, функціональна структура, картографування. *Часопис картографії*, вип. 13, 77–81.
9. Білодід, І. К. & Назарова, І. С. (1978). (Ред.). *Словник української мови*. (Т. 9, С. 17). Київ: Наукова думка.
10. Божук, Т. І. (2010). Сакральнo-туристичний продукт: потреба створення. *Географія та туризм*, вип. 7, 42–45.
11. Булатов, М. (2002). Рефлексія. *Філософський енциклопедичний словник*. В. І. Шинкарук та ін. (Ред.) Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України, Абрис.
12. Бусел, В. Т. (Ред.). (2004). *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ, Ірпінь: ВТФ “Перун”.
13. Бучко, Ж. І. (2002). *Естетичні якості ландшафтів у контексті використання та збереження гуманістичного ресурсного потенціалу регіону*.

(Автореф. дис. канд. геогр. наук). Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Чернівці.

14. Васюкова, Г. Т., & Ярошева, О. І. (2009). Екологія. Київ: Кондор.

15. Вітер, А. В. (2016). *Актуальні питання обміну речовини в екосистемах*. Київ: Наукова думка.

16. *Весь Юго-Западный край*. Справочная книга торговых, промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губернии Киевской, Волынской, Подольской. (1907). Київ.

17. Вовк, О. П. (2016). Екологічні проблеми, пов'язані з використанням геологічного середовища. В. О. Фесюк (Ред.), *Сучасний екологічний стан та перспективи екологічно безпечного стійкого розвитку Волинської області* (С. 74–87). Київ: ТОВ Підприємство “Віеней”.

18. Водний кодекс України (1995). *Відомості Верховної Ради*. Отримано з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80#Text>

19. Водний кодекс республіки Казахстан. Отримано з https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1042116&doc_id2=1042116#pos=5;-80&pos2=491;-110

20. Воловик, В. М. (2000). Тафальні ландшафти. *Ландшафти і сучасність*. Збірник наукових праць (С. 197–199). Київ-Вінниця, Вінниця: Гіпаніс.

21. Воловик, В. М. (2013). *Етнокультурні ландшафти: регіональні структури і природокористування*. Вінниця: ТОВ “Вінницька міська друкарня”.

22. Воровка, В. П. (2016). Структура, кордони і функціонування Приазовської парадинамічної ландшафтної системи. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. серія: Географія, вип. 28, №1–2, 123–132.

23. Вортман, Д. Я., & Мицик, Ю. А. Почаївська Свято-Успенська Лавра. *Енциклопедія історії України*. Отримано з http://www.history.org.ua/?termin=Pochajvska_lavra (останній перегляд: 04.04.2023).

24. Гавриленко, О. П. (2003). *Геоекоекологічне обґрунтування проектів природокористування*. Київ: Ніка-Центр.

25. Гавриленко, О. П. (2008). *Методологія наукових досліджень*. Київ: Ніка-Центр.

26. *Генеральний план міста: Луцька міська рада*. Отримано з <http://geo.lutskrada.gov.ua/map/mbk#map=16//50.74479949487153//25.314946174621586&&layer=9635585433681688-1,100//1674656038420219231-1,100//2203967067206452313-1,100//2203967822944535643-1,100> (останній перегляд: 15.05.2023 р.).

27. *Географічна енциклопедія України*. (1990). Т. 2. Київ: Українська енциклопедія.

28. Геренчук, К. І. *Природа Львівської області* (1972). (Ред.). Львів: Видавництво Львівського університету.
29. Геренчук, К. І. (1975). (Ред.). *Природа Волинської області*. Львів: Видавництво Львівського університету.
30. Геренчук, К. І., Раковська, Е. М. & Топчієв, О. Г. (1975). *Польові географічні дослідження*. Київ: Вища школа.
31. Гнатів, П. С., & Хірівський, П. Р. (2010). *Теорія систем і системний аналіз в екології*. Львів: Камула.
32. Голубчак, К. Т. (2018). *Архітектурно-планувальна організація духовно-реколекційних центрів Української Греко-Католицької Церкви* (Дис. канд. архітектури). Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу, Івано-Франківськ.
33. Горін, С. М. (2009). Луцький Успіння Пресвятої Богородиці монастир (до середини XVII ст.). *Вісник ВНУ імені Лесі Українки*, серія: Історичні науки, № 13, 107–119.
34. Гродзинський, М. Д. (1993). *Основи ландшафтної екології*. Київ: Либідь.
35. Гродзинський, М. Д. (2004). Ніша ландшафтознавства в полі культури та місце Львівської ландшафтознавчої школи в ній. *Вісник Львівського університету*, серія географічна, вип. 31, 79–88.
36. Гродзинський, М. Д. (2005 а). *Пізнання ландшафту: місце і простір*. Монографія. Т.1. Київ: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”.
37. Гродзинський, М. Д. (2005 б). *Пізнання ландшафту: місце і простір*. Монографія. Т.2. Київ: Київський університет.
38. Гродзинський, М. Д. & Савицька, О. В. (2008). *Ландшафтознавство*. Навчальний посібник. Київ: Київський університет.
39. Гродзинський, М. Д. (2008). Територіальний устрій ландшафту: структуроформувальні відносини, конфігурації та структури. *Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского*, научный журнал: География, 21 (60), № 2, 36–48.
40. Гродзинський, М. Д. (2014). *Ландшафтна екологія*. Підручник. Київ: Знання.
41. Гукалова, І. В., & Мальчикова, Д. С. (2015). *Вступ до фаху: географія і сусільство*. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС.
42. Гуцуляк, В. М. (2009). *Ландшафта екологія. Геохімічний аспект*. Навчальний посібник. 2-ге вид. доп. Чернівці: ТОВ Видавництво “Наші книги”.
43. Давиденко, І. В. (2006). *Організаційно-економічний механізм регулювання розвитку рекреаційної системи регіону* (Дис. канд. економ. наук). Одеський державний економічний університет, Одеса.

44. Давиденко, В. А., Білявський, Г. О., & Арсенюк, С. Ю. (2007). *Ландшафтна екологія*. Навчальний посібник. Київ: Лібра.
45. Данилишин, Б. М., Дорогунцов, С. І., & Міщенко, В. С. (1999). *Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України*. Київ: ЗАТ “ШЧ ЛАВА”.
46. Декарт, Р. (2000). *Метафізичні роздуми*. (Переклад з франц. З. Борисюк). Київ: Юніверс.
47. Денисик, Г. І. (2008). Антропогенне ландшафтознавство: здобутки й перспективи в Україні. *Географія в інформаційному суспільстві*. Зб. наук. праць (Т. 1, С. 50–54). Київ: ВЛГ Обрій.
48. Денисик, Г. І., & Кирилюк, Л. М. (2010). *Висотна диференціація рівнинних ландшафтів України*. Вінниця: ПП “ТД “Едельвейс і К”.
49. Денисик, Г. І. (2012). *Антропогенне ландшафтознавство*. Навчальний посібник. Ч. І. Глобальне антропогенне ландшафтознавство. Вінниця: ПП “ТД “Едельвейс і К”.
50. Денисик, Г. І., & Задорожня, Г. М. (2013). *Похідні процеси та явища в ландшафтах зон техногенезу*. Вінниця: Вінницька обласна друкарня.
51. Денисик, Г. І. (2015). *Антропогенне ландшафтознавство*. Навчальний посібник. Ч. II. Регіональне антропогенне ландшафтознавство. Вінниця: Вінницька обласна друкарня.
52. Денисик, Г. І., Воловик, В. М., Яцентюк, Ю. В., & Кізюн, А. Г. (2020). Моделі сакрального простору. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*, серія Геологія. Географія. Екологія, вип. 53, 93–103.
53. Державний архів Волинської області. Р-20. Луцький міський відділ комунального господарства, оп.1, спр.34, арк.1–6.
54. Державний архів Волинської області, Ф. 338, оп. 1, спр. 189
55. Державні санітарні правила та норми “Гігієнічні вимоги щодо облаштування і утримання кладовищ в населених пунктах України” ДСанПіН 2.2.2.028-99. *Верховна Рада України*. (1999). Отримано з <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0028588-99#Text>
56. Державні будівельні норми України. Планування і забудова територій. ДБН Б.2.2-12:2018. Київ: *Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України*. (2018).
57. Державний реєстр нерухомих пам’яток України. *Міністерство культури та інформаційної політики України*. Отримано з <https://mkip.gov.ua/content/derzhavniy-reestr-neruhomih-pamyatok-ukraini.html> (останній перегляд: 15.05.2023 р.)
58. Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 рр. (2020). *Кабінет міністрів України*. Постанова. Отримано з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#n11> (останній перегляд: 15.05.2023 р.)

59. Дідула, Р. П., Кондратюк, Є. І., Блавацький, Ю. Б., Усов, В. Ю., & Пилипович, О. В. (2018). Оцінка санітарно-хімічних показників безпечності та якості води популярних джерел різних геоструктурних зон Львівщини. *Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія*. Науковий збірник, № 4 (51), 87–101.
60. Дідух, Я. П., & Чорней, І. І. (Ред.). (2016). *Кліматогенні зміни рослинного світу Українських Карпат*. Чернівці: Друк Арт.
61. Дмитрук, О. Ю. (2004). *Урбанізовані ландшафти: теоретичні та методичні основи конструктивно-географічного дослідження*. Київ: ВГЛ Обрій.
62. ДСанПіН 2.2.4-171-10. “Гігієнічні вимоги до води питної, призначеної для споживання людиною”. *Наказ Міністерства охорони здоров'я України № 400*. (2010).
63. Дудник, І. М. (2009). *Вступ до загальної теорії систем*. Київ: Кондор.
64. Екологічний паспорт Волинська область, 2021. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України*. Екологічні паспорти регіонів за 2021 рік. Отримано з <https://mepr.gov.ua/news/39661.html> (останній перегляд: 12.10.2022 р.).
65. Євдокименко, В. К. (1996). *Регіональна політика розвитку туризму: Методологія формування, механізм реалізації*. Монографія. Чернівці: Прут.
66. Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини. (1992). Отримано з https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_150#Text
67. Європейська ландшафтна конвенція. *Верховна рада України*. (2005). Отримано з https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_154#Text
68. Жадько, В. А. (2005). *Український некрополь*. Київ.
69. Закон України “Про охорону культурної спадщини”. *Відомості Верховної Ради України*. № 39. (2000).
70. Закон України “Про природно-заповідний фонд України”. *Відомості Верховної Ради України*. № 34. (1992).
71. Закон України “Про охорону навколишнього середовища” *Відомості Верховної Ради України*. (1991). Отримано з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>
72. Закон України “Про регулювання містобудівної діяльності” *Відомості Верховної Ради України*. (2011). Отримано з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text>
73. Закон України “Про поховання та похоронну справу”. *Відомості Верховної Ради України*. (2004). Отримано з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1102-15#Text>

74. Закон України “Про приєднання України до Розширеної часткової угоди про культурні маршрути”. (2021). Отримано з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1235-20#Text>

75. Захарук, Ю. (1956). Дослідження пам’яток доби бронзи та раннього заліза на Волині в 1950 р. С. М. Бібіков (Ред.), *Археологічні пам’ятки УРСР* (Т. IV, С. 21–22). Київ: Друкарня видавництва АН УРСР.

76. Зацерковний, В. І., Бурачек, В. Г., Железняк, О. О., & Терешенко, А. О. (2017). *Геоінформаційні системи і бази даних*. Книга 2. Ніжин: НДУ імені М. Гоголя.

77. Зашкільняк, Л. О. (2011). Періодизація в історії. В. А. Смолій (Ред.), *Енциклопедія історії України* (Т. 8, С. 152). Київ: Наукова думка.

78. Звіт про забезпеченість молитовними приміщеннями станом на 1 січня 2022 року. *Державна служба етнополітики та свободи совісті*. Отримано з <https://dessa.gov.ua/religion/>

79. Земельний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. (2002). Отримано з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>

80. Зруйнована культурна спадщина України. *Міністерство культури та інформаційної політики*. Отримано з <https://culturecrimes.mkip.gov.ua/> (останній перегляд: 22.08.2023 р.)

81. Зузук, Л. К. Колошко, Л. К., & Карпюк, З. К. (2012). *Осушені землі Волинської області та їх охорона*. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки.

82. Іванов, Є. (2007). *Ландшафти гірничопромислових територій*. Монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.

83. Івченко, А. О. (2007). *Тлумачний словник української мови*. 12-ге випр. вид. Харків: Фоліо.

84. Інструкції із застосування класифікації запасів і ресурсів корисних копалин державного фонду надр до родовищ питних і технічних підземних вод. (2000). Отримано з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0109-00#Text>

85. Історія про святе джерело поблизу Нововолинська, що зцілює хвороби. (2019). Отримано з <https://spzh.news/ua/news/61575-na-volyni-pcu-prisvoila-ustav-obshhiny-upc-v-budyatichah-gotovitsya-zahvat>

86. Канська, В. В. (2010). Конструктивно-географічний аналіз антропогенних історико-археологічних заповідних об’єктів Поділля. *Наукові записки Вінницького педуніверситету*, серія: Географія, вип. 21, 108–109.

87. Карта джерел у Львові та околицях на випадок відсутності води. *Zaxid.net*. Отримано з https://zaxid.net/karta_dzherel_u_lvovi_ta_okolitsyah_na_vipadok_vidsutnosti_vodi_n1536713

88. Кисельов, М. М. (2008). *Понятійний апарат та закони сучасної екології*. Київ: Парапан.

89. Кислий, О. Є. (2009). Мегаліти. В. А. Смолій (Ред.), *Енциклопедія історії України*. (Т. 6, 790 с.). Київ: Наукова думка. Отримано з <http://www.history.org.ua/?termin=Megality> (останній перегляд: 25.03.2019 р.)
90. Кілінська, К. (2007). *Еколого-прогнозна оцінка природно-господарської різноманітності Карпато-Подільського регіону України*. Монографія. Чернівці: Рута.
91. Кладовище і каплиця на “Меморіалі” (проспект Перемоги). Луцька *Дієцесія Римсько-Католицької церкви*. Отримано з <http://catholic.volyn.ua/index.php/ua/lutsk-katolytskyi/111-kladovyshche-i-karplytsia-na-memoriali-prospekt-peremohy> (останній перегляд: 09.01.2024).
92. *Класифікатори нерухомих об’єктів культурної спадщини України*. (2012). Київ: Фенікс.
93. Ключко, Л. В. (2010.). *Територіальна організація релігійної сфери Харківського регіону*. (Автореф. дис. канд. геогр. наук). Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків.
94. Когатько, Ю. Л. (2011). *Суспільно-географічне дослідження релігійної діяльності та сакральних просторів Чернігівської області*. (Автореф. дис. канд. геогр. наук). Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ.
95. Колосок, Б. В., & Метельницький, Р. Г. (1990.). *Луцьк. Архітектурно-історичний нарис*. Київ: Будівельник.
96. Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини. Ратифікація (1988). *Верховна Рада України*. Отримано з https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text
97. Конвенція про охорону архітектурної спадщини Європи. (1985). Отримано з https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_226#Text
98. Конвенція про охорону дикої флори, фауни і природних середовищ існування в Європі. (1979). Отримано з https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_032#Text
99. Конституція України. (1996). *Відомості Верховної Ради України*. №254к/96-ВР. Отримано з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
100. Концепція державно-конфесійних відносин в Україні. (2013). *Центр Разумкова. Журнал “Національна безпека і оборона”*, № 1, 50–57.
101. Коротун, І. М., Коротун, Л. К., & Коротун, С. І. (2006). *Природні умови та ресурси*. Харків: Освіта.
102. Корчемлюк, М. В., Кравчинський, Р. Л., & Стефурак, О. М. (2018). Роль карпатських природних джерел в житті і побуті гуцулів. *Гуцульщина – XXI сторіччя: проблеми та перспективи збереження гірської природи та етнічної культури в гуцульському регіоні Українських Карпат* в

умовах глобалізації, Матеріали наук.-практ. конференції. Яремче: Яремчанська міська рада.

103. Косташук І. І., & Гуцуляк, А. В. (2014). Сакральнo-туристичний потенціал Чернівецької області: особливості формування та використання. *Науковий вісник Чернівецького університету*, серія: Географія, вип. 696, 108–110.

104. Косташук, І. І. (2018). *Релігійний простір України: суспільно-географічне дослідження*. Монографія. Чернівці: Технодрук.

105. Костенко, Н., & Іванов, В. (2003.). *Досвід контент-аналізу. Моделі та практики*. Київ: Центр вільної преси.

106. Кочеткова, І. В. (2010). Розвиток концепції культурного ландшафту в географії центрально-європейських країн. *Культурний ландшафт: теорія і практика*. Зб. наук. праць. Вінниця: ПП ТД “Едельвейс і К”.

107. Кравчинський, Р. Л., Хільчевський, В. К., Корчемлюк, М. В., & Стефурак, О. М. (2019). *Моніторинг природних водних джерел Карпатського національного природного парку*. В. К. Хільчевський (Ред.). Івано-Франківськ: Фоліант.

108. Криворучко, Ю. І. (2018). *Феномен сакрального у розвитку міст та територій (на досвіді України)*. (Автореф. дис. д-ра архітектури). Київський національний університет будівництва та архітектури, Київ.

109. Крижанівський, О. П., & Плохій, С. М. (1994). Історія церкви та релігійної думки в Україні. Книга 3. *Кінець XVI – середина XIX століття*. Київ: Либідь.

110. Круглов, І. (2020). *Трансдисциплінарна геоекологія*. Монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка.

111. Круль, В. П. (2014). *Ретроспективна географія з основами етнографії*. Навчальний посібник. Чернівці: Родовід.

112. Куцевич, В. В. (2009). *Культові будинки та споруди різних конфесій*. Посібник з проектування. 2-ге видання, перероблене і доповнене. Київ: Київ ЗНДІЕП.

113. Кучабський, О. Г. (2000). *Релігійна сфера обласного регіону: трансформація і територіальна організація (на матеріалах Львівської області)*. (Автореф. дис. канд. геогр. наук). Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів.

114. Кучера, М. П. (1971). Археологические исследования Волынского отряда. *Археологические исследования в Украине 1968 г.* (Вып. 3), (С. 242–245). Киев: Наукова думка.

115. Кучинко, М. М. (2005). *Археологія Волині*. Луцьк: Волинська обласна друкарня.

116. Кучинко, М. М. Охріменко, Г. В., & Златогорський, О. Є. (2017). (Упор.). *Археологічні пам'ятки Волинської області (матеріали до “Зводу*

пам'яток історії та культури України. Волинська область”). Луцьк: Вежа-Друк.

117. Кушнір, О. А. (2006). *Біоекологічні властивості рослин та особливості формування декоративних насаджень на кладовищах*. (Автореф. дис. канд. сільськогоспод. н.). Національний аграрний університет, Київ.

118. Ларіонова, В. (2011). Тематизація феному сакрального гуманітарною думкою XIX–XX століть. *Науковий вісник Чернівецького університету*, Філософія, вип. 563–564, 128–132.

119. Лопушанський, Я. Й. (2003). *Біофізичний словник*. Львів: Ліга-Прес.

120. Луцьк. План зонування міста. Схема планувальних обмежень: *Луцька міська рада. Містобудування*. Отримано з <https://www.lutskrada.gov.ua/pages/mistobuduvannia> (останній перегляд: 28.05.2023 р.).

121. Любіцева, О. О. (2002). *Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти)*. Київ: Альтерпрес.

122. Максименко, Н. В. (2017). *Ландшафтно-екологічне планування: теорія і практика*. Монографія. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна.

123. Маньковська, Р. (2010). Сакральна дерев'яна архітектура України в світовій спадщині. *Краєзнавство*, № 4, 77–86.

124. Маринич, О. М., Пархоменко, Г. О., Петренко, О. М., & Шищенко, П. Г. (2003). Удосконалена схема фізико-географічного районування України. *Український географічний журнал*, 1, 16–21.

125. Маринич, О. М., Пашенко, В. М., Петренко, О. М., & Шищенко, П. Г. (2007). Ландшафти. *Національний атлас України*. Київ: Державне науково-виробниче підприємство “Картографія”.

126. Матолич, Б. М. (2003). *Мінеральні води та курорти Львівщини*. Львів: Палітра Друку.

127. Матолич, Б. М. (2007). *Екологічний атлас Львівщини*. Львів: ПП Гараздовський А. Є.

128. Мацола, В. І. (1997). *Рекреаційно-туристичний комплекс України*. Львів: НАН України; Інститут регіональних досліджень.

129. Мезенцев, К. В., & Когатько, Ю. Л. (2009). Методи дослідження географії релігії: доцільність використання, систематизація, потенціал картографічного та центрографічного методів. *Вісник Київського університету*, серія: Географія, вип. 56, 31–36.

130. Мелков, Ю. О. (2006). Філософські підстави осмислення коеволюції людини та природи. *Філософія природи* (С. 20–32). Київ: ПАРАПАН.

131. Мельник, А. В., & Міллер, Г. П. (1993). *Ландшафтний моніторинг: навч. посібник*. Київ: Наукова думка.

132. Мельник, Л. Г. (2005). (Ред.). *Основи стійкого розвитку*. Навчальний посібник. Суми: ВТД “Університетська книга”.

133. Мельник, Л. Г., Дегтярєва, І. Б. & Скрипка, Є. О. (2018). Розвиток сестейнової економіки в умовах 3 та 4 промислових революцій. *Актуальні проблеми соціально-економічних систем в умовах трансформаційної економіки*. Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції, Дніпро: НМетАУ.
134. Мельничук, О. С. (1974). (Ред.). *Словник іншомовних слів*. Київ: Головна редакція “Українська радянська енциклопедія” (УРЕ). 776 с.
135. Мельничук, О. С., & Болдирєв, Р. В. (Ред.). (1985, 1989, 2006). *Етимологічний словник української мови*. Т2, Т3, Т5. Київ: Наукова думка.
136. Михалєвська, Т. В., Ісаєнко, В. М., Гроза, В. А., & Криворотько, В. М. (2006). *Моделювання і прогнозування стану довкілля*. Ч.1. Київ: Книжкове видавництво НАУ.
137. Міллер, Г. В., Петлін, В. М. & Мельник, А. В. (2002). *Ландшафтознавство: теорія і практика*. Навчальний посібник. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.
138. Міхелі, С. В. (2002). *Основи ландшафтознавства*. Київ-Кам’янець-Подільський: Абетка-Нова.
139. Міхелі, С. В. (2014). *Українське ландшафтознавство: витоки, становлення, сучасний стан*. Монографія. Київ: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова.
140. Міщенко, О. В. (2010). Нормативно-правові аспекти оцінки рекреаційної місткості ландшафтних комплексів національних природних парків. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету*, серія: Географія. Спеціальний випуск: *стале природокористування: підходи, проблеми, перспектива*, № 1, 33–37.
141. Міщенко, О. В. (2014). Розвиток подієвого туризму у місті Луцьку. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*, серія: Географічні науки, 11 (288), 137–142.
142. Міщенко, О. В., & Соловей, В. В. (2015). Еколого-господарська організація території Волинської області, *Матеріали доповідей Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 15-річчю кафедри Конструктивної географії і картографії Львівського Національного університету імені Івана Франка*, Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка.
143. Міщенко, О. В., & Черчик, Л. М. (2016 а). Цілющі джерела Волинської області. *V Миколаївські читання*, Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки.
144. Міщенко, О. В. (2016 а). Ландшафти Волинської області. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*, серія: Географія, 2 (41), 72–77.

145. Міщенко О. В., Черчик, Л. М. (2016 б). *Розвиток екологічного туризму в національних природних парках Волинської області*. Луцьк: Вежа-Друк.

146. Міщенко, О. В. (2016 б). Еколого-господарська оцінка сучасного стану ландшафтів Волинської області. *Природа Західного Полісся та прилеглих територій*. Збірник наукових праць Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, № 13, 19–24.

147. Міщенко, О. В. (2017 а). Суспільні передумови розвитку екотуризму в національних природних парках Волинської області. *Часопис соціально-економічної географії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*, 22 (1), 105–110.

148. Міщенко, О. В. (2017 б). Національні природні парки України: проблеми та перспективи розвитку. *Природа Західного Полісся та прилеглих територій*, Збірник наукових праць Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, № 14, 20–25.

149. Міщенко, О. В. (2018 а). Сакральний ландшафт: зміст та функції. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, серія: Географія, 1 (70), 83–88 <https://doi.org/10.17721/1728-2721.2018.70.15>

150. Міщенко, О. В. (2018 б). Водні джерела національного природного парку “Цуманська Пуща”, як сакральні об’єкти культурної та природної спадщини. *Комплексне збереження історико-культурної та природної спадщини у заповідних об’єктах*, Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Миколаїв: Вид-во ЧНУ імені Петра Могили.

151. Міщенко, О. В., & Смедюк, В. В. (2018). Передумови формування санаторної мережі у Ківерцівському районі Волинської області. *Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів*, Матеріали II Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції. Луцьк: Волиньполіграф.

152. Міщенко, О. В., & Крам, Н. В. (2018). Антропогенна перетвореність ландшафтів Горохівського району Волинської області. *Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів*, Матеріали II Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції. Луцьк: Волиньполіграф.

153. Міщенко, О. В. (2018 в). Тракткування терміну сакральний ландшафт. *Географічна наука та освіта: від констатації до конструктивізму*. Збірник наукових праць. Київ: інститут географії НАН України.

154. Міщенко, О. В. (2018 г). Водні джерела Волинської області в структурі сакрального ландшафту. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, серія: Географія, 3 (72), 88–93. <http://doi.org/10.17721/1728-2721.2018.72.15>

155. Міщенко, О. В. (2018 г). Природоохоронна гідрологічна мережа Волинського Полісся. *Регіональні геоекологічні проблеми в умовах сталого*

розвитку, Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції. Рівне: видавець О. Зень.

156. Міщенко, О., & Фенко, В. (2019). Храмові комплекси Любомльського району Волинської області. *Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів*, Матеріали III Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції. Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки.

157. Міщенко, О. В. (2019 а). Тафальний ландшафт в структурі міста (на прикладі м. Луцька). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, серія: Географія, 2 (75), 49–54 <http://doi.org/10.17721/1728-2721.2019.75.8>

158. Міщенко, О. В. (2019 б). Історико-географічні аспекти формування та функціонування тафальних ландшафтів. *Науковий вісник Херсонського державного університету*, серія: географічні науки, вип. 10, 42–47 <https://doi.org/10.32999/ksu2413-7391/2019-10-6>

159. Міщенко, О. В. (2019 в). Сакральний ландшафт: класифікація та інтерпретація. *Науковий вісник Чернівецького університету*, серія: Географія, вип. 808, 40–46.

160. Міщенко, О. В. (2019 г). Культурні об'єкти Шацького національного природного парку, як складова розвитку туризму та рекреації. *Природно-заповідний фонд Волинської області: освітній аспект*, Матеріали обласної науково-практичної конференції. Луцьк: Волинський ІППО.

161. Міщенко, О. В., & Магдюк, І. Е. (2019). Культурна спадщина Локачинського району Волинської області: краєзнавчий аспект. *Актуальні проблеми регіональних досліджень*, Матеріали IV Міжнар. науково-практичної інтернет-конференції. Луцьк: Вежа-Друк.

162. Міщенко, О. В. (2020 а). Сакральна географія: зміст та структура. *Сучасні проблеми розвитку природничої географії України*, Матеріали Всеукр. науково-практичної інтернет-конференції (з міжнародною участю). Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського.

163. Міщенко, О. В. (2020 б). Еволюція сакрального ландшафту. *Науковий вісник Херсонського державного університету*, серія: географічні науки, вип. 12, 25–31 <https://doi.org/10.32999/ksu2413-7391/2020-12-3>

164. Міщенко, О. В. (2021 а). Просторова структура сакральних ландшафтів. *Культурний ландшафт як географічний феномен*, Матеріали Міжнародної наукової конференції. Чернівці: Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича.

165. Міщенко, О. В. (2021 б). Трансдисциплінарний підхід у вивченні сакральних ландшафтів. *Шацьке озеро в контексті змін клімату*, Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 70-

річчю від дня народження професора Петліна В. М. Луцьк: ВНУ імені Лесі Українки.

166. Міщенко, О. В., & Фенко, В. О. (2021). Водні джерела Волинської області: класифікація та просторове розташування. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, серія: Географія, 3 (80), 36–40.

167. Міщенко, О. В. (2022 а). Сакральні джерела Львівської області як об'єкти розвитку туризму і рекреації. *Туризм у ландшафті, ландшафт у туризмі*, Матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (з міжнародною участю). Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського.

168. Міщенко, О. В. (2022 б). Сакральні об'єкти Волинської області як база розвитку туризму. *Туризм: міжнародний досвід та національні пріоритети*, Матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції. Житомир: Поліський національний університет.

169. Міщенко, О. В. (2022 в). Закономірності розташування та функціонування храмових та монастирських ландшафтів у структурі міста. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*, серія: Географія, №1, 120–128.

170. Міщенко, О. В. (2023 а). Обґрунтування заходів раціонального використання та охорони сакральних джерел. *Географічний часопис Волинського національного університету імені Лесі Українки*, № 2, 14–21 <https://doi.org/10.32782/geochasvnu.2023.2.02>

171. Міщенко О. В. (2023 б). Культурні споруди України як складники сакральної спадщини в умовах війни. *Географічна наука та освіта: перспективи й інновації: зб. матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції. Переяслав (Київ. обл.):* Університет Григорія Сковороди в Переяславі, Інститут географії НАН України.

172. Міщенко, О. В. (2023 в). Сакральна спадщина України: класифікація та просторовий аналіз. *Український географічний журнал*, № 4, 44–52 <https://doi.org/10.15407/ugz2023.04.044>

173. Міщенко, О. В., & Карпюк, З. К. (2023). Геолого-геоморфологічні умови формування, кадастр та перспективи заповідання водних джерел Волинської області. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. серія: Географія, № 2, 26–35.

174. Мороз, С. А., Онопрієнко, В. І., & Бортник, С. Ю. (1997). *Методологія географічної науки*. Навчальний посібник. Київ: Заповіт.

175. Мочкін, С. (2019). *Втрачені святині: сакральні пам'ятки західних областей України у 1945-1965 рр.* Монографія. Луцьк: Терен.

176. Мусієнко, М. М., Серебряков, В. В., & Брайон, О. В. (2002). *Екологія. Охорона природи: Словник-довідник*. Київ: Знання, КОО.

177. Мусієнко, М. М. (2006). *Екологія рослин*. Підручник. Київ: Либідь.
178. Надточій, П. П., Вольвач, Ф. В., & Гармашенко, В. Г. (1997). *Екологія ґрунту та його забруднення*. Київ: Аграрна наука.
179. Назарук, М. М. (Ред.). (2018). *Львівська область: природні умови та ресурси*. Монографія. Львів: Видавництво Старого Лева.
180. Назарук, М. М. (2019). *Філософія довкілля та природокористування*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка.
181. Наумкіна, О. А. (2005). Синергетичне розуміння еволюції природи. *Синергетичне світобачення: наукові і педагогічні аспекти*. Монографія. В. Н. Кочубей (Ред.). Суми: ВТД “Університетська книга”.
182. Національна доповідь (2017). Цілі сталого розвитку: Україна. Отримано з [file:///D:/Desktop/%D0%A7%D0%B8%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B8/SDGs NationalReportUA Web.pdf](file:///D:/Desktop/%D0%A7%D0%B8%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B8/SDGs%20NationalReportUA%20Web.pdf) (останній перегляд: 04.07.2023 р.).
183. Некос, А. Н., Черкашина, Н. І., & Брусенцова, О. Д. (2013). *Екологія та неоекологія*. Термінологічний українсько-російсько-англійсько-китайський словник-довідник. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна.
184. Немець, К. А., & Немець, Л. М. (2008). Інформаційні аспекти взаємодії суспільних та природних систем. *Географія в інформаційному суспільстві*, Збірник наукових праць. (Т. 1, С. 155–162). Київ: ВЛГ Обрій.
185. Оласюк, І., & Міщенко, О. В. (2018). Рекреаційні ресурси Любешівського району Волинської області. *Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень*, Матеріали XII Міжнародної науково-практичної конференції аспірантів і студентів. Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки.
186. Павлов, С. В. (1999). *Організація релігійно-географічної сфери України*. (Автореф. канд. геогр. наук). Київський університет імені Тараса Шевченка, Київ.
187. Павлов, С. В., Мезенцев, К. В., & Любіцева, О. О. (1998). *Географія релігій*. Навчальний посібник для студентів географічних і філософських факультетів вищих навчальних закладів. Київ: Арттек.
188. Паламарчук, М. М., & Паламарчук, О. М. (1998). *Економічна і соціальна географія України з основами теорії*. Посібник для викладачів економічних і географічних факультетів вузів, наукових працівників, аспірантів. Київ: Знання.
189. Патійчук, В. О. (1998). *Територіальна організація релігійної сфери адміністративної області (на прикладі Волинської області)*. (Автореф. дис. канд. геогр. наук). Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ.
190. Пашенко, В. М. (1999). *Методологія постнекласичного ландшафтознавства*. Київ: б. в.

191. Пашенко, В. (2010). Ландшафт як основа формування гуманістичного ландшафтного поля. *Фізична географія та геоморфологія*, 2 (59), 15–26.
192. Пашенко, В. М. (2007). Розвиток та інституціонування гуманістичної географії в Україні. *Київський географічний щорічник*. Науковий збірник, вип. 7. (С. 38). Київ: КВ УГТ.
193. Петлін, В. М. (2005). *Синергетика ландшафту*. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.
194. Петлін, В. М. (2006 а). *Концепції сучасного ландшафтознавства*. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.
195. Петлін, В. М. (2006 б). *Конструктивне ландшафтознавство*. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.
196. Петлін, В. М. (2008). *Екологічні механізми організації природних територіальних систем*. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.
197. Петлін, В. М. (2009). *Методологія та методика експериментальних ландшафтознавчих досліджень*. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.
198. Петлін, В. М. (2011). *Системна природнича географія*. Львів: видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.
199. Петлін, В. М. (2016 а). Теорія природних територіальних систем. Т.1. *Загальнотеоретичні і загальнометодологічні основи природних територіальних систем*. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.
200. Петлін, В. М. (2016 б). Теорія природних територіальних систем. Т.2. *Природні територіальні системи: концепції, парадигми, організація*. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.
201. Петлін, В. М. (2016 в). Теорія природних територіальних систем. Т.3. *Ентропійно-синергетичні основи організації, класифікація і типологія, мінливість, саморегулювання і самоорганізація*. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.
202. Петлін, В. М. (2017). *Інформація в організованості природних територіальних систем*. Київ: Видавничий центр КНУ імені Тараса Шевченка.
203. Петлін, В. М. (2018). *Ієрархії природних територіальних систем*. Луцьк: ПрАТ “Волинська обласна друкарня”.
204. Петлін, В. М. (2019). *Гармонія організованості природних територіальних систем*. Луцьк: Видавничий центр СНУ імені Лесі українки, Простір-М.
205. Петлін, В. М. (2020). *Організація та організованість природних територіальних систем*. Луцьк: Видавничий центр ВНУ імені Лесі Українки, Простір-М.
206. Петлін, В. М., & Міщенко, О. В. (2021). *Прикладне ландшафтознавство*. Підручник. Луцьк: Вежа-Друк.

207. Петлін, В. М. (2022). *Внутрішня симетрія та асиметрія залежностей в організованості природних територіальних систем*. Луцьк: Видавничий центр ВНУ імені Лесі Українки, Простір-М.

208. Петлін, В. М., & Міщенко, О. В. (2022). Сакральні джерела Львівської області в структурі ландшафтів. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*, серія: Географія, 2 (53), 107–113.

209. Підгрушний, Г. П., Нагірна, В. П., Фашевський, М. І., Горленко, І. О., Качаєв, Ю. Д., Савчук, І. Г. ... Ісиченко, І. В. (2012). *Інтегральний потенціал території – теоретичні та практичні аспекти дослідження*. Монографія. Київ: Інститут географії НАН України.

210. Піоро, В. (1999). Нові знахідки антропоморфних стел та кромлехів в курганах ямної культури Степової України. *Vita Antiqua*, №1, 41–44.

211. Піскун, В. М. (1995). *Проблеми охорони та використання культурної спадщини в Україні (середина 70-х – початок 90-х років ХХ ст.)*. (Автореф. дис. канд. іст. наук). НАН України, Інститут історії України, Київ.

212. Пляцук, Л. Д., Козуля, Т. В., Гурець, Л. Д., Моїсеєв, В. Ф., & Аблеєва, І. Ю. (2019). *Системні дослідження навколишнього середовища: корпоративні екологічні системи, хімічна екологія*. Підручник. Суми: ПФ “Видавництво “Університетська книга”.

213. Поливач, К. А. (2012). *Культурна спадщина та її вплив на розвиток регіонів України*. Л. Г. Руденко (Ред.). Київ: Інститут географії НАН України.

214. Поливач, К. А. (2013). Формування системи моніторингу об’єктів культурної спадщини в Україні. *Український географічний журнал*, №3, 57–63.

215. Поливач, К. А. (2017). Культурна і природна спадщина у контексті цілей сталого розвитку України. *Український географічний журнал*, № 4, 62–70.

216. Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць” (2002). Отримано з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/318-2002-%D0%BF#Text> (останній перегляд: 15.05.2022)

217. Потокій, М. (2010). Картографічне забезпечення еколого-географічних досліджень в регіонах інтенсивного агропромислового природокористування. *Стале природокористування: підходи, проблеми, перспектива*, Матеріали III Міжнародної наукової конференції, присвяченої 10-ій річниці кафедри геоecології та 25-ій річниці кафедри фізичної географії ТНПУ. Тернопіль: Підручники і посібники.

218. Природно-заповідний фонд Запорізької області в розрізі територіальних громад. Отримано з <https://pzf.land.kiev.ua/pzf-obl-8.html> (останній перегляд: 22.03.2023 р.)

219. Прісне джерело пророка Іллі та апостола Іоанна Хрестителя. *Цілющі джерела України*. Отримано з <http://a-starosta.narod.ru/index/0-73> (останній перегляд: 15.05.2023).

220. Про затвердження Списку історичних населених місць України (2001). *Постанова Кабінету Міністрів України*. Отримано з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2001-%D0%BF#Text> (останній перегляд: 22.03.2023)

221. Приходько, М. М. (2013). *Екологічна безпека природних і антропогенно модифікованих геосистем*. Київ: Центр екологічної освіти та інформації.

222. Рамкова конвенція Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства (2005). Отримано з https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_719#Text

223. Релігія в огні. (2023). *Звіт за результатами моніторингу фактів пошкодження та руйнування релігійних споруд внаслідок широкомасштабного російського вторгнення в Україну*. Київ.

224. Ровенчак, І. І. (2007). Сакральна географія: проблеми сутності та структурування. *Київський географічний щорічник*, вип. 7, 47–56.

225. Ровенчак, І. І. (2008). *Географія культури: проблеми теорії, методології та методики дослідження*. Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка.

226. Романчук, С. П. (2000). Сакральні ландшафти. Збірник наукових праць “*Проблеми ландшафтного різноманіття в Україні*”. Київ: Інститут географії НАНУ.

227. Романчук, С. П. (2001). Проблема сакральної традиції в ландшафті. *Фізична географія та геоморфологія*, 41, 66–72.

228. Руденко, В. П. (2010). *Географія природно-ресурсного потенціалу України*. Підручник у 3-х ч. Чернівці: Чернівецький національний університет.

229. Руденко, Л. Г. (2005). (Ред.). *Україна: основні тенденції взаємодії суспільства і природи у ХХ ст. (географічний аспект)*. Київ: Академперіодика.

230. Руденко, Л. Г., & Поливач, К. А. (2015). Природна спадщина: досвід та перспективи картографування в Україні. *Український географічний журнал*, № 4, 40–49.

231. Руденко, Л. Г., & Поливач, К. А. (2018). Збереження і використання культурної спадщини в Україні: проблеми та конструктивні пропозиції. *Український географічний журнал*, № 2, 51–61.

232. Руденко, Л. Г., Бочковська, А. І., Поливач, К. А., Чабанюк, В. С., Санталова, С. О. Подвойська, В. І. ... Кирилюк, М. О. (2020). Населення України та його природна і культурна спадщина в атласній інформаційній системі. *Український географічний журнал*, № 4, 57–70.

233. Рудько, Г. І., & Шкіца, Л. Є. (2001). *Екологічна безпека та раціональне природокористування в межах гірничопромислових і нафтогазових комплексів: наукові і методологічні основи*. Г. І. Рудько (Ред.). Івано-Франківський державний технічний університет нафти і газу. Івано-Франківськ: ЗАТ “НІЧЛАВА”.

234. Рудько, Г. І., & Адаменко, О. М. (2008). *Конструктивна геоecологія: наукові основи та практичне втілення*. Г. І. Рудько (Ред.). Чернівці: ТОВ “Маклаут”.

235. Сайчук, Б. (2005). Храми і цвинтарі старожитнього Луцька. Матеріали доісторичної топографії. *Старий Луцьк*. Науково-інформаційний збірник, вип. II, 5–40.

236. Самойленко, В. М. (2003). *Математичне моделювання в геоecології*. Навчальний посібник. Київ: ВПЦ “Київський університет”.

237. Свинко, Й. М., & Волік, О. В. (2004). *Травертинові скелі Середнього Придністров'я*. Посібник-путівник. Тернопіль: Навчальна книга.

238. Скорий, С. А., & Кислий, О. Є. (2008). Курган, надмогильний пагорб. В. А. Смолій (Ред.), *Енциклопедія історії України* (Т. 5, Кон – Кю). Київ: Видавництво “Наукова думка”. Отримано з <http://www.history.org.ua/?termin=Kurgan> (останній перегляд: 28.08.2023).

239. Скрипник, Н. Я., & Сердюк, А. М. (2013). *Рекреаційна географія*. Київ: “Центр учбової літератури”.

240. Смілій, П. М., Залеський, І. І. & Зузук, Ф. В. (2016). Особливості довкілля монастирів Волинської області. *Природа Західного Полісся та прилеглих територій*, № 13, 30–36.

241. Смолій, В. А., Федорченко, В. К., & Цибух, В. І. (2006). Дольмен *Енциклопедичний словник-довідник з туризму*. Київ: Видавничий Дім “Слово”.

242. Смульський, Є. В. (2010). До питання про амбівалентність сакрального (за матеріалами праць Р. Каюа, Р. Отто, М. Еліаде). *Наукові записки НАУКМА, Філософія та релігієзнавство*, Т. 102, 76–80.

243. Сорока, К. О. (2005). *Основи теорії систем і системного аналізу*. 2-ге вид. перероб. та випр. Харків: Тимченко.

244. Соболева, О. В. (2016). Сакральний ландшафт і конфесійний кордон: на прикладі мусульманських святинь Криму. М. Гримич (Ред.). *Антропология простору*. Збірник наукових праць (Т. 1, С. 76–95). *Культурний ландшафт Києва та околиць*. Київ: Дуліби.

245. Сосько, С. П., Максименко, Н. В. Біньковська, Г. В. Василенко, О. В., Гарбуз, А. Г., Голубкіна, О. М. ... Шиян, Д. В. (2015).

Екологічні основи збалансованого природокористування в агросфері. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна.

246. Стадницький, Ю. І., Комарницький, І. М., & Товкан, О. Е. (2010). *Просторологія: Словник-довідник*. Львів: Апріорі.

247. Стеченко, Д. М., & Чмир, О. С. (2005). *Методологія наукових досліджень*. Київ: Знання.

248. Сторожук, В. М., Батлук, В. А., & Назарук, М. М. (2006.). *Промислова екологія*. Підручник. Львів: Видавництво УАД.

249. Тарасюк, Н., & Ганущак, М. (2017). Режим атмосферного зволоження ґрунтів Волині в умовах сучасного клімату. *Вісник Львівського університету*, серія географічна, 51, 322–330.

250. Тараріко, Ю. О. (2005). *Формування сталих агроєкосистем: теорія і практика*. Київ: Аграрна наука.

251. Томазов, В. В. (2010). Некрополістика. В. А. Смолій (Ред.). *Енциклопедія історії України*. (Т. 7, Мі-О). Київ: В-во “Наукова думка”
Отримано з <http://www.history.org.ua/?termin=Nekropolistyka> (останній перегляд: 04.05.2019 р.).

252. Топчієв, О. Г. (2005). *Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методика: навчальний посібник для студентів географічних та економічних спеціальностей навчальних закладів*. Одеса: Астропринт.

253. Тіт Лукрецій Кар. (1988). *Про природу речей*. Київ: Дніпро.

254. Трошкіна, О. А., & Комар, І. О. (2015). Розміщення кладовищ в структурі населених пунктів. *Проблеми розвитку міського середовища*. Наук.-техн. збірник, 1 (13), 150–156.

255. Тютюнник, Ю. Г. (2021). *Виробничий ландшафт і його демутація*. Н. В. Заїменко (Ред.). Київ: ІЕЕ НАН України.

256. Удовиченко, В. В. (2015). Принципи класифікації та систематики ландшафтів території Лівобережної України для потреб ландшафтного планування. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, серія: Географія, 1 (63), 23–26.

257. Удовиченко, В. В. (2017). *Регіональне ландшафтне планування: теорія, методологія, практика*. Київ: Прінт-Сервіс.

258. Фесенко, Г. Г. (2018). *Морфологія міських ландшафтів: культурфiлософські інтерпретації*. Харків: ТОВ “ДІСА ПЛЮС”.

259. Філософський словник. (1986). Київ: Головна редакція УРЕ.

260. Фурдичко, О. І. (2007). (Ред.). *Словник-довідник з агроєкології*. Київ: Основа.

261. Хільчевський, В. К., & Ромась, М. І. (2007). Джерело водне. *Енциклопедія Сучасної України*. (Т. 7). Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Отримано з http://esu.com.ua/search_articles.php?id=23979

262. Церкву в центрі Луцька будують незаконно, – активісти (2012). *Волинь Post*. Отримано з <http://www.volynpost.com/news/6906-cerkvu-v-centri-lucka-buduuyut-nezakonno-aktyvisty> (останній перегляд: 16.12. 2021р.).
263. Цілі Сталого розвитку Україна (2021). *Моніторинговий звіт*. Отримано з https://ukrstat.gov.ua/csr_present/2020/ukr/st_rozv/publ/SDGs%20Ukraine%202021%20Monitoring%20Report%20ukr.pdf (останній перегляд: 16.08.2023).
264. Черчик, Л. М., & Коленда, Н. В. (2008). *Стратегічний потенціал рекреаційної системи регіону: теорія, методологія, оцінка*. Луцьк: ЛНТУ.
265. Черчик, Л., Міщенко, О., & Єрко, І. (2014). *Туристично-рекреаційний комплекс Волинської області: передумови розвитку*. Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки.
266. Черчик, Л., Єрко, І., Коленда, Н., & Міщенко, О. (2014). *Сучасний стан розвитку туристично-рекреаційного комплексу Волинської області*. Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки.
267. Чехній, В. М. (2008). Ландшафтознавчо-геофізичні принципи оцінювання ландшафтних комплексів. *Географія в інформаційному суспільстві*. Збірник наук. праць (Т. III, С. 26–28). Київ: ВЛГ Обрій.
268. Чорний, М. І. (1999). Домініканський орден в українських землях у другій чверті XIII століття. *Наукові зошити історичного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка*, 2, 40–43.
269. Шабардіна, Ю. (2011). Рекреаційний потенціал як складова продуктивних сил регіонального економічного простору (Дис. ...канд. екон. наук). Чернігівський державний технологічний університет, Чернігів.
270. Шаблій, О. И., & Висьтак, А. И. (1993). Сакральная география: становление и проблемы развития. *Проблемы территориальной организации общества*. (С. 27–28). Тез. докл. Пермь.
271. Шаблій, О. І. (1994). (Ред.). *Соціально-економічна географія України*. Львів: Світ.
272. Шаблій О., & Шаблій, З. (1995). Нові підходи до категорії “рекреаційний потенціал”. *Проблеми регіональної політики*. Збірник наук. праць. (С. 101–109). Львів.
273. Шаблій, О. І. (2003). *Основи загальної суспільної географії*. Підручник. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.
274. Шевчук, Л. Т. (1999). *Сакральна географія*. Навч. посібник. Львів: Світ.
275. Шищенко, П. Г., Гавриленко, О. П., & Муніч, Н. В. (2014). *Геоекологія: Теоретичні та практичні аспекти*. Київ: Альтерпрес.
276. Шищенко, П. Г., & Гавриленко, О. П. (2017). *Геоекологія України*. Київ: ДП “Прінт Сервіс”.

277. Шищенко, П. Г., & Гавриленко, О. П. (2020). Прикладна геоecologia: підручник. Київ: ПВТП "LAT&K".
278. Шторгина, О. Д., & Гавриленко, К. С. (1968). (Ред.). *Підземні води західних областей України*. Київ: Наукова думка.
279. Юськів, Б. М. (2006). *Контент-аналіз. Історія розвитку і світовий досвід*. Рівне: Перспектива.
280. Adams, F. (1938). The birth and development of the geological sciences. *AAPG Bulletin*, 1939, 23 (7), 1099–1105.
281. Amiel, R., Grodek, T., & Frumkin, A. (2010). Characterization of the hydrogeology of the sacred Gihon Spring, Jerusalem: A deteriorating urban karst spring. *Hydrogeology Journal*, 18 (6), 1465–1479.
282. Antrop, M. & Snacken, F. (1999). Structural Approaches to a Landscape Typology of the New Europe: Examples from Belgian Landscapes. In Moss M. R., Milne R. J. (Eds.), *Landscape Synthesis. Concepts and Applications. Landscape System Analysis in Environment Management*, Working Group of the International Association for Landscape Ecology. pp. 125–141.
283. Appleton, J. (1975). *The Experience of Landscape*. London: John Wiley & Sons.
284. Ashby, W. R. (1956). *An introduction to cybernetics*. John Wiley and Sons. <https://doi.org/10.5962/bhl.title.5851>
285. Bascik, M., & Chelmicki, W. (2002). Zrodła. Przyroda, geografia, mistyka. J. Kołtuniak (Eds.) *Rzeki. Kultura, cywilizacja, historia*, T. 11, 119–144.
286. Bascik, M., & Chelmicki, W. (2004). The Spring as an object of interdisciplinary research. In B. Izmailow (Eds.), *Nature, Humans, God* (pp. 149–170). Krakow: Institute of Geography and Spatial Management, Jagiellonian University.
287. Bascik, M., Chelmicki, W., & Siwek, J. (2008). Les sources comme indicateurs de la qualité de l'environnement en Pologne. In A. Da Lage, J. P. Amat, A. M. Frérot, S. Guichard-Anguis, B. Julien-Laferrrière, S. P. Wicherek, (Eds.), *L'après-développement durable: espaces, nature, culture et qualité* (pp. 267–276). Paris: Paris Sorbonne University, Ellipses.
288. Bastian, O., Steinhardt, U. (2002). (Eds.). *Development and Perspectives of Landscape Ecology. With a foreword by Zev Naveh*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
289. Bear, J. (2012). *Hydraulics of groundwater*. Mineola, New York: Courier Corporation.
290. Bhardwaj, S. M. (1987). Geography and the hereafter. In V.S. Datye et al. (Eds.), *Explorations in the Tropics* (pp. 321–33). Pune: University of Poona.
291. Bhaskar S. (2011). *Ecological Analysis of A Sacred Landscape in Garhwal Himalya, India: An interdisciplinary study*. Lap Lambert Academic Publishing.

292. Bonacci, O. (1987). *Karst hydrology with special references to the Dinaric karst*. Berlin: Springer.
293. Carlson, A. (1992). *The spiritual American homeland*. Baltimore: John Hopkins Univ. Press.
294. Chelmicki, W., Jokiel, P., Michalczyk, Z., Moniewski, P. (2011). Distribution, discharge and regional characteristics of springs in Poland. *Episodes*, 34 (4), 244–256 <https://doi.org/10.18814/epiugs/2011/v34i4/003>
295. Chettiar, C.M.R. (1941). Geographical distribution of religious places in Tamil Nad. *Indian Geographical Journal*, 16, 42–50.
296. Chia, G. F., & Häussler, R. (2020). *Sacred Landscapes in Antiquity: Creation, Manipulation, Transformation*. Oxbow Books.
297. Chin, C. P. (2012). Geography and Social Structure of Monasteries: Cultural Diffusion or Convergent Evolution? *Master's Theses*. 4127. https://doi.org/10.31979/etd.kez2-ntarhttps://scholarworks.sjsu.edu/etd_theses/4127.
298. Conserving Cultural and Biological Diversity: The Role of Sacred Natural Sites and Cultural Landscapes. (2005). UNESCO–MAB Proceedings of the Tokyo Symposium. First published 2006 by UNESCO Division of Ecological and Earth Sciences. Retrieved from <https://portals.iucn.org/library/sites/library/files/documents/2006-053.pdf> (accessed on 25 July 2023).
299. Cultural routes. Council of Europe. Retrieved from <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes>
300. Cushman, S. A., Shirk, A., Landguth, E. L. (2012). Separating the effects of habitat area, fragmentation and matrix resistance on genetic differentiation in complex landscapes. *Landscape Ecology*, 27, 369–380
301. Dallari, F., Pistocchi, F., & Pungetti, G. (2018). European and Global Perspectives on Sacred Landscape. *Almatourism-Journal of Tourism, Culture and Territorial Development*, 9(8), 252–256. <https://doi.org/10.6092/issn.2036-5195/8182>
302. Denecke, D. (1992). Ideology in the planned order upon the land: the example of Germany. In A. Baker, G. Biger (Eds.), *Ideology and Landscape in Historical Perspective* (pp. 303–329), Cambridge: Cambridge University Press.
303. De Freitas, L., Morin, E., & Nicolescu, B. (1994). The charter of transdisciplinarity. Retrieved from *International Encyclopedia of Religion & Science*, <http://inters.org/Freitas-Morin-Nicolescu-Transdisciplinarity>
304. Depalmas, A. (2018). Water and cults in nuragic Sardinia. *Wiley Interdisciplinary Reviews. Water*, 5 (5), e1293. <https://doi.org/10.1002/wat2.1293>
305. Dingwall, P., Weighell, T., Badman, T. (2005). *Geological World Heritage: A global framework, A Contribution to the Global Theme Study of World Heritage Natural Sites*. IUCN.

306. Dunn, J. (1969). *The political thought of John Locke: an historical account of the argument of the "Two treatises of government"*. London: Cambridge University Press.
307. Duda, T. (2014). Sacral landscape and its influence on the tourism space development in the region (based on the example of Western Pomerania region NW Poland). *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, 2 (2), 35–49.
308. Duda, T. (2018). Between the Sacrum and Profanum. Geographical Determinants of Development of the Sacral Landscape and Religious Tourism Space in Areas of High Cultural and Transformations (Western Pomerania, NW Poland). *Almatourism – Journal of Tourism, Culture and Territorial Development*, 9 (8), 32–54 <https://doi.org/10.6092/issn.2036-5195/7730>
309. Eck, D. L. (1998). The imagined landscape: Patterns in the construction of Hindu sacred geography. *Contributions to Indian Sociology*, 32 (2), 165–188.
310. Eliade, M. (1959). *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*. San Diego: Harcourt Brace Jovanovitch.
311. European Commission (2000). *Water Framework Directive 2000/60/EC*. Environment, Directive [online]. An official website of the European Union. Retrieved from http://ec.europa.eu/environment/water/water-framework/index_en.html
312. Fadda, M. A., & Lo Schiavo, F. (1992). *Su Tempiesu di Orune. Nuragic Sacral Spring*. Ozieri, Italy, Il Torchietto
313. Fickeler, P. (1962). Fundamental questions in the geography of religions. In P. L. Wagner, M. W. Mikesell (Eds.), *Cultural Geography* (P. 94–117). Chicago: University of Chicago Press.
314. Forman, R. T. T. (1995). *Land Mosaics: The Ecology of Landscapes and Regions*. United Kingdom: Cambridge University Press.
315. Francaviglia, R. V. (1971). The Cemetery as an Evolving Cultural Landscape. *Annals of the Association of American Geographers*, 61, 501 – 509.
316. Gilchrist, R. (2020). Sacred Heritage. In *Sacred Heritage: Monastic Archaeology, Identities, Beliefs* (pp. I-Ii). Cambridge: Cambridge University Press.
317. Grey, M. (2003). *Geodiversity: valuing and conserving abiotic nature*. Chchester, John Wiley, Sons Ltd.
318. Haken, H. (1983). *Synergetics: An Introduction*, Springer Ser. Synergetics, 1, 3rd ed., printing Springer, Berlin, Heidelberg https://doi.org/10.1007/978-3-642-45553-7_1
319. Haland, E. J. (2009). Water sources and the sacred in modern and ancient Greece and beyond. *Water History*, 1 (2), 83–108. <https://doi.org/10.1007/s12685-009-0008-1>

320. Hall, A. D., & Fagen, R. E. (1956). Definition of System. General Systems. *The Yearbook of the Society for Advancement of General Systems Theory. I*, The Society, Ann Arbor, 18–28.
321. Hammer, L. (2018). Cultural heritage protection and sacred spaces: Considering alternative approaches from within the human rights framework. *Columbia Human Rights Law Review*, 49 (2), 73–113.
322. Hannon, T. J. (1973). Nineteenth Century Cemeteries in Central-West Pennsylvania. *Pioneer America Society*, 2, 23–38.
323. Hartshorne, R. (1959). *Perspective on the Nature of Geography*. Chicago: Rand McNally and Co.
324. Homan, R., & Rowley, G. (1979). The location of institutions during the process of urban growth; a case study of churches and chapels in nineteenth-century Sheffield. *East Midland Geographer*, 7 (4), 137–52.
325. International Union for Conservation of Nature (IUCN). Retrieved from <https://www.iucn.org/>
326. IUCN and UNESCO publish guidelines on sacred natural sites in protected areas (2008). IUCN. Retrieved from <https://www.iucn.org/content/iucn-and-unesco-publish-guidelines-sacred-natural-sites-protected-areas>
327. Jackowski, A. (1990). Development of Pilgrimages in Poland: Geographical – Historical Study. G. Lallanji, D. P. Dubey (Eds.), *Pilgrimage Studies Text and Context* (S. 241–50). Allahabad: Society of Pilgrimage Studies.
328. Jackowski, A., Liszewski, & S., Richling, A. (2008). *Historia geografii polskiej*. Warszawa: PWN.
329. Jokieli, P., & Michalczyk, Z. (2021). Studies on the Use and Protection of Springs in Poland. M. Zelenáková, K. Kubiak-Wójcicka, A. M. Negm (Eds.), *Management of Water Resources in Poland*. Springer Water. (pp.113–139). Springer, Cham https://doi.org/10.1007/978-3-030-61965-7_7
330. Jordan, T.G. (1973). *The European culture area*. New York: Harper & Row.
331. Kaczmarek. J. (2002). Nekropolie jako przestrzeń kultury. E. Orłowski (Red.), *Kultura jako przedmiot badań geograficznych. Studia teoretyczne i regionalne* (S. 75–86). Wrocław: Oddział Wrocławski PTG, Uniwersytet Wrocławski.
332. Klempe, H. (2015). The hydrogeological and cultural background for two sacred springs, Bø, Telemark County, Norway. *Quaternary International*, 368, 31–42. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2014.10.048>
333. Kniffen, F. B. (1967). Necrogeography in the United States. *Geographical Review*, 57, 426–427.
334. Kong, L. (1990). Geography and Religion: Trends and Prospects. *Progress in Human Geography*, 14, 355–371.
335. Krauch, D. P. (1996). Environmental geology of ancient Greek cities. *Environmental Geology*, 27, 233–245. <https://doi.org/10.1007/BF00770437>

336. Lautensach, H., & Bögel, R. (1956). Der Jahresgang des mittleren geographischen Höhengradienten der Lufttemperatur in den verschiedenen Klimagebieten der Erde. *Erdkunde*, 10 (4), 270–282.
337. Lee, N., & George, C. (2002). *Environmental Assessment in Developing and Transitional Countries*. New York: Wiley.
338. Maarel, E. Van der (1976). On the establishment of plant community boundaries. *Berichte der Deutschen Botanischen Gesellschaft*, 89, 414–443.
339. Mather, J. D. (2009). “Wonder-working water”: the history and hydrogeology of the Chalice Well and other Glastonbury springs. *Geoscience in South-West England*, 12, 115–124.
340. Mauss, M. (1967). The gift: Forms and functions of exchange in archaic societies (I. Cunnison, Trans., with an introduction by E. E. Evans-Pritchard). New York: Norton.
341. McCulloch, W. S., & Pitts, W. (1943). A logical calculus of the ideas immanent in nervous activity. *Bulletin of Mathematical Biophysics* 5, 115–133. <https://doi.org/10.1007/BF02478259>
342. Meinig, D. W. (1979). “The Beholding Eye: Ten Versions of the Same Scene” in *The Interpretation of Ordinary Landscapes: Geographical Essays*. D. W. Meinig, J. B. Jackson (Eds.). New York: Oxford University Press.
343. Melnyk, L. Dehtyarova, I. (2012). Synergetic Basis of Innovation Marketing. *Scientific Journals of Riga Technical University. Economics and Business*, № 22, 118–124.
344. Melnyk, L., Dehtyarova, I., & Derykolenko, O. (2015). Green Business as the Mainstream of Sustainable Development. 17th EBES Conference – Venice: *Programme and abstract book*, October 15–17, 2015, Venice, Italy.
345. Melvin, M. A. (1960). Elementary Particles and Symmetry Principle. *Reviews of Modern Physics*, 32, 477–518.
346. Mishchenko, O. (2018). Classification scheme of sacred landscapes. *European Journal of Geography*, 9 (4), 62–74.
347. Mishchenko, O. V. (2019). Structural organization of sacred landscapes. *Journal of Geology, Geography and Geoecology*, 28 (3), 487–494. <http://doi: 10.15421/111944>
348. Mishchenko, O. (2022). Formation and functioning regularities of temple and monastery landscapes. *Geografický časopis*, 74 (1), 31–50. <https://doi.org/10.31577/geogrcas.2022.74.1.02>
349. Mishchenko, O. (2023). Theoretical foundations of the study of sacral-recreational potential. *Journal of Geology, Geography and Geoecology*, 32 (2), 342–351 <https://doi.org/https://doi.org/10.15421/112331>
350. Myga-Piątek, U. (2012). *Krajobrazy kulturowe. Aspekty ewolucyjne i typologiczne*. Katowice: Uniwersytet Śląski.
351. Neef, E. (1967). The theoretical foundations of landscape study (Die theoretischen Grundlagen der Landschaftslehre) (trans) Geographisch-

Kartographische, Anstalt, ed., 18–38. VEB Hermann Haack, Gotha/Leipzig. *Foundation papers in landscape ecology*. Columbia University Press, New York.

352. Niemann, E. (1977). Eine Methode zur Erarbeitung der Funktionsleistungs-grade von Landschaftselementen. *Arch. Naturschutz und Landschaftsforsch.* Bd. 112, 9–14.

353. Oberholzer, E. (1975). *The Geography of Religion in England*. By J. D. Gay. London: Gerald Duck-worth, 1971. xvii 334 pp. *Church History*, 44(2), 261–262 <https://doi.org/10.2307/3165222>

354. O'Halloran, D., Green, C., Harley, M., Stanley, M., & Knill, J. (1994). (Eds.). *Geological and landscape conservation*. London: The Geological Society. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1096-9837\(199609\)21:9<872::AID-ESP564>3.0.CO;2-N](https://doi.org/10.1002/(SICI)1096-9837(199609)21:9<872::AID-ESP564>3.0.CO;2-N)

355. Palmer, M. J. (2015). *The Temple Concept*. Eborn Books.

356. Papadimitriou F., (2010). Geo-mathematical modelling of spatial-ecological complex systems: an evaluation. *Geography, Environment, Sustainability*, 3 (1), 67–80.

357. Park, C. C. (1994). *Sacred Worlds: An introduction to geography and religion*. London: Routledge.

358. Passarge, S. (1913). Physiogeographie und vergleichende Landschaftsgeographie. *Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Hamburg*. Bd. 27, 121–151.

359. Ray, C. (2020). (Eds.). *Sacred waters: A cross-cultural compendium of hallowed springs and holy wells*. New York: Abingdon, Routledge. Retrieved from <https://www.routledge.com/Sacred-Waters-A-Cross-Cultural-Compendium-of-Hallowed-Springs-and-Holy-Ray/p/book/97803674451331> (accessed on 22 July 2022).

360. Piaget, J. (1972). L'épistémologie des relations interdisciplinaires. In L. Apostel, A. Berger et G. Michaud (Dir.), *L'interdisciplinarité. Problèmes d'enseignement et de recherche dans les universités* (p. 131–144). Paris: Organisation de coopération et de développement économiques, Centre pour la recherche et l'innovation dans l'enseignement.

361. Prawo wodne (2017). *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej*. Retrieved from <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20170001566/U/D20171566Lj.pdf> (accessed on 25 July 2023).

362. Price, L.W. (1966). Some results and implications of a cemetery study. *Professional Geographer*, 18, 201–7.

363. Przewodnik po Polsce Związku Polskich Towarzystw Turystycznych. (1937). Tom II. Warszawa.

364. Sada, D. W., & Pohlmann, K. F. (2002). Spring Inventory and Monitoring Protocols, paper presented at Spring-fed Wetlands. *Important Scientific*

and Cultural Resources of the Intermountain Region, May 7–9, 2002, Las Vegas: Nev., DHS Publication.

365. Singh, R.P.B. (1987). The Pilgrimage Mandala of Varanasi/Kasi: A Study in Sacred Geography. *National Geographical Journal of India*, 33 (4), 493–524.

366. Sitwell, O.F.G. & Bilash O.S.E. (1986). Analysing the cultural landscape as a means of probing the non-material dimensions of reality. *Canadian Geographer*, 30, 132–45

367. Sölch, J. (1924). *Die Auffassung der “natürlichen Grenzen” in der wissenschaftlichen Geographie*. Innsbruck.

368. Springer, A. E., & Stevens, L. E. (2009). Spheres of discharge of springs. *Hydrogeology Journal*, 11, 83–93.

369. Tanaka, H. (1975). *Pilgrim Places: A study of the eighty-eight sacred precincts of the Shikoku pilgrimage, Japan*. (PhD dissertation). Vancouver, Simon Fraser University. Retrieved from <https://core.ac.uk/download/pdf/56379638.pdf> (accessed on 12 September 2021).

370. Tanaka, H. 1984. Landscape expression of the evolution of Buddhism in Japan. *Canadian Geographer*, (28), 240–57.

371. Taylor, D. E. (1997). American Environmentalism: The role of Race, Class and Gender in Shaping Activism, 1820–1995. *Race, Gender and Class*, 5, 16–62.

372. Taylor, K., & Altenburg, K. (2006). Genius of the Place: (re) presenting cultural landscapes, World Heritage listing, and intangible values. Making spaces into places in Asia. *Conserving cultural and biological diversity: The Role of Sacred Natural Sites and Cultural Landscapes*. Proceeding of the Tokio Symposium 30 May – 2 June 2005. Paris: UNESCO – MAB publishing.

373. The World Heritage List. Filling the Gaps – an Action Plan for the Future (2005). Retrieved from <https://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-646-3.pdf> (accessed on 25 July 2023).

374. Tress, B., Tress, G., & Fry, G. (2005). *Defining concepts and the process of knowledge production in integrative research*. Springer: Heidelberg, Germany.

375. Tuan, Y-Fu. Humanistic geography. (1976). *Annals of the Association of American Geographers*, 66 (3), 266 – 276.

376. Turner, M., Gardner, R. H., & O'Neill, R. V. (2001). *Landscape Ecology in Theory and Practice: Pattern and Process*. Springer Verlag.

377. UNESCO Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, adopted Nov. 16, 1972, art. 4, 1037 U.N.T.S. 151 (entered into force Dec. 17, 1975) Retrieved from <http://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf> (accessed on 25 July 2023).

378. UNESCO. World Heritage Convention. Heritage of Religious Interest. Retrieved from <https://whc.unesco.org/en/religious-sacred-heritage/> (accessed on 25 July 2023).

379. Urbanek, J. (1999). Experience with Destructive Landscape Management. In M. R. Moss, R. J. Milne (Eds.). *Landscape Synthesis: Concept and Applications*. Univ. of Guelph (Canada), Univ. of Warsaw.

380. Von Bertalanffy, L. (1956). Die Beiträge der Systemtheorie zum Wissenschaftsdenken der Gegenwart [The Contributions of System Theory to Present Scientific Thinking] Berlin: RIAS, Funk-Universität.

381. Von Bertalanffy, L. (1969). *General System Theory – Foundations, Development, Applications*. New York: George Braziller.

382. Wiener, N. (1956). *I am a Mathematician*. Garden City, N.Y.

383. Zakon o vodach. (2001). Parlament se usnesl na tomto zákoně České republiky. Retrieved from <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2001-254#cast1> (accessed on 25 July 2023).

384. Zelinsky, W. (1976). Unearthly Delights: Cemetery Names and the Map of the Changing American Afterworld. In D. Lowenthal, M. J. Bowden. (Eds). *Geographies of the Mind*. (pp. 171 – 195). Oxford University Press.

385. Zuber, A., Malecki, J., & Dulinski, M. (2008). Ground water ages and altitudes of recharge areas in the Polish Tatra Mts. As determined from ^3H , d^{18}O and d^2H data. *Geological Quarterly*, 52 (1), 71–80.

Структура сакрального простору (Костащук, 2018)

Етапи дослідження релігійної діяльності та сакральних просторів
(Мезенцев & Когатько, 2009)

Етап дослідження релігійної діяльності і сакральних просторів	Метод дослідження	
Теоретичний	аксіоматичний структуризації наукометрії індуктивний гіпотетико-дедуктивний бібліометрії інформетрії	
Оціночний	<i>Методика оцінки релігійної діяльності:</i> системно-структурний аналіз генетичний ретроспективний біографічний історико-географічних зрізів літературний формаційний цивілізаційний	<i>Методика оцінки сакральних просторів:</i> просторово-порівняльний порівняльний історичний системний картографічний
Аналітичний	розрахунковий центрографічний якісний аналіз просторовий аналіз порівняльний аналіз картографічний	
Конструктивний	районування системно-структурний аналіз просторово-порівняльний системний картографічний	

Католицьке кладовище (Луцьк, кінець XIX ст)*

Луцьк — Польское кладбище
Łuck — Cmentarz polski

**Джерело: Кладовище і каплиця на “Меморіалі” (проспект Перемоги).
Луцька Дієцесія Римсько-Католицької церкви.*

Сакральні джерела Львівської області*

№ з/п	Рік інвентаризації, № пас-порта	Назва джерела	Місце розміщення	Витік річки/басейн малої річки	Дебіт, л/с	Якість води/наявність цілющих вла-сти-востей	Коротка історична довідка, легенда	Стан джерела
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Басейн р. Стир								
1	2012 р.	“Освячене”	с. Тур’є Тур’янська с/р	-	0,3	Питна/ не має лікувальних властивостей	Джерело розміщене на території приватної садиби. В давнину, у сім’ї господаря народився хлопчик, який не міг ходити. Лікарі нічим не могли допомогти і народні цілителі порадили відновити криницю на подвір’ї, яку господар засипав. Коли господар почав відновлювати криницю, з’явилося джерело. Його освятили і поставити хрест. Невдовзі хлопчик почав ходити.	Задовільний
2	2003 р.	“Джерело Солколівки”	с. Соколівка х. Лабач Соколівська с/р	-	0,35	Питна/ не визначено	Зайдено на початку 80-х рр. XX ст.; місцеві жителі біля джерела проводять обряд освячення води на Йордан.	Задовільний
3	№2	“Криниця”	с. Ясенів Ясенівська с/р	п. Лучок	1,3	Питна	Проводиться освячення води	Задовільний
4	№20	-	с. Голосковичі Пониковицька с/р	Басейн р. Хрестинівка	0,2	Питна	Поява образу Пресвятої Богородиці; проводиться освячення води	Задовільний
5	№21	-	с. Голосковичі Пониковицька с/р	Басейн р. Хрестинівка	0,18	Питна	Проводиться освячення води	Задовільний
6	№25	“Широка криниця”	смт. Підкамінь Підкамінська с/р	Басейн р. Іква	0,36	Питна	Проводиться освячення води	Задовільний

Продовження додатка Г

1	2	3	4	5	6	7	8	9
7	2003 р., №6	-	с. Оглядів Оглядівська с/р	-	0,27	Питна	-	Облаштоване
8	2003 р., №7	“Потік”	с. Немилів Немилівська с/р	-	0,15	Питна	-	Облаштоване
9	2003 р., №9	-	с. Дмитрів Дмитрівська с/р	-	0,32	Питна	-	Облаштоване
10	2003 р., №10	-	с. Стирківці Миколаївська с/рада	-	0,15	Питна	-	Облаштоване
11	2013 р., №18	-	с. Миколаїв Миколаївська с/р	-	0,20	Питна	-	Облаштоване
12	2013 р., №19	-	с. Миколаїв Миколаївська с/р	-	0,20	Питна	-	Облаштоване
13	2013р., №20	-	с. Миколаїв Миколаївська с/р	-	0,20	Питна	-	Облаштоване
14	2013 р., №21	-	с. Миколаїв Миколаївська с/р	-	0,20	Питна	-	Облаштоване
15	2013р., №22	-	с. Миколаїв Миколаївська с/р	-	0,20	Питна	-	Облаштоване
Басейн р. Дністер								
1	2013р., № 2	“Матір Божа”	с. Грушів	- / р. Бистриця	0,2	Питна/ не визначено	На місці бувшої каплиці, а нині церкви Пресвятої Трійці, в кінці ХУІІІ ст. на початку ХІХ ст. росла дуплава верба. В дуплі з часом з’явилась вода, як у криниці. Місцеві жителі цю воду пили, вмивались нею і з часом помітили її цілющу силу.	Задовільний

Продовження додатка Г

1	2	3	4	5	6	7	8	9
2	2013р., № 8	“Ярина”	с. Нагуєвичі	-/ р. Радичів- ка	0,2	Питна/ не визначено	За легендою, дочка пана захворіла й перестала бачити. Лікарі зарадити не могли. Стара бабуся, котра була у прислугах, порадила піти до джерела, що в лісі під старим дубом, переконуючи, що вода там цілюща. Помила дівчина обличчя, приклала воду до очей, читаючи молитву. І тут сталося диво й донька пана закричала: “Я бачу, Магір Божу бачу, вона така сонячна, така сяюча...”. Звів пан на тому місці капличку у подяку Матері Божій за диво зцілення.	Задовільний
3	2013р., № 11	-	с. Лотатники	р. Зизава	0,2	Питна/ не визначено	-	Задовільний
4	2013р., № 12	-	с. Лотатники	р. Зизава	0,1	Питна/ не визначено	-	Задовільний
5	2013р., № 9	-	с. Довголука	р. Медвежа	0,1	Питна/ не визначено	-	Задовільний
6	2013р., № 10	-	с. П'ятничани	р. Вівнянка	0,1	Питна/ не визначено	-	Задовільний
7	2013р., № 14	“Хрест”	м. Сколе	р. Опір	0,5	Питна/ не визначено	-	Задовільний
8	2013р., № 18	“Мати Божа”	с. В. Синь- видне	р. Опір	0,2	Питна/ не визначено	-	Задовільний
9	2013р., № 15	-	с. Підгородці	р. Стрий	0,5	Питна/ не визначено	-	Задовільний
10	2013р., № 16	-	с. Підгородці	р. Стрий	0,3	Питна/ не визначено	-	Задовільний
11	2013р., № 17	“Густань”	с. Урич	р. Стрий	0,3	Питна/ не визначено	-	Задовільний
12	№ 11	“Раковецьке”	с. Раковець	-	2,5–3	Питна	-	Облаштува- не

1	2	3	4	5	6	7	8	9
13	2003р., №1	-	с. Баківці в східній частині села	-/р. Кри-вуля	1,2	Питна/ не визначено	Проводиться освячення води	Задовільний
14	2003р., №2	-	с. Трибоківці, вул. Джерельна, 55	-/р. Кри-вуля	3,0	Питна/ не визначено	Проводиться освячення води	Задовільний
15	2003р., №4	-	с. Квітневе вул. 1 Гравня, 46	-/р. Кри-вуля	1,0	Питна/ не визначено	Проводиться освячення води	Потребує благоустрою
16	2003р., №9	-	с. Вибранівка навпроти с/р	-/р. Сухо-дівка	2,0	Не відомо/не визначено	Проводиться освячення води	Задовільний
17	2003р., №10	-	с. Вибранівка 10 м від моста на р. Давидівка	-/р. Дави-дівка	2,0	Питна/ не визначено	Проводиться освячення води	Потребує розчистки та благоустрою джерела №1,2
18	2003р., №14	-	с. Дев'ятники біля автобусної зупинки	-/р. Бібрка	0,3	Питна/ не визначено	Проводиться освячення води	Задовільний
19	2003р., №16	-	с. Кнісело біля фігури Діви Марії	-/р. Кри-вуля	5,0	Питна/ сульфатно-кальцева	Проводиться освячення води	Задовільний
20	2003р., №25	-	с. П'ятничани	-/р. Бібрка	2,0	Питна/ не визначено	Проводиться освячення води	Задовільний
21	2003р., №28	“Зозули-на криниця”	с. Бориничі в лісі на зх. від с. Бориничі	-/р. Сухо-дівка	1,0	Питна/ мас за народними переказами	В с. Бориничі жила сім'я, в якій народилась дівчина німцю. Ставши дорослою, вона пішла до кринички напитися води. Тільки нагулась над водою, як побачила образ Божої Матері, яка промовила до неї: “Іди в село і розкажи про все, що ти бачила”. Дівчина прибігла додому і розповіла про побачене батькам, які здивувалися, оскільки знали, що донька з народження не говорила.	Задовільний

Продовження додатка Г

1	2	3	4	5	6	7	8	9
22	2003р., №30	-	с. Лучани біля каналу	-/р. Бібрка	0,5	Питна/ не визначено	Місцевий священик провів разом із парафіянами процесію та відправ на місці кринички молебень. Біля цього місця мешканці села поставили фігуру Богоматері, а криничку, де з'явився образ облаштували. Тут проводиться освячення води.	Задовільний
23	2003р., №31	-	с. Чорний Острів за з/д перезідом	-/р. Суходілька	0,4	Питна/ не визначено	Проводиться освячення води	Потребує розчистки і благоустрою
24	2003р., №33	-	с. Підкрівець ліва заплава р. Любишка	-/р. Любишка	0,5	Питна/ не визначено	Проводиться освячення води	Задовільний
25	2012р., №36	-	с. Бертишів вкінці села	Є виток місцевого струмка/ р. Кривуля	0,25	Питна/ не визначено	Джерело виявлено у XIV–XVст. Згодом була збудована велика дерев'яна Йорданська каплиця, в якій проводили богослужіння. З приходом радянської влади, коли нищилися храми, була зруйнована й каплиця Йордану, а на її місці збудовано дорогу. Але джерело залишилося й понині. Громада села відбудувала це чудове історичну пам'ятку. Тут проводиться освячення води.	Задовільний
26	2012р., №38	-	с. Прибілля в пд.-сх. частині села	Є виток місцевого струмка/ р. Боберка	0,5	Питна/ не визначено	Проводиться освячення води	Задовільний
27	2013 р., №39	-	с. Гнізничів вкінці села біля костелу	-/ р. Бережниця	0,1	Питна/ не визначено	Чудотворна подія відбулася у 1646 р. у кохавинському гаю, де на дубі знаходилась ікона Божої Матері з Дитям Ісусом. Пройждяючи з Руди до Жидачева, дідичка Анна, що сиділа в кареті, здивувалась, оскільки четверо запряжених коней стояли на колінах, коли на	Задовільний

Продовження додатка Г

1	2	3	4	5	6	7	8	9
							дубі було видно Образ, весь осяяний незвичайним дубовим сяйвом з двома палаючими свічками.	
28	2003 р., №2	-	с. Суха Долина	-/р. Зубра	0,2	Питна/ не визначено	Проводиться освячення води	Задовільний
29	2003 р., №5	-	с. Дроговиж біля церкви	-/р. Зубра	1,2	Питна/ не визначено	Проводиться освячення води	Потребує благоустрою
30	2003 р., № 9	-	с. Криниця ур. "Сад"	-/ р. Коросни- ця	0,8	Питна/ не визначено	Проводиться освячення води	Задовільний
31	2003., №14	-	с. Велика Воля під скалою	-/р. Зубра	1,8	Питна/ не визначено	Проводиться освячення води	Задовільний
32	2003р., №2	"Біля Мако-гонського"	с. Біщани Бібчанська с/р	р. Золота Липа	0,2	Питна	-	Потребує благоустрою
33	2003р., №3	"Біля Бартоши-ка"	с. Біщани Бібчанська с/р	р. Золота Липа	0,2	Питна	-	Потребує благоустрою
34	2003р., №4	"На небесах"	с. Вороняки Вороняцька с/р	р. Золо-чівка	0,5	Питна	-	Потребує благоустрою
35	2012р., №9	"Під горою"	с. Жуків Жуківська с/р	р. Гніла Липа	0,5	Питна	-	Задовільний
36	2012 р., №13	"Біля церкви"	с. Поляни Полянська с/р	р. Махнівка	0,5	Питна	Джерело розміщене біля церкви. В 2010 р. громадою села проведено його благоустрій, викладено хрестта та зроблено накриття. В подальшому має бути фігура "Матері Божої". На Йордан проводиться освячення води. Вода дуже холодна, чиста.	Задовільний/ облаштоване
37	2003 р., №14	"Джерело"	с. Поляни Полянська с/р	р. Мах-нівка	0,2	Питна	-	Потребує благоустрою
38	2003 р., №16	"Біля каплички"	с. Красносілці Полянська с/р	р. Золота Липа	0,5	Питна	-	Потребує благоустрою

Продовження додатка Г

1	2	3	4	5	6	7	8	9
39	2003 р., №17	“Джерело”	с. Чижиків Полянська с/р	р. Золота Ліпа	0,2	Питна	-	Потребує розчистки
40	2003р., №18	“Підзамче”	с. Поморяни Поморянська с/р	р. Махнівка	0,2	Питна	-	Потребує розчистки
41	2003р., №35	“Біля каплички І. Богослова”	с. Богутин Помор'янська с/р	р. Махнівка	0,2	Питна	-	Потребує догляду і благоустрою
42	2003р., №43	“Квасова криниця”	с. Ремезівці Ремезівська с/р	р. Золота Ліпа	0,5	Питна	-	Потребує благоустрою
43	2003р., №47	“Джерело”	с. Ремезівці Ремезівська с/р	р. Золота Ліпа	0,2	Питна	-	Облаштоване
44	2003р., №51	“Джерело”	с. Шпиколоси Шпиколосівська с/р	р. Золота Ліпа	0,15	Питна	-	Задовільний
45	№36	-	с. Пеняки Пеняківська с/р	Басейн р. Серет	0,6	Питна	Проводиться освячення води	Задовільний
46	2004р., №6	-	Монастирець Монастирська с/р	Так/ р. Спринька	1,0	Питна /так		Задовільний
47	2004р., №7	-	с. Чайковичі Чайковицька с/р	-	0,02	Питна /так	На місці закритої криниці у в.с. Чайковичі, де появився образ Богородиці місцеві жителі збудували криницю вода з якої є помічною при хворобах	Задовільний
48	2003р., №8	“Кляштор”	с. В. Білина В. Білинська с/р	-	0,02	Питна /-	В давнину був “кляштор” й біля старої дерев'яної церкви в будинку жили монахи	Задовільний
49	2003р., №9	“Барбарка”	с. Дубрівка Стріковицька с/р	-	0,8	Питна /так	-	Задовільний

Продовження додатка Г

1	2	3	4	5	6	7	8	9
50	2003р., №11	-	с. Кульчиці Кульчицька с/р	-	0,03	Питна /так	-	Задовільний
51	2003р., №18	“Колонія”	с. Вільшаник Вільшаницька с/р	-	0,02 5	Питна /так	-	Задовільний
52	2013 р., №19	“Хресна дорога”	с. Верхівці Верхівецька с/р	-	0,01	Питна /так	-	Задовільний
53	2013 р., №20	-	с. Рогізно Верхівецька с/р	-	0,01	Питна /так	-	Задовільний
54	2012 р., №21	-	с. Погірці Погірівська с/р,	-	0,01	Питна/-	-	Задовільний
55	2003 р., №4	“Джерело Вічності”	с. Лопушанка-Хомина Стрілківська с/р	-	0,02	Питна /так	-	Задовільний
56	2004р., №11	-	Ясениця-Замківська с/р	-	0,02	Питна /так	-	Задовільний
57	2003р., №12	-	с. Биличі Лютовиська с/р	-	0,03	Питна /так	-	Задовільний
58	2003р., №5-1	-	с. Розлуч	-	0,05	Питна /так	-	Задовільний
59	2003 р., №5-2	-	с. Розлуч	-	0,05	Питна /так	-	Задовільний
60	2003 р., №5-3	-	с. Розлуч	-	0,05	Питна /так	-	Задовільний
61	2003 р., №5-4	-	с. Розлуч	-	0,05	Питна /так	-	Задовільний
62	2008 р., №7	-	с. Явора	-	0,01	Питна /так	-	Задовільний
63	2003 р., №22	“Свята криниця”	с. Судковичі	-/р. Боло- зівка	0,1	Питна /так	Біля джерела з ціллюною водою, на місці спаленої татарами церкви, побудовано капличку	Задовільний
64	2012 р., №9	“Студентка”	с. Родагичі Родагичька с/р	р. Сян	1,5	Питна/-	-	Задовільний

Продовження додатка Г

1	2	3	4	5	6	7	8	9
65	2003р., №11	“Біля церкви”	с. Вишня Вишнянська с/р	р. Вишенька	5,0	Питна/-	-	Задовільний
66	2003р., №15	“Кам’янка”	с. Великий Любінь вул. Кам’янка Великолюбінська с/р	р. Верещиця	2,0	Питна/-	Виявлено в XIX ст., легенда невідома	Задовільний
67	2003р., №17	“Вулиця Джерельна”	смт. Великий Любінь Великолюбінська с/р	р. Верещиця	5,0	Питна/-	Виявлено в XIX-початок XX ст., легенда невідома	Задовільний
68	2003р., №22	“Біля каплички”	с. Мавковичі Керницька с/р	р. Верещиця	2,5	Питна/-	Під час монголо-татарської навали, в цій місцевості стояло вороже військо на чолі із сином хана. Рік був дуже посушливий. Військо загало було кінне й води з річок було недостатньо для його підтримання. Почався мор серед людей та коней. В таборі панував неспокій і хаос. Хан нікого не впускав до себе в шатро, довго і ревно молився своїм богам, бо не хотів втрачати чисельне військо, славу й титул. Йому приснився сон, що на місці його шатра вирросло велике дерево, з якого летіється вода. Хан наказав прийняти своє шатро і викопати яму. Воїни не довго копали, коли з-під землі забив величезний фонтан води. Ця вода врятувала військо від загибелі. На знак вдячності на його місці хан поставив свого ідола-Бога. Коли монголо-татари залишили нашу територію, місцеві жителі це джерело освятили.	Задовільний
69	2003р., №23	“Блажкове”	с. Керниця Керницька с/р	р. Верещиця	0,5	Питна/-	-	Задовільний
70	2012р., №10	“Під горою”	С. Кропивна, Жуківська с/р	р. Гнила Липа	02	Питна		Задовільний

Продовження додатка Г

1	2	3	4	5	6	7	8	9
71	2003р., № 11	“Фільварок”	с. Коропець, Коропецька с/р	р. Золага Липа	0,2	Питна	-	Потребує розчистки, благоустрою
Басен р. Західний Буг								
1	2012 р., №52	“Біля села”	с. Черемошня Білокамінська с/р	р. Західний Буг	0,2	Питна	-	Задовільний
2	2003 р., №53	“На псярні”	с. Бортків Бортківська с/р	р. Гологірка	0,2	Питна	Розповіді старожилів свідчать те, що на місці теперішнього джерела колись була гураляня. Вола з джерела була смачна, холодна. Велика частка в бізнесі місцевого пана була завдяки цьому джерелу. З плином часу не стало ні гураляні, ні пана, але джерельце не пересохло. Нині тут на Водохрище збирається вся громада села разом із настоятелем й проводять Йорданське освячення води з джерела.	Потребує благоустрою
3	2012 р., №58	“В лісі”	с. Гологірки Великовільша- нецька с/р	р. Гологірка	0,18	Питна	-	Потребує благоустрою
4	2003 р., № 62	“Джерело біля Почапського”	с. Гончарівка Гончарівська с/р	р. Золочівка	0,1	Питна	Із розповідей старожилів села, в один із сонячних днів із поверхні землі почало бити джерельце. Пізніше місцеві жителі розкопали джерело, окультурили його, поставили фігуру Божої Матері, хрест. Нині на цьому місці проводиться освячення води.	Задовільний
5	2012 р., №63	“Біля замку”	м. Золочів	р. Млинівка	0,5	Питна	-	Задовільний
6	2003 р., № 66	“Криниця”	с. Колтів Колтівська с/р	р. Західний Буг	0,1	Питна	-	Потребує розчистки
7	2003 р., № 69	“Пляц”	с. Кругів Колтівська с/р	р. Західний Буг	0,18	Питна	-	Задовільний

Продовження додатка Г

1	2	3	4	5	6	7	8	9
8	2003 р., № 70	“Цибрина”	с. Верхобуж Колтівська с/р	Витік р. Західний Буг	0,45	Питна	У 1982 р. на кошти громади с. Верхобуж побудована кам’яна цибрина. Це відбулося після того, як через дерев’яну огорожу у джерело потрапили коні з підводою. У 1986 р. проведено ремонт і викладено канал К-б	Задовільний
9	2003 р., № 71	“К-16”	с. Солова Куровицька с/р	Тимковецький потік	0,15	Питна	-	Задовільний
10	2003 р., № 77	“Біля каплички Матері Божої”	с. Плугів Підлипська с/р	р. Золочівка	0,2	Питна	У 1871 р. м. Золочів стає залізничною станцією, яка з’єднувала Підволочиськ з Віднем. Коли відбувалось прокладання залізничної гілки через с. Плугів, то на окремих ділянках, з під колій було джерело. Нині джерело обмуровано, впорядковано. Там є фігура Божої Матері. Вода навіть у найспекотніший день – холодна.	Задовільний
11	2003 р., № 78	„Біля клубу”	с. Підлипіч Підлипська с/р	р. Золочівка	0,15	Питна	-	Облаштоване
12	2003 р., № 81	“Комиринь”	с. Опаки Руд-Колтівська с/р	р. Західний Буг	0,15	Питна	-	Потребує благоустрою
13	2003 р., № 83	“Біля Джали”	с. Ушня Сасівська с/р	р. Західний Буг	0,12	Питна	-	Задовільний
14	2003р., № 85	“Біля тракторної бригади”	с. Словіта Словітська с/р	Яхторівський потік	0,15	Питна	-	Задовільний
15	2003р., № 94	“Біля каплиці”	с. Струтин Струтинська с/р	р. Золочівка	0,15	Питна	-	Задовільний
16	2003р., № 95	“Джерело”	с. Червоне Червоненська с/р	р. Золочівка	0,36	Питна	-	Задовільний
17	2003р., № 96	“Біля церкви”	с. Червоне Червоненська с/р	р. Золочівка	0,5	Питна	-	Задовільний

Продовження додатка Г

1	2	3	4	5	6	7	8	9
18	2012 р.	“Криничка”	біля с. Гумнісько Гумніська с/р	-	-	Питна/ невідомо	Джерело “Криничка” розташоване між селами Гумніська і Чучмани. В 70-х рр. XX ст. під час проведення меліоративних робіт джерело було знищено. За переказами старожилів сіл, під час Другої Світової війни біля ОУН-УПА брали з нього воду. На початку 90-х рр. XX ст. жителі навколишніх сіл відновили і облаштували джерело. Щороку на Зелені Свята мешканці сіл Чучмани і Гумнісько разом із священнослужителями біля джерела проводять обряд освячення води.	Задовільний
19	2012 р.	“Цілюще”	с. Утішків Андріївська с/р	-	1,0	Питна/ мас лікуваль- ні властиво- сті	В давнину місцеві жителі, які працювали на полі в уроціщі “Фільварок” помітили, що вода в джерелі має цілющі властивості. У 2001 р. жителі сіл Петричі і Утішків його розчистили, облаштували та освятили. З цього часу джерело стало місцем паломництва жителів навколишніх сіл і регіонів. Тут проводиться освячення води	Зроблений благоустрій, ямковий ремонт дороги
20	№23	“Пліснесько”	с. Підгіці Підгорецька с/р	Басейн р. Західний Буг	0,12	Питна	-	Задовільний
21	2013 р., №1	“Терлецьке”	с. Колоденці Жовтанецька с/рада		0,8	Питна	-	Задовільний
22	2003 р.	“Вишенька”	с. Хлівчани ур. Заполи Хлівчанська с/р	-/р. Солокія	0,2	Питна/-		Задовільний/ облаштоване

Продовження додатка Г

1	2	3	4	5	6	7	8	9
23	2003 р.	“Панна” (капличка Пресвятої Діви Марії)	с. Муроване – с. Острів Мурованська с/р	-/р. Солокія	1,0	Питна	В давнину тут було джерело у вигляді невеликого озера. Два воїни побачили у ньому відображення жінки-панни. Один із них вдарив шаблею по відображенню обличчя у воді й на поверхні води з’явилась темна пляма (кров).	Задовільний/ облаштоване
24	2013 р.	“Мінеральні води Куткора”	с. Куткір Куткірська с/р	є вигоком потічка	0,8	Питна/ мас лікувальні властивості	Куткірська вода за складом мінерально-столова з природним вмістом йоду (хлоридно-гідрокарбонатнонатрієва). Вона рекомендується при хронічних гастритах з пониженою секретною функцією шлунка, колітах та ентероколитах, хронічних захворюваннях печінки та жовчовивідних шляхів, гепатитах, холециститах, ангіолітах, хронічних панкреатитах. В 70-х рр. XX ст. на території району проводилися геологічні роботи з пошуку нафти. Із свердловини по-чала витікали вода, яка мала своєрідний смак і запах. Коли провели дослідження мінерального складу води, виявили, що вона має цілющі властивості. У 70-80-х рр. XX ст. було заплановано будівництво цеху розливу мінеральної води під назвою “Куткірська”. Щороку на Зелені свята мешканці с. Куткора разом із священнослужителями проводять обряд освячення води біля джерела.	потребує постійного догляду

Продовження додатка Г

1	2	3	4	5			6	7	8	9
Басейн р. Сян										
1	2003 р., №10	“В лісі”	с. Чишки	-/р. Січна	0,8	Питна/ так	На місці розбитої під час Другої світової війни фігури Святого Миколая в 1995 р. побудовано капличку біля джерела з цілющою водою.	Задовільний		
2	2003 р., №3	“Біля лісу”	с. Буховичі	-/р. Січна	0,4	Питна /немає	-	Задовільний		

* Складено за матеріалами Басейнового управління водних ресурсів річок Західного Бугу та Сяну

Сакральні джерела Волинської області*

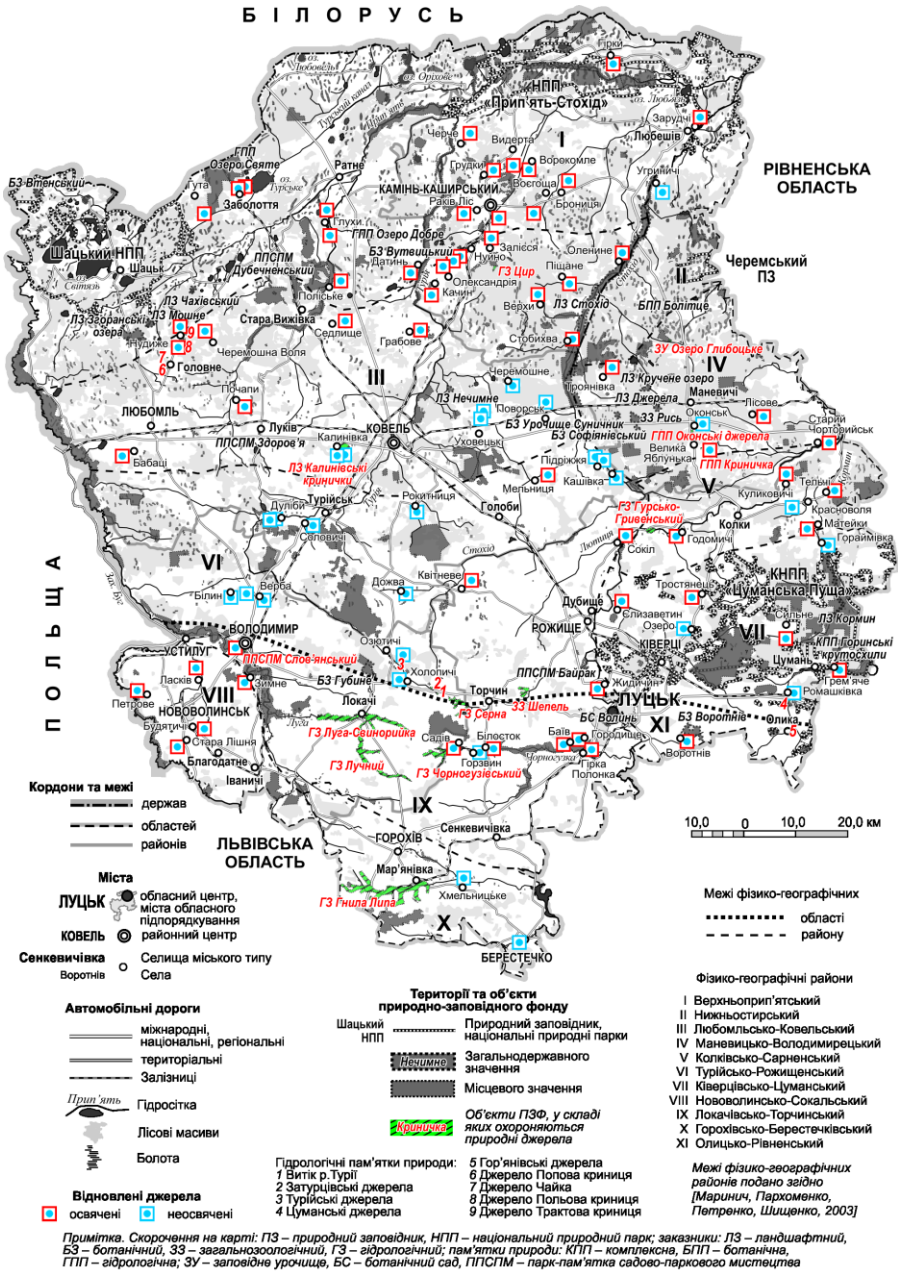
№ з/п	Адміністративний район	Найближчий населений пункт	Відстань до найближчого населеного пункту, км	Площа ділянки, га
1	2	3	4	5
1	Володимирський	с. Зимне	в селі	0,01
2	Володимирський	м. Володимир	в місті	0,01
3	Володимирський	с. Ласків	0,4	0,01
4	Володимирський	с. Будятичі	0,2	0,01
5	Володимирський	с. Петрове	0,2	0,01
6	Володимирський	с. Стара Лішня	в селі	0,01
7	Камінь-Каширський	с. Брониця	0,2	0,02
8	Камінь-Каширський	с. Черче	0,78	0,015
9	Камінь-Каширський	с. Піщане	0,5	0,01
10	Камінь-Каширський	с. Видерта	1,8	0,01
11	Камінь-Каширський	с. Олександрія	0,8	0,01
12	Камінь-Каширський	с. Ворокомле	0,7	0,025
13	Камінь-Каширський	с. Грудки	1,2	0,01
14	Камінь-Каширський	с. Стобихва	0,15	0,012
15	Камінь-Каширський	с. Нуйно	0,7	0,02
16	Камінь-Каширський	с. Нуйно	1,5	0,015
17	Камінь-Каширський	с. Оленине	0,5	0,01
18	Камінь-Каширський	с. Раків Ліс	1,7	0,06
19	Камінь-Каширський	с. Верхи	0,1	0,015
20	Камінь-Каширський	с. Залісся	в селі	0,015
21	Камінь-Каширський	м. Камінь-Каширський	2,5	0,025
22	Камінь-Каширський	м. Камінь-Каширський	3,0	0,015
23	Камінь-Каширський	с. Гірки	6,94	0,015
24	Камінь-Каширський	с. Зарудчі	0,1	0,001
25	Камінь-Каширський	с. Велика Яблунька	3,0	0,01
26	Камінь-Каширський	с. Годомичі	0,1	0,01
27	Камінь-Каширський	с. Лісове	0,3	0,063
28	Камінь-Каширський	с. Старий Чорторійськ	в селі	0,18
29	Камінь-Каширський	с. Троянівка	0,5	0,01

Продовження додатка Д

1	2	3	4	5
30	Камінь-Каширський	с. Качин	в селі	0,01
31	Ковельський	с. Мельниця	1,0	0,012
32	Ковельський	с. Почапи	3,0	0,03
33	Ковельський	с. Бабаці	3,0	0,01
34	Ковельський	с. Черемошна Воля	1,0	0,001
35	Ковельський	с. Нудиче	0,5	0,01
36	Ковельський	с. Нудиче	0,5	0,03
37	Ковельський	с. Гута урочище “Луг”	2,0	0,3
38	Ковельський	с. Заболоття урочище “Дубини”	в селі	0,3
39	Ковельський	с. Заболоття урочище “Вост”	0,1	0,2
40	Ковельський	с. Датинь урочище “Криниці”	в селі	0,05
41	Ковельський	с. Глухи	1,04	0,05
42	Ковельський	с. Глухи	в селі.	0,1
43	Ковельський	с. Седлище	0,1	0,5
44	Ковельський	с. Грабове	0,1	0,05
45	Ковельський	с. Поліське урочище “Залуг”	0,55	0,05
46	Луцький	с. Білосток	в селі	0,02
47	Луцький	с. Баїв	в селі	0,03
48	Луцький	с. Гірка Полонка	в селі	0,015
49	Луцький	с. Садів	в селі	0,03
50	Луцький	с. Воротнів	в селі	0,04
51	Луцький	с. Городище	в селі	0,02
52	Луцький	с. Грем’яче	в селі	0,015
53	Луцький	с. Квітневе	1,5	0,01
54	Луцький	с. Сокіл	в селі	0,02
55	Луцький	с. Єлизаветин	в селі	0,02
56	Луцький	с. Куликовичі	0,54	0,02
57	Луцький	с. Матейки	0,5	0,02
58	Луцький	с. Тельчі	окраїна села	0,02
59	Луцький	с. Тростянець	в селі	0,01
60	Луцька	с. Жидичин	в селі	0,01
61	Луцький	с. Сильне	0,7	0,01

* Складено за матеріалами Регіонального офісу водних ресурсів у Волинській області.

Природні водні джерела Волинської області (Мищенко & Карпюк, 2023)

**Інструментально-лабораторний контроль якості поверхневих вод
(Екологічний паспорт Волинська область, 2021)**

Назва водного об'єкта	Кількість контрольних створів, у яких здійснювались вимірювання, од.		Відібрано та проаналізовано проб води, од.	Кількість показників, од.	Кількість випадків та назва речовин з перевищенням ГДК, од.
	усього	у тому числі з перевищенням ГДК			
<i>Державна екологічна інспекція у Волинській області</i>					
р. Прудник	2	2	9	13	9- нітрити; 9- залізо; 5-БСК ₅
р. Черногузка	1	-	1	13	-
р. Скобелка	1	-	1	13	-
р. Гапа	1	1	1	13	1-залізо; 1-БСК
р. Вижівка	1	1	1	13	1-залізо
р. Луга	1	1	2	13	2-залізо
р. Путилівка	2	-	13	13	-
р. Турія	1	1	4	13	2-залізо; 2-азот амонійний
р. Луга-Свинорийка	1	1	1	13	1-азот амонійний; 1-залізо; 1-нітрити
р. Горинь	1	1	5	13	3-залізо; 2-БСК ₅ 1-азот монійний 5-нітрити
р. Західний Буг	2	2	2	13	3-залізо; 2-БСК ₅ 2-нітрити
р. Стир	2	2	13	13	10-залізо; 1-нітрити; 2-азот амонійний; 2-БСК ₅
<i>Регіональний офіс водних ресурсів у Волинській області</i>					
р. Стир м. Луцьк (питний водозабір)	1	-	4	116	4- азот амонійний; 2-залізо; 2-ХСК; 1-БСК ₅
р. Турія м. Ковель (питний водозабір)	1	-	4	116	4-азот амонійний; 1-ХСК; 2-залізо; 2-БСК ₅
<i>ДУ "Волинський обласний лабораторний центр МОЗ України"</i>					
р. Луга	3	3	24	24	3-залізо
р. Турія	1	1	2	11	2-залізо
р. Стохід	2	2	7	15	2-залізо
р. Припять	1	1	4	14	4-залізо
р. Цир	1	1	2	11	2-залізо

**Викиди в атмосферне повітря від стаціонарних джерел забруднення
у розрізі адміністративних районів Волинської області у 2021 році***

Адміністративно-територіальна одиниця	Обсяги викидів, тон	2021 р. % до 2020 р.	У тому числі			
			діоксиду сірки		діоксиду азоту	
			тон	2021 р. % до	тон	2021 р. % до
				2020 р.		2020 р.
Володимирський	2355	119,4	111,3	91,4	318,4	208
Камінь-Каширський	508,4	96,4	77,5	128,4	77,3	161,8
Ковельський	926,5	99,2	83,5	109,2	108,2	112,4
Луцький	1798,7	109,4	36,2	81,9	198,9	91,9
Волинська область	5588,6	110,1	308,5	101,9	702,8	136,8

* Використано матеріали Головного управління статистики у Волинській області.

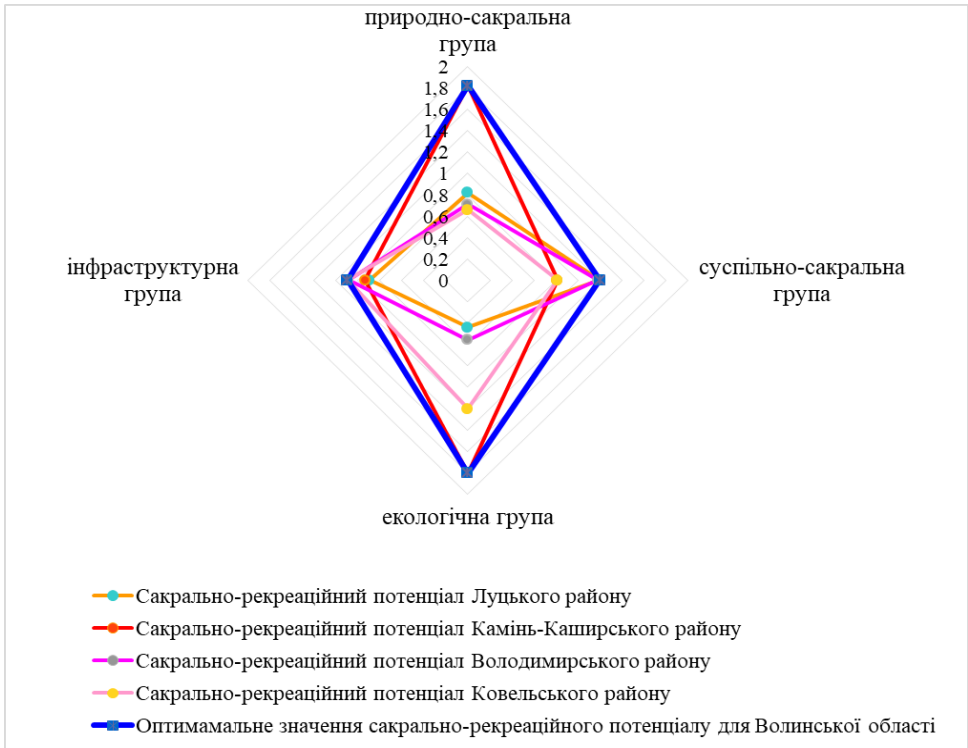
Протяжність автомобільних доріг Волинської області загального користування з твердим покриттям, км*

Адміністративно-територіальна одиниця	Протяжність автомобільних доріг загального користування, км			Разом
	державного значення	місцевого значення		
		обласного значення	районного значення	
Володимирський	283,3	319,5	353,5	956,3
Луцький	537,1	652,6	645,8	1835,5
Камінь-Каширський	333,3	318,3	320,1	971,7
Ковельський	679,9	709,5	691,5	2080,9
Волинська область	1833,6	1999,9	2010,9	5844,4

* Використано матеріали Служби автомобільних доріг у Волинській області, Служби місцевих автомобільних доріг у Волинській області.

Сакрально-рекреаційний потенціал Волинської області

Сакральна спадщина України у розрізі видів пам'яток культури*

Адміністративна одиниця	Пам'ятки культури									
	археології		історії, архітектури та монументального мистецтва (некрогрупа) **		містобудування, архітектури, історії (культові споруди)**		разом пам'яток			
	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%		
Вінницька	3	0,99	16	5,26	285	93,75	304	93,75		
Волинська	0	0	6	2,07	284	97,93	290	97,93		
Дніпропетровська	2628	95,84	92	3,36	22	0,802	2742	0,802		
Донецька	4	3,92	66	64,71	32	31,37	102	31,37		
Житомирська	1	4,0	6	24,0	18	72	25	72		
Закарпатська	1	1,18	0	0	84	98,82	85	98,82		
Запорізька	384	97,96	8	2,04	0	0	392	0		
Івано-Франківська	3	0,55	8	1,47	534	97,98	545	97,98		
Київська	12	13,04	9	9,78	71	77,17	92	77,17		
Кіровоградська	10	18,18	2	3,64	43	78,18	55	78,18		
Луганська	32	7,10	358	79,38	61	13,53	451	13,53		
Львівська	2	0,25	19	2,42	765	97,33	786	97,33		
Миколаївська	5	10,64	2	4,26	40	85,11	47	85,11		
Одеська	44	25,58	7	4,07	121	70,35	172	70,35		
Полтавська	119	18,65	488	76,49	31	4,859	638	4,859		
Рівненська	1	0,49	3	1,46	201	98,05	205	98,05		
Сумська	255	17,05	1224	81,82	17	1,14	1496	1,14		
Тернопільська	11	1,74	15	2,38	605	95,88	631	95,88		
Харківська	808	78,22	152	14,71	73	7,067	1033	7,067		
Херсонська	569	49,96	537	47,15	33	2,90	1139	2,90		
Хмельницька	8	2,29	110	31,43	232	66,29	350	66,29		
Черкаська	4	5,40	17	22,97	53	71,62	74	71,62		
Чернівецька	5	1,11	2	0,45	442	98,44	449	98,44		
Чернігівська	350	80,46	8	1,84	77	17,7	435	17,7		
м. Київ	9	2,93	249	81,11	49	15,96	307	15,96		
Україна	5268	41,01	3404	26,5	4173	32,49	12845	32,49		

** Наліжать до одного чи кількох видів пам'яток культури.

* Складено і розраховано за Державним реєстром нерухомих пам'яток України, 2022 р.

Сакральна археологічна спадщина України*

Адміністративна одиниця	Пам'ятки археології				
	культові комплекси/святини	поховальні об'єкти/комплекс	храми/монастирі	разом	концентрація на 1 тис. км ²
Вінницька	0	0	3	3	0,11
Волинська	0	0	0	0	0
Дніпропетровська	0	2628	0	2628	82,3
Донецька	0	4	0	4	0,15
Житомирська	0	1	0	1	0,03
Закарпатська	0	1	0	1	0,08
Запорізька	2	382	0	384	14,1
Івано-Франківська	0	2	1	3	0,22
Київська	0	8	4	12	0,43
Кіровоградська	0	10	0	10	0,41
Луганська	0	31	1	32	1,2
Львівська	0	1	1	2	0,09
Миколаївська	0	5	0	5	0,2
Одеська	0	44	0	44	1,32
Полтавська	0	119	0	119	4,14
Рівненська	0	1	0	1	0,05
Сумська	0	255	0	255	10,7
Тернопільська	2	9	0	11	0,8
Харківська	0	808	0	808	25,7
Херсонська	1	568	0	569	20
Хмельницька	0	7	1	8	0,39
Черкаська	0	4	0	4	0,19
Чернівецька	1	4	0	5	0,62
Чернігівська	0	350	0	350	11
м. Київ	0	2	7	9	10,7
Україна	6	5243	18	5268	9,13

* Складено і розраховано за Державним реєстром нерухомих пам'яток України, 2022 р.

Сакральна спадщина містобудування, архітектури, історії України (культурові споруди)*

Адміністративна однина	Культурові споруди-пам'ятки культурної спадщини України														концен- трація на 1 тис км ²
	загальна кількість	конфесія													
		православ'я к-сть	%	каголіцизм		протестантизм		юдаїзм		караїмізм		іслам			
				к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%		
Вінницька	285	87,7	33	12	1	0,4	1	0,4	0	0	0	0	0	0	10,7
Волинська	284	90,8	22	7,7	3	1,1	1	0,4	0	0	0	0	0	0	14,1
Дніпропетровська	22	95,5	0	0	1	4,5	0	0	0	0	0	0	0	0	0,69
Донецька	32	96,9	0	0	0	0	1	3,1	0	0	0	0	0	0	1,21
Житомирська	18	66,7	5	28	0	0	1	5,6	0	0	0	0	0	0	0,6
Закарпатська	84	69	16	19	10	12	0	0	0	0	0	0	0	0	6,57
Запорізька	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Івано-Франківська	534	160	30	370	69	2	0,4	2	0,4	0	0	0	0	0	38,4
Київська	71	69	97,2	2	2,8	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2,52
Кіровоградська	43	42	97,7	0	0	0	0	1	2,3	0	0	0	0	0	1,75
Луганська	61	100	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2,29
Львівська	765	192	25,1	567	74	4	0,5	0	0	1	0,1	1	0,13	35	
Миколаївська	40	38	95	1	2,5	0	0	1	2,5	0	0	0	0	0	1,63
Одеська	121	113	93,4	6	5	2	1,7	0	0	0	0	0	0	0	3,63
Полтавська	31	31	100	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1,08
Рівненська	201	194	96,5	7	3,5	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10
Сумська	17	17	100	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,71
Тернопільська	605	280	46,3	324	54	0	0	1	0,2	0	0	0	0	0	43,8
Харківська	73	69	94,5	1	1,4	1	1,4	1	1,4	1	1,4	0	0	0	2,32
Херсонська	33	29	87,9	4	12	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1,16
Хмельницька	232	191	82,3	36	16	1	0,4	4	1,7	0	0	0	0	0	11,2
Черкаська	53	51	96,2	2	3,8	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2,54
Чернівецька	442	408	92,3	34	7,7	0	0	0	0	0	0	0	0	0	54,6
Чернігівська	77	77	100	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2,42
м. Київ	49	43	87,8	3	6,1	1	2	2	4,1	0	0	0	0	0	58,4
Україна	4173	2695	64,6	1433	34,3	26	0,6	16	0,4	2	0,05	0,6	0,02	7,24	

* Складено і розраховано за матеріалами Державної служби України з етнополітики та свободи совісті.

Сакральна історична, архітектурна, монументального мистецтва спадщина України*

Адміністративна одиниця	історії	історії, архітектури та монументального мистецтва	історії, монументального мистецтва	монументального мистецтва	архітектури	разом	концентрація на 1 тис. км ²
Вінницька	16	0	0	0	0	16	0,60
Волинська	6	0	0	0	0	6	0,30
Дніпропетровська	92	0	0	0	0	92	2,88
Донецька	66	0	0	0	0	66	2,49
Житомирська	3	3	0	0	0	6	0,20
Закарпатська	0	0	0	0	0	0	0
Запорізька	8	0	0	0	0	8	0,29
Івано-Франківська	8	0	0	0	0	8	0,58
Київська	9	0	0	0	0	9	0,32
Кіровоградська	2	0	0	0	0	2	0,08
Луганська	358	0	0	0	0	358	13,42
Львівська	18	0	1	0	0	19	0,87
Миколаївська	2	0	0	0	0	2	0,08
Одеська	7	0	0	0	0	7	0,21
Полтавська	488	0	0	0	0	488	16,98
Рівненська	3	0	0	0	0	3	0,15
Сумська	1223	0	0	0	1	1224	51,36
Тернопільська	15	0	0	0	0	15	1,09
Харківська	152	0	0	0	0	152	4,84
Херсонська	537	0	0	0	0	537	18,87
Хмельницька	110	0	0	0	0	110	5,33
Черкаська	17	0	0	0	0	17	0,81
Чернівецька	2	0	0	0	0	2	0,25
Чернігівська	8	0	0	0	0	8	0,25
м. Київ	215	0	10	20	4	249	296,8
Україна	3365	3	11	20	5	3404	5,90

* Складено за Державним реєстром нерухомих пам'яток України, 2022 р.

**Рейтингова оцінка регіонів України за кількістю об'єктів
сакральної спадщини***

Адміністративна одиниця	Кількість об'єктів сакральної спадщини	Стандартизований показник кількості об'єктів сакральної спадщини	Рейтинг
Вінницька	304	0,59	15
Волинська	290	0,56	16
Дніпропетровська	2742	5,34	1
Донецька	102	0,2	19
Житомирська	25	0,05	25
Закарпатська	85	0,17	21
Запорізька	392	0,76	12
Івано-Франківська	545	1,06	8
Київська	92	0,18	20
Кіровоградська	55	0,11	23
Луганська	451	0,88	9
Львівська	786	1,53	5
Миколаївська	47	0,09	24
Одеська	172	0,33	18
Полтавська	638	1,24	6
Рівненська	205	0,40	17
Сумська	1496	2,91	2
Тернопільська	631	1,23	7
Харківська	1033	2,01	4
Херсонська	1139	2,22	3
Хмельницька	350	0,68	13
Черкаська	74	0,14	22
Чернівецька	449	0,87	10
Чернігівська	435	0,85	11
м. Київ	307	0,60	14
Україна	12845		

*Розраховано автором за матеріалами Державного реєстру нерухомих пам'яток України, 2022 р.

Зруйнована/пошкоджена сакральна культурна спадщина України унаслідок російської агресії
(станом 25.09.2023 р.)

№ з/п	Адміністративна область	Назва пам'ятки	Місце розміщення	Вид пам'ятки, охоронний статус	Рівень руйнування	Орієнтовна дата руйнування
1	2	3	4	5	6	7
1	Дніпропетровська	Брянська (Миколаївська) церква (Дніпропетровський будинок органної та камерної музики) (1913–1915 рр.)	м. Дніпро	Архітектури, історії національного значення	Пошкоджені стіни та вікна	11.03.2022 р.
2	Дніпропетровська	Старообрядова церква	м. Нікополь	Архітектури місцевого значення	Вибуховою хвилею пошкоджено 3 вікна (вибито шибки), уламками пошкоджено водостічні труби, купол храму, службові та адміністративні будівлі	8.08.2022 р.
3	Дніпропетровська	Преображенська церква	м. Нікополь	Архітектури місцевого значення	Внаслідок прямого влучання ракети пошкоджено 6 вікон (вибито шибки), уламками пошкоджені зовнішні стіни собору, службові та адміністративні будівлі	22.08.2022 р.
4	Дніпропетровська	Військове кладовище	с. Велика Костромка	Історії місцевого значення	Пошкоджено унаслідок влучання ракети	09.09.2022 р.
5	Донецька	Братська могила	смт Мангуш	Історії місцевого значення	Пошкоджено уламками ракети та вибуховою хвилею	24.02.–10.03.2022 р.
6	Донецька	Братська могила	с. Степне Волноваський р-н	Історії місцевого значення	Пошкоджено артилерійськими обстрілами	10.03.2022 р.
7	Донецька	Братська могила	смт Південне, Бахмутський р-н	Історії місцевого значення	Пошкоджено артилерійськими обстрілами	Лютий–березень, 2022 р.

Продовження додатка Т

1	2	3	4	5	6	7
8	Донецька	Братська могила	с. Рубці Краматорський р-н	Історії місцевого значення	Пошкоджено артилерійськими обстрілами	Березень, 2022 р.
9	Донецька	Братська могила	с. Вівірка Покровський р-н	Історії місцевого значення	Пошкоджено артилерійськими обстрілами	04.06.2022 р.
10	Донецька	Братська могила	с. Богородичне Краматорський р-н	Історії місцевого значення	Пошкоджено артилерійськими обстрілами	08.10.2022 р
11	Донецька	Свято-Успенська Святогірська Лавра	м. Святогірськ	Архітектури національного значення	Пошкоджено фасади та вікна Успенського собору	12.03.2022 р.
12	Донецька	Підземна церква преп. Антонія і Феодосія Печерських Святогірського Успенського монастиря	м. Святогірськ	Архітектури місцевого значення	Пошкоджено артилерійськими обстрілами	02.07.2022 р.
13	Донецька	Миколаївська церква (Свято-Успенська Святогірська Лавра)	м. Святогірськ	Архітектури національного значення	Пошкоджено артилерійськими обстрілами	12.03.2022 р.
14	Донецька	Андріївська каплиця Святогірського Успенського монастиря	м. Святогірськ	Архітектури національного значення	Пошкоджено артилерійськими обстрілами	12.03.2022 р.
15	Донецька	Церква Святого Миколая (1797 р.)	м. Бахмут	Архітектури та містобудування, (щойно виявлений об'єкт)	Пошкоджено вікна та фасади, дах дзвіниці, збудовані в комплексі із церквою у 1861 р.	12.07.2023 р.
16	Донецька	Братська могила	м. Маріуполь	Історії місцевого значення	Пошкоджено артилерійськими обстрілами	9.08.2022 р.

Продовження додатка Т

1	2	3	4	5	6	7
17	Донецька	Братська могила	с. Долина	Історії місцевого значення	Пошкоджено артилерійськими та авіаційними обстрілами	Листопад, 2022 р.
18	Донецька	Братська могила	смт Дробишewe Краматорський р-н	Історії місцевого значення	Пошкоджено артилерійськими та авіаційними обстрілами	Листопад, 2022 р.
19	Донецька	Братська могила	с. Беззаботівка Краматорський р-н	Історії місцевого значення	Пошкоджено артилерійськими та авіаційними обстрілами	05.12.2022 р.
20	Донецька	Хоральна синагога	м. Бахмут	Архітектури місцевого значення	Пошкоджено артилерійськими та авіаційними обстрілами	08.12.2022 р.
21	Донецька	Всесятська церква	м. Бахмут	Архітектури місцевого значення	Пошкоджено артилерійськими та авіаційними обстрілами	Виявлено 31.05.2023 р.
22	Донецька	Братська могила	с. Павлівка Волноваський р-н	Історії місцевого значення	Пошкоджено артилерійськими та авіаційними обстрілами	03.01.2023 р.
23	Донецька	Братська могила	с. Микільське Волноваський р-н	Історії місцевого значення	Пошкоджено артилерійськими та авіаційними обстрілами	03.01.2023 р.
24	Донецька	Братська могила	с. Дорожнe Покровський р-н	Історії місцевого значення	Пошкоджено артилерійськими та авіаційними обстрілами	22.01.2023 р.
25	Донецька	Братська могила	м. Красногорівка	Історії місцевого значення	Пошкоджено артилерійськими та авіаційними обстрілами	Інформації немає
26	Донецька	Братська могила	м. Мар'їнка	Історії місцевого значення	Пошкоджено артилерійськими та авіаційними обстрілами	Інформації немає
27	Донецька	Братська могила	с. Слизаветівка Покровський р-н	Історії місцевого значення	Пошкоджено артилерійськими та авіаційними обстрілами	Інформації немає
28	Донецька	Братська могила	с. Максимільянівка Покровський р-н	Історії місцевого значення	Пошкоджено артилерійськими та авіаційними обстрілами	Інформації немає

Продовження додатка Т

1	2	3	4	5	6	7
29	Донецька	Братська могила	с. Новомихайлівка Покровський р-н	Історії місцевого значення	Пошкоджено артилерійськими та авіаційними обстрілами	Інформації немає
30	Донецька	Братська могила	с. Первомайське Покровський р-н	Історії місцевого значення	Зруйнована	20.04.2023 р.
31	Донецька	Братська могила	с. Краснополілля Краматорський р-н	Історії місцевого значення	Пошкоджено артилерійськими та авіаційними обстрілами	22.01.2023 р.
32	Житомирська	Церква Різдва Пресвятої Богородиці (1862 р.) Меморіал	с. В'язівка	Архітектури національного значення	Перева потрапила під обстріл, частково згоріла	07.03.2022 р.
33	Запорізька	Меморіал	с. Кам'янське Василівський р-н	Історії місцевого значення	Зруйнована	09.06.2022 р.
34	Запорізька	Братська могила	с. Вербове Пологівський р-н	історії місцевого значення	Часткова руйнація	24.06.2022 р.
35	Запорізька	Братська могила	с. Приморське Василівський р-н	Історії місцевого значення	Зруйнована	Листопад , 2022 р.
36	Запорізька	Братська могила	с. Жовта Круча Запорізький р-н	Історії місцевого значення	Часткова руйнація	13.12.2022 р.
37	Запорізька	Братська могила	с. Полтавка Пологівський р-н	Історії місцевого значення	Часткова руйнація	Березень , 2022 р.
38	Запорізька	Братська могила	м. Оріхів	Історії місцевого значення	Часткова руйнація	Листопад , 2022 р.
39	Запорізька	Братська могила	м. Гуляйполе	Історії місцевого значення	Часткова руйнація	Травень , 2023 р.
40	Запорізька	Братська могила	смт Малокатеринівка	Історії місцевого значення	Часткова руйнація	Інформації немає

Продовження додатка Т

1	2	3	4	5	6	7
41	Запорізька	Меморіальний комплекс (братське кладовище)	м. Мелітополь	Історії місцевого значення	Часткова руйнація	03.05.2023 р.
42	Київська	Дерев'яна Георгіївська церква (1878 р.)	с. Заворичі Броварський р-н	Архітектури (щойно виявлений об'єкт культурної спадщини)	Згоріла	07.03.2022 р.
43	Київська	Троїцька церква	м. Ірпінь	Архітектури (щойно виявлений об'єкт культурної спадщини)	Зруйнована стіна паламарні, вибиті шибки, пошкодженні двері, стіни посічені уламками снарядів	04.03.2022 р.
44	Київська	Храм Вознесіння Господнього (1979 р.)	с. Лук'янівка Броварський р-н	Архітектури (щойно виявлений об'єкт культурної спадщини)	Знищено пострілами з танка	24.03.2022 р.
45	Київська	Комплексу пам'яток на місці масового знищення мирного населення та військовополонених в урочищі Бабин Яр під час гітлерівської окупації	м. Київ	Історії національного значення	Пошкоджено старий єврейський цвинтар у Бабиному Яру	01.03.2022 р.
46	Київська	Меморіал (братська могила воїнів-земляків, загиблих під час Другої світової війни, та на братській могилі бійців, загиблих під час громадянської війни 1918–1920 рр.)	смт Боролянка Бучанський р-н	Історії місцевого значення	Пошкоджено під час окупації	31.03.2022 р.
47	Київська	Братська могила	с. Рудницьке Броварський р-н	Історії місцевого значення	Пошкоджено під час боїв за село	Березень, 2022 р.

Продовження додатка Т

1	2	3	4	5	6	7
48	Київська	Братська могила	с. Лук'янівка Броварський р-н	Історії місцевого значення	Пошкоджено під час обстрілів	30.03.2022 р.
49	Київська	Церква Різдва Пресвятої Богородиці (1892 р.)	с. Перемога, Броварський р-н,	Архітектури (щойно виявлений об'єкт культурної спадщини)	Пошкоджено фасади, двері, вікна та інтер'єр	27.03.2022 р.
50	Київська	Братська могила	с. Лук'янівка	Історії місцевого значення	Частково пошкоджена	30.03.2022 р.
51	Київська	Братська могила	м. Буча	Історії місцевого значення	Частково пошкоджена	Лютий – березень, 2022 р.
52	Київська	Братська могила	м. Гостомель	Історії місцевого значення	Суттєве пошкодження	Лютий – березень, 2022 р.
53	Київська	Братська могила	с. Горенка Бучанський р-н	Історії місцевого значення	Незначні пошкодження	Лютий – березень, 2022 р.
54	Київська	Братська могила	с. Мощун Бучанський р-н	Історії місцевого значення	Незначні пошкодження	Лютий – березень, 2022 р.
55	Київська	Братська могила	м. Ірпінь	Історії місцевого значення	Незначні пошкодження	Лютий – березень, 2022 р.
56	Київська	Братська могила	с. Розважів Вишгородський р-н	Історії місцевого значення	Незначні пошкодження	Лютий – березень, 2022 р.
57	Київська	Братська могила	с. Олива, Вишгородський р-н	Історії місцевого значення	Незначні пошкодження	Лютий – березень, 2022 р.
58	Київська	Братська могила	с. Тетерівське Вишгородський р-н	Історії місцевого значення	Незначні пошкодження	Лютий – березень, 2022 р.
59	Луганська	Братська могила радянських солдат	м. Рубіжне	Історії місцевого значення	Пошкоджено внаслідок обстрілів	березень, 2022 р. 2022-2023 рр.
60	Луганська	Братська могила радянських солдат	с. Катеринівка	Історії місцевого значення	Пошкоджено внаслідок обстрілів	2022-2023 рр.
61	Луганська	Свято-Троїцька церква (1829–1843 рр.)	смт Троїцьке	Архітектури місцевого значення	Пошкоджено вікна та фасади, пробито стелю, зруйновано вівтар, знищено ікони	26.02.2022 р.

Продовження додатка Т

1	2	3	4	5	6	7
62	Луганська	Церква Покрова Пресвятої Богородиці (1985–1907 рр.)	смт Трьохізбенка	Архітектури місцевого значення	Пошкоджено внаслідок обстрілів	2014-2015 рр.; 2022 р.
63	Луганська	Іллінський чоловічий монастир	с. Варварівка	Історії місцевого значення	Вибито скло у двох храмах обителі. Повністю згорів братський корпус, гараж і підсобні приміщення	03.04.2022 р.
64	Луганська	Церква Святої Катерини (1914 р.)	м. Щастя	Архітектури місцевого значення	Через ворожий обстріл пошкоджені фасади, вікна та двері	27.02.2022 р.
65	Луганська	Миколаївська церква, (1873–1882 рр.)	смт Борівське	Архітектури місцевого значення	Зруйнована	01.06.2022 р.
66	Луганська	Церква Святого Феодосія Чернігівського (1896–1902 рр.)	с. Михайлівка Северодонецький р-н	Архітектури місцевого значення	Пошкоджена внаслідок обстрілів	25.06.2022 р.
67	Луганська	Успенська церква	м. Гірське	Архітектури місцевого значення	Пошкоджено внаслідок обстрілів	2022 р.
68	Луганська	Братська могила радянських воїнів	смт Тошківка	Історії місцевого значення	Пошкоджено внаслідок обстрілів	2022 р.
69	Луганська	Петропавлівська церква	с. Кармазинівка	Архітектури місцевого значення	Пошкоджено внаслідок обстрілів	2022–2023 рр.
70	Луганська	Братська могила радянських воїнів	с. Стельмахівка	Історії місцевого значення	Пошкоджено внаслідок обстрілів	2022–2023 рр.
71	Луганська	Братська могила радянських воїнів	с. Оборотнівка	Історії місцевого значення	Пошкоджено внаслідок обстрілів	2022–2023 рр.
72	Луганська	Петропавлівська церква	с. Макіївка	Архітектури місцевого значення	Пошкоджено стіни та покрівлю будівлі, осколками вибито вікна	2022–2023 рр.
73	Луганська	Георгіївська церква	смт Комишуваха	Архітектури місцевого значення	Пошкоджено фасад будівлі	20.06.2022 р.
74	Миколаївська	Лютеранська церква (1848–1852 рр.)	м. Миколаїв	Архітектури місцевого значення	Вибиті вікна на боковому фасаді	Березень, 2022 р.

Продовження додатка Т

1	2	3	4	5	6	7
75	Львівська	Костел Воздвиження Чесного Хреста (1771 р.)	с. Березівці Стрийський р-н,	Архітектури та містобудування національного значення	Внаслідок ракетного обстрілу вибуховою хвилею пошкоджено вікна та фасади	13.10.2022 р.
76	Миколаївська	Миколаївська церква (1804 р.)	м. Очаків	Архітектури національного значення	Пошкоджені вікна під час артилерійського обстрілу	9.01.2023 р.
77	Миколаївська	Братська могила	м. Миколаїв вул. Крутова (старий некрополь)	Історії місцевого значення	Зруйнована унаслідок підриву	03.11.2022 р.
78	Одеська	Спасо- Преображенський собор	м. Одеса	Історії місцевого значення, складник “Історичного центру портового міста Одеси”, з 2023р. внесено до всесвітньої спадщини ЮНЕСКО	Пошкоджено покрівлю, конструктивні елементи даху, стіч, внутрішні конструкції, зруйновано вітарну частину храму, пошкоджені інтер'єри та оздоблення	23.07.2023 р.
79	Сумська	Пантелеймонівська церква (1915–1920 рр.)	м. Суми	Архітектури національного значення	Пошкоджено вікна	08.03.2022 р.
80	Сумська	Братська могила радянських воїнів, що загинули у Другій світовій війні	с. Битиця	Історії місцевого значення	Пошкоджено унаслідок авіаційного удару	Березень, 2022 р.
81	Сумська	Могильник курганний	м. Суми	Археології місцевого значення	Пошкоджено культурний шар площею понад 70 м ² на глибину до 2 м	Інформації немає
82	Сумська	Георгіївська церква	м. Охтирка	Архітектури місцевого значення	Пошкоджено вікна та покрівлю	03.03.2022 р.
83	Сумська	Спасо- Преображенська церква	м. Охтирка	Архітектури місцевого значення	Пошкоджено дах, вібито вікна	7–8 березня 2022 р.

Продовження додатка Т

1	2	3	4	5	6	7
84	Сумська	Братська могила	сmt. Велика Писарівка	Історії місцевого значення	Пошкоджено унаслідок артилерійського обстрілу	22.03.2022 р.
85	Сумська	Братська могила радянських воїнів, що загинули у Другій світовій війні	с. Стара Гута	Історії місцевого значення	Пошкоджено унаслідок артилерійського обстрілу	07.05.2023 р.
86	Сумська	Спасо-Преображенська церква	с. Ворожба	Архітектури місцевого значення	Пошкоджено вікна центрального храму.. усередині пошкоджено аналой, престол, частково церковне начиння	08.03.2022 р.
87	Сумська	Троїцька церква (кінець XIX ст.)	с. Запсілля Сумський р-н	Архітектури місцевого значення	Пошкоджено вікна та фасади	28.05.2022 р.
88	Сумська	Братська могила радянських воїнів, що загинули у Другій світовій війні	с. Сім'янівка Конотопський р-н	Історії місцевого значення	Пошкоджені меморіальні стели	02.04.2022 р.
89	Сумська	Братська могила радянських воїнів, що загинули у Другій світовій війні	с. Іскрисківщина	Історії місцевого значення	Пошкоджено унаслідок артилерійського обстрілу	01.01.2023 р.
90	Харківська	Свято-Успенський собор (1771-1777 рр.)	м. Харків	Архітектури національного значення	Вибиті вікна, вітражі та пошкоджене оздоблення собору	02.03.2022 р.
91	Харківська	Андріївська церква (1885–1990 р.)	Харків	Архітектури та містобудування місцевого значення	Значно пошкоджено фасади, вікна, покрівлю та інтер'єри	16.03.2022 р.
92	Харківська	Собор Успіння Пресвятої Діви Марії	м. Харків	Архітектури місцевого значення	Вибиті вікна, вітражі та пошкоджене оздоблення собору	02.03.2022 р.

Продовження додатка Т

1	2	3	4	5	6	7
93	Харківська	Університетська церква преп. Антонія Великого (1820-1823 рр.)	м. Харків	Архітектури національного значення	Вибито всі вікна, пошкоджено церковне начиння	02.03.2022 р.
94	Харківська	Церква Святого Миколая (1850-1852 рр.)	м. Ку-п'янськ	Архітектури місцевого значення	Пошкоджено вікна та фасади, а також прилегли до храму сучасні церковні будівлі	26.09.2022 р.
95	Харківська	Хрестоздвиженська (Миколаївська) церква (1809-1823 рр.)	м. Ізюм	Архітектури національного значення	Пошкоджено покрівлю та купол	27.03.2022 р.
96	Харківська	Свято-Вознесенський кафедральний собор (1826 р.), добудований у 1902-1903 рр.	м. Ізюм	Архітектури національного значення	Пошкоджено дах, вікна, фасади	22.03.2022 р.
97	Харківська	Церква святого великомученика Димитрія Солунського (1880 р.)	смт Васи-шеве	Архітектури та містобудування місцевого значення	Пошкоджені фасади, вікна, двері та покрівля	07.04.2022 р.
98	Харківська	Троїцька церква	с. Гракове	Архітектури та містобудування місцевого значення	Часткове пошкодження зовнішніх стін, покрівлі і фасаду	08.08.2022 р.
99	Харківська	Меморіальний комплекс "Дробицький яр"	м. Харків	Історії та монументального мистецтва місцевого значення	Пошкоджено обстрілами	26.03.2022 р.
100	Харківська	Братська могила	смт. Рогань	Історії місцевого значення	Пошкоджено обстрілами	03.03.2022 р.
101	Харківська	Меморіал жертвам тоталітаризму	м. Харків	Історії місцевого значення	Пошкоджено артобстрілами	23.03.2022 р.
102	Харківська	Меморіальний комплекс на честь загиблих воїнів-визволителів	м. Ізюм гора Крем'янець	Історії місцевого значення	Пошкоджено артобстрілами	18.03.2022 р.
103	Харківська	Братська могила	м. Ізюм	Історії місцевого значення	Пошкоджено артобстрілами	2022 р.
104	Харківська	Харківська хоральна синагога (1912-1913 рр.)	м. Харків	Архітектури та містобудування місцевого значення	Пошкоджено фасади та вікна	09.02.2022 р.

Продовження додатка Т

1	2	3	4	5	6	7
105	Харківська	Меморіальний комплекс на честь радянських воїнів і мирних жителів	м. Харків	Історії місцевого значення	Пошкоджено фасад та вікна	24.03.2022 р.
106	Харківська	Церква Різдва Пресвятої Богородиці (1838 р.)	м. Дергачі	Архітектури та містобудування місцевого значення	Пошкоджено фасади та вікна	04.04.2022 р.
107	Харківська	Церква Святого Іоанна Богослова	м. Харків	Архітектури місцевого значення	Пошкоджено вікна та фасади	10.09.2022 р.
108	Харківська	Церква Вознесіння Господнього (1884 р.)	смт Золочів	Архітектури місцевого значення	Вибито вікна	10.03.2022 р.
109	Харківська	Тихонівська церква	с. Боршова	Архітектури та містобудування місцевого значення	Частково пошкоджені віконні заповнення, покриття, фасад	17.01.2023 р.
110	Харківська	Братська могила	с. Байрак	Історії місцевого значення	Пошкоджено внаслідок обстрілів	2022 р.
111	Харківська	Братська могила	с. Базалівка	Історії місцевого значення	Пошкоджено внаслідок обстрілів	2022 р.
112	Харківська	Братська могила	с. Скрипай	Історії місцевого значення	Пошкоджено внаслідок обстрілів	21.06.2022 р.
113	Харківська	Братська могила	с. Петрівське	Історії місцевого значення	Пошкоджено внаслідок обстрілів	2022 р.
114	Херсонська	Церква Успіння Пресвятої Богородиці 1883 р.	смт Високопілля	Історії (новоявлений об'єкт)	Пошкоджено внаслідок обстрілу	Травень, 2022 р.
115	Херсонська	Лютеранська кірха	смт Високопілля	Історії місцевого значення	Пошкоджено вікна, двері, дах, внутрішні приміщення	04-05.2022 р.
116	Херсонська	Братська могила	с. Пригір'я	Історії місцевого значення	Пошкоджено внаслідок обстрілу	03.03.2022 р.

Продовження додатка Т

1	2	3	4	5	6	7
117	Херсонська	Братська могила	с. Посад-Покровське	Історії місцевого значення	Внаслідок бойових дій частково зруйнована	2022–2023 рр.
118	Херсонська	Червономайський могильник	с. Червоний Маяк	Археології національного значення	Пошкоджено внаслідок обстрілу	2022 р.
119	Херсонська	Греко-Софіївська церква	м. Херсон	Історії місцевого значення; архітектури національного значення	Пошкоджено внаслідок обстрілу	01.04.2023 р.
120	Херсонська	Спаський собор та дзвіниця	м. Херсон	Архітектури національного значення, історії місцевого значення	Пошкоджено дах та покрівлю, вікна фасад, внаслідок влучання снаряда сталася пожежа	08.03.2023 р.
121	Чернігівська	Курганний могильник “Болдині гори” (IX-XI ст.)	м. Чернігів	Археології національного значення	Внаслідок бойових дій пошкоджено окремі курганні насипи та культурний шар	14.03.2022 р.
122	Чернігівська	Свято-Троїцький собор Троїцько-Іллінського монастиря (1679–1695)	м. Чернігів	Архітектури національного значення	Пошкоджено настінні олійні розписи XVIII ст.	07.03.2022 р.
123	Чернігівська	Келії Троїцько-Іллінського монастиря (XVII-XVIII ст.)	м. Чернігів	Архітектури національного значення	Пошкоджено фасади південно-західних келій	07.03.2022 р.
124	Чернігівська	Введенська церква	м. Чернігів	Архітектури національного значення	Вибуховою хвилею пошкоджено вікна	24.02.2022 р.– 03.04.2022 р.
125	Чернігівська	Воскресенська церква, (1913 р.)	с. Лукашівка Чернігівський р-н	Архітектури місцевого значення	Пошкоджено фасади, покрівлю, інтер'єр	20.03.2022 р.
126	Чернігівська	Храм Святої великомучениці Катерини (1715 р.)	м. Чернігів	Архітектури національного значення	Осколками пошкоджено стіни храму, у вікнах вибито скло	24.02.2022 р.– 26.03.2022 р.
127	Чернігівська	Єлеський монастир (XI–XVII ст.)	м. Чернігів	Архітектури національного значення	Осколки пошкодили монастирський мур із надбрамною дзвіницею XVII ст.	07.03.2022 р.

Продовження додатка Т

1	2	3	4	5	6	7
128	Чернігівська	Спaso-Преображенський собор (XI ст.)	м. Чернігів	Архітектури національного значення	Снарядом пошкоджено дах ризниці, подрапані стіни південно-західної вежі та південного вхідного тамбура храму, пошкоджено шибки у вікнах цього ж тамбура	24.02.2022 р. – 26.03.2022 р.
129	Чернігівська	П'ятиницька церква (XII–XII ст.)	м. Чернігів	Архітектури національного значення	Пошкоджено унаслідок обстрілу	18.08.2023 р.
130	Чернігівська	Церква Олександра Невського	с. Перелюб	Архітектури місцевого значення	Пошкоджено фундамент	24.02.2022 р.– 03.04.2022 р.
131	Чернігівська	Братська могила	с. Піски	Історії місцевого значення	Пошкоджено унаслідок обстрілу	Березень, 2022 р.
132	Чернігівська	Свято-Казанська церква (1920–1927 рр.)	м. Чернігів	Архітектури місцевого значення	Пошкоджено фасади, вікна, зруйновано огорожу	06.03.2022 р.
133	Чернігівська	Храм Святого Пророка Іллі (XI–XII ст.)	м. Чернігів	Архітектури національного значення	Вибуховою хвилею вибито три віконні шибки	04.03.2022 р.
134	Чернігівська	Борисоглібський собор	м. Чернігів	Архітектури національного значення	Пошкодження фасаду уламками від снарядів	24.02.2022 р.– 03.04.2022 р.
135	Чернігівська	Могила невідомого солдата	м. Чернігів	Історії місцевого значення	Пошкоджено артилерійськими обстрілами	Березень, 2022 р.
136	Чернігівська	Комплекс поховань міського кладовища “Яцеве”	м. Чернігів	Історії, щойно виявлений об’єкт культурної спадщини	Пошкоджено артилерійськими обстрілами	Березень, 2022 р.
137	Чернігівська	Братська могила	с. Мартинівка Прилуцький р-н	Історії місцевого значення	Пошкоджено стелу	31.03.2022 р.

Продовження додатка Т

1	2	3	4	5	6	7
138	Чернігівська	Братська могила	с. Кіянка	Історії місцевого значення	Пошкоджено артилерійськими обстрілами	Березень, 2022 р.
139	Чернігівська	Братська могила	м. Чернігів старе кладовище в ур. Ялівщина	Історії місцевого значення	Пошкоджено артилерійськими обстрілами	Березень, 2022 р.
140	Чернігівська	Братська могила	с. Хрещате	Історії місцевого значення	Пошкоджено артилерійськими обстрілами	Лютий– березень, 2022 р.
141	Чернігівська	Церква Успіння Пресвятої Богородиці (1801–1804 рр.)	с. Новий Биків	Архітектури місцевого значення	Пошкоджено агрибути, вікна, покрівлю та фасад церковні двері,	31.03.2022 р.

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

Міщенко Олена Віталіївна

**САКРАЛЬНИЙ ЛАНДШАФТ: ТЕОРІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ,
ПРАКТИКА**

Монографія

Друкується в авторській редакції

*Для оформлення обкладинки
використано фото автора*

Формат 70×100¹/₁₆. Обсяг 42,32 ум. друк. арк., 42,01 обл.-вид. арк.

Наклад 300 пр. Зам. 72. Видавець і виготовлювач – Вежа-Друк
(м. Луцьк, вул. Шопена, 12, тел. 0669362549).

Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 4607 від 30.08.2013 р.